

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ZİHİNSEL ENGELLİ ÇOCUĞU OLAN BOŞANMIŞ
ANNELERİN BOŞANMA SÜRECİNE İLİŞKİN
YAŞANTILARININ İNCELENMESİ

Serdarhan DURU

SOSYAL HİZMET ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Veli DUYAN

ANKARA

2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

ZİHİNSEL ENGELLİ ÇOCUĞU OLAN BOŞANMIŞ
ANNELERİN BOŞANMA SÜRECİNE İLİŞKİN
YAŞANTILARININ İNCELENMESİ

Serdarhan DURU

SOSYAL HİZMET ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Veli DUYAN

ANKARA
2023

Etik Beyan

Ankara Üniversitesi

Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Doktora tezi olarak hazırlayıp sunduğum “Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Annelerin Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi” başlıklı tez; bilimsel ahlak ve değere uygun olarak tarafımdan yazılmıştır. Tezimin fikir/hipotezi tümüyle tez danışmanım ve bana aittir. Tezde yer alan araştırma tarafımdan yapılmış olup, tüm cümleler, yorumlar bana aittir.

Yukarıda belirtilen hususların doğruluğunu beyan ederim.

Öğrencinin Adı Soyadı : Serdarhan DURU

Tarih : 09.06.2023

İmza :

Kabul ve Onay

Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü

Sosyal Hizmet Anabilim Dalı'nda

Serdarhan DURU tarafından hazırlanan

“Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Annelerin Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından DOKTORA TEZİ olarak OY BİRLİĞİ ile kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi:
09.06.2023

Prof. Dr. Kasım KARATAŞ
Hacettepe Üniversitesi
Jüri Başkanı

Prof. Dr. Veli DUYAN
Ankara Üniversitesi
Danışman

Prof. Dr. Emine ÖZMETE
Ankara Üniversitesi
Üye

Prof. Dr. Tarık TUNCAY
Hacettepe Üniversitesi
Üye

Prof. Dr. Ayşe Sezen SERPEN
Ankara Üniversitesi
Üye

Tez hakkında alınan jüri kararı, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından onaylanmıştır.

Prof. Dr. Fügen AKTAN
Sağlık Bilimleri Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Etik Beyan	iii
Kabul ve Onay	iv
İçindekiler	v
Önsöz	ix
Simgeler ve Kısaltmalar	xi
Şekiller	xiii
Çizelgeler	xiv
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Problemi	4
1.2. Araştırmanın Amacı	5
1.3. Araştırmanın Önemi	6
1.4. Araştırmanın Tanımları	9
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	10
1.6. Kuramsal Çerçeve	11
1.6.1. Ekolojik Değerlendirme: İnsan Gelişiminin Beş Boyutu	11
1.7. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ebeveynlerin İnsan Gelişiminin Beş Boyutuna Göre Değerlendirilmesi	13
1.8. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Aile Yaşamına Genel Bakış	22
1.8.1. Aile İlişkileri	22
1.8.2. Evlilik Uyumu	23
1.8.3. Aile İçi Roller	24
1.8.4. Aile Gereksinimleri	25
1.8.5. Yaşam Doyumu	26
1.9. Aile, Evlilik ve Boşanma	26
1.9.1. Aile ve Evlilik	27
1.9.1.1. Değişen Toplumda Aile ve Evlilik	29
1.9.2. Boşanma ve Boşanmanın Nedenleri	33
1.9.2.1. Aile Yaşam Döngüsü Bağlamı	35
1.10. Boşanmanın İnsan Gelişiminin Beş Boyutuna Göre Değerlendirilmesi	36
1.11. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Boşanma	53
1.12. Ailelerle Sosyal Hizmet Bağlamı	68
1.12.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerle Sosyal Hizmet	69
1.12.2. Boşanma ve Ailelerle Sosyal Hizmet	71
2. GEREÇ ve YÖNTEM	75
2.1. Araştırmanın Modeli	75
2.2. Çalışma Grubu	77
2.3. Veri Toplama Aracı ve Yöntemi	79
2.4. Verilerin Analizi	82
2.5. Araştırma Etiği	86
2.6. Araştırmacının Rolü	87
2.7. Araştırmanın Süre ve Olanakları	90

3. BULGULAR	91
3.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anneleri Tanıtıcı Bilgiler: <i>Birincisi, ben bir insanım. Ondan sonra bir kadını. Sonra bir anneyim</i>	92
3.1.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Evlenme Biçimleri: <i>Nikahta keramet var</i>	96
3.1.2. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelere Dair Sosyo-Demografik Bilgiler	99
3.2. Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları	104
3.2.1. Fiziksel Boyut: <i>Çocuklarımla beraber büyüdüm</i>	104
3.2.1.1. Fiziksel Sağlık: <i>Evliliğin ne olduğunu da anlayamadım, anneliğin ne olduğunu da anlayamadım</i>	104
3.2.1.2. Fiziksel Şiddet: <i>Çocuk anlamasın diye bağırıyodum sesimi çıkarmıyodum bile ya</i>	109
3.2.1.3. Bakım Yüğü: <i>Bütün yük benim üstümdeydi</i>	113
3.2.1.4. Cinsel Yaşam: <i>Gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım</i>	115
3.2.1.5. Fiziksel Çevre: Kır / Kent Etkisi	119
3.2.2. Sosyal Boyut	120
3.2.2.1. Sosyal Çevreyle İlişkiler: <i>Düğünde yalnızdım, bayramda yalnızdım, iyi günde kötü günde yalnızdım</i>	120
3.2.2.2. Sosyal Hayata Katılım: <i>Kızımın özel durumumdan dolayı benim elimi ayağımlı çekme durumum oldu maalesef</i>	123
3.2.2.3. Aile İçi İlişkiler	125
3.2.2.4. Toplumsal Cinsiyet Roller: <i>Ne yapacaksın kadınların çilesi de bu</i>	140
3.2.2.5. Ekonomik Durum	142
3.2.3. Bilişsel Boyut	153
3.2.3.1. Bilgi İhtiyacı	153
3.2.3.2. Eğitim	155
3.2.3.3. Kişisel Gelişim	156
3.2.3.4. Sorun Çözme Becerileri	157
3.2.4. Duyuşsal Boyut	158
3.2.4.1. Olumsuz Duygular	158
3.2.4.2. Olumlu Duygular	166
3.2.4.3. Duygusal ve Sözel Şiddet	167
3.2.4.4. Ruh Sağlığı Sorunları	168
3.2.4.5. Profesyonel Destek	171
3.2.5. Tinsel Boyut	174
3.2.5.1. Olumlu Dini Başa Çıkma	174
3.2.5.2. Olumsuz Dini Başa Çıkma	176
3.2.6. Boşanmaya Yol Açan Faktörler: <i>Önceden kocalı kocasızdım şimdi kocasız kocasızım</i>	176
3.2.6.1. Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi	187
3.2.6.1.1. Çocuğun İyilik Hali İçin Boşanma: <i>Eşim mi çocuğum mu gibi bir seçim çıktı ortaya tabii ki çocuğumu seçtim</i>	188
3.2.6.1.2. Babanın Çocuğun Zihinsel Engelli Olma Durumunu Kabullenememesi: <i>Benim çocuğum engelli olamaz</i>	190
3.2.6.1.3. Evi Terk Etme: <i>Ben dayanamıyorum</i>	190
3.2.6.1.4. Zihinsel Engelli Çocuğa Yönelik Şiddet: <i>Tahammülü yoktu kızıma</i>	192
3.2.6.1.5. Annenin Yalnız Bırakılması: <i>Bi bakıyoruz ki biz bu savaşın içinde yalnızız. Bu maratonda hep tek başımıza koşuyoruz</i>	193

3.2.6.1.6. Annenin Suçlanması: <i>Genelde suçlayıcı tarzda birazda bunu kullanarak ilerledi bizim evliliğimiz</i>	194
3.2.6.1.7. Sorumsuzluk: <i>Kendince kurtuldu çocuklarından kaçarak</i>	195
3.2.6.1.8. Sosyal ve Ekonomik Haklardan Yararlanma	195
3.2.6.1.9. Boşanmayı Geciktirici Bir Faktör Olarak Zihinsel Engelli Çocuk	196
3.3. Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları	198
3.3.1. Fiziksel Boyut	199
3.3.1.1. Fiziksel Sağlık	199
3.3.1.2. Fiziksel Şiddet	200
3.3.1.3. Cinsel Yaşam	201
3.3.2. Sosyal Boyut	201
3.3.2.1. Boşanmaya İlişkin Tepkiler: <i>Gelinlikle çıktın kefenle gireceksin</i>	201
3.3.2.2. Ekonomik Durum	205
3.3.2.3. Hukuki Konular	206
3.3.3. Bilişsel Boyut	214
3.3.3.1. Boşanmaya İlişkin Düşünceler: <i>O inanmadı. Ayrılmaz! Üç tane çocuk, bir de özel bir çocukla nasıl ayrılacak ki! diye düşündü</i>	214
3.3.3.2. Boşanmanın Anlamı: <i>Hayata yeniden başlamak</i>	218
3.3.4. Duyuşsal Boyut	219
3.3.4.1. Olumsuz Duygular	220
3.3.4.2. Olumlu Duygular	223
3.3.5. Tinsel Boyut	223
3.4. Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları	224
3.4.1. Fiziksel Boyut	224
3.4.1.1. Fiziksel Sağlık: <i>Yaşam mücadelesini omuzlarıma aldım. Artık şu an omuzlarım çöktü</i>	224
3.4.1.2. Bakım Yüğü: <i>Ben oğlumun hayatını yaşıyorum kendi hayatımı yaşamıyorum</i>	226
3.4.1.3. Cinsel Yaşam: <i>Tamamen orada çocuklarıma adadım hayatımı</i>	229
3.4.1.4. Özbakım	231
3.4.1.5. Fiziksel Çevre: Kır / Kent Etkisi	232
3.4.2. Sosyal Boyut	234
3.4.2.1. Sosyal Çevreyle İlişkiler	234
3.4.2.2. Sosyal Hayata Katılım	243
3.4.2.3. Boşanma Sonrası Ebeveynlerin ve Çocukların İlişkileri	244
3.4.2.4. Toplumsal Cinsiyet Roller: <i>Hem baba rolünü yapıyormuşum hem anne rolünü yaptığım için hiç etkilenmedim</i>	257
3.4.2.5. Ekonomik Durum	258
3.4.2.6. Boşanma Sonrası Hukuki Konular	270
3.4.3. Bilişsel Boyut	270
3.4.3.1. Bilgi İhtiyacı	270
3.4.3.2. Eğitim ve Kişisel Gelişim: <i>Ne yapabilirim? Neyi değiştirebilirim?</i>	272
3.4.3.3. Sorun Çözme Becerileri	274
3.4.3.4. Yeniden Evlenmeye İlişkin Düşünceler	275
3.4.3.5. Farkındalıklar: <i>Zaten oğlumla verdiğim bi savaş var. Bunun yanı sıra bi de ben oğlumun babasıyla savaş vermişim</i>	280
3.4.3.6. Geleceğe İlişkin Karar Verme	284
3.4.3.7. Sorunlara İlişkin Öneriler	287

3.4.4. Duyuşsal Boyut	297
3.4.4.1. Olumlu Duygular: <i>O içimdeki çocuğu hiç kimseye öldürtmücem</i>	297
3.4.4.2. Olumsuz Duygular: <i>Her halükarda yalnızsın. Gene yalnızsın yani</i>	300
3.4.4.3. Duygusal ve Sözel Şiddet	304
3.4.4.4. Ruh Sağlığı: <i>Bu yükü artık kaldıramıyorum</i>	305
3.4.5. Tinsel Boyut	312
3.4.5.1. Olumsuz Dini Başa Çıkma: <i>Yaradana bir dönem küsmüş oldum</i>	313
3.4.5.2. Olumlu Dini Başa Çıkma: <i>Sohbet eder gibi Allah'a derdimi anlatıyorum</i>	314
3.4.5.3. Güç ve Gücün Anlamı: <i>Güçlü olmak zorundasın. Sallansan da sarsılsan da senin düşme lüksün yok</i>	318
3.4.5.4. Hayatın Anlamını Sorgulamak: <i>Bir ömür boşa gitmiş. Niye boşa gitmiş... Hiçbir anlamı yok</i>	319
3.4.5.5. Doğayla Temas: <i>Burda olmanın bir anlamı var</i>	321
4. TARTIŞMA	322
5. SONUÇ ve ÖNERİLER	389
ÖZET	452
SUMMARY	453
KAYNAKLAR	454
EKLER	485
EK-1: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Form	485
EK-2: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu	487
EK-3: Etik Kurul İzni	490
EK-4: Kurum İzni	492
ÖZGEÇMİŞ	493

ÖNSÖZ

Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma yaşantılarının incelenmesini amaçlayan bu araştırma, nitel araştırma deseninde fenomenolojik bir çalışma olarak planlanmıştır. Veriler, nitel araştırmanın doğasına uygun olarak zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış 30 kadın ile yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla toplanmış, verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma sonucunda zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutta deneyimleri ve baş etme stratejileri keşfedilerek çözüm önerileri tartışılmıştır.

Bu çalışma, araştırma sürecine başlamadan önce farklı deneyimlerle şekillenen, bazen bir film repliğiyle, bazen dolmuş durağında işitilen bir sözle, bir özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde tanık olunan olaylarla ve gözlemlerle çıkılan ve derinleşen uzun bir yolculuğun sonucudur. Bu uzun yolculukta, yollarımızın kesiştiği, “iyi ki var” dediğim insanların katkılarıyla zenginleşmiş ve nihai halini almıştır.

Lisans eğitimime başladığım ilk günden beri sosyal hizmet alanıyla ilgili bilgi, beceri ve değer çerçevemi zenginleştirerek engin bilgisiyle bana rehberlik eden ve beni teşvik eden danışmanım Prof. Dr. Veli Duyan’a teşekkürlerimi sunuyorum. Lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca desteklerini her zaman hissettiğim, akademik bilgi ve deneyimiyle her zaman yolumu aydınlatan, tez izleme komitesinde görüş ve önerileriyle araştırmamı ve öğrenme sürecimi zenginleştiren Prof. Dr. Emine Özmete’ye teşekkürü borç bilirim. Tez izleme komitesinde, görüş ve önerileriyle araştırmama farklı bir bakış açısı katan ve araştırmamı olgunlaştırmamda büyük emekleri bulunan Prof. Dr. Tarık Tuncay’a teşekkürlerimi sunuyorum. Fikirlerini her zaman önemseydiğim, tezimin son halini almasında önemli katkıları olan Prof. Dr. Ayşe Sezen Serpen’e ve sosyal hizmet bakış açısıyla tezime önemli katkılar sunan Prof. Dr. Kasım Karataş’a teşekkür ediyorum.

Eğitim ve çalışma hayatımda önemli yerleri olan Prof. Dr. Filiz Yıldırım'a, Prof. Dr. Elif Gökçearslan'a, Doç. Dr. Melahat Demirbilek'e, Doç. Dr. Gonca Polat'a, Doç. Dr. Fulya Akgül Gök'e, Doç. Dr. Burcu Özdemir Ocaklı'ya teşekkür ederim. Çalışma hayatımda, çok değerli yardımlarını esirgemeyen sevgili meslektaşlarım Dr. Öğretim Üyesi Semih Sütçü'ye, Arş. Gör. Dr. Erdinç Kalaycı'ya, Arş. Gör. Selim Tosun'a ve Arş. Gör. Yunis Akkaş'a teşekkür ederim.

Tez çalışmamda boşanma deneyimlerine ilişkin duygu ve düşüncelerini benimle tüm samimiyetiyle paylaşan ve bana zamanlarını ayıran annelere teşekkür ediyorum. Veri toplama sürecinde desteklerini esirgemeyen sosyal hizmet uzmanı Ayşe Sarı'ya, Ahmet Hekimhan'a, Faruk Sevindi'ye, Ayşe Nur Kılıç'a, Şenay Keçeci'ye, Aynur Dankaz'a ve Meryem Şahin'e teşekkür ediyorum.

Hayatımın önemli dönüm noktalarında, maddi ve manevi destekleriyle beni yalnız bırakmayan Abdurrahman Cengiz'e ve Talip Bahadır'a teşekkürü bir borç biliyorum. Uzun yıllardır sıkı bir bağ kurduğum, birlikte güzel anılar biriktirdiğim, yaşamımı değerli kılan sevgili kardeşlerim Mustafa Sezgin, M. Mehdi Güneş, Harun Karakaya ve Furkan Hopa iyi ki varsınız.

Varlıklarından güç aldığım sevgili annem Terlan Duru, babam Nevzat Duru, amcam Güngör Galip Duru, yengem İlknur Duru, kardeşlerim Leyla ve Recep Şah teşekkürlerimi kelimelerle ifade etmem mümkün değil. Muhabbetiyle ve güler yüzüyle günlerimizi aydınlatan Özkan ve Elif Berra'mız iyi ki varsınız. Hayatıma girdiği günden beri hayatımı renklendiren, her zaman yanımda olan sevgili eşim Rukiye, öğrenme ve hayatı keşfetme yolculuğuna beni ortak eden ve birlikte hayatı yeniden keşfettiğim, miniğimiz Meryem Elif'imiz iyi ki varsınız. Mutluluk, huzur ve neşe kaynağım oldunuz.

İsimlerini buraya sığdıramadığım ve bu çalışmama katkıda bulunan, hayatıma dokunan, iz bırakan herkese sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

SİMGELER ve KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADNKS	Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
ASAGEM	T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü
COVID-19	Yeni Koronavirüs Hastalığı
CP	Serebral Palsi
ÇÖZGER	Çocuklar İçin Özel Gereksinim Raporu
DS	Down Sendromu
EYS	Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu
HÜNEE	Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü
ICF	International Classification of Functioning, Disability and Health
MAXQDA	Nitel ve Karma Yöntemler İçin Profesyonel Veri Analizi Yazılımı
MEB	T.C. Milli Eğitim Bakanlığı
MR	Mental Retardation (Zeka Geriliği)
n	Frekans
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
SED	Sosyal ve Ekonomik Destek
STK	Sivil Toplum Kuruluşu

TAYA	Türkiye Aile Yapısı Araştırması
TBNA	Türkiye Boşanma Nedenleri Araştırması
TMK	Türk Medeni Kanunu
TNSA	Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
WHO	Dünya Sağlık Örgütü

ŞEKİLLER

Şekil 2.1. Verilerin Kodlanmasında Başvurulan Kodlama Yöntemleri	86
Şekil 3.1. Yarı Yapılandırılmış Derinlemesine Görüşmelere İlişkin MAXQDA Kelime Bulutu	103
Şekil 3.2. Yarı Yapılandırılmış Derinlemesine Görüşmelere İlişkin İkili Kelime Kombinasyonlarının MAXQDA Kelime Bulutu	103
Şekil 3.3. Boşanma Nedenlerine İlişkin MAXQDA Kelime Bulutu	180
Şekil 3.4. Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi	189

ÇİZELGELER

Çizelge 1.1. Türkiye’de Evlilik Süresine Göre Boşanma Oranları	35
Çizelge 1.2. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Boşanma Oranları	59
Çizelge 3.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anneleri Tanıtıcı Bilgiler	94
Çizelge 3.2. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelere Dair Sosyo-Demografik Bilgiler	95
Çizelge 3.3. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Gelir Bilgileri	99
Çizelge 3.4. Hanede Yaşayan Kişi Sayısına ve Zihinsel Engelli Çocuğuna İlişkin Bilgiler	100
Çizelge 3.5. Boşanmaya Yol Açan Faktörler	177
Çizelge 3.6. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Boşanma Sürecinde Ön Plana Çıkan Faktörler	177
Çizelge 3.7. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailede Boşanma Sonrası Ebeveynlerin ve Çocukların İlişkileri	244
Çizelge 3.8. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Psikiyatrik Sorunları ve İntihar Girişimi	307
Çizelge 5.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Boşanma Yaşantıları	426

1. GİRİŞ

Zihinsel engelli çocuğun aileye dahil olması, bakımı, eğitimi ve gelişim süreci, birçok ailenin duygusal, sosyal ve ekonomik güçlükler yaşamasına, stres ve kaygı nedeniyle sinir sisteminde bozukluklara, fizyolojik sorunların açığa çıkmasına, dalgınlık, unutkanlık, öfke, saldırganlık ve depresyon gibi duygusal güçlüklerin yaşanmasına yol açmaktadır (Yıldırım Sarı, 2007). Ebeveynler farklı nedenlerle farklı düzeylerde depresyon, kaygı, suçluluk ve yetersizlik hissetmektedir (Orsmond ve Seltzer, 2007). Ailelerin zihinsel engelli çocuğun bakımı ve gelişimi için daha fazla kaynağa, zamana ve enerjiye ihtiyaç duyması (Bahar ve ark., 2009), engellilikle ve bu sürecin getireceği yaşantıyla ilgili bilgi eksikliği ve belirsizlik yaşaması, sosyal çevreden uzak kalması, tıbbi harcamaların artması ve tedavi süreci ebeveynlerin stres yaşamalarına yol açmaktadır (Fen Gau ve ark., 2008; Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003; Tsai ve Wang 2009). Engelli çocuğu olan aileler çocuklarının geleceğiyle ilgili endişe duymaktadır (Holroyd, 2003; Chen, 2000; Minnes ve Woodford, 2004). Engelli çocuğu olan ailelerin sosyal hayata katılım süreçleri bu durumdan etkilenmekte (Olsson ve Hwang, 2003; Tarsuslu Şimşek ve ark., 2015; Yavuz, 2018b), aileler sosyal dışlanma ve güçlüklerle karşılaşabilmektedir (Yüksel ve Uyanık, 2021).

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin aile dinamikleri olumsuz etkilenmekte (Altuğ Özsoy ve ark., 2006; Kurt ve ark., 2008; Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003; Tunç, 2011) aile üyeleri arasında sorunlar yaşanmakta, ebeveynler diğer çocuklarına zaman ayırmakta güçlük yaşayabilmektedir (Balcı ve ark., 2019).

Zihinsel engelli çocuk ailede yaşanan duygusal, sosyal, ekonomik, bilişsel, tinsel dönüşümü etkilerken bazı ebeveynlerin evlilik ve aile ilişkisi bozulabilmekte ve bu durum boşanmalara yol açabilmektedir (Karadağ, 2014; Reichman ve ark., 2008). Engelli çocuğu olan ebeveynlerin, çocuğu normal gelişim gösteren anne-babalara göre, evliliklerinden daha az memnun olduğunu, evliliklerinde daha fazla zorluklarla karşılaştığını ve uyum sorunları yaşadıklarını gösteren araştırmalar

bulunmaktadır (Bahar ve ark., 2009; Cavkaytar ve ark., 2012; Lee, 2009; Plumb, 2011; Woodman ve ark., 2015).

Engelli çocuğu olan ailelerde engelli çocuğu olmayan ailelere kıyasla boşanma oranlarının daha yüksek olduğunu belirten çalışmalar bulunmaktadır (Bauman ve ark., 2006; Blackburn ve ark., 2010; Clarke ve McKay, 2008; Dereli ve Okur, 2008; Reichman ve ark., 2008; Risdal ve Singer, 2004; Sebrechts ve Breda, 2012; Wasi ve ark., 2007). Engelli çocuğu olan annelerin boşanma ihtimalinin çocuğun özel sağlık şartlarına göre arttığını ya da azaldığını (Swaminathan ve ark., 2006) gösteren araştırmalar olduğu gibi karşı görüş olarak, engelli çocuğu olan ailelerde boşanma oranlarının çocuğu engelli olmayan ailelere göre önemli ölçüde yüksek olmadığını (Seltzer ve ark., 2001) ve ulusal boşanma oranlarından farklılaşmadığını belirten araştırmalar da vardır (Buchanan ve ark., 1979; Kulagina, 2003, s.46; Starr, 1981). Bu noktada, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde boşanmanın kaynağında sadece engelli çocuğun olduğunu düşünmek doğru değildir. Boşanmayı etkileyen çok sayıda önemli faktör bulunmaktadır. Bu hususta birçok araştırma engelli çocuğu olan ailelerin aile ilişkilerini olumsuz etkilediğini belirtse de kötü aile ilişkilerinin ve evliliklerin engelli çocuğu ne derece olumsuz etkilediği ve ne gibi sorunlara yol açtığını dikkatlerden kaçırmaktadır (Sobsey, 2004).

Özel ihtiyaçları olan, fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel açıdan hassas olan zihinsel engelli çocuğu olan aileler ve zihinsel engelli çocuk boşanma sürecinde stres faktörlerinden daha fazla etkilenmektedir (Bilici, 2014). Ayrıca, ebeveynlerin boşanmasıyla birlikte tek ebeveynle yaşamak engelli birey açısından ve tek ebeveyn açısından farklı dinamikleri içermektedir (Özbulut ve Özgür Sayar, 2009). Tek ebeveynli bir ailede özellikle de çocuğun velayetinin önemli ölçüde kadınlar tarafından üstlenildiği, çocuğun bakım ve sorumluluklarının kadına atfedildiği bir sosyal yapıda zihinsel engelli çocuğuyla birlikte yaşayan tek ebeveyn olan annelerin bu hassas ve karmaşık boşanma sürecinin açıklığa kavuşturulması, fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel açıdan incelenmesi, baş etme stratejilerinin neler olduğunun keşfedilmesi gerekmektedir.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili literatür incelendiğinde, zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin sorun ve gereksinimleri, stres, depresyon, kaygı, tükenmişlik düzeyleri, aile yüklenmesi, psikolojik belirtileri, sosyal destek algıları gibi önemli konularda araştırmaların yapılmış olduğu belirlenmiştir (Fen Gau ve ark., 2008; Orsmond ve Seltzer, 2007; Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003; Tsai ve Wang 2009; Yıldırım Sarı, 2007). Fakat engelli çocuğu olan ailelerin boşanma ya da ayrı yaşamalarının nedenleri araştırılmamış önemli bir konudur (Oğultürk, 2012, s. 141). Yapılan literatür taramasında da bu konuyla ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Engelli çocuğun aile yapısına etkisi kültüre, sosyal çevreye, inanç sistemine, düşünce yapısına, toplumun duygusal hafızasına, ekonomik gelişmelere ve ülkelere göre farklılık gösterebileceği gibi boşanmanın da nedenleri ve sonuçları bahsi geçen faktörlerden etkilenmektedir. Fakat burada önemli olan nokta, ebeveynlerin boşanmasında ya da ayrı yaşamasında bir çocuğun engelinin öneminden çok engelli çocuğu olan ailelerin içinde yaşadıkları bağlama, engelli çocuğu olan bir kadının boşanma sürecinde ve sonrasında neler deneyimlediğine, bunlarla nasıl baş ettiği konularına odaklanılması gerektiğidir. Kaynağını aile yapısından ve sosyal çevreden alan sorunların en aza indirilmesi halinde boşanma nedenlerinin ve boşanmanın olumsuz sonuçlarının açığa çıkması önlenabilir. Aile refahı, kadın refahı, engelli refahı alanında doğrudan ve başat rol üstlenen sosyal hizmet disiplini açısından engelli bireyin dâhil olduğu aile sisteminin boşanma bağlamında incelenmesi önemlidir.

Bu gerekçeyle, çalışmanın ilk bölümünde kuramsal bakış açısı hakkında bilgi verilecek, zihinsel engelli çocuğu olan aileler fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel, açıdan değerlendirilecektir. Bu konunun ardından, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin aile yaşamını ve refahını etkileyen ve boşanmayla doğrudan ilgili olan aile ilişkileri, evlilik uyumu, aile içi roller, aile gereksinimleri ve yaşam doyumu konuları ele alınacaktır. Çalışmanın ilerleyen kısmında boşanma kavramı nedenleriyle birlikte tartışılarak boşanmanın fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel, boyutu üzerinde durulacaktır. Ardından, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde boşanmaya ilişkin

literatüre yer verilecektir. Son olarak zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ve boşanma süreciyle ilgili olarak ailelerle sosyal hizmet bağlamı ele alınacaktır.

Bu nitel araştırmanın temel amacı, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerine ilişkin algılarının belirlenmesi; annelerin boşanma öncesinde, boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarıyla boşanma deneyimlerinin incelenmesi ve geliştirdikleri baş etme stratejilerinin keşfedilmesidir.

1.1. Araştırmanın Problemi

Aileye yeni bir üyenin katılması, ailede yenilikleri beraberinde getirirken aileye yeni katılan üyenin engelli olması, aile yaşamının ve aile içi ilişkilerin etkilenmesine neden olmaktadır. Aile sisteminde yer alan bireylerden özellikle zihinsel engelli çocukla doğrudan ilgilenen anne ve babanın aile içi ilişkileri, düşünceleri, duyguları, davranışları bu süreçte doğrudan etkilenmektedir (Bahar ve ark., 2009; Cavkaytar ve ark., 2012; Karadağ, 2014; Lee, 2009; Ohan ve ark., 2000; Özkan Bardakçı ve Kutluata, 2021; Reichman ve ark., 2008; Shin, 2002). Zihinsel engelli çocuğun bakımı, eğitimi ve gelişim süreci özellikle anneyi fiziksel, sosyal, duyuşsal, tinsel ve bilişsel boyutlarıyla daha fazla etkilemektedir (Balcı ve ark., 2019; Görmez, 2017; Kılıç, 2009; Yüksel ve uyanık, 2021).

Türkiye’de engelli nüfusa ilişkin veriler incelendiğinde (ASPB, 2022) zihinsel engelli nüfusun toplam nüfus içerisinde önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Engelli bireyin sosyal çevresi, arkadaşlık ve akrabalık ilişkileri dikkate alındığında engelliliğin sadece bireysel değil toplumsal bir konu olduğu açıktır.

Boşanmanın gerçekleşme ihtimali tüm aileler için eşit düzeyde değildir ve boşanmış aileler pek çok alanda farklılık göstermektedir (Emery, 2012). Bu araştırmayla zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin deneyimleri incelenerek örneklem grubu daraltılmıştır. Daraltılan bu örneklem grubunun kendine

özgü aile yapılarında hangi alanlarda ne gibi deneyimlerin yaşandığını keşfetmek kanıta dayalı bir bakış açısı sunmakla birlikte özellikle zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle yapılacak sosyal hizmet uygulamaları için zemin oluşturacağı düşünülmektedir.

Bu araştırmanın problemi, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerine ilişkin algılarının belirlenmesine; annelerin boşanma öncesinde, boşanma sürecinde ve boşanmadan sonra fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarıyla boşanma deneyimlerinin incelenmesine ve geliştirdikleri baş etme stratejilerinin keşfedilmesine duyulan gereksinim ile ulaşılması gereken çözüm önerileridir. Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerinin bilimsel bir bakış açısıyla ele alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

“Zihinsel engelli çocuğu olan anneler boşanma sürecinde zihinsel engelli çocuğun varlığından nasıl etkilenmektedir?” sorusunun cevabı yapılan araştırmayla bulunmaya çalışılmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı

Fenomenolojik desende gerçekleştirilen bu nitel araştırmanın amacı, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerine ilişkin algılarının kendi bakış açılarıyla belirlenmesi; fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarıyla değerlendirilmesi; boşanmadan önce aile yaşamının incelenmesi, boşanma fikrinin oluşmasına ilişkin deneyimlerle birlikte boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında yaşadıkları güçlüklerin ve geliştirdikleri baş etme stratejilerinin keşfedilmesidir.

Bu amaçla;

1) Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış anneler boşanma sürecine fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarla ilgili deneyimlerini nasıl algılamaktadırlar?

2) Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma sürecindeki etkenlerle ilgili görüşleri nelerdir?

3) Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında yaşadıkları güçlüklerle baş etme stratejileri nelerdir? sorularına cevap aranmıştır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Türkiye’de ADNKS verileri incelendiğinde kaba boşanma hızının arttığı, evlenme oranlarının azaldığı, boşanmaların evlilikten sonra yıllara göre daha geç sürede gerçekleştiği görölmektedir (TÜİK, 2011-2021). Bu bağlamda boşanmanın sosyal anlamının zamanla önem kazandığı açıktır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili literatür incelendiğinde, zihinsel engelli çocuğu olan anne ve babaların sorun ve gereksinimleri, stres kaynakları (Baykoç-Dönmez ve ark., 2001), bu durumu nasıl algıladıkları ve stres düzeylerini yordayan değişkenler (Bilal ve Dağ, 2005; Şardağ, 2010), ebeveynlik stresi, suiistimal potansiyeli ve çocuğun zihinsel uyum fonksiyonları arasındaki ilişki (Rodriguez ve Murphy, 1997), ailelerde görölen değişiklikler (Özekes ve ark., 1998; Güllüpnar, 2013), aile işlevleri (Özşenol ve ark., 2003; Oğultürk, 2012), aile yüklenmesi (Yıldırım-Sarı, 2007), depresyon (Ergin ve ark., 2007; Dereli ve Okur, 2008; Kaçan-Softa, 2013), kaygı düzeyleri (Ahmetoğlu ve Aral, 2005; Coşkun ve Akkaş, 2009), tükenmişlik düzeyleri (Kurt, 2010), psikolojik belirtileri, sosyal destek algıları ve stresle başa çıkma tarzları (Çan-Aslan, 2010), benlik saygısı ve yalnızlık düzeylerine grup çalışmasının etkisi (Duyan, 2007) gibi konularda araştırmaların yapılmış olduğu, bu konulara ilişkin temel bilgilerin edinildiği belirlenmiştir. Fakat engelli çocuğu olan ailelerin boşanma ya da ayrı yaşamalarının nedenleri

araştırılmamış önemli bir konudur (Oğultürk, 2012, s. 141). Yapılan literatür taramasında da bu konuyla ilgili nitel bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Bu gerekçeyle zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerine ilişkin algılarının belirlenmesine; annelerin boşanma öncesinde, boşanma sürecinde ve boşanmadan sonra fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarıyla boşanma deneyimlerinin incelenmesine ve geliştirdikleri baş etme stratejileriyle ilgili bilimsel bilgiye ihtiyaç vardır.

Nitel araştırma sonuçları uygulama konusunda örnekler sunduğu için alanda yapılan işle ilgili deneyimleri zenginleştirebilir (Zumwalt, 1982). Creswell (2013, s. 85) bir fenomenin derinlemesine anlaşılmasının ve ortak deneyimlerin açığa çıkarılmasının, terapistler ve sağlık çalışanları gibi profesyonel meslek elemanları ve politikacılar için değerli olduğunu vurgulamaktadır.

Bu çalışma, sosyal hizmetin müracaatçı grubu, sosyal hizmet uygulamalarına, sosyal hizmet eğitime, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışan meslek elemanlarına, araştırmacılara ve politika yapıcılara bilgi sağladığı için önemlidir.

İlk olarak, *sosyal hizmetin müracaatçı grubu* açısından önemlidir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin aile içi ilişkiler hakkında farkındalık kazanmalarına, güçlenmelerine, boşanma öncesi, boşanma süreci ve boşanma sonrası sürece ilişkin fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarda bilgi edinmelerine yardımcı olacaktır. Zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin özellikle de babaların zihinsel engelli çocuğu kabullenme ve buna bağlı olarak aile içi ilişkilerini düzenlemelerine ilişkin ve süreci anlamlandırmalarına ilişkin bir farkındalık oluşturacaktır. Zihinsel engelli çocuğu olup boşanma konusunda bilgi sahibi olmayan, boşandıktan sonra neler yaşayabileceğine ilişkin soruları olan kadınların cevap arayışına katkı sunacaktır.

İkinci olarak, *sosyal hizmet uygulamaları* bakımından önemlidir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışırken aile üyelerinin birbiriyle ilişkilerini, ailenin sosyal işlevselliğini, duygusal olarak neler yaşadıklarını, sorunlarını ve ihtiyaçlarını belirlemek ve aksiyon almak sosyal hizmet uygulamaları için önemlidir. Araştırmayla elde edilen bilgiler zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışan meslek elemanlarına, aile danışmanlığı yapan sosyal hizmet uzmanlarına, psikologlara, sosyologlara, psikolojik danışmanlara, tıp doktorlarına, hemşirelere, çocuk gelişimcilere, psikiyatlara kanıta dayalı uygulama gerçekleştirebilmeleri için zemin oluşturacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu araştırmadan elde edilen bilgiler Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde zihinsel engelli çocuklarla ve aileleriyle çalışan rehber öğretmenlere, psikologlara, zihin engelliler sınıf öğretmenlerine, çocuk gelişimcilere, okul öncesi öğretmenlerine uygulama ve ailelerle iletişim süreçleri için fikir verecek, aileleri anlamalarını kolaylaştıracaktır. Araştırmanın bulguları ve sonucu zihinsel engelli çocuğu olan babaların zihinsel engelli çocuğu kabulüne ve süreci anlamlandırmasına farkındalık kazanmasına katkı sağlayacaktır. Araştırmayla birlikte sosyal hizmet uygulamalarına ilişkin geliştirilen önerilerin sosyal hizmet uygulamalarının niteliğini artıracığı düşünülmektedir.

Üçüncü olarak, *sosyal hizmet eğitimi* bakımından önemlidir. Bu çalışmanın kuramsal kısmında derlenen bilgiler ile araştırma sonucunda ulaşılan bilgiler sosyal hizmet eğitimi alanlar için kadın refahı, engelli refahı ve aile refahı alanında bilgi sağlayacaktır.

Dördüncü olarak, *araştırmacılara* sunacağı katkılar bakımından önemlidir. Genellikle boşanmayla ilgili araştırmalarda zihinsel engelli çocuğun varlığı, süreci nasıl etkilediği ve süreçten nasıl etkilendiği göz ardı edilmiştir. Çalışmayla elde edilen bulgular ve bilgiler özellikle boşanmayla ilgili yeni araştırmalar için ailelerde zihinsel engelli çocuğun varlığının göz önünde bulundurulması konusunda farkındalık oluşturacaktır. Bunun yanı sıra araştırmada yönlendirici rolü olan Ekolojik Değerlendirme Yaklaşımı açısından düşünüldüğünde, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma deneyimlerinin fiziksel, sosyal,

bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarıyla keşfedilmesi kuramla ilgili bilimsel bilgiden katkı aldığı gibi kurama da katkı sağlamıştır. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin ve boşanmanın kendine özgü yapısı ayrı ayrı zeminlerde insan gelişiminin beş boyutunda değerlendirildiği gibi araştırmanın bulgularıyla ve sonucuyla ortaya konulan zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma yaşantılarının insan gelişiminin beş boyutu temelinde detaylı bir şekilde incelenmesi kuramın kavram haritasına katkı sunmuştur.

Beşinci olarak, *politika yapıcıların* aile refahı, kadın refahı ve engelli refahı ile ilgili yapacakları yasal düzenlemelere ve politikalara önerilerin geliştirilmesine temel oluşturması için, bahsi geçen refah alanlarında karar vermeyi ve aksiyon almayı kolaylaştırıcı bakış açısı sunmaktadır.

1.4. Araştırmanın Tanımları

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma yaşantılarının anlaşılabilmesi için bu konudaki kavramların tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle öne çıkan bazı kavramlara ve bunlara yüklenen anlamlara yer verilmiştir.

Anne: Zihinsel engelli çocuğu olan, 18 ve daha büyük yaşta olan, boşanmış kadın.

Annelerin yaşantısı: Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarını etkileyen boşanma öncesinde, boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında tüm yaşadıklarıdır.

Baba: Zihinsel engelli çocuğu olan 18 ve daha büyük yaşta olan, boşanmış erkek.

Hane halkı: Aynı konutta yaşayan bir ya da daha fazla kişi.

Tek ebeveynli aile: Tek ebeveyn ile evlenmemiş çocuk veya çocuklardan oluşan sosyal yapı.

Zihinsel engelli çocuk: Çocuklar İçin Özel Gereksinim Raporu (ÇÖZGER)'unda özel gelişim alanı olarak “bilişsel gelişim alanı” belirtilen ve Erişkinler İçin Engellilik Sağlık Raporunda engel grubu “zihinsel” olarak belirtilen çocuk.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Dönem Özellikleri: Çalışma COVID-19 salgınının Dünya’da ve Türkiye’de milyonlarca insanın koronavirüsle enfekte olduğu bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Türkiye’de eğitim kurumlarının eğitime ara vermesi, sosyal ve ekonomik hayatta yapılan bazı kısıtlamalar nedeniyle veri toplanırken verilerin toplandığı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerine erişilememiştir. Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerin yüz yüze yapılması zihinsel engelli çocuğu olan annelerin, aile üyelerinin ve araştırmacının sağlığını riske atacağı için veriler yüz yüze toplanamamıştır. Veriler bu nedenle teknolojik araç-gereçler kullanılarak, sesli ve görüntülü iletişim araçları aracılığıyla toplanmıştır.

Ortam: Bu araştırma, zihinsel engelli çocuklar için özel eğitim ve rehabilitasyon hizmeti sunan özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri bünyesinde ve sivil toplum örgütleri bünyesinde yapılmıştır. Zihinsel engelli çocuklara hizmet sunan birçok özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi ile görüşülmüş fakat etik kurul izni, bilgilendirilmiş onam formu ve araştırma önerisi sunulmasına rağmen annelerin bilgi ve can güvenliği gibi gerekçelerle kurumlar araştırmacının annelerle görüşmesine izin verme konusunda çekimser davranmış ve olanak sağlamamıştır. Veri kaynaklarına ulaşma konusunda sınırlılıklar yaşanmıştır.

Aktörler: Araştırmanın katılımcıları zihinsel engelli çocuğu için özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinden hizmet alan ya da engelli refahı alanında faaliyet

gösteren sivil toplum örgütleriyle iş birliğinde bulunan zihinsel engelli çocuğu olan annelerdir. Çalışma sürecinde zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış babalara da ulaşılmaya çalışılmış fakat babaların çalışmaya ilgisizliği, görüşmeyi reddetmeleri, çocukların velayetinin genellikle annelerde olması, çocuk bakımından ve eğitim sürecinin takibinden genellikle annenin sorumlu tutulması, annelerin boşandığı eşleriyle görüşmemesi, bazı annelerin can güvenliğinin tehlikede olması, babalara ulaşılamaması gibi nedenlerle zihinsel engelli çocuğu olan babalar araştırmada katılımcılar arasında yer almamıştır.

1.6. Kuramsal Çerçeve

Araştırmanın kuramsal kısmında öncelikle “Ekolojik Değerlendirme: İnsan Gelişiminin Beş Boyutu” hakkında bilgi verilerek zihinsel engelli çocuğu olan aileler ve boşanma olgusu fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarıyla değerlendirilmiş literatürdeki çalışmalar bu temalar odak alınarak incelenmiştir. Araştırmada zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma deneyimleri incelendiği için hem zihinsel engelli çocuğu olan aileler hem de boşanma olgusu insan gelişiminin beş boyutu temelinde incelenmiştir.

1.6.1. Ekolojik Değerlendirme: İnsan Gelişiminin Beş Boyutu

Ekolojik değerlendirme, sosyal hizmet bakış açısıyla çevresel, kişilerarası ve intrapsişik faktörlerin değerlendirmesini kolaylaştıran ve sistemli bir halde ele alınmasına olanak sağlayan fiziksel boyut, sosyal boyut, bilişsel boyut, duyuşsal boyut ve tinsel boyut olmak üzere beş gelişim boyutunu kapsamaktadır. Sosyal hizmet uzmanı, bütüncül bir değerlendirmeye müracaatçı sisteminin güçlü yönlerini ve sınırlılıklarını anlamasına yardımcı olur. Bu bakış açısı bütüncül bir değerlendirmeye olanak tanımaktadır (Derezotes, 2000). Ekolojik yaklaşım, sosyal hizmet uygulamalarında genel kabul gören bir bakış açısıyla bireyin ve çevresinin değerlendirilmesi için bir çerçeve sunmaktadır (Payne, 2020). Temelini sistem kuramıyla aynı varsayımlardan almakla birlikte ayrı kavramsal çerçeveye sahiptir.

Bireyi çevresi içinde ele alan yaklaşım, kültürü ve farklılıkları göz önünde bulundurarak bireyin bireylerle, ailelerle ve toplumla arasındaki etkileşime ve kesişim noktalarına odaklanır (Teater, 2014).

Gelişim boyutlarının ekolojik değerlendirmesinde “biyogenetik faktörler, ailevi faktörler, kültürel faktörler, çevre koşulları, kaynaklar ve fırsatlar, öz bakım ve gelişim modelleri, sağlık ve gelişimin güncel göstergeleri” olmak üzere yedi ana hat bulunmaktadır. İnsan gelişiminin beş boyutundaki güçlü yönler ve sınırlılıklar müracaatçı sisteminin değişim sürecinde odaklanması gereken gelişim boyutları hakkında bilgi vermektedir (Derezotes, 2000):

Fiziksel gelişim boyutu kişinin cinsiyeti, yaşı, cinselliği, sağlık sorunları, fiziksel güçleri, fiziksel gelişim için kaynaklara ve fırsatlara erişimi, öz bakımı, uykusu, fiziksel aktiviteleri, beslenme alışkanlıkları, madde kullanımı, tıbbi gereksinimlerin karşılanması, bedensel sağlığı ve vücudunun farkında olması gibi fiziksel sağlıkla ilgili konuları kapsamaktadır. Akıl, ruh ve biyolojik unsurlar arasındaki ilişki fiziksel sağlığın göstergesidir.

Sosyal gelişim boyutu, kişinin sosyal çevresiyle, ailesi, akrabaları, arkadaşları ve toplumdaki diğer insanlarla etkileşimini, içedönük ya da dışa dönük olma kalıplarını, aile içi rol modelleri, sosyoekonomik statüleri, sosyalizasyon için sağlanan fırsatları, sosyal alanda zaman kullanımını, girişken iletişim kalıplarını ve sosyal etkileşim sınırları gibi sosyal bağlamı içermektedir. İnsanın aidiyet hissetmesi, bireyselleşmesi ve kendini güvende hissettiği alanlarda var olmasıyla ilgilidir. Etkili iletişim, karşılıklı ilişki geliştirmek, güç dengesinin kurulması, çevreyi etkileme ve kaynaklara erişim gibi sosyal hedefleri de kapsamaktadır.

Bilişsel gelişim boyutu toplumun bilişsel gelişim modelleriyle bağlantılı olarak bireyin kendisi ve diğer insanlar hakkındaki düşüncelerini, zeka potansiyelini, bilişsel gelişimi için kütüphane, kitap, okul gibi kaynaklara erişimini, bilgiye ulaşma çabalarını, evren hakkındaki inançlarını, bilişsel aktivitelere ayrılan zaman dengesini, problem çözme, çatışma çözme, karar verme, baş etme becerilerini içerir.

Duyuşsal gelişim boyutu, bireyin kendisi hakkında farkındalık geliştirmesi, kendini kabulü ve hissetme kapasitesiyle ilgilidir. Toplumun duygusal gelişim modellerini ve kabullerini, duyguların diğer insanlarla paylaşılması için olanakları, yardımcı olabilecek profesyonellerin ulaşılabilirliğini, sosyal alanda ve yalnız geçen zaman arasındaki dengeyi, duyguları ifade edebilme becerisini ve esnekliği içerir. Bireyin duygularının farkına varması ve duygularını kabul etmesi güçlenmesine ve özgürleşmesine imkan tanır.

Tinsel gelişim boyutu yaşananların ne anlam ifade ettiğini sorgulamak, iç dünyada yaşanan inanç, duygu ve düşüncelerle ilgili sorgulamalar, yaşama ve yaşamın anlamına dair sorgulamalarla ilgilidir. Tinsellik bireyin dünya ve kendisi arasında kurduğu bağı, idealizm duygusunu, kutsalın takdirini, yaşamın anlamı ve amacıyla ilgili duyguyu, toplumun tinsel manevi gelişim modellerini, meditasyona ayrılan zamanın dengesini, bireyin gizli kalmış yönünü keşfetmeyi, iyilik halini sağlamayı, hayata ve ölüme karşı bakış açısını ve iç huzuru içermektedir.

1.7. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ebeveynlerin İnsan Gelişiminin Beş Boyutuna Göre Değerlendirilmesi

Zihinsel engelli çocuğu olan aileler fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarıyla incelenmiştir.

Fiziksel Boyut

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili literatür fiziksel boyut açısından incelendiğinde, zihinsel engelli çocuğu olan anne-babaların fiziksel sağlığına ve bakım yüküne odaklanan çalışmaların yoğun olduğu görülmektedir.

Fiziksel Sağlık: Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde görülen stres, kaygı ve depresyon fiziksel sağlık sorunlarına yol açmakta, uyku düzensizliği (Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003), cinsel doyumun azalması ve cinsel yaşamın olumsuz

etkilenmesi (Rowshan, 2003), çarpıntı, yüksek nabız (Beck ve Emery, 2006), alkol-madde kullanım sıklığının arttığı görülmektedir (Trute ve ark., 2007; Yıldırım ve ark., 2012; Seltzer ve ark., 2001).

Bakım Yüğü: Kronik rahatsızlığı olanlara bakım veren aile üyelerinin bu hastalık sebebiyle karşılaştığı zorluklar bakım veren yüküdür (Görmez, 2017). Engelli bir çocuğun bakım sorumluluğunu üstlenmek bakım veren bireylerin ve ailenin yaşamında sınırlamalar ve değişimler getirmekle birlikte yorgunluk gibi fiziksel sağlık sorunlarına da yol açmaktadır (Karahana ve İslam 2013). Çocuğunun engelli olma nedenini doğumla ve hamilelik süreciyle ilgili sorunlar olarak belirten anne babaların bakım yükü diğer anne babalara oranla daha yüksektir (Karaaslan ve Çelebioğlu, 2020). Çocuğu için engelli maaşı almayan kadınların, fiziksel güçlük yaşama durumları çocuğu için engelli maaşı alanlara göre daha yoğundur (Yüksel ve Uyanık, 2021).

Sosyal Boyut

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili literatür sosyal boyut açısından incelendiğinde, zihinsel engelli çocuğu olan anne-babaların sosyal çevreleriyle ilişkilerine, toplumsal cinsiyet rollerine, ekonomik durumlarına odaklanan çalışmaların olduğu görülmektedir.

Sosyal Çevreyle İlişkiler: Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın getirdiği duygusal deneyimlerinin yanı sıra ailelerin sosyal çevreleriyle ilişkileri ve çevrelerinden aldıkları bazı tepkiler, toplumun engelli çocuğa ve ailesine yönelik olumsuz tutum ve yargıları özellikle kadınların annelik deneyimini zorlaştırmaktadır (Meşe, 2013; Özkan Bardakçı ve Kutluata, 2021). Ebeveynler toplumdaki yanlış algı ve inanışlar nedeniyle kendini toplumdan soyutlamakta (Cin ve ark., 2017) bu karşılıklı etkileşim zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin sosyal yaşamında olumsuz yaşam deneyimlerine neden olmaktadır.

Engelli çocuğu olan annelerin yarısından fazlası engelli çocuğu olduğu için insanların kendisine acıyarak baktığını düşünmektedir (Yüksel ve Uyanık, 2021). Bir başka çalışmada bakım verenler çocuğunun engeli nedeniyle çevresinin kendine acıdığını (%23,4), dışladığını (%6,4) ve gülerek alay ettiğini (%8,5) belirtmektedir (Cangür ve ark., 2013). Zihinsel engelli çocuğu olan aileler çocuğun artan bakım ve sorumlulukları karşısında işgücüne katılımı sorunlar yaşarken ekonomik anlamda, engelli çocuklarıyla fiziksel çevrelerinde vakit geçirme konusunda kısıtlılık yaşadıkları için mekânsal anlamda, sosyal çevrenin bakış açısı, tutumları ve yargıları nedeniyle kültürel anlamda sosyal dışlanma yaşayabilmektedir.

Sosyal Destek Algısı: Bir kaynak olarak sosyal destek, bireylerin işlevselliğini artıran, bireylerin fiziksel ve zihinsel açıdan rahat ve sosyal çevreleriyle bütünleşik olabilmeleri için ihtiyaçtır. Bu ihtiyacı karşılamak için insanlar sosyal ağlarındaki insanlardan belli destekleyici davranışlar görürler. Bu ağlardan yardımlaşma grupları ve kamu hizmetleri resmi sosyal destek mekanizmalarını oluştururken aile, akrabalar, arkadaşlar, akran grupları resmi olmayan sosyal destek mekanizmasını oluşturmaktadır (Malecki ve Demaray, 2002; Schwarzer ve Buchwald, 2004). Sosyal destek anne babaya destek vererek geleceğe olumlu bir şekilde yönelmesini sağlar (Ekas, 2010, s. 1275). Sosyal desteğin depresyon düzeyini (Bahar ve ark., 2009), kaygıyı (Coşkun ve Akkaş, 2009), umutsuzluk düzeyini (Karadağ, 2009), aile stresini ve aile yükünü (Jones ve Passey, 2004; Sivrikaya ve Tekinarslan, 2013) azalttığı bilinmektedir.

Toplumsal Cinsiyet Roller: Engelli çocuğu olan ailelerin aile yaşamı toplumsal cinsiyet olgusundan etkilenmekte, kadınlar ve erkekler toplumsal cinsiyet bağlamında kendilerine biçilen rol ve görevler konusunda sorumluluk almaktadır (Işık ve Akbaş, 2019). Bazı toplumlarda kültürel olarak, engelli çocukların pratik ve ekonomik düzeyde bakımına destek olmakla ilgili babalardan beklenti bulunmakta, çocuklarının bilişsel ve toplumsal gelişimine katkıları üzerinde durulmaktadır (Towers, 2007; Flippin ve Crais, 2011). Engelli çocuğu olan ailelerde karar verme sürecinde babaların aktif rol aldığı gösteren araştırmalarla birlikte (Işık ve Akbaş,

2019) kadınların erkeklere oranla daha aktif rol aldığını belirten araştırmalar da bulunmaktadır (Grant ve Whittell, 2000, s. 266-277).

Ekonomik Konular: Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin ekonomik yük nedeniyle zorluk yaşadıkları ve birçoğunun ekonomik desteğe ihtiyaç duyduğu (Chen 2000) ailenin sosyo-kültürel ve ekonomik düzeyi azaldıkça yaşadığı sorunların arttığı (Stoneman, 2007) engelli çocuğun ihtiyaçlarını karşılamak için ayrılan zaman nedeniyle anne babaların kariyer gelişiminin sınırlandığı ve bu durumun da aile ekonomisini dolaylı yoldan etkilediği anlaşılmaktadır (Gona ve ark., 2010). Ekonomik yük gelirin aile üyeleri arasında eşit dağıtılmamasına, babaların ek işler yapmasına yol açmakta (Atagün ve ark., 2011) çocuğun tedavisi ve eğitimi için yapılan harcamalar babalarda finansal stresin artmasına neden olmaktadır (Benjamin, 2016; Ersoy Quadır ve Temiz, 2018). Annelerin gelir düzeyinin artması sürekli kaygı düzeylerini azaltmaktadır (Coşkun ve Akkaş, 2009).

Bilişsel Boyut

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili literatür bilişsel boyut açısından incelendiğinde, zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların eğitimlerini, bilgi ihtiyaçlarını, problem çözme becerilerine, bilişsel bozukluklarını ele alan çalışmalar olduğu görülmektedir.

Eğitim: Eğitim, engelli çocuğu olan ailelerin süreci anlamlandırmaları ve uyum sağlamaları, kendi duygu ve düşüncelerini anlayıp ifade edebilmeleri, çocuklarının durumunu kabul etmeleri ve ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik etkili davranmaları, zorluklarla baş etme konusunda destek mekanizması geliştirebilmeleri için önemli bir faktördür (Yıldırım ve Conk, 2005; Coşkun ve Akkaş 2009). Annelerin eğitim düzeyi arttıkça sürekli kaygı düzeyi azaltmakta (Coşkun ve Akkaş 2009), sosyal destek algıları artmaktadır (Erhan, 2005; Görgü, 2005; Karadağ, 2009; İlhan, 2014). Buna karşın annelerin eğitim düzeyi ile algıladıkları sosyal destek arasında anlamlı farkın olmadığını tespit eden araştırmalar da vardır (Bilgin, 2012; Kahrıman ve Bayat, 2008). Engelli çocuğu olan anne babaların eğitim düzeyinin yaşam doyumu üzerinde

olumlu etkisi olduğunu bildiren araştırma (Akandere, 2009) olmasına karşın eğitim düzeyinin yaşam doyumu ile ilişkili olmadığını tespit eden araştırmalar bulunmaktadır (Başgöze ve Kağan, 2020; Taş, 2011). Anne babanın eğitim düzeyi arttıkça aile yükünün azaldığını (Bildirici, 2014) bildiren araştırma olduğu gibi eğitim düzeyinin aile yüküne etkisi olmadığını bildiren araştırmalar da bulunmaktadır (Kaçan-Softa ve ark., 2016; Karaaslan ve Çelebioğlu, 2020). Eğitim düzeyinin farklı bağlamlarda farklı sonuçlar ortaya koyması araştırma örneklemelerinin bulunduğu konunun, kültürün, aile yapısının ve çocuklarla ilgili değişkenlerin çeşitliliğinden kaynaklanabilir. İlkokul mezunu anne babalar daha fazla psikolojik sorun yaşamakta, eğitim düzeyi arttıkça anne babanın bilinci ve stresle baş edebilme kapasitesi artmaktadır (Karaaslan ve Çelebioğlu, 2020). Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların eğitim düzeyleri arttıkça aleksitimi düzeyleri azalmaktadır (Genç, 2015).

Bilgi İhtiyacı: Engelli çocuğu olan annelerin en çok bilgi gereksinimleri bulunmaktadır (Öztürk, 2011). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %74,1'i zihinsel engellilik konusunda bilgi sahibiyken %25,9'unun hiç bilgisi yoktur (Kurt ve ark., 2008). Farklı bir araştırmada zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %57,3'ünün zihinsel engel hakkında önceden bilgi sahibi oldukları, %42,7'sinin ise önceden bilgi sahibi olmadıkları belirlenmiştir. Tanı sürecinde ailelerin büyük çoğunluğu (%79,5) doktordan, bir kısmı ise (%14) psikologdan bilgi aldığını ifade etmiştir (Altuğ-Özsoy ve ark., 2006). Bir diğer araştırmada ailelerin %89,1'inin bilgi sahibi olduğunu ve %56,4'ü bu bilgiyi doktordan, %40'ı ise psikologdan aldığını belirtmiştir (Lafçı ve ark., 2014).

Sorun Çözme Becerileri: Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların yaşam doyumu ve problem çözme becerileri arasında pozitif bir ilişki tespit edilirken yaş, eğitim düzeyi ve çocuğun çoklu engel durumunun yaşam doyumu ve problem çözme becerileriyle ilişkili olmadığı belirlenmiştir (Başgöze ve Kağan, 2020). Problem çözme becerisinin cinsiyete göre farklılaşmamaktadır (Başgöze ve Kağan, 2020; Güner, 2006; Kaya, 2014; Tavlı, 2009; Vatan ve Dağ, 2009).

Duyuşsal Boyut

Zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynler çocuğun engeli nedeniyle psikolojik sorunlar yaşamaktadır (Metin Karaaslan ve Çelebioğlu, 2020; Özkan Bardakçı ve Kutluata, 2021). Psikolojik sorunların temelini yaşanan duygular oluşturmaktadır. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin roller (İçmeli ve ark., 2008) ve duygusal tepki verebilme bakımından sağlıklı işleve sahip olduğu tespit edilmiştir (İçmeli ve ark., 2008).

Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların yaşadığı stres, tükenmişlik, suçluluk, düşük benlik saygısı, utanç ve özgüven sorunları, üzüntü, hayal kırıklığı ve şok duygu durumlarına ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

Stres: Aile için engelli bir çocuk stres kaynağı olabilir (Kirby ve ark., 2015; Peer ve Hillman, 2014; Uğuz ve ark., 2004). Zihinsel ya da bedensel engelli çocuğu olan anne babalar ve özellikle de anneler engelli çocuğu olmayan anne babalara oranla daha fazla stres yaşamaktadır (Esdaile ve ark., 2003; Glidden ve ark., 2003; Hasting, 2003; Uğuz ve ark., 2004; Yıldırım Sarı, 2007).

Çocuğun engel düzeyinin ağırlaşması (Eren ve Doğan, 2020; Karpas ve Girli, 2012) ve bakım yükü ailelerin stres düzeyini artırmaktadır (Arslan ve ark., 2002). Engelin şiddetinin yanı sıra, ailenin eğitim seviyesi, gelir düzeyi, çocuğun yaşı, çocuğun tanısının kabullenilmesi, damgalanma ile baş etme yöntemleri ve kaynaklara erişim stres düzeyini etkilemektedir (Gupta ve ark., 2004; Isa ve ark., 2013; Kaytez ve ark., 2015). Çocuğun bakım ve gelişimi için ailelerin daha fazla kaynağa, zamana ve enerjiye ihtiyaç duyması (Bahar ve ark., 2009), bilgi eksikliği, sağlık çalışanlarından destek alamama, uzun süreli bakım, tıbbi harcamalar, hastane süreçleri, sosyal izolasyon stres kaynakları arasındadır (Bilgin ve Gözüm 2009; Fen Gau ve ark., 2008; Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003; Tsai ve Wang 2009).

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin yaşadığı streste sosyal destek belirleyici bir rol üstlenmektedir. Ailelerin algıladıkları sosyal destek düzeyi arttıkça aile stresinin ve bakım veren yükünün azaldığı görölmektedir (Boyd, 2002; Jones ve Passey, 2004; Oğultürk, 2012; Sivrikaya ve Çiftci Tekinarslan, 2013).

Tükenmişlik: Annelerin engelli çocuğun bakım yükünü önemli ölçüde yüklenmesi ve sorumluluklarının artması, evde başka engelli çocuğun olması, ekonomik sorunlar, zihinsel engelin şiddetinin artması tükenmişlik yaşamalarına yol açmaktadır (Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017; Bumin ve ark., 2008; Dereli ve Okur, 2008; İçmeli ve ark., 2008; Karadağ, 2009; Şengöl ve Baykan, 2013; Uğuz ve ark., 2004;). Zihinsel engelli çocuğu olan her on anne babadan biri tükenmişlik yaşamaktadır (Gürkan ve Altay, 2021).

Suçluluk: Engelli çocuğu olan ailelerde görölen yoğun duygulardan bir diğeri de suçluluktur. Çocuğun engelinden dolayı kendini suçlu hisseden ailelerin oranı araştırmalarda farklılık göstermekle birlikte yaklaşık beş çocuktan ikisinin anne babası kendini suçlu hissetmektedir (Ayyıldız ve ark., 2012; Bahar ve ark., 2009; Karadağ, 2009; Özsoy ve ark., 2006). Bazı araştırmalarda ise suçluluk duygusu yaklaşık beş çocuktan birinin ailesinde (Keskin ve ark., 2010) ve dört çocuktan birinin ailesinde (Akandere ve ark., 2009) görölmektedir.

Benlik Saygısı: Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin benlik saygıları engelli çocuğu olmayan annelere göre anlamlı düzeyde düşüktür (Argyarakouli ve Zafiropoulou, 2003; Dereli, 2012). Bunun temelinde anne babaların suçluluk duygusu, kendilerini başarısız hissetmeleri, sosyal çevrenin olumsuz bakış açısı ve çocuğun engelinden dolayı anne babayı suçlaması, çocuğun engeli nedeniyle sorunlar yaşanması, sosyal hayata ve çalışma hayatına daha az zaman ayırabilmeleri, geleceğe ilişkin planların sınırlandırılmış olmasından kaynaklanabilmektedir (Deniz ve ark., 2009; Duyan, 2007; Vural-Batık, 2012).

Utanç ve Özgüven Sorunları: Çocuğun eğitiminin yetersizliği, duygusal sorunların yaşanması, çocuğun davranışlarının düzenlenememesi ve kontrol

edilememesi, sosyal çevre ile iletişimin azalması, uzun süreli bakım, çocuğun eğitiminde yaşanan başarısızlıklar annelerin özgüvenini düşürmektedir (Greenspan ve Wieder, 2006). Her on anneden biri utanç duyduğunu bildirmektedir (Keskin ve ark., 2010). Engelli bireylerin kardeşleri de bu süreçten etkilenmekte %8,8'i gerileme belirtileri gösterirken %6,9'u utanç duyduğunu bildirmektedir (Balcı ve ark., 2019).

Gelecek Endişesi: Engelli çocuğunun geleceği için kaygılı olduğunu ve endişe taşıdığını belirten ailelerin oranı (kaynak sırasıyla: %75,8; %43,8; %49,1; %67,3; %54,5; %92,9) araştırmalarda (Karadağ, 2009; Keskin ve ark., 2010; Kurt ve ark., 2008; Lafçı, 2014; Özsoy ve ark., 2006; Yüksel ve Uyanık, 2021) farklılık göstermekle birlikte ailelerin önemli bir kısmının yaşadığını söylemek mümkündür. Ailelerin çoğunluğu (%86,7) kendileri öldükten sonra engelli çocuğunun bakımını kimin üstleneceği konusunda endişe duymaktadır (Yüksel ve Uyanık, 2021). Ailelerin zihinsel engelli çocuğun durumuna ilişkin üzüntüsü zamanla azalsa bile zihinsel engelli çocuğun bakımı, ihtiyaçları ve gelecekle ilgili endişesinde bir değişiklik olmamaktadır (Baxter ve ark., 2000).

Hayal Kırıklığı ve Şok: Engelli çocuğu olduktan sonra her beş anne babadan yaklaşık ikisinin hayal kırıklığı yaşadığı (Balcı ve ark., 2019; Özsoy ve ark., 2006) bakım verenlerin yarısının geleceğe ilişkin hayallerinin değiştiği, bu hayallerin yaşam alanı (%4,6), iş yaşamı (%16,7) ve özel hayatla (%8,37) ilgili olduğu (Cangür ve ark., 2013) görülmektedir. Anne babaların engelli çocuğu olduğunu öğrendikten sonra yaşadığı ilk duygulardan birisi de şok ve şaşkınlıktır (Erbilir Gönültaş, 2019). Balcı ve ark., (2019) anne babaların %31,3'ünün şok yaşadığını bildirirken, Gürkan ve Altay (2021), anne babaların %9,2'sinin şok yaşadığını belirtmiştir.

Ebeveyn Kabul–Ret Durumu: Ebeveyn kabulü çocuğa sevgi, şefkat, destek ve çocuğun bakımını yerine getirmeyi belirtirken; ebeveyn reddi bu duygu ve davranışların olmadığı, çocuğun sevgi ihtiyacından yoksun kaldığı ve ihmal edildiği fiziksel ve psikolojik açıdan incitici davranışları ifade eder (Rohner ve Khalaque, 2005). Çocukları anne babaları tarafından kabul edilmesinin ya da reddedilmesinin sonucu olarak çocuğun kişiliği ve sosyokültürel sistemlerle ilişkilerindeki

değişkenleri açıklar (Öngider, 2013a). Engelli çocuğu olan ailelerin algıladığı sosyal destek ve aldıkları rehberlik hizmetlerinin ailelerin çocukların bireysel farklılıklarını kabul düzeylerini ve yılmazlık düzeylerini artırmaktadır (Aydın ve Yamaç, 2014).

Ruh Sağlığı: Zihinsel engelli çocuğu olan anneler toplumun genelinden daha fazla oranla ruh sağlığı sorunları yaşamakta (Tonge ve ark., 2004), annelerin %22'si çocuğundan kaynaklanan sorunlar nedeniyle ruh sağlığıyla ilgili olarak sağlık profesyonellerine başvurmakta (Emerson, 2003) engelli çocukların yaşamış oldukları engelin şiddeti ailelerin ruh sağlığını etkilemektedir (Khamis, 2007; O'Keeffe ve O'Hara 2008).

Depresyon: Engelli çocukların gereksinimleri aile üyelerinin yaşam biçimlerini etkileyerek aile içinde yoğun anksiyete ve depresyona yol açabilir (Bahar, 2009). Engelli çocuğu olan annelerin depresyon düzeyleri engelli çocuğu olmayan annelerin depresyon düzeylerinden daha yüksektir (Demir ve ark., 2010; Esdaile ve ark., 2003; Glidden ve ark., 2003; Hasting, 2003). Çalışan annelerin %31,2'si çalışmayan annelerin ise %66,3'ü depresif bulgular göstermektedir (Demir ve ark., 2010). Bakım veren babaların depresyon puanı annelerden daha yüksektir ve ilkökul mezunu bakım verenlerin hem bakım yükü hem de depresyon puanları yüksektir (Ören ve Aydın, 2020).

Kaygı ve Anksiyete: Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyleri yüksektir (Coşkun ve Akkaş, 2009; Dereli, 2012). Zihinsel ya da bedensel engelli çocuğu olan anne babaların kaygı düzeyleri, engelli çocuğu olmayan anne babalara göre daha yüksektir (Glidden ve Schoolcraft, 2003; Hall ve ark., 2007; Macias ve ark., 2003). Engelli çocuğu olan annelerin eğitim düzeyleri ve gelir düzeyleri yükseldikçe sürekli kaygı düzeyinin azaldığı ve sosyal destek düzeyi arttığı belirlenmiştir (Coşkun ve Akkaş, 2009).

Tinsel Boyut

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde engelli çocuğun varlığını anlamlandırma ve olumlu-olumsuz “dini başa çıkma” süreçleri tinsel boyutun bir yansımasıdır.

Tinsellik, kronik hastalıklarla baş etme sürecinde güçlendirici bir kaynaktır. Kronik hastalarla yapılan farklı araştırmalarda tinselliğin artmasıyla birlikte yaşam doyumunun ve yaşam kalitesinin arttığı, depresyonun, umutsuzluğun ve kaygı düzeyinin azaldığı görölmüştür (Tuncay, 2007). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde din ve toplumsal inançlar ailenin yaşam kalitesini de etkilemektedir (Smith-Bird ve Turnbull, 2005). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin inanç düzeyi arttıkça kaygı düzeylerinin azaldığı (Huang ve ark., 1998) maneviyatın engelli çocuğa ilişkin duygusal yük ve bakım yüküyle baş etmelerinde anneler için yardımcı bir etken olduğu görölmektedir (Kara, 2008). Bazı aileler çocuklarının engelliliğini yaratıcının bir lütfu ya da kaderleri olarak görmektedir (Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017). Engelli çocuklarının kendilerine yaratıcı tarafından verilmiş bir ceza olarak gören aileler de vardır (Searn ve Todd, 2000).

1.8. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Aile Yaşamına Genel Bakış

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile refahını ve boşanma deneyimlerini anlayabilmek için çalışmanın bu bölümünde zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin aile yaşamını ve refahını etkileyen ve boşanma öncesi, boşanma süreci ve boşanma sonrasını etkilediği düşünölen aile ilişkileri, evlilik uyumu, aile içi roller, aile gereksinimleri ve yaşam doyumunu konularına yer verilmiştir.

1.8.1. Aile İlişkileri

Engelli bir çocuğun aile sistemine dahil olması aile sistemini yeniden yapılandırmakta (Özkan Bardakçı ve Kutluata, 2021) ailenin gelecek hayallerini ve planlarını etkilemektedir (Cangür ve ark., 2013). Zihinsel engelli çocuğu olan

ailelerin (%45) aile dinamikleri olumsuz etkilenmekte (Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003) aile üyeleri arasında sorunlar yaşanmakta (%65,6) ve anne babalar (%56,3) diğer çocuklarına zaman ayırmakta güçlük yaşamaktadır (Balcı ve ark., 2019). Engelli çocuğun aile sistemine dahil olmasıyla yaşanan duygusal, sosyal, ekonomik, bilişsel, tinsel dönüşümle birlikte bazı ailelerin evlilik ve aile ilişkisi bozulabilmekte ve bu durum ayrılıklara yol açabilmektedir (Karadağ, 2014; Reichman ve ark., 2008).

Aile üyelerinin destekleyici olmayan tavır ve tutumları aile içinde sorunların yaşanmasına, uyumun bozulmasına ve iletişim sorunlarının yaşanmasına (Özşenol ve ark, 2003). Zihinsel engelli bir çocuğun aile sistemine dahil olmasıyla ailede görülen fiziksel, duygusal, sosyal ve ekonomik sorunlar aile içi ilişkileri etkilediği bildirilirken (Aydın ve Sönmez, 2014; Hassall ve ark., 2005; Lafçı ve ark., 2014; Ohan ve ark., 2000; Shin, 2002) buna karşın bazı araştırmalarda engelli çocuğu olan ailelerde evlilik ilişkisinin olumsuz etkilenmeyeceği, sosyal destek ağının ve dini inançların güçlü olduğu evlilik ilişkilerine katkısı olabileceği belirtilmiştir (Dunst, 2000; Hasting ve Brown, 2002; Todd ve Jones, 2005).

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin evlilik yaşamının çocuğun engelden kısmen etkilendiği görülmektedir (Altuğ Özsoy ve ark., 2006). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin Aile Değerlendirme Ölçeği ile incelendiği bir araştırmada problem çözme, iletişim, roller, duygusal tepki verebilme, gereken ilgiyi gösterme, davranış kontrolü ve genel işlevler alt boyutlarının tümünde sonuçlar sağlıklı aile yapısına işaret etmiştir (Oğultürk, 2012; Yavuz, 2018a).

1.8.2. Evlilik Uyumu

Duyuşsal, tinsel, cinsel ve sosyal boyutlarıyla evlilik uyumu eşlerin psikolojik ve fiziksel sağlıklarını etkilerken (Kalkan, 2002) ailede olumlu iletişim, cinsel uyum, karşılıklı memnuniyet ve yaşam doyumu evlilik uyumunda önemli rol oynamaktadır (Ende İnce ve Güdücü Tüfekçi, 2015; Goel ve Narang, 2012).

Aile yaşamında eşlerin depresyon yaşaması, evlilik uyumlarını olumsuz etkilenmekte (Johnson ve Jacob, 2000). Eşlerin evlilik uyumu azaldıkça kaygı ve depresyon düzeyleri artmaktadır (Kılıç ve ark., 2013). Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların evlilik uyumları azaldıkça, algıladıkları stres artmaktadır (Köksal ve Kabasakal, 2012). Bu noktada kaygı, depresyon, stres ve evlilik uyumu ilişkisi, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde döngüsel olarak birbirini etkileyen bir yapıda seyredebilir.

Ailedeki engelli çocuk sayısı arttıkça annelerin evlilik uyumlarının azaldığı (Güler, 2021) ailelerin eğitim düzeyi arttıkça evlilik uyumunun arttığı (Can, 2015) görülmektedir. Yakın ilişki desteği, iyimser yaklaşım ve duygusal destek zihinsel engelli çocuğu olan annelerin evlilik uyumlarını etkilemektedir (Şardağ, 2010).

Engelli çocuğu olan ailelerin zorluklarla karşılaştığında yaşadıkları stresin, engelli çocuğu olmayan ailelere oranla boşanma ya da ayrı yaşama oranlarında artışa neden olabilmektedir (Patterson, 2002; Seltzer ve ark., 2001). Engelli çocuğu olduktan sonra evlilik uyumunda sorunlar yaşanmakla birlikte, engelli çocuğu olan ailelerde aşk, umut ve mutluluk alanlarında olumlu değişimlerin yaşandığını bildiren çalışmalar da vardır (Kearney ve Griffin, 2001; Marsh, 2003). Anne babaların üçte biri (%35,1) engelli çocukları olduktan sonra birbirlerine daha çok bağlandıklarını (Tarsuslu Şimşek ve ark., 2015), engelli çocukla birlikte ortaya çıkan sorunlarla baş etmek için birbirlerine daha çok destek olduklarını belirtmişlerdir (Karpat ve Girli, 2012).

1.8.3. Aile İçi Roller

Engelli çocuğun aile sistemine dahil olmasıyla birlikte anne babaların aile işlevleri ve rolleri de bu durumdan etkilenmekte (Çakaloz ve Kurul, 2005; O’Keeffe ve O’Hara 2008) çocuğun bakımıyla ilgili sorumluluğu önemli ölçüde anneler üstlendiği için, annelerin diğer rollerini daha az yerine getirdikleri, sosyal hayata katılımlarında azalma olduğu görülmektedir (Cangür ve ark., 2013). Engelli çocuğun koruma ve bakımı konusunda daha fazla emeğe ve zamana ihtiyaç duyulduğu için

eşler birbirlerine yeterince zaman ayıramamakta ve aile içi rollerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmekte zorlanmaktadır (Cavkaytar ve ark., 2012).

Engelli çocuğu olan ailelerin aile işlevleri değerlendirildiğinde aile rollerinin sağlıklı işleve sahip olduğu belirlenmiştir (İçmeli ve ark., 2008; Özşenol ve ark., 2003). Ailelerin yaşadığı stres sosyal yaşamı ve aile yaşamını etkilemekte ve yaşadıkları olumsuz duygular, aile üyelerinin rollerini yerine getirmeyi zorlaştırmaktadır (Akçakın ve Erden, 2001; İlhan, 2009). Evdeki iş bölümüne ilişkin belirsizliğin olduğu ve anne babaların diğer çocuklarına yeterli ilgi gösteremediği (Lafçı ve ark., 2014) anlaşılmaktadır.

1.8.4. Aile Gereksinimleri

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin bakımını üstlendikleri engelli çocuğun kendi vefatlarından sonra bakımına ilişkin geleceği planlama gereksinimleri, hizmetlerin sürekliliğini sağlamak için ekonomik destek gereksinimleri, sosyal çevrelerinden sosyal destek gereksinimleri, karşılaştıkları duygusal stres ve yüklerle başa çıkmak için duygusal desteğe, çocuklarının zihinsel engellilik durumu ve hizmetlere ilişkin bilgiye gereksinimleri vardır (İçağasıoğlu Çoban, 2002; Demirbilek, 2013). Engelli çocuğu olan aileler, iletişim sorunları, sosyal beceri geliştirme, çocuk eğitimi, tedavi süreci için bilgi edinme gibi nedenlerle uzman desteğine ihtiyaç duyarlar (Özşenol ve ark., 2003).

Engelli çocuğu olan annelerin aile gereksinimi olarak maddi destek, manevi destek, rapor alımlarında yaşanan sorunların giderilmesi, ücretsiz sosyal hakların sağlanması ve engellilere uygun çevre düzenlemesiyle ilgili gereksinimlerinin olduğu görülmektedir. Annelerin gereksinimleri arttıkça algıladıkları yükün de arttığı anlaşılmaktadır (Öztürk, 2011). Ailelerin ekonomik durumuna, mesleğine ve çocuğun engel türüne göre gereksinimleri ve yükü de farklılaşmaktadır (Öztürk, 2011). Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların öğrenim düzeyleri ile aile gereksinimleri arasında farklılaşmanın olmadığını belirleyen araştırmaya (Kumcağız ve ark., 2018) karşın annelerin, ilkokul mezunlarının ve çalışmayanların aile

gereksinimlerinin fazla olduğunu tespit eden (Kaytez ve ark., 2015) araştırma bulunmaktadır.

1.8.5. Yaşam Doyumu

Engelli çocuğu olan babaların yaşam doyumları, çocuğu engelli olmayan babaların yaşam doyumlarına göre daha düşük düzeydedir (Aysan ve Özben, 2007; Yavuz, 2018a). Çocuğun engelliliği, anne babanın durumluk-sürekli kaygı durumunu ve yaşam doyumunu etkilemektedir. Durumluk-sürekli kaygı durumunun artması yaşam doyumunu azaltmaktadır (Deniz ve ark., 2009).

Zihinsel engelli çocuğu olan babaların yaşam doyumlarında yaş gruplarına göre farklılıklar vardır (Seçil, 2011). Yaş gruplarına bakıldığında, 51 yaş ve üzeri babaların yaşam doyumları düzeyleri 36-50 yaş grubundaki babaların yaşam doyumları düzeylerinden yüksektir (Akandere ve ark., 2009). Zihinsel engelli çocuğu olan anneler demografik olarak incelendiğinde, çalışan annelerin, gelir düzeyi yüksek olan ve çocuğun bakımında profesyonel yardım alan anne ve babaların yaşam doyumları yüksektir (Kaçan Softa ve ark., 2016) aile geliri düşük olan anne babaların ise yaşam doyumları aile geliri yüksek durumdaki anne babalara göre anlamlı düzeyde düşüktür (Genç, 2015; Yıldız, 2010). Ailenin gelir seviyesinin yaşam doyumuyla ilgili önemli bir belirleyici olduğu görülmektedir.

Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların yaşam doyumlarının cinsiyete göre farklılaşmadığını gösteren (Arslan ve ark., 2002; Genç, 2015; Karaçay, 2011; Lavalley ve ark., 2007; Sarıkaya, 2011) araştırmaların yanı sıra farklılaştığına işaret eden çalışmalar (Akarsu, 2014; Kaner, 2004) da bulunmaktadır.

1.9. Aile, Evlilik ve Boşanma

Çalışmanın bu kısmında, boşanma olgusuna daha genel bir bakış açısı geliştirmek amacıyla aile ve evlilik tanımları yapılarak değişen toplumda aile ve

evlilik konuları ele alınmıştır. Ardından boşanma, boşanmanın nedenleri ve aile yaşam döngüsü ele alınmıştır.

1.9.1. Aile ve Evlilik

Aile, (1) “evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik” (2) “aynı soydan gelen veya aralarında akrabalık ilişkileri bulunan kimselerin tümü” (3) “birlikte oturan hısım ve yakınların tümü” (TDK, 2022) şeklinde tanımlanmaktadır. Sosyal bir sistem olarak aile, kendi kültürel değerleri, ilkeleri olan, temel işlevlere sahip bir yapıdır (Hallaç ve Öz, 2014, s. 144). Bu yapı, bireyin tinsel, duyuşsal, sosyal ve ekonomik hayatında önemli bir yere sahiptir (Aslantürk ve Kesen, 2020). Aile; evlilik, birlikte yaşama, güç ilişkileri, emek, cinsellik, ebeveynlik, ilişkiler, akrabalık, toplumsal cinsiyet rolleri, ekonomik işleyiş, otorite gibi birbirinden farklı bağlamdaki bileşenleri doğrudan ya da dolaylı bir biçimde kapsar (Gittins, 2011, s. 190).

Türk Medeni Kanunu, evlenmeyle eşler arasında evlilik birliğinin kurulduğunu, eşlerin bu birliğin mutluluğunu elbirliğiyle sağlama, çocukların bakım, eğitim ve gözetimine beraberce özen gösterme konusunda yükümlü olduğunu, birlikte yaşamak, birbirine sadık kalmak ve birbirine yardımcı olmak zorunda olduğunu belirtir. Evlilik birliğinin birlikte yönetilmesi gerektiğini vurgular (TMK, 2001, m. 185 - m. 187). Aile, hayatın doğal akışında kurulmuş toplumsal bir birim iken evlilik insanların ürettiği bir kurumdur ve yetişkin bireylerin toplum tarafından cinsel ilişki yaşamasının meşrulaştırılması, birbirlerine karşı görev ve sorumluluk üstlenmesidir (Toprak Gültekin ve Parlar, 2019, s. 40). Evlilik, iki ya da daha fazla bireyin birbirlerine ve akrabalarına karşı haklarını ve sorumluluklarını belirleyen, kültürel yaptırımı olan birliğe işaret etmektedir (Haviland ve ark., 2017, 415-462). Evliliğin, cinsel yaşamın sağlıklı bir biçimde düzenlenmesi, soy çizgisi, roller, iş bölümü, ekonomik üretim ve tüketimin düzenlenmesi, güven, korunma, dayanışma, sosyal statü edinme gibi işlevleri vardır (Özgüven, 2000).

Çatışma teorisyenleri tarafından toplumdaki eşitsiz erkek egemen ilişkinin korunma aracı olarak görülen evlilik, kuşaklar boyunca babanın, erkek kardeşlerin ve kocanın ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu tutulan kadının bağımlılık ilişkisinden kurtulmasıyla köklü bir değişim göstermektedir (Kasapoğlu, 2012). Evliliğe bakış açısının değişmesi aile algısını da beraberinde dönüştürmektedir.

Çağdaş toplumda ve geleneksel toplumda aile yapısı bireylerin birbirinden farklı isteklerinden ve üstlendiği rollerden kaynaklanan nedenlerle farklı özellikler göstermektedir (Bozkurt, 2013). Aile kavramı detaylı bir biçimde incelendiğinde çok kültürlü, etnik farklılıkların olduğu toplumlarda akraba grupları, yalnız anne-babalar, evlat edinenler, koruyucu ailelik yapanlar, eşcinsel partnerler, boşananlar, yeniden evlenenler, üvey aileler şeklinde farklılaşabilir (Walker, 2011, s. 163). Birlikte yaşama şekillerinin farklılığı, yaşam tarzı ve organizasyonu bakımından çeşitli aile tiplerinden söz edilebilir. Toplumda; kadın, erkek ve varsa çocuklardan oluşan çekirdek aile; tek bir ebeveyn ve çocuktan/çocuklardan oluşan tek ebeveynli aile; sadece kadın ve erkekten oluşan çocuksuz aile; birden fazla kuşağın bir arada yaşadığı geniş aile (Gladding, 2002) Türkiye’de karşılaşılan aile yapılarıdır.

Birden fazla kuşağın birlikte yaşadığı, örflerin ön planda tutulduğu, güçlü akrabalık ilişkilerinin hakim olduğu, babanın aile reisi olduğu aile modeli geniş ailedir (Ünal, 2013, s. 590). Yirminci yüzyılın yarısına kadar varlığını sürdüren geniş aile modelinde güçlü otoriter ilişki söz konusudur. Bu otoriter yapı aile üyelerinin kiminle evleneceğine karar verebilir ve genellikle bireyler ortak kültürel geçmişe ve sosyal çevreye sahip kişilerle evlendirilir. Geleneksel yapıda ailede sorunun yaygınlığına rağmen geleneksel ve dini kuralların etkisiyle boşanma tabu haline getirilir ve aile birliğinin her koşulda sürdürülmesi beklenir (Rothrauff, 2005, s. 63; Aydın ve Baran, 2010).

Çekirdek aile modeli ise anne baba ve evlenmemiş çocuklardan oluşan, tarihsel sürecin her aşamasında görülmekle birlikte sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte yaygınlaşan aile modelidir. Otoriter yapı eşittir ve kadının da çalışma hayatında yeri vardır (Ünal, 2013, s. 590).

Tek ebeveynli aile, ölüm, boşanma, uzun süreli ayrılık (Acar, 2013; Boylu ve Öztop, 2013, s. 89), istemeden ya da isteyerek evlilik dışı çocuk sahibi olma (Giddens, 2005) gibi çeşitli nedenlerle çocuğu/çocuklarıyla birlikte yaşayan tek bir anne veya babanın oluşturduğu aile modelini belirtmektedir (Gladding, 2012; Chanda ve Pujar, 2018, s. 226). Türkiye’de tek ebeveynli ailelerin çoğunluğu boşanma sonucu ve eşin vefatı sonucu oluşmaktadır (Demir ve Çelebi, 2017). Tek ebeveynli aile literatürde (Demirbaş ve Dağcı, 2020) parçalanmış aile şeklinde de tanımlanmaktadır. Tek ebeveynli ailelerin mal rejimi ve nafaka ile alakalı sorunlar yaşayabildiği, finansal zorlukların yanı sıra sosyal hareketlilikte azalma yaşandığı, boşanma nedeniyle tek ebeveynli olan ailelerin sosyal etkinliklere katılmaya çekindiği, duygusal yönden sorunlar yaşadığı, psikolojik desteğe ihtiyaç duyduğu fakat destek mekanizmalarına erişimlerinin yetersiz olduğu görülmektedir (Richards ve Schmiede, 1993; TAYA, 2011).

1.9.1.1. Değişen Toplumda Aile ve Evlilik

Sanayi devrimiyle birlikte üretim araçlarının değişimi, teknolojik gelişmeler, toplumsal yaşama bakış açısının değişimi, göç ve kentleşme süreci, ekonomik değişimler toplumda yeni yaşam tarzlarını beraberinde getirmiş bu değişim aile yapısına yansımıştır. Kadının ekonomik bağımsızlığı ve özgürlüğü evliliğin bir bağımlılık değil bağıllık zemininde gerçekleşmesini sağlamış, evliliğe ve aileye yüklenen anlamı ve ailenin işlevlerini farklılaştırmıştır. Bununla birlikte bireyler, evlilikte tercih edeceği kişinin duygusal, sosyal, cinsel, bilişsel boyutlarıyla doyum sağlayabileceği, karşılıklı kişisel beklentilerini uyum içinde karşılayabilecekleri nitelikte tercihlere yönelmiştir (Sprecher ve ark., 1998, s. 33; Canatan ve Yıldırım, 2009). Kadın ve erkeğin toplumsal rollerinin üretildiği ve diğer kuşaklara aktarıldığı aile, hareketli bir kurum olduğu için toplumla ve akrabalık sistemiyle birlikte dönüşmektedir (Engels, 2019, s. 36). Soyun sürdürülmesinin amaçlandığı aile tipi zamanla birbiriyle iletişim kurabilen, duyguları esas alan, rol ve sorumluluk paylaşımında birlikteliğin olduğu aile tiplerine dönüşmektedir (Kayma Güneş, 2007).

Sosyal, siyasi, kültürel, demografik, ekonomik nedenlerle aile üyelerinin rollerinde yaşanan değişim ailenin değerlerini ve aile sistemini de etkilemiştir (Tekin Epik ve ark., 2017; Coşan, 2018; Karaca Aydın, 2019). Ailenin, toplum dinamikleriyle etkileşim halinde bir değişim içerisinde olduğu ve yeni biçimler aldığı görülmektedir. Modernleşmeyle birlikte aile sisteminin yapısal değişimi ev içi ilişkilere, otoritenin ve cinsiyet rollerinin paylaşımına yansımaktadır. Geleneksel kuralların ve tercihlerin etkisinin azalmasıyla birlikte günümüzde evlilik, zamanla yerini bireyselleşen istek ve arzuların ön planda olduğu birlikteliğe bırakmıştır. Bireylerin seçim özgürlüklerinin önemsendiği günümüzde aile yapısı eşlerin anlayışı, duygusal ve sosyal ilişkileri üzerine inşa edilse de bireyselleşen istek ve arzular karşılanmadığı zaman aile içerisinde kurulan ilişki tehlikeye girebilmektedir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2012). Aile ve evlilik kurumlarının değişen yapısı ve işlevleri evlenmeye ve boşanmaya yüklenen anlamı da beraberinde değiştirmiştir (Elitok, 2019). Toplumda boşanmaya karşı verilen tepkilerin ve önyargının azalması, yeni çiftlerin çocuk sahibi olma eğiliminin az olması, kadınlara sağlanan olanakların artması ve sunulan hizmetlerin geliştirilmesi ve sosyal politikalar da aile yapısının dönüşmesinde rol oynamaktadır (Schaefer, 2013, s. 325). Ailenin yapısı değiştikçe işlevleri de değişim göstermiştir. Toplumun merkezileşmesiyle birlikte devlet tarafından oluşturulan okullar, yurtlar, çocuk eğitimevi, kadın sığınma evleri gibi kurumlar aracılığıyla bu işlevleri ikame edecek yapılar oluşturulmuş ailenin temelde sevgisini göstermek, çocukları sosyalleştirmek gibi temel sorumlulukları devam etmiştir (Emery, 2012).

Boşanma oranları ile işsizlik oranları arasındaki ilişki incelendiğinde stres ve anksiyeteye bağlı olarak işsizliğin artmasının uzun dönemde boşanma oranlarını artırdığı görülmektedir (Sandalcılar, 2012; Ruspini, 2013, s. 800; Bayrak, 2019; Koç, 2019). Ayrıca, kadınların eğitim düzeyi arttıkça boşanma oranlarının arttığı (Adamsons, 2013) kadın istihdam oranları arttıkça boşanma oranlarının arttığı (Bremmer ve Kesselring, 2002; Poortman, 2005; Üçler ve Kızılkaya, 2014) görülmektedir. Kadınların eğitim düzeyi arttıkça ilk evlenme yaşı artmakta ve eğitilmiş kadınlar genellikle eş seçiminde kendileri karar vermektedir, aile içi rol dağılımları farklı şekilde algılanmakta ve eşlerin aile içinde alınan kararlara katılım

oranı da artmaktadır (Duran ve Hamamcı, 2010, s. 89). Boşanma oranlarının artmasıyla birlikte tek ebeveynli aile sayısı da her geçen gün artmaktadır. İşsizliğin artması, eğitim seviyesinin yükselmesi, kadın istihdam oranlarının artması gibi toplumsal faktörler aile yapısını etkileyen önemli etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu değişim süreci aile yapısını da dönüştürmektedir.

TÜİK (2017) veri setleri üzerinde yapılan bir çalışmada, kaba evlenme hızı, nüfus artış hızı ve yüksek eğitilmiş bireylerin sayısının boşanmayı artırıcı bir etkisinin olduğu, kaba doğum hızı ve okuma yazma bilmeyenlerin sayısının boşanmayı azaltıcı bir etkisinin olduğu saptanmıştır (Koç, 2019).

Ailenin temel işlevleri arasında yer alan ekonomik birliktelik ve çocuğun bakımı gibi temel işlevlerin zamanla farklı kurumlara devredilmesi bireyselliği teşvik etmiş, istek ve arzuların görünürlüğünü artırmıştır. Bu istek ve arzuların karşılık bulmaması aile birliğini sarsmış ya da boşanmalara yol açmıştır (Timurturkan, 2020, s. 202). Bireyin kendi bağımsızlığını güvence altına alma çabası, hak savunuculuğu yapan ve kendine yetebilen birey anlayışıyla aile üyeleri arasında keskin sınırlar çizilmiş ve bu bireyselleşme aile ilişkilerini yıpratmıştır (Öz, 2019, s. 803). Sosyal değişim, toplumsal değerlerin ve yapıların değişimine işaret eder ve ailenin yapısal, işlevsel ve ilişkisel değişimini de içerir. Bu değişim bir yönüyle, aile içi rol ve statü değişimi ile aile işlevlerinin, çocuğun ve ailenin değişen değerini, boşanma algısını ve boşanma nedenlerindeki değişimi de kapsar (Taylan ve Danış, 2016). Ailenin toplumsal dönüşümü sadece Türkiye için değil diğer ülkeler için de söz konusudur. Bu noktada Dünya’da ve Türkiye’de aile büyüklüğü ve hane kompozisyonunu incelemek bu dönüşümü görmek açısından yerinde olacaktır.

Ortalama hane halkı büyüklüğü, hane başına düşen ortalama insan sayısı ile hesaplanır. Almanya, Norveç ve Danimarka’da hane başına 2 kişi düşerken, İsveç’te 1,8, Türkiye’de 3,5 ve Meksika’da neredeyse 4 kişi düşmektedir ve ülkeler arasında önemli farklılıklar vardır. Çocuksuz haneler bakımından Meksika en düşük orana (%41.3) sahipken, Türkiye üç (%14.4) veya daha fazla (%13.8) çocuğu olan hanelerin en yüksek oranına sahiptir. Tüm ülkelerde, bir veya iki çocuğu olan

hanelerin oranı sırasıyla yaklaşık %15 ve %13 ve üç çocuklu hanelerin oranı ortalama %5'dir. 6 yaşını doldurmamış en az bir çocuğu olan hanelerin oranı genellikle %10-13 civarında olup, en yüksek oran %25 ile Türkiye'dedir (OECD, 2016). Türkiye'de ortalama hane halkı büyüklüğü 2008 yılında 4 kişi iken 2021 yılı itibariyle 3,23 kişiye düşmüştür (TÜİK, 2021). Bu durum hane halkının azaldığını açık bir biçimde göstermektedir.

OECD ülkelerinde çoğu çocuk (%80'den fazla) iki ebeveynli hanelerde yaşıyor. Oranlar ülkelere göre değişiklik göstermekle birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nde %70'ten az, Türkiye, İsviçre ve Yunanistan'da %90 veya daha fazla çocuk iki ebeveynli hanelerde yaşıyor. Letonya'da tek ebeveynle yaşayan çocukların oranı %28 iken, Belçika, Litvanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yaklaşık dört çocuktan biri tek bir ebeveynle yaşıyor (OECD, 2016). Veriler incelendiğinde Türkiye'de tek ebeveynli aile oranını OECD ülkelerine kıyasla düşük olduğu fakat aile yapısındaki değişimler incelendiğinde yıllar içerisinde Türkiye'deki tek ebeveynli aile oranının arttığı anlaşılmaktadır.

Evlilik oranları OECD ülkeleri arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde (Şili, İtalya, Portekiz ve Slovenya gibi bazı ülkelerde kaba evlilik oranları çok düşüktür ve 1000 kişi başına 3.5'ten daha az evlilik vardır. Macaristan, Letonya, Litvanya ve Türkiye'de oranlar 1000'de 7'ye yakın olmak üzere iki kat daha yüksektir. Çoğu OECD ülkesinde, kaba evlilik oranları 1000'de 4 ile 5,5 evlilik arasında bir yerdedir ve OECD ortalaması 4,6'dır. OECD ülkelerinin tamamına yakınında evlilik oranları son birkaç on yılda düşmektedir. 1970 yılında OECD ülkelerinin çoğunda 1000 kişi başına 7 ile 10 arasında değişen kaba evlenme hızı varken 1995 yılı itibariyle bu oran, 1000 kişi başına yaklaşık 5 ile 7 evliliğe düşmüştür. İlk evlilik yaşları incelendiğinde ise ülkelere göre farklılıklar dikkat çekicidir. İlk evlenme yaşı İskandinav ülkelerinden olan İsveç'te kadınlar için 34,1 erkekler için 36,7 iken İsrail ve Türkiye'de kadınları için 25, erkekler için ise 28 veya daha azdır (OECD, 2022). Evlilik oranlarının yüksek olduğu Türkiye'de 2010 yılında kadınlar için 23,7 olan ortalama ilk evlenme yaşının 2019 yılında 24,8 e yükseldiği, aynı süre içinde erkeklerin için 27 olan ilk evlenme yaşının 27,8'e çıktığı

görülmüştür (TÜİK, 2020). Dünya’da 18 yaş öncesi gerçekleşen evlilik oranlarının azaldığı, 2000 yılında 20-24 yaş aralığındaki kadınların üçte biri 18 yaşından önce evlenirken bu oran 2017 yılında beşte bire kadar düşmüştür (UNICEF, 2019b). Bu veriler aile yapılarının tarihsel süreçte dönüşümüne ilişkin fikir vermesi bakımından önemlidir.

Türkiye’de 1974 yılı öncesinde yapılan evliliklerin yaklaşık %35’i imam nikahı ile başlarken, 1999-2003 tarihleri arasında bu oran %13’e düşmüştür. TNSA (2003) verilerine göre hem resmi hem imam nikahı ile gerçekleşen evliliklerin oranı %91 iken (Civelek ve Koç, 2007) bu oranın 2014 yılında (HÜNE, 2015) %95’e yükseldiği, sadece imam nikahıyla gerçekleştirilen evliliklerin 2003 yılı verilerine göre %6 düzeyindeyken (Civelek ve Koç, 2007) 2014 yılında %2.23 düzeyine düştüğü görülmektedir (HÜNE, 2015).

Türkiye’de son 50 yılda çekirdek aile oranı %11, dağılmış aile oranı %57 artarken geniş aile oranı %138 azalmıştır (TAYA, 2018, s. 50). Türkiye’de hane halkı tiplerine göre aile yapısının değişimi incelendiğinde 2014 yılında %13,9 olan tek kişilik hane halkı oranının artarak 2020 yılında %17,9 olduğu; tek çekirdek aileden oluşan hane halkı oranının 2014 yılında %67,4 iken 2020 yılında %65,2 olduğu; tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan çekirdek ailenin 2014 yılında %7,6 iken 2020 yılında %9,7 olduğu; geniş ailenin oranı 2014 yılında %16,7 iken 2020 yılında %14’e düşmüştür (TÜİK, 2021). Türkiye’de kaba evlenme hızı ve evlenme oranları azalmakta, ailelerin yaşam süresi uzarken (Çizelge 1.1) boşanma oranları artmakta, ilk evlenme yaşı yükselmektedir. Bu veriler Türkiye’de aile yapısına ve evliliğe karşı tutumun değiştiğine işaret etmektedir.

1.9.2. Boşanma ve Boşanmanın Nedenleri

Ailenin kültürel ve dönemsel özelliklerden etkilenen yapısı dikkate alındığında sabit bir varlık olmadığı, geniş sosyal destek ağına, işlev ve taleplere sahip olduğu, sosyal ve ekonomik taleplere yanıt veren bir sistem olduğu görülmektedir. Ailenin bu yapısı boşanmanın tanımının sabit bir zeminde ele alınmasını zorlaştırmaktadır

(Emery, 2012). Boşanma, bir evliliğin yasal olarak feshidir (Barker, 2003). Boşanma evlilik sürecinin bitmesi, birlikte yaşayan kişilerin ayrılması ve ebeveynler arasındaki duygusal bağın sona ermesi durumları için kullanılmaktadır (Emery, 2019, s. 13).

Boşanma, sosyal, kültürel, psikolojik, ekonomik boyutları olan ve tek bir etkenle açıklanamayacak karmaşık bir olgudur (Kaplan ve ark., 2016). Böylesine karmaşık bir olguyu da tek bir nedene bağlamak doğru olmayacaktır.

Türkiye’de boşanma şiddetli geçimsizlik, terk, zina, aldatma, şiddet, saldırganlık, kötü ve zararlı alışkanlıklar, ekonomik sorunlar, cana kast, kötü muamele, suç işleme, haysiyetsiz hayat sürme, akrabaların aile hayatına karışması, beklentilerin karşılanamaması, fikri anlaşmazlıklar, kültürel ve kişisel farklılıklar, kıskançlık, dürüst olmama, cinsel sorunlar, akıl sağlığının yerinde olmaması, ailede yaşanan iletişim sorunları, sevgi saygının azalması, eşin ilgisizliği, karakter özellikleri, kişilik bozuklukları, evlenen kişilerin ailelerinin onayının olmaması, yeni bir insanla birlikte olma isteği gibi birçok faktöre bağlı olarak gerçekleşebilmektedir (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018; Aktaş, 2011; ASAGEM, 2009; Bulut, 2008; Can ve Aksu, 2016; Çevik, 2020; Fisher, 2004; Sucu, 2007; Uçan, 2007).

Boşanma nedeni olarak zina, sözel veya fiziksel şiddet, kötü alışkanlıklar, maddi sorunlar kadınlar tarafından daha çok neden olarak gösterilirken, terk, akrabaların aile hayatına karışması, fikir uyuşmazlıkları erkekler tarafından daha çok neden olarak gösterilmektedir (Aktaş, 2011). İşsizlik nedeniyle geçimini sağlayamama aile içinde sorunlara neden olabilmekte ve boşanmaya yol açmaktadır (Bayrak, 2019; Koç, 2019; Topbaş ve Kurt, 2007).

Türk Medeni Kanunu’nda boşanma nedenlerine zina (Madde 161), cana kast, pek kötü veya onur kırıcı davranış (Madde 162), suç işleme ve haysiyetsiz hayat sürme (Madde 163), terk (Madde 164), akıl hastalığı (Madde 165), evlilik birliğinin sarsılması (Madde 166) olmak üzere altı başlıkta yer verilmektedir (Türk Medeni Kanunu, 2001).

1.9.2.1. Aile Yaşam Döngüsü Bağlamı

Aile yaşam döngüsü ailelerin gelişim aşamalarını ve yaşam seyrini belirten bir süreçtir. Evlilik ve aile hayatı farklı gelişim dönemlerini kapsar. Bir sistem olarak aile birlikte gelişen bireylerin oluşturduğu bir bütün olduğu için her bir gelişim evresinin gelişimsel görevlerini ve gereksinimlerini anlamak, duygusal, fiziksel, sosyal, bilişsel, tinsel ihtiyaçlarını ve sorunlarını anlamak önemlidir (Gazioğlu-İşmen, 2011). Aile yaşam döngüsü modeli, çocuksuz-yeni evli çiftler (iki yıl), bebekli aileler (iki-beş yıl), okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (üç-beş yıl), okula giden çocuğu olan aileler (yedi yıl), ergenlik çağında çocuğu olan aileler (yedi yıl), hareket eden merkezler olarak aile-otel aile (sekiz yıl), orta yaşlı anne baba-boş yuva dönemi (on beş yıl ve daha fazlası), aile üyelerinin yaşlanması-emeklilikten ölüme (on, on beş yıl ve daha fazlası) aşamaları kapsamaktadır. Her evrede ailede roller ve ailenin kritik gelişimsel görevleri farklılaşmaktadır (Carter ve Goldrick, 1999; Duvall, 1972).

Çizelge 1.1. Türkiye’de Evlilik Süresine Göre Boşanma Oranları

Yıl	1 yıldan az	1-5 yıl	6-10 yıl	11-15 yıl	16 yıldan fazla
2011	3,5	36,7	20,6	14,8	24,4
2012	3,3	36,3	21,2	14,8	24,4
2013	3,5	36,8	21,5	14,1	24,1
2014	3,6	36	21,8	13,7	24,9
2015	3,6	35,7	21,5	13,9	25,3
2016	3,6	35,5	21	14,2	25,7
2017	3,2	35,5	20,7	14,4	26,2
2018	3	34,6	20,4	15	27
2019	2,6	33,4	20,6	15,8	27,6
2020	2,2	33,1	20,7	15,9	28,1
2021	2,3	31,3	20,9	15,9	29,6

Kaynak: TÜİK (2011-2021) Evlenme ve Boşanma İstatistikleri

Türkiye’de son 11 yılda evlilik süresine göre boşanma oranları incelendiğinde (Çizelge 1.1) boşanmaların en çok evliliğin 1-5 yılları arasına gerçekleştiği ve 6-10 yıl arasında yoğunlaştığı görülmektedir. Bunun yanı sıra veriler incelendiğinde dikkat çekici bir diğer önemli nokta da ailenin ömrünün uzadığıdır. Boşanma oranları artmasına rağmen evli kalma süreleri son 11 yılda uzamaya başlamıştır.

1.10. Boşanmanın İnsan Gelişiminin Beş Boyutuna Göre Değerlendirilmesi

Çalışmanın bu bölümünde boşanma olgusu fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarıyla incelenecektir.

Fiziksel Boyut

Boşanma olgusu fiziksel boyutuyla incelendiğinde literatürde boşanmanın fiziksel sağlığa etkisi, fiziksel çevre ve kır / kent etkisi, cinsel yaşamla ilgili çalışmalar dikkat çekmektedir.

Fiziksel Sağlık: Boşanma fiziksel ve ruhsal sağlığı etkilemektedir. Tüm nedenlere bağlı ölüm riskini artırdığı iddia edilen boşanmanın ardından kadınlarda yaşlı yetişkinlere göre daha fazla ölüm riskine yol açtığı belirlenmiştir (Sbarra ve ark. 2011). Boşanmayla birlikte stres, depresyon, uyku düzensizlikleri yaşanmakta, bağışıklık sisteminin zayıfladığı, madde kullanımının ve ölüm riskinin arttığı görülmektedir (Webb ve ark., 2010, s. 544).

Boşanma erkeklerde uyku sorunları, yemek düzeninin bozulması, sağlıksız beslenme, cinsel yaşamda düzensizlik, alkol ve uyuşturucu gibi bağımlılığa neden olabilecek maddelerin kullanımını artırma, riskli ve sağlıksız davranışlarda bulunma, sindirim sistemi sorunlarına yol açabilmektedir (Hetherington, 2003). Boşanmış kadınların yaşadığı fiziksel sağlık sorunlarına bakıldığında ise erken menopoz, düzensiz beslenmeye bağlı olarak gelişen obezite, strese ve psikosomatik hastalıklardan kaynaklanan kalp-damar hastalıkları, hipertansiyon, kanser, ülser, migren riski görülmektedir (Acar, 2013; Oğurtan, 2011). ABD’de 3.5 milyondan fazla insanın periferik arter hastalığı, serebrovasküler hastalık, abdominal aort anevrizması ve koroner arter hastalığı açısından değerlendirildiği bir araştırmada evlilerin boşanmış kişilere ya da bekarlara oranla kalp damar hastalıklarına yakalanma ihtimalinin %12 daha az olduğu tespit edilmiştir (Alviar ve ark., 2014).

Boşanma sürecinde fiziksel etkenlerden birisi de yaştır. Genç yaşta evlenenlerin boşanma riskleri daha yüksektir (Poortman ve Kalmijn, 2002; Şen, 2013). 15-19 ve 20-24 yaş gruplarındakilerin yaşadığı ekonomik sınırlılıklar, bir mesleği olsa dahi kariyerinin olmaması, tecrübesizlik, sosyal çevresi ve ailesi tarafından yanlış bilgi ve yönlendirmeler boşanma riskini etkileyebilir. Yaş ilerledikçe boşanma sayısı azalmaktadır (Yeşilyurt, 2005).

Boşanmayla birlikte çocuğuyla iletişim sıklığı azalan erkeklerin “babalık” konumunu sürdürememe düşüncesiyle “rol kaybı” yaşadıkları, sosyal ortamlara girmekten çekindikleri, sinirlilik, iş yaşamında performans azalması, sağlığa zararlı davranışlar görülmektedir (Wickrama ve Wheeler, 2013, s. 386). Kadınların ise boşanma sonrasında fiziksel görünümelerini, fiziksel çevrelerini ve evlilikle ilgili eşyalarını değiştirdikleri anlaşılmıştır (Gregson ve Ceynar, 2009).

Fiziksel Çevre ve Kır / Kent Etkisi: Kentleşme süreci, kadınların şehir alanında köy alanına göre sınırlandırıcı etmenlerden kurtulmasını sağlamış ve dikey yükselme olanaklarını artırmıştır. Sekülerleşmeyle birlikte dinin günlük yaşamdaki rolünün azalması, kadın hareketinin yaygınlaşması, eşit hak taleplerinin kamusal alanda karşılığının olması ve bütün bu olgulara bağlı olarak yaşanan sosyal değişme evlilik, aile ve boşanma olgularına doğrudan yansımıştır (Weiner, 2013). Dini bağlılığı olan, evlenmeden önce partneriyle birlikte yaşamayan ve kırsal bölgede yaşayan kadınların diğer kadınlara oranla boşanma riski daha azdır. Geleneksel normlar ve sosyal uyum boşanmayı engelleyici unsurlardır (Poortman ve Kalmijn, 2002).

Kentleşme sürecinde fiziksel çevre sosyal ilişkileri de etkilemiş özellikle metropollerde ve büyük kentlerde “aile apartmanları” ortadan kalkmıştır (TAYA, 2018). Kırsal bölgede sosyal kontrolün yaygınlığı, aile içi sorunlara aile büyüklerinin müdahale etmesi, dinsel ve geleneksel yapının aile bütünlüğünün desteklemesi gibi nedenlerle kırsal alanda boşanma riski kentsel alana göre daha düşüktür. Kentsel alanda özellikle sanayileşmeyle birlikte açığa çıkan özgürlük anlayışı evlilik ve aile üzerindeki dini ve geleneksel bakış açısını zayıflatmış böylece kentsel bölgelerde boşanma riskinin artmasına yol açmıştır (Yörükoğlu, 2000). Kadınlar boşanma

sonrasında kırsal bölgelerde sosyal desteğe ve sosyal yardımlara erişebilirken kentsel mekanda kadının işgücüne katılımı beklenmektedir (Soygan, 2019). Bu hususlarla birlikte fiziksel çevrenin sosyalizasyon ve ekonomik süreçlere etkisi dikkate alınmalıdır.

Cinsel Yaşam: Cinsel yaşamın içeriği, cinsel ilişki sıklığı, cinsel işlev bozuklukları evliliği etkilemekte ve cinsel sorunların çözülmemesi çiftlerin boşanma kararı almasına neden olmaktadır (Emery, 2013b). Fiziksel çekicilik ve cinsel yaşam evlilikte mutluluğu etkileyen faktörler arasında yer aldığı için çiftler arasında yaşanan iletişimsizlik ve çatışmalar bir taraftan cinsel yaşamı etkilerken, cinsel yaşamdaki sorunlar da çatışmalara, duygusal uzaklaşmalara neden olmaktadır (Gülsün ve ark., 2009, s. 68). Boşanma sonrasında cinsel yaşam da etkilenmekte özellikle erkeklerde rastgele cinsel ilişki, cinsel işlev bozukluğu, cinsel yolla bulaşan hastalıklar görülebilmektedir (Hetherington, 2003). Bu boyutlarıyla cinsel sağlık ve cinsel yaşam konusu hem boşanmanın nedenleri arasında olması bakımından hem de sonuçlarını etkilemesi bakımından önemlidir.

Sosyal Boyut

Boşanma olgusu sosyal boyutuyla incelendiğinde literatürde boşanmayla birlikte sosyal destek algısıyla ilgili değişimler, sosyal dışlanma, toplumsal cinsiyet rolleri, bağlanma, ekonomik konular, işsizlik, kadının iş gücüne katılımı, boşanma sonrası yaşanan ekonomik güçlükler, sosyal yardımlara erişim, hukuki konular, boşanmanın hukuki nedenleri, tazminat ve nafaka, koruma ve bakım, ebeveyn ve çocuk ilişkisiyle ilgili konular, boşanma sonrası yaşama uyum, ebeveyne yabancılaşma sendromu dikkat çekmektedir.

Sosyal Destek Algısı: Boşanma sürecinde bireyin taşınması ve eski eşinden ayrı bir yaşam kurması sosyal çevresinin değişmesine yol açmakta (Wang ve Amato, 2000) eski eşle ortak arkadaşlar ve eski eşin aile ve akrabalarıyla kurulan ilişkiler zayıflamaktadır. Bireyin sosyal ağlarında ve sosyal etkileşimlerinde daralmalara

neden olmaktadır (Kramrei ve ark., 2007). Sosyal çevrenin değişimine uyum sağlama, önceki sosyal çevresinden uzaklaşıp yeni bir sosyal çevre oluşturma bireysel özelliklere göre farklılıklar göstermektedir. Bu noktada bireyin eğitimi, iş yaşamı ve geliriyle ilgili özellikleri bireyin bağımsızlığını ve değerlilik algısını etkilediği için baş etme sürecine katkı sağlamaktadır. Boşanma sürecinde algılanan sosyal destek baş etme sürecinde bireyi iyi hissettirmektedir (Wang ve Amato, 2000, s. 656).

Erkekler boşanma sürecinde sosyal çevrelerini değiştirmekte ve sosyal hayata uyum sağlama konusunda ön yargılarla karşılaşmaktadır (Uray, 2021). Kadınlar ise, evlilik hayatlarında ve boşandıktan sonra ruhsal sorunlar yaşamış ve sorunlarını aileleri (%45) ve arkadaşları (%42,5) ile paylaşmışlardır (Bulut, 2002). Ailesinden sosyal destek alan bireylerin çatışma durumları azalmakta, bilişsel çarpıtmaları arttıkça sosyal destek düzeyleri azalmaktadır (Kaynar, 2016). Bu olumsuz tutum ve davranışlarda kültürel değerlerin etkisinden söz edilebilir. Toplumda boşanmış kişinin bir evliliği sürdüremeyecek, idare edemeyecek ve beceriksiz şeklinde etiketlenmesi, boşanma nedeniyle çocukların annesiz ya da babasız kalacaklarına ilişkin olumsuz tutum ve düşünceler kültürel alt yapının sosyal kaynakları konumundadır (Oy, 2008).

Sosyal Dışlanma: Boşanma sonrasında sosyal dışlanma, sosyal baskı ve sosyal kontrol mekanizmaları insanların hayatında eskisine göre daha fazla ön plandadır (Yusufoğlu ve Kızmaz, 2016). Bunun yanı sıra boşanan kişilerin sosyal ilişkileri zayıflamakta ve toplum tarafından damgalanmaktadır (Kalmijn ve Uunk, 2007, s. 447). Boşanmış, ayrı yaşayan ya da hiç evlenmemiş kişileri mutsuz edebilecek sosyal riskler, evlilere göre daha fazladır. Evliler kendi sosyal destek sistemlerinin yanı sıra eşlerinin sosyal destek sisteminden de yararlanarak sosyal bütünleşme için daha fazla olanağa sahip olabilirken boşananlar fiziksel, duyuşsal ve bilişsel sorunlarla daha fazla karşılaşabilmektedir. Bu durum sosyal ilişkilerini sağlıklı bir şekilde devam ettirebilmeleri konusunda da çeşitli sorunlara neden olmaktadır (Dush ve Amato 2005).

Toplumsal Cinsiyet Roller: Ev içinde görülen toplumsal cinsiyet düzeni eşlerin çalışma ve gelir elde etme durumuna göre değişmektedir. Kadının ekonomik gücünün erkekten üstün olduğu durumlarda erkek egemen toplumsal cinsiyet anlayışı “çelişkiye” neden olabilmektedir (Connell, 2017, s. 188; Sancar, 2009, s. 124). Gelir düzeyi yüksek, kocasından fazla para kazanan kadınlar erkekler tarafından erkeklik rollerine “tehdit” olarak algılanmaktadır (Adamsons, 2013). Nitekim boşanma oranlarının artmasının, kadının eğitim düzeyi ve istihdamda yer almasıyla ilişkili olduğunu tespit eden araştırmalar vardır (Alptekin ve Luo, 2015; Bremmer ve Kesselring, 2004, s. 188; Fisher, 2004; İğdeli ve Ay, 2021; Koç, 2019). Boşanma sürecinde erkekler en önemli boşanma nedeni olarak eşin beklentilerini karşılamaması, ilgi ve sevgi gösterilmemesi, kadınlık ve erkeklik rolleriyle ilgili faktörleri belirtmektedir (Elitok, 2019). Bu durum toplumsal cinsiyet rejiminde yaşanan “çelişkinin” boşanmayı nedenleri ve sonuçları itibariyle etkilediğine işaret etmektedir.

Boşanma kararının genellikle kadınlar tarafından verildiği boşanma davalarının artışı ile “erkeklik krizi” arasında ilişki kurulmakta, kadınların kamusal alanda aktifleşmesinin kültürel ve ekonomik sermayeye sahip olarak bağımsızlığını elde etmesi, tetikleyici faktörler arasında değerlendirilmektedir (Morgan, 2006, s. 111). Kadının istihdam alanlarında yer edinmesi, erkeklik krizini derinleştirmekte (Beynon, 2002, s. 88), “mütehakkim beyaz erkek” imgesinin sorgulanmasına yol açmaktadır (Robinson, 2000).

Bağlanma: İnsan yaşamında anne baba ve çocuk ilişkisinden sonra önemli bir bağlanma sistemi olarak evlilik, boşanma deneyimiyle sonlanmaktadır (Akkaya, 2010). Evlilik kalitesini anlamlandırmak eşlerin bağlanma tarzlarıyla ilişkilidir. Güvenli bağlanmanın evlilik kalitesiyle olumlu ilişkisi bulunurken (Hollist ve Miller, 2005, s. 52) güvensiz bağlanmanın eşin olumsuz davranışlarıyla ilişkisi bulunmuştur. Güvensiz bağlananların genellikle eşinin davranışlarını tepkisel değerlendirme eğiliminde olduğu, güvenli bağlananların yapıcı değerlendirme eğiliminde olduğu belirlenmiştir (Feeney, 2002). Güvenli bağlanma tarzı geliştiren kişilerin ilişki doyumlarının yüksek (Eğeci ve Gençöz, 2006), güvenli ve kaygılı bağlanma tarzı

geliştiren kişilerin evlilik uyumları güvensiz bağlanma tarzı geliştirenlere göre yüksek bulunmuştur (Tutarel Kışlak ve Çavuşoğlu, 2006, s. 66). Güvenli bağlanma tarzı geliştirenlerin sosyal işlevselliği, çift uyumu ve evlilik doyumu yüksek düzeydedir. Her iki eşin güvensiz bağlanma tarzı geliştirdiği çift grubunda eşlerden biri güvenli bağlanma tarzı geliştirmiş gruba göre daha fazla şiddete maruz kaldığı, çiftlerin ikisinin de güvensiz bağlanma tarzına sahip olduğu durumlarda evlilik süresinin daha uzun olduğu belirlenmiştir (Gündoğan, 2015). Evliliğinde sorun yaşayan çiftlerde, kadınların bağlanma tarzında güvensiz ve kaygılı oldukları, erkeklerin ise güvensiz bağlanma tarzına sahip oldukları görülmüştür (Erdoğan, 2007).

Ekonomik Konular: Boşanma beraberinde ekonomik sorunları ve yaşam standartlarının değişimini getirmektedir (Asanjarani ve ark., 2017). Yaşanan ekonomik güçlükler evlilik uyumunu bozmakta, sorun çözme becerilerini ve öfke yönetimini olumsuz etkilemekte (Karney ve Bradbury, 2000), boşanmayı artırmaktadır (Goli ve Zahed, 2006; Rogers ve Deboer, 2001). Bu karşılıklı ilişki ailede ekonomik dengelerin önemini artırmaktadır. Ekonomik boyut hem boşanmanın nedenleri arasında olması itibarıyla hem de boşanma sonrası ortaya çıkan sonuçları etkilemesi itibarıyla önemli bir alanı oluşturmaktadır.

İşsizlik: İşsizlik ve boşanma arasında karşılıklı nedensellik ilişkisi vardır (Bayrak, 2019; Goli ve Zahed, 2006). İşsizlik hem kadınlar hem de erkekler için boşanmaya yol açan bir değişken olmakla birlikte erkek işsizliği kadın işsizliğine göre daha yüksek oranda boşanma tetikleyicisidir. Bu durum toplumsal cinsiyet rolleriyle, toplumda erkeğe atfedilen “evin geçimini sağlama” rolünün yerine getirilemeyişiyle ilgilidir (Ruspini, 2013, s. 800). İşsizlik ailede ekonomik bir kayba neden olmasının yanı sıra aile üyelerinin sosyal yaşamlarında olumsuzluklara, işsiz aile üyesinin öz saygısını yitirmesine neden olmaktadır (Hansen, 2005, s. 126).

Türkiye’de 26 alt bölge temel alınarak işsizlik ve boşanma sayısı verileri üzerinden gerçekleştirilen ve 2004-2010 yıllarını içeren bir araştırmada işsizliğin hem kısa hem de uzun vadede boşanmayı etkilediği, işsizliğin yüksek olduğu

dönemlerde boşanma oranlarının azaldığı saptanmıştır. Bu durum boşanma sonrası ortaya çıkacak maddi ve manevi maliyetlerle açıklanmıştır (Sandalcılar, 2012). Bu araştırmadan farklı olarak, Türkiye’de 26 alt bölge temel alınarak kaba boşanma hızının belirleyicileri üzerinden gerçekleştirilen ve 2007-2015 yıllarını içeren bir araştırmada kadının işgücüne katılımı ve işsizlik oranının kaba boşanma hızını artırdığı, erkek işsizlik oranı ile boşanma oranları arasında ters yönlü bir ilişki olduğu saptanmıştır. Fakat erkek işsizlik oranında bu durumun tersinin geçerli olduğu belirtilmiştir. Bu durum, Türkiye’de erkeklerin işsizlik yaşamlarının eşleri dayanışmaya yönelttiğiyle açıklanmıştır (Erkan, 2017). Türkiye’de işsizlik ve boşanma verileri üzerinden gerçekleştirilen ve 1980-2017 yıllarını içeren farklı bir araştırmada işsizlik ve boşanma arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır (Bayrak, 2019). Türkiye’de 4 alt bölgede boşanmanın sosyo-demografik belirleyicileri üzerinden gerçekleştirilen ve 2008-2017 yılları arasını kapsayan bir incelemede gelir düzeyinin artması, tarım sektöründe kadın istihdamının artması, erkeğin işsizlik düzeyinin artması boşanma olasılığını artırmaktadır (İğdeli ve Ay, 2021).

Kadının İş Gücüne Katılımı: İşgücüne katılan kadınların boşanma oranları çalışmayan kadınlara oranla daha yüksektir (Poortman, 2005; Sucu, 2007, s. 27). İşgücüne katılan kadının birçok rol üstlendiği, stres yaşadığı, ev ve iş hayatı arasında denge sağlamakta güçlük çektiği anlaşılmaktadır (Sucu, 2007, s.27). Kadınların işgücüne katılımıyla birlikte ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları boşanma riskini artırmakta, eşten beklentileri yükseltmektedir. Kazanılan paranın aile içinde bölüşümü ve harcama alanları aile içindeki tartışmaların konusu olmaktadır (Bremmer ve Kesselring, 2004, s. 188; Fisher, 2004).

OECD ülkelerinde (Alptekin ve Luo, 2015) ve Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı arttıkça boşanma oranları artmakta (İğdeli ve Ay, 2021; Koç, 2019; Üçler ve Kızılkaya, 2014), doğurganlık hızları azalmaktadır (Üçler ve Kızılkaya, 2014).

Boşanma Sonrası Yaşanan Ekonomik Güçlükler: Yeni konut için ihtiyaç duyulan harcamalar, yaşam tarzındaki değişimlerle birlikte ihtiyaçların farklılaşması,

çocukların varlığı, işgücüne katılım gibi değişkenler boşanma sürecinin ardından bireyleri ekonomik yönden etkilemekte (Jürgen ve Hummelsheim, 2009), yaşam tatminlerini azaltmaktadır (Aydiner Boylu, 2014).

Erkeklerin boşanma sürecinde ekonomik olarak zorlandıkları görülmüştür (Uray, 2021). Boşanma sonrasında ise kadınların (%65,8) ekonomik zorluk yaşama oranları erkeklere (%26,8) kıyasla daha fazla; çocuğu olanların (%51) ekonomik zorluk yaşama oranları çocuğu olmayanlara (%34,8) kıyasla daha fazladır. Boşanma sonrası maddi olanakları sınırlı kişilerin daha fazla ekonomik güçlük ve sorun yaşadığı belirlenmiştir (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018).

Boşanma, sonraki süreçte ailenin ekonomik durumuna göre tarafların en az birisine veya her ikisine ekonomik yük getirmektedir (Giddens, 2000; Rogers ve Deboer 2001). Ekonomik yük, erkekler açısından nafaka ve tazminat ödeme kadınlar için ise evliyken işgücüne katılmamış olmaktan kaynaklanan farklılaşmalar görülmektedir (Greenstein ve Davis 2006).

Sosyal Yardımlara Erişim: Tek ebeveyn olan kadınların işgücüne katılım, sağlık hizmetlerine erişim, konut ve sosyal yardımlara erişimlerinin yetersiz olduğu belirlenmiştir (Eamon ve Wu, 2011). Türkiye’de hanelerin geçimine katkı niteliğinde ayni ya da nakdi yardım alanların oranı %12 iken, borç ya da kredi alanların oranı %33’tür. Çekirdek ailelerin %9,4’ü, Geniş ailelerin %12,6’sı, dağılmış ailelerin ise %17,1’i sosyal yardımlardan yararlanmaktadır (TAYA, 2016, s.23-24). Sosyal ve Ekonomik Destek (SED) alan ailelerin önemli bir kısmı tek ebeveynli ailelerden oluşmakta, tek ebeveyn olan kadınların gelirlerinin düzensiz olduğu, çocuğun bakım sorumluluğunu üstlendiği için bir işte çalışma konusunda sorunlar yaşadıkları belirlenmiştir (Buz ve Sevin, 2018). Boşanan kadınların kırsal bölgede sosyal çevreden aldığı sosyal ve maddi desteklerden yararlanabilirken kentte kadınların işgücüne dahil olması beklenmektedir. Sosyal destek ve yardımlar bağlamında mekânsal farklılıklar olabilmektedir (Soygan, 2019).

Hukuki Konular: Evlilik ve boşanma, hukuki sisteminde kanun koyucu tarafından belirlenen ilkelerle belirlenir. Boşanma belirli nedenlere ve hakim kararına dayandığı sistemde kanundaki nedenlere dayanılarak ve hakim kararıyla gerçekleşir (Genç Güntürk, 2019). Alman, Avusturya ve İsviçre hukukunda da aile toplumun temeli olarak görülmekte, aile hukukundan doğan uyuşmazlıklar diğer hukuki uyuşmazlıklardan ayrı olarak farklı usul ilkelerine bağlanmaktadır. Ailelerin hukukunu ilgilendiren davalarda ailenin korunması amacıyla hakime daha fazla yetki ve sorumluluk verilmektedir (Ercan, 2016). Boşanma hem nedenleri bakımından hem de boşanma sonrasındaki süreç için belirlenen düzenlemeler bakımından hukuki boyutuyla ele alınabilir.

Boşanmanın Hukuki Nedenleri: Boşanma nedenleri bakımından hukuki boyutuyla incelendiğinde zina (Madde 161), cana kast, pek kötü veya onur kırıcı davranış (Madde 162), suç işleme ve haysiyetsiz hayat sürme (Madde 163), terk (Madde 164), akıl hastalığı (Madde 165), evlilik birliğinin sarsılması (Madde 166) olmak üzere altı esas nedenin varlığı görülmektedir (Türk Medeni Kanunu, 2001).

Tazminat ve Nafaka: Tazminat ve nafaka konusu Türk Medeni Kanunu'nda düzenlenmiştir. Boşanma nedeniyle menfaatleri zarar gören kusursuz veya daha az kusurlu olan kişi, karşı taraftan uygun miktarda maddi tazminat, boşanmayan neden olan olaylar yüzünden kişilik hakkı saldırıya uğrayan kişi uygun miktarda manevi tazminat talep edebilir. Boşanma nedeniyle yoksulluğa düşecek ve kusuru daha az olan kişi, geçimini sağlamak için karşı taraftan mali gücü oranında süresiz olarak yoksulluk nafakası talep edebilir. Nafaka miktarı çocuğun ihtiyaçları, çocuğun gelirleri, anne ve babanın hayat koşulları ve ödeme güçleri göz önünde bulundurularak takdir edilir (Türk Medeni Kanunu, 2001). Boşanma davası açıldığında evlilik devam ederken eşlerin barınma ve geçimiyle ilgili, geçici olarak tedbir nafakası verilebilir. Çocuk adına çocuğa fiilen bakan anne ya da baba, çocuğun bakımı, sağlığı, eğitimi ve ihtiyaçlarını karşılamak için iştirak nafakası talep edebilir. Boşanma davasının sonucunda çocuğun velayetinin hangi tarafa verileceği belirlendiğinde iştirak nafakasına hakim re'sen karar verir (Bozdağ, 2015, s. 31).

Koruma ve Bakım (Velayet): Velayet hakkı, çocuğun istisnai olarak ergin olan kısıtlıların korunması, temsili, bakımı, korunmalarının sağlanması için kişilikleri ve mallarıyla ilgili olarak anne babanın sahip oldukları sorumluluklar ve haklardır. Velayet, çocuğun fiziksel, bilişsel, tinsel, ahlaki ve sosyal gelişiminin sağlanması, eğitilmesi, çocuğun menfaatine, mal varlığının yönetilmesi gibi hakları içerir (Dural ve ark., 2020; Gemalmaz, 2002; Serozan, 2005; Yıldırım, 2014).

Türkiye’de boşanma sonucunda çocuğun velayetinin kime verileceğine ilişkin karar hakimin takdir yetkisindedir. Bu süreçte hakim aile mahkemesinde çalışan sosyal hizmet uzmanı, psikolog ve pedagoğdan uzman desteği alabilir (Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usullerine Dair Kanun, 2003). Aile mahkemesinde uzman istihdam edilmediği durumlarda ise “sosyal çalışma görevlileri”nden çocuğun velayetine ilişkin uzman raporu talep edilebilir ve görevlendirilen meslek elemanları çocuğun velayetine ilişkin kanaat bildirirler (Çocuk Koruma Kanunu, 2005). Çocuğun velayet durumu, çocuğun yüksek yararı dikkate alınarak, bu süreçten en az etkilerle kurtulması için alınan bir karar olarak düşünülebilir (Abugalı, 2018, s. 333).

Velayet konusunun değerlendirilmesi eşler ve çocuk açısından zorlayıcıdır. Bu süreçte eşler, çocukları bir intikam aracı olarak kullanabilir, çocuklar taraf olmaya zorlanabilir, öfkelerini çocuklara yöneltebilir, gerçek olmayan iddialar dile getirebilir, velayet konusu nedeniyle fiziksel ve duygusal zarar verici davranışlarda bulunabilir, çocuk bazı çıkarlar karşılığında “pazarlık konusu” yapılabilir (Karaman, 2018, s. 22). Anlaşmalı boşanan eşlerin boşanma sürecinde daha az çatışma yaşadığı, anlaşmalı boşananların çekişmeli boşananlara kıyasla daha çok ortak velayeti tercih ettikleri, demokratik tutum sahibi eğitim ve gelir düzeyi daha yüksek ailelerin daha çok ortak velayeti tercih ettikleri, erkeklerin kadınlara kıyasla daha çok ortak velayeti tercih ettikleri görülmektedir. Çalışan anneler çocuğun tinsel ve fiziksel sağlığıyla ilgili konularda babalarla ortak karar almayı tercih etmekte ve çocuğun ahlaki eğitimi, tinsel ve fiziksel sağlığı için ortak velayeti tercih etmektedir (Kiremitçi, 2014).

Velayet hakkı verilen anne ya da baba çocuğun bakımı, beslenmesi, giyimi, eğitimi, ihtiyaçlarının karşılanması ve sosyal etkinlikleriyle ilgilenir. Şahsi ilişki kurma hakkı verilen anne ya da baba ise mahkeme tarafından belirlenen sürelerde çocuğu ile görüşürken velayet sahibi ebeveyne kıyasla daha az zorluk yaşamaktadır (Koçoğlu ve ark., 2018). Çocuklarının velayetini üstlenen ebeveynin ekonomik sorun yaşama oranı (%62,3) velayeti almayan ebeveyne oranla (%37,2) daha yüksektir. Çocuklarının velayetini üstlenen ebeveyn (%29,9) velayeti almayan ebeveynden (%15,3) daha fazla çevre baskısı yaşamaktadır. Bunun yanı sıra çocuklarının velayetini üstlenen ebeveyn (%13,2) velayeti almayan ebeveynden (%5,1) daha fazla aile baskısı yaşamaktadır (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018).

Ebeveyn ve Çocuk İlişkisiyle İlgili Konular: Boşanma eşleri ilgilendirdiği kadar çocukları da ilgilendiren bir konudur. Boşanmayla birlikte anne baba arasında ayrılık süreci yaşanırken ve eş rolü sonlanırken çocukların anne babalarıyla çocuk-ebeveyn ilişkileri ve rolleri devam etmektedir (Timurturkan, 2012). Evlilik sürecinde aile içinde yaşanan çatışmalar çocuğun psikolojik uyumunu ve gelişimini etkilerken (Öngider-Gregory, 2016) boşanma sonrası çocukların alıştıkları yaşam düzeni değişmektedir (Karakaya, 2018). Boşanma oranlarında görülen artış çocuğun refah seviyesini düşürmektedir (Amato, 2005). Çocuklar, anne babanın evlilik sürecinde ve boşanma sürecinde yaşananlardan etkilenmekte, boşanma sonrasında ebeveyn çocuk ilişkisi farklı bir boyuta taşınmaktadır.

Ebeveyn ve çocuk arasındaki etkileşim erken çocukluk ve ergenlik öncesi dönemde güçlü olduğu için ailedeki değişimler çocukları daha fazla etkilemektedir (Hong ve Espelage, 2012, s. 318). Boşanmış ailelerin çocuklarıyla, boşanmamış ailelerin çocuklarının karşılaştırıldığı araştırmalar boşanmış aile çocuklarının okul öncesi dönemden yetişkinlik yıllarına kadar birçok duyuşsal ve sosyal sorunlar ile ruh sağlığı sorunları yaşayabileceğini göstermiştir (Amato, 2014).

Boşanma, çocukları ve ergenleri önemli ölçüde etkileyen stresli bir yaşam olayıdır (Aggarwal ve ark., 2007). Boşanma sonucu yaşanan değişimler çocuklarda kaygı, depresyon, öfke, suçluluk, kızgınlık, endişe, üzüntü, korku, yalnızlık, yadsıma,

benlik saygısında azalma, terkedilme korkusu, ebeveyni suçlama, itaatsizlik, düşük özenetim, saldırganlık ve travmalara yol açabilir (Avşar, 2019; Aydın ve Nazlı, 2014; Cohen, 2002; Hong ve Espelage, 2012, s. 318; Emery, 2013, s. 44; Erdim ve Ergün, 2016, s. 71; Gander ve Gardiner, 2004, s. 309; İlgar, 2003; Serin ve Öztürk, 2007; Uçan, 2007). Çocuğun mizacı, aile yapısının işleyişi, destek sisteminin etkililiği stresin çocuğa yaptığı olumsuz etkiyi dengeleyebilir (Webb, 2011, s. 311).

Ergenlik dönemi hayatın her alanını etkilemektedir. Bu dönemde gerçekleşen boşanma ergenin benlik bilincini etkiler ve davranışsal sorunları artırır (Hamama ve Ronen-Shenhav, 2012). Ailesi boşanan ergenlerin benlik saygısı yükseldikçe bilişsel çarpıtmalarının azaldığı, boşanma nedeniyle kendini öfkeli ve suçlu hissedenlerin hissetmeyenlere göre benlik saygısının daha yüksek olduğu belirlenmiştir (Kuyucu, 2007). Boşanmayla birlikte ergenlerde yas, kayıp ve öfke tepkilerine sık rastlanmaktadır. Ailedeki değişimler, ekonomik sorunlar ve ebeveynler arasındaki zayıf ilişkileri fark ettiklerinde ebeveynlerini suçlarlar. Ebeveynleri arasındaki zayıflayan ilişki nedeniyle kendi iletişim kurma becerilerinden şüphe duyabilirler (Hines ve Mack, 2007).

Ebeveynleri boşanmış ergenlerin anksiyete düzeylerinin (Altuntaş, 2012), ebeveynleri boşanmamış çocuklardan yüksek olduğu bulunmuştur. On bir-on yedi yaş grubunda olup ebeveynleri boşanmış ergenlerin yaşam doyumları ebeveynleri boşanmamış ergenlere göre daha düşüktür (Richardson ve McCabe, 2001).

Boşanma sürecinde çocuğun geleceğine ilişkin bakım ve duygusal ihtiyaçlarının belirsiz alanlarda kalması ruh sağlığını bozar (Alyanak, 2008; Demir-Dağdaş ve ark., 2017). Çocukların anne ile baba arasındaki çatışmaya dahil edilmemesi ve anne babanın sorumluluklarını bilerek belli sınırlar içinde davranması çocuğun ruh sağlığının korunması bakımından önemlidir (Karadağ ve Foto Özdemir 2021).

Boşanma sonrasında çocukların bilişsel olarak problem çözme becerilerinde gerileme, akademik başarıda azalma, okulda sorunlar yaşama, eğitsel kazanım

amaçlarına ulaşmada sorunlar yaşama, evlenme ve çocuk sahibi olma konusunda olumsuz düşünceler görülebilir (Aydın ve Nazlı, 2014; Cohen, 2002; Demir-Dağbaş ve ark., 2017; Emery, 2013, s. 44; Erdim ve Ergün, 2016, s. 71; İlgar, 2003). Boşanma sürecinde ergenlik döneminde olan çocukların bilişsel olarak kimliklerini özellikle yakın ilişkiler bağlamında birleştirmeleri zorlayıcı olabilmektedir (Emery, 2013, s. 75). Ebeveynleri boşanma sürecinde olan çocukların ebeveynleri evli çocuklara kıyasla ebeveynleri tarafından reddedildikleri algısının yüksek olduğu, özyeterlilik düzeylerinin düşük olduğu belirlenmiştir. Ebeveynleri boşanma sürecinde olan çocukların duygusal duyarlılık düzeyi arttıkça kabul ve ret düzeyi artmaktadır. 9-11 yaş grubundaki çocukların anne babalarına ilişkin kabul edilme algıları daha olumsuzdur (Kabaoğlu, 2011).

Boşanma sonrasında çocuklarda sosyal olarak suça sürüklenebildikleri (Emery, 2013, s. 44; Erdim ve Ergün, 2016, s. 71), aile ilişkilerinde sorun yaşadıkları (Demir-Dağbaş ve ark., 2017), okul öncesi çağda olan boşanmış ebeveyne sahip çocukların akranlarına kıyasla yıkıcı davranışlar sergiledikleri ve sorun çıkardıkları, hayal güçlerinin daha zayıf olduğu görülmüştür (Bretherton, 2013, s. 43).

Boşanma sonrasında çocuklarda fiziksel olarak uykuya ilgili sorunlar, kendi kendini tatmin, psikolojik ve fiziksel sağlık sorunları, yemek yeme bozuklukları görülebilmektedir (Aydın ve Nazlı, 2014; Cohen 2002).

Boşanma sonrası yaşama uyum: Boşanma çocuğun psikolojik durumunu, ruh sağlığını, sosyal ilişkilerini ve sosyal uyumunu, fiziksel sağlığını, akademik başarısını önemli ölçüde etkilemektedir (Anthony ve ark., 2014; Havermans ve ark., 2014; Isaacs, 2002). Boşanma sürecinde çocuğun bulunduğu gelişim dönemi, ebeveynlerin tutum ve davranışları çocuğun boşanma sürecine uyumunu etkilemektedir (Karakaya, 2018).

Çocuklar, hayat düzeni bozulduğu, anne babasından birinden ayrı kaldığı, yakın gelecekte olacaklarla ilgili belirsizlik yaşadığı için sorunlar yaşar. Boşanmış

ailede çocuk, yaşına, gelişim özelliğine, anne babasının kendine ayırdığı zamana ve ilgisine bağlı olarak farklı düzeylerde etkilenir (Yavuzer, 2017).

Boşanma sonrasında yeni evliliklerle birlikte oluşan “karma aile” ya da “yeniden yapılandırılmış ailelerde” çocukların aile bağlantılarını yeniden kurmaları ve sürdürmeleri beklenmektedir. Velayet anlaşmaları sonucunda çocuk belirli zaman dilimlerinde ev değiştirmesi, öncesinde kendi yaşam alanı olan mekanları yeni üvey kardeşleriyle paylaşması ve bu durumun üvey kardeşte ya da çocukta memnuniyetsizlik yaratması gibi deneyimler yaşayabilir. Boşanmış ailelerde çocuklar “geleneksel” çekirdek aileye mensup çocukların yaşamadığı, daha düşük sosyoekonomik statü, velayet tartışmaları, bölünmüş bağlılık, mekânsal değişiklikler, vasi olmayan ebeveyn ile iletişimin azalması ya da kopması, üvey ebeveyne üvey kardeşlere uyum süreci, yeni yaşam alanında yeni kuralların ve yaşam tarzının olması, önyargı gibi stres faktörleriyle karşılaşabilir (Webb, 2011, s. 306).

Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu: Boşanma sürecinde ve sonrasında genellikle velayeti alan ebeveynin bazı durumlarda ise diğer ebeveynin çocuğu bilinçli ve programlı bir şekilde diğer ebeveyne karşı yabancılaştırdığı bozukluk durumu ebeveyne yabancılaşma sendromu olarak ifade edilmektedir (Gardner, 2004; Vassiliou ve Cartwright 2001, s. 181). Bu hususta herhangi bir suçluluk ya da kararsızlık göstermeden diğer ebeveynini reddeden ve iletişim kurma konusunda direnç gösteren çocuk yabancılaştırılmış çocuktur (Kelly ve ark., 2001, s. 254). Ebeveyne yabancılaşma sendromu çocuğun davranışlarına göre hafif, orta ve ağır düzey olmak üzere üç sınıfta tanımlanır. Hafif düzeyde çocuk yabancılaştırıldığı ebeveyn ile yüzeysel ve hoşnutsuz bir iletişim halindedir. Orta düzeyde çocuk yabancılaştırıldığı ebeveyne saygısız ve yıkıcı tepkiler verir ve iletişim kurmak daha zorlayıcıdır. Ağır düzeyde ise çocuk yabancılaştırıldığı ebeveyne karşı düşmanca davranışlar gösterir ve iletişim kurmak imkansızdır. Bazı durumlarda çocuk yabancılaştırılan ebeveyne karşı kanıtlarla desteklenmeyen, şiddet ve istismar gibi ağır suçlamalar yöneltebilir (Gardner, 2004). Ebeveyne yabancılaşma sendromu ebeveynlerin çatışmalı ilişkisinin bir parçası olarak görüldüğü için tanımlanmamaktadır. Ebeveyne yabancılaşma sendromunun tanımlanmaması ruh

sağlığı ve adli alan açısından belirsizliklere neden olmaktadır. Adli süreçte ebeveyne yabancılaşma sendromunun görüldüğü velayet davalarında hazırlanan raporlar, yabancılaşan ebeveyni çocukla temas kurmaktan uzaklaştırmaktadır (Boch-Galhau, 2018, s. 728).

Bilişsel Boyut

Boşanma olgusu bilişsel boyutuyla incelendiğinde literatürde boşanmanın zihinsel sağlığa ve sorun çözme becerilerine etkisi, eğitim düzeyiyle ilişkisi, bilişsel çarpıtma konularının ön plana çıktığı görülmektedir.

Zihinsel Sağlık ve Sorun Çözme Becerileri: Boşanma sürecinde ve sonrasında yaşanan stres zihinsel sağlığı etkilemektedir. Bu nedenle boşanan kişilerin evliliklerinin niteliği, yıpratıcı ve sorunlu bir ilişkiden çıkıp çıkmadıkları, boşanma sonrası deneyimleri ve bu deneyimlerin ne düzeyde strese yol açtığı önemlidir (Graham ve ark., 2006). Zihinsel sağlıkla birlikte problem çözme becerilerinin gelişmiş olması hem evlilik doyumunu (Hünler ve Gençöz, 2003) hem de boşanma sürecinde ve boşanmadan sonraki süreçte karşılaşılan sorunların çözülmesini etkilemektedir.

Eğitim: Aile birliğinin devamını ve boşanmayı etkileyen faktörlerden biri de eğitim düzeyidir (ASPB, 2014, s. 54). Eğitim seviyesi düştükçe boşanmalar artmaktadır (Eyce, 2002). Eğitim ve gelir düzeyi düşük erkekler daha çok boşanırken, eğitim ve gelir düzeyi yüksek erkekler daha az boşanmaktadır. Eğitim ve gelir düzeyi düşük kadınların boşanma riski erkekler kadar yüksekken, eğitim ve gelir düzeyi yüksek kadınların boşanma riski normalden daha fazladır (Adamsons, 2013).

TÜİK 2017 verileri üzerinden yapılan bir başka araştırmada kaba evlenme hızının, nüfus artış hızının ve yüksek eğitimli birey sayısının boşanma oranını artırıcı etkisi olduğu, kaba doğum hızının ve okuma yazma bilmeyenlerin sayısının ise

negatif bir etkisinin olduğu belirlenmiştir (Koç, 2019). 16 Avrupa Ülkesinin ve ABD'nin 1989-1999 yılları arasındaki boşanma ve eğitim veri setlerinin kullanıldığı, boşanma ve eğitim durumları arasındaki ilişkinin incelendiği bir araştırmada Estonya, Finlandiya, Batı Almanya, Macaristan, İsveç ve İsviçre'de kadınların eğitim durumlarının boşanma üzerinde bir etkisi bulunmamışken; Fransa, Yunanistan, İtalya, İspanya ve Polonya'da eğitim seviyesi yüksek olan kadınların boşanma olasılıklarının arttığı saptanmıştır (Härkönen ve Dronkers, 2006).

Erkeğin eğitim düzeyinin artması, kötü alışkanlıklar, aile sırlarının ifşa edilmesi, akrabaların aile içi ilişkilere müdahalesi gibi yanlış davranışları azaltmakla birlikte uyumsuzluktan kaynaklanabilecek anlaşmazlıkları artırmaktadır (Salman ve Uzunboylu, 2011). Kadının eğitim düzeyinin artması, ilk evlenme yaşını artırmakta, eş seçiminde kendi kararlarını vermelerini sağlamakta, ailedeki rol ve sorumlulukları algılamasını ve aile içindeki kararlara katılımını artırmaktadır (Duran ve Hamamcı, 2010).

Bilişsel Çarpıtma: Kişinin boşanmayla ve evlilikle ilgili yerleşik inançları ve tutumları boşanma sonrası yaşama uyumu etkileyen önemli faktörlerdendir (Munoz-Eguileta, 2007; Sayan Karahan, 2021; Wang ve Amato 2000). Bu noktada, bilişsel hataların da evlilik ve boşanma sürecini etkileyeceği düşünülmektedir.

Bilginin yanlış veya etkisiz bir şekilde işlendiği, hep ya da hiç tarzı düşünme, aşırı genellemeler, seçici soyutlamalar ve kişiselleştirme şeklinde açığa çıkan, düşüncelerdeki hatalar bilişsel çarpıtmaları oluşturmaktadır (Beck, 2001). Boşanma sürecinde kişilerin bilişsel çarpıtmaları incelendiğinde, kadınların erkeklere oranla kendilerini daha fazla suçladığı, eğitim düzeyi düşük olanların daha fazla bilişsel çarpıtmalarının olduğu, bilişsel çarpıtma düzeyi arttıkça sosyal destek düzeyinin azalarak, korku, öfke ve çaresizlik gibi olumsuz duyguların yaşandığı belirlenmiştir. Boşanma sürecinde olanların zihin okuma düzeyleri arttıkça korku, üzüntü ve çaresizlik duygularının düzeyleri artmaktadır. Bilişsel çarpıtma düzeyi arttıkça öfke ve çaresizlik duygu düzeyleri artmaktadır (Kaynar, 2016). İlişkideki inançlar eğitim seviyesine göre değişirken, yaşa ve cinsiyete göre farklılaşmamakta, eğitim deneyimi

yaşama karşı gerçekçi bakış açısı ve problem çözme becerisi kazanma konusunda önemli bir faktör olarak görülmektedir (Hamamcı, 2005).

Duyuşsal Boyut

Boşanma, hukuki boyutuyla evliliğin sonlandırılmasıyla sınırlı değildir. Boşanmayla birlikte duygusal bağlara da son verilmektedir ve insan yaşamı ve romantik ilişkiler için önemli yaşam olaylarından biridir (Kayma Güneş, 2007; Sağlam, 2011, s. 12). Eş ile kurulan duygusal bağın çözülmesi yasal çözülmeden daha fazla zaman aldığı için boşanma, insan yaşamını ve romantik ilişkileri etkileyebilecek birçok psikolojik ve sosyal soruna yol açabilecek ani duygusal değişime neden olmaktadır (Sağlam, 2011, s. 12). Boşanma sürecinde aile üyeleri farklı stres kaynaklarıyla karşılaşmakta, duyguları ve ruh sağlığı bu süreçte olumsuz etkilenmektedir (Acar, 2013).

Boşanmış erkeklerin depresyona girme riski evli babalardan daha fazladır. Boşanmayla birlikte görülen rol kaybı hissi, çocukla iletişimin azalması, kendini küçük görme düşüncesinin artması, boşanma nedeniyle kendini suçlama, yoğun kayıp duygusu depresyona zemin hazırlamaktadır. Erkekler kadınlardan daha çok kendilerini toplumdan soyutlamakta, kararsızlık yaşamakta, iş yaşamında performans düşüklüğü yaşamakta ve sağlığa zarar verici davranışlarda bulunmaktadır (Wickrama ve Wheeler, 2013, s. 386).

Boşanma sürecinde ebeveynlerin duygularını tanımları, yaşanan duyguların normal olduğunu kabul etmeleri ve duygusal uyum süreciyle ilgili bilgi edinmeleri gerekir. Boşanma sürecinde yaşanan öfke ve kırgınlık normal duygulardır. Duygusal yaşantıyı normalleştirmek ve ebeveynlerin bu süreci anlamlandırmasına çalışmak duyguları kabul etmelerine ve duygusal anlayış geliştirmelerine yardımcı olur. Duygusal anlayış, duygusal yaşantılarımızın farkına varmak, kontrolünü sağlamaya çalışmak ve anlamaya çalışmakla elde edilebilir (Emery, 2019, s. 72-74). Boşanmanın ruh sağlığını etkilediği, depresyon, kaygı ve anksiyeteye yol açtığı görülmektedir:

Ruh Sağlığı: Boşanma yaşantısı ruh sağlığında olumsuz sonuçlara yol açmaktadır (Webb, 2010). Boşanan bireylerin ruh sağlığı bozukluğu gösterme olasılığı evli bireylerden daha yüksektir (Nazlı, 2009). Boşanma sürecinde ve sonrasında bireyler genellikle strese ve anksiyeteye bağlı gelişen depresyon yaşamaktadır (Abalı, 2006; Atkinson ve ark., 2010; Chanda ve Pujar, 2018; Sharma, 2011, s. 125; Webb, 2010).

Tinsel Boyut

Kişinin yaşadığı dünyada ve çevresinde olup bitenleri anlamlandırmasındaki etkenlerden biri olarak maneviyat ve manevi destek kişinin baş etme stratejileri içerisinde önemli bir yere sahiptir (Yurdakul, 2022). Bireylerin zorluklarla baş etme sürecinde “kutsal olarak tanımladığına” yöneldiği, teselli aradığı, olanları anlamlandırmaya çalıştığı ve farklı görünümlemlerle somutlaştırdığı dini tutum, davranış ve stratejiler dini başa çıkma olarak ifade edilmektedir (Pargament ve ark., 2013). Dini başa çıkma konusu olumlu ve olumsuz dini başa çıkma olarak iki farklı düzlemde değerlendirilmektedir. Olumlu dini başa çıkma, zorluklarla başa çıkarken Tanrı’ya yönelmeyi, hayra yormayı, dini yalvarmayı, dini yakınlaşmayı, dini dönüşümü ve dini istikamet arayışını kapsamaktadır. Olumsuz dini başa çıkma ise, kişilerarası dini hoşnutsuzluk boyutunu, manevi hoşnutsuzluk boyutunu ve şerre yorma boyutunu kapsamaktadır (Ferah, 2019).

1.11. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Boşanma

Ailenin gelişim sürecinde yaşanan beklenmedik ve öngörülemeyen her türlü durum, ani değişim, travma, hastalık, kronik hastalık ve engel gibi yaşam olayları ailenin mutluluk düzeyini olumsuz etkilemekte ve aile işlevlerine zarar vermektedir (Kurt, 2001; Plumb, 2011; Woodman ve ark., 2015). Ailede engelli bir çocuğun olması, evlilik doyumunda azalma, kaygı, stres, depresyon, suçlama (Barlow ve ark., 2006; Esdaile ve ark., 2003; Greenspan ve Wieder, 2004) gibi aile içinde çatışmalara zemin hazırlayacak aile işlevlerini olumsuz etkileyecek ve boşanmaya yol açacak

birçok faktöre neden olmaktadır (Palancı, 2018). Biyopsikososyal değişimlerin hızlı yaşandığı çocukluk çağında kronik bir sağlık sorunuyla yaşamak, rutinleri değiştirmek, tedavinin gerektirdiği yaşam tarzını benimsemek çeşitli zorluklara yol açmaktadır (Santos ve ark., 2018). Stres kaynakları karşısında bireyler başa çıkma stratejilerini harekete geçirirken olumsuz başa çıkma stratejileri geliştirebilir bu nedenle evi terk etmeyi ya da aile ilişkileri sağlıksız olduğu için boşanmayı bir seçenek olarak düşünebilirler.

Engelli bir çocuğa sahip olmak aile işlevlerinde (Özşenol ve ark., 2003) ve evlilik ilişkisinde (Risdal ve Singer, 2004) sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunlar öfke, kaygı, şok, inkar, hayal kırıklığı, suçlama, kızgınlık, ümitsizlik, depresyon, anksiyete, tükenmişlik, izolasyon, stres, paranoid düşünceler gibi duygusal ve psikolojik sorunlar (Bahar ve ark., 2009; Barlow ve ark., 2006; Bilal ve Dağ, 2005; Coşkun v ark., 2009; Greenspan ve Wieder, 2004; Esdaile ve ark., 2003; Glidden ve ark., 2003; Hasting, 2003; Karahan ve İslam 2013; Macias ve ark., 2003; Nachshen ve ark., 2005; Okanlı ve ark., 2004; Searn ve Todd, 2000; Yıldırım, Hacıhasanoğlu-Aşlar ve Karakurt, 2012); sosyal çevreden alınan olumsuz tepkilerle sosyal sorunlar (Ayyıldız, 2012; Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017; Karadağ, 2009); engelli çocuğun aileye getirdiği ek masraflar ve genellikle bakım vericinin çalışma yaşamından uzak kalmasıyla birlikte yaşanan ekonomik sorunlar (Benjamin, 2016; Chen 2000; Ersoy Quadır ve Temiz, 2018; Kizir ve Çiftçi Tekinarslan, 2018); bakım yükü ve sağlık sorunları nedeniyle fiziksel sorunlar (Beck ve Emery, 2006; Kılıç, 2009; Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003) gibi temel risk faktörleriyle birleştiğinde boşanma olasılığını artırmaktadır (Hatton ve ark., 2009).

Ailede engelli bir çocuğun olması evlilik ilişkilerini bozmakta, eşlerden birinin evi terk etmesine ve boşanmaya neden olabilmektedir (Bahar ve ark., 2009; Kahrman-Bayat, 2008; Mauldon, 1992; Özbulut ve Özgür Sayar, 2009; Şahbikan, 2019; Telford ve Sawey, 1981). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin yarısına yakınının (%45) aile dinamikleri bozulmaktadır (Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003). Çocuğun engelinden dolayı annenin kendini suçlaması aile içinde rolleri ve

duygusal tepkileri etkilemekte, babanın anneyi suçlaması ise duygusal işlevlerle birlikte aile içi iletişimi olumsuz etkilemektedir (Özşenol ve ark., 2003).

Engelli çocuğu olan ailelerde çocuk engel tanısı aldıktan sonra eşle (%14,1) iletişimde gerileme görülmüştür (Cangür ve ark., 2013). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %41'i aile içi iletişimde hiçbir zaman bozulma yaşanmadığını, %9,8'i çoğu zaman %8'i ise her zaman aile içi iletişimde bozulma yaşandığını belirtmiştir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %45'i zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın eşler arası ilişkiyi hiçbir zaman olumsuz etkilemediğini, %12,5'i çoğu zaman ve %7,1'i her zaman olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Kurt ve ark., 2008). Farklı bir araştırmada, zihinsel engelli çocuğu olan annelerin %54,6'sı, engelli çocukları doğduktan sonra eşleriyle ilişkilerinde değişiklik olmadığını, %28,5'i eşiyle bağlarının güçlendiğini, %16,9'u ise eşinin kendisinden uzaklaştığını belirtmiştir (Tunç, 2011). Gaziantep'te gerçekleştirilen ve örneklem grubunda zihinsel engelli çocuğu olan 90 anne ve engelli çocuğu olmayan 90 annenin olduğu bir araştırmanın demografik bilgileri incelendiğinde engelli çocuğu olan annelerin boşanma oranı %21,1 iken engelli çocuğu olmayan annelerin boşanma oranı %4,4 olarak belirlenmiştir (Şahbikan, 2019). Rusya'da engelli çocukların aileleriyle ilgili bir araştırmada, her üç evlilikten ikisinin boşanmayla sonuçlandığı fakat bu oranın Moskova'daki boşanma oranına yakın olduğu, ebeveynlerin %4,5'inin engelli çocuktan kaynaklanan nedenlerle boşandıkları görülmektedir. Engelli çocuğu olan ebeveynler, engelli çocukları dünyaya geldikten sonra evlilik ilişkilerinin büyük oranda (%77,5) aynı kaldığını, bazı aileler (%8,1) evlilik ilişkilerinin düzeldiğini, her on aileden biri (%10,3) ise evlilik ilişkilerinin zamanla kötüleştiğini bildirmiştir (Kulagina, 2003, s.46). Zihinsel engelli çocuğu olup boşanmış ya da ayrı yaşayan ebeveynlerin %70,6'sı engelli çocuğu nedeniyle boşandığını ya da ayrı yaşadığını belirtirken %29,4'ü boşanma ya da ayrı yaşamasının nedeninin engelli çocuğu olmadığını ifade etmiştir. Boşanma ya da ayrı yaşama durumunda çocuğun bakımının anne odaklı devam ettiği anlaşılmaktadır (Oğultürk, 2012). Veriler zihinsel engelli çocuğun aile sistemine dahil olmasıyla birlikte yaklaşık her on aileden birinin aile içi iletişimde sorun yaşadığına işaret etmektedir.

Engelli çocuğu olan ailelerde engelli çocuğu olmayan ailelere kıyasla boşanma oranlarının daha yüksek görüldüğü belirtilmektedir (Bauman ve ark., 2006; Blackburn ve ark., 2010; Clarke ve McKay, 2008; Dereli ve Okur, 2008; Emerson ve Hatton, 2007; Franklin, 1977; Powers, 2003; Reichman ve ark., 2008; Risdal ve Singer, 2004; Sebrechts ve Breda, 2012; Wasi ve ark., 2007). Bazı araştırmalar, engelli çocuğu olan ailelerde görülen boşanma oranının normal nüfusun üç katı kadar olduğunu belirtmektedir (Love, 1973). Büyük örneklerle yapılan epidemiyolojik metodolojilerle yürütölen araştırmalar çocukların kronik hastalıklarının ya da engelliliklerinin boşanma ihtimalini artırdığını saptamıştır (Corman ve Kaestner, 1992; Joesch ve Smith, 1997; Mauldon, 1992). Engelli çocukların ebeveynleriyle ilişkilerine odaklanan bir araştırmada, fiziksel veya zihinsel engelli olan, gelişimsel fonksiyonlarında bozukluklar görölen, sağlık sorunları yaşıayan çocukların ebeveynlerinin evli olma veya birlikte yaşama ihtimallerini azalttığı, boşanma ihtimalini artırdığı ve boşanmanın aile yaşam döngüsünde daha erken dönemde gerçekteştıği belirlenmiştir (Reichman ve ark., 2004). Temsili örneklem üzerinden yürütölen bir meta-analiz çalışmasında, engelli çocuğu olan ebeveynlerin evlilik ilişkisinin olumsuz etkilendiği, fakat engelli çocuğun evlilik üzerindeki etkisinin tahmin edilenden daha az boyutta olduğu, analizlere göre engelli çocuğu olan ailelerde evliliğin boşanmayla sonuçlanma olasılığının genel nüfusa göre %6 daha fazla olduğu belirlenmiştir (Risdal ve Singer, 2004). Büyük örneklem grubuyla yapılan farklı bir araştırmada engelli çocuğu olan ailelerde boşanma riski engelli çocuğu olmayan ailelere göre %4,9 daha fazladır ve çocuğun yaşı 6-9 yaş aralığında olduğu ailelerde bu risk %9,5'e yükselmektedir (Mauldon, 1992).

Engelli çocuğu olan annelerin boşanma ihtimalinin çocuğun özel sağlık şartlarına göre arttığı ya da azaldığı (Joesch ve Smith, 1997; Swaminathan ve ark, 2006), örneğin görme ve ortopedik engelli çocuğu olan ebeveynlerin ulusal boşanma oranlarından daha yaygın boşanma oranları görölürken, işitme engelli çocukları olan ebeveynlerin boşanma oranlarının ulusal boşanma oranlarından farklılaşmadığı görölmüştür (Hodapp ve Krasner, 1995). Otizmlili çocukların ailelerinde beş evlilikten yaklaşık dördünde ebeveynlerin boşandığı tahmin edilmektedir (Leimbach, 2006, s.10). Çocuğunda otizm spektrum bozukluğu görölen 391 ebeveyn ile engelli çocuğu

olmayan ebeveynlerinde boşanmanın ortaya çıkışı ve boşanmanın zamanlamasının karşılaştırıldığı bir araştırmada otizm spektrum bozukluğu görülen çocukların ebeveynlerini boşanma oranı %23,5 iken engelli çocuğu olmayan ebeveynlerin boşanma oranı %13,8'dir. Boşanma oranı, çocuğunda otizm spektrum bozukluğu görülen ebeveynler için çocuğun çocukluk, ergenlik ve erken yetişkinlik boyunca yüksek kalırken, karşılaştırma grubunda çocuğun çocukluğundan (yaklaşık 8 yaşından) sonra düşüş göstermiştir (Hartley ve ark., 2010).

Bahsedilen araştırmalara karşı görüş olarak, engelli çocuğun olduğu ailelerde engelli çocuğun olmadığı ailelere göre önemli ölçüde yüksek olmadığını (Schufeyt ve Wurster, 1976; Seltzer ve ark., 2001) ve ulusal boşanma oranlarından farklılaşmadığını belirtmektedir (Buchanan ve ark., 1979; Kulagina, 2003, s.46; Starr, 1981). Down sendromlu çocukların ebeveynleriyle yapılan bir araştırmada down sendromlu çocukların ailelerinde engelli çocuğu olmayan ailelere kıyasla boşanma oranları daha düşük bulunmuştur (Urbano ve Hodapp, 2005). Engelli çocuğu olan ailelerde ebeveynlerin boşanması ve ayrı yaşamasıyla ilgili bulgular çelişkiye neden olmaktadır. Bu çelişki, kaynağını metodolojik sorunlardan alabileceği gibi, engelliliğin türü ve derecesi ile ilgili de olabilir. Ayrıca, engelli çocuğun aile yapısına etkisi, etnik gruplara, sosyal sınıflara, yerel ve ülkelere göre farklılık gösterebilir (Lundebay ve Tøssebro, 2008). Örneğin ABD'de engelli çocuğu olan ailelerde boşanma ihtimali beyaz ailelerde daha yüksek iken siyah ailelerde normal nüfus grubundan farklılaşmamaktadır (Corman ve Kaestner, 1992; Hodapp ve Krasner, 1995). Sosyokültürel bağlamla ilgili bir örnek vermek gerekirse, Çinli kadınların evlilik doyumları düşük olsa bile sosyal damgalanma, ekonomik güvensizlik ve geleceğe ilişkin endişeler nedeniyle evliliklerini sürdürme eğiliminde olduğunu gösteren araştırma bulunmaktadır (Kung ve ark., 2004). Bunun yanı sıra, engelli çocuğu olan ve olmayan ailelerin boşanma oranlarındaki farklılıkların sosyal sınıf kontrol edildikten sonra pek değişmediği çalışmalar da bulunmaktadır (Boyce ve ark., 1995). Norveç'te engelli çocuğu olan ailelerin boşanma oranının normal nüfusta görülen boşanma oranlarından farklılaşmadığı, engelin derecesinin ve türünün önemli bir farklılığa neden olmadığı saptanmıştır. Engelli çocuğu olan ailelerde engelli çocuğun varlığının aile ilişkilerini zorlaştırması mutlaka boşanmaya

yol açtığı anlamına gelmemektedir (Lundeby ve Tøssebro, 2008). Amerika’da yapılan bir araştırmada zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin boşanma oranının genel nüfusa oranla daha düşük düzeyde olduğunu tespit etmişlerdir. Bununla birlikte, ilk çocukları zihinsel engelli erkek çocuğu olan genç ebeveynlerin boşanma riski altında olduklarını belirtmişlerdir. İlk çocuğunu otuzlu yaşlarının başlarında doğuran ve çocuğu zihinsel engelli olan annelerin, zihinsel engelli çocuğunu daha sonraki yaşlarda doğurmuş aynı yaştaki arkadaşlarına oranla boşanma riskleri daha yüksek bulunmuştur (Roesel ve Lawlis, 1983). Boşanmayla ilgili yapılan araştırmalar okul öncesi ve okul çağında çocukları olan ebeveynlere odaklandığı için engelli çocuğu olan ailelerde boşanma olgusunda engelli çocuğun yaşam boyu etkisiyle ilgili sağlıklı bilgiye erişim konusunda sınırlılıklar bulunmaktadır.

Dünyada ve Türkiye’de boşanma ve zihinsel engellilerle ilgili istatistikler incelendiğinde ulusal ve uluslararası veri tabanlarında boşananların içinde engelli çocuğu olanların oranlarına ilişkin ayrıştırmış bir veriye rastlanmamıştır.

Bu konuyla ilgili ulusal ve uluslararası verilerin bulunmaması hem yurtdışında hem de Türkiye’de medyada spekülasyonlara neden olmakta, engelli çocuğu olan ailelerde %80 gibi yüksek boşanma oranlarından bahsedilmektedir (Çukurova Press, 2019; Doherty, 2008; Haberler, 2019; Solomon ve Thierry, 2006). Araştırmanın bu bölümünde, güncel bilgilerin ortaya konulması bakımından 2005–2022 yılları arasında zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle nicel desende yapılmış tez ve araştırmalarda ailelerin demografik yapıları, araştırmaların örneklem grupları, çocuğun engel türü, araştırmanın yapıldığı il ve kurum standartları, araştırmaya katılanların medeni durumları göz önünde bulundurularak bir çizelge hazırlanmıştır. Çizelgede (Çizelge 1.2) ayrıca araştırmanın yayımlandığı yıllar temel alınarak, örneklem bulundugu ilin kaba boşanma hızı, Türkiye’de kaba boşanma hızı ve Türkiye’de tek ebeveynli hane halkı oranlarına yer verilmiştir. Bu çizelge, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin boşanma istatistikleriyle ilgili kesin bir sonuç vermese de zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin boşanma durumlarının betimlenmesi ve bu konuyla ilgili genel fikir vermesi açısından önemlidir.

Çizelge 1.2. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerde Boşanma Oranları

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşiyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklemin Bulunduğu İlde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
Türkiye’nin 35 ilinde bulunan 271 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden hizmet alan anneler	Annelerin sorunları	Zihinsel engelli	%95,2 (n:2558)	%2,7 (n:72)	%0,7 (n:20)	%1,4 (n:38)	2.688	Işıkhan, 2005	1,40	1,4	-
Sivas’ta 3 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden çocukları için hizmet alan anneler	Stresle başa çıkma tarzları ve depresyon düzeyleri	Zihinsel engelli	%93,33 (n:56)	-	-	%6,67 (n:4)	60	Yıldırım ve Conk, 2005	1,13	1,4	-
Ankara’da zihinsel engelli çocuğu için iş okullarından hizmet alan anneler	Kaygı ve sosyal destek düzeylerinin karşılaştıkları problemlere göre incelenmesi	Zihinsel engelli	%85,37 (n:70)	%14,63 (n:12)			82	Çürük, 2008	1,97	1,4	7,3
Konya’da sağlık kuruluşları ve sosyal hizmet kuruluşlarından engelli çocukları için hizmet alan anneler ve babalar	Sağlık hizmetlerinden yararlanmaları ve beklentileri	Zihinsel ve bedensel engelli	%91,8 (n:237)	%5,8 (n:15)	-	%2,4 (n:6)	258	Bodur ve Durduran, 2009	1,61	1,58	7,6***

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşıyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklemin Bulunduğu İlde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
Çocuğu bir özel eğitim merkezine devam eden anneler	Depresyon ve anksiyete düzeyleri ile stresle başa çıkma tarzları	CP (n:28), Otizm (n:10), Zihinsel Engelli (n:17), DS (n:5)	%95 (n:57)	-	-	%5 (n:3)	60	Bahar ve ark., 2009	-	1,58	7,6****
Aksaray’da yaşayan anneler	Depresyon düzeyleri	Zihinsel engelli	%96,8 (n:208)	-	-	%3,2 (n:7)	215	Demir ve ark., 2010	2,38	1,62	7,6****
İzmir’de Behçet Uz Çocuk Hastalıkları Hastanesi Nöroloji Polikliniği’nde tedavi gören zihinsel engelli çocukları için hizmet alan anneler (n:68) ve babalar (n:28)	Kaygı, anne-baba tutumları ve başa çıkma stratejileri	Zihinsel engelli	%97,02 (n:93)	-	-	%2,08 (n:3)	96	Keskin ve ark., 2010	2,81	1,62	7,6
Kocaeli, İzmit ilçesinde yaşayan anneler	Ailelerin gereksinimleri ve aile yükü	Bedensel (n:52), Zihinsel (n:81), Hem Zihinsel hem Bedensel(n:69)	%92,6 (n:187)	%3,5 (n:7)	-	%4 (n:8)	202	Öztürk, 2011	1,58	1,62	7,8****
Ankara, Yenimahalle ilçesinde bulunan 17 özel eğitim merkezinden çocukları için hizmet alan anneler	Yaşam kalitesini etkileyen etmenler	Zihinsel engelli	%55,6 (n:300)	%28 (n:151)	-	%16,4 (n:89)	540	Tunç, 2011	2,17	1,62	7,8****

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşıyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklemin Bulunduğu İlde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
Ankara, Çankaya ilçesinde Hafif düzeyde zihinsel engelli çocuğu olan anneler (n:131) ve babalar (n:111)	Aile işlevleri	Hafif düzeyde zihinsel engelli	%91,74 (n:222)	%1,65 (n:4)	%2,06 (n:5)	%4,55 (n:11)	242	Oğultürk, 2012	2,25	1,64	8,1
Zonguldak’ta 3 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden çocukları için hizmet alan anneler (n:178)	Stresle baş etme yöntemleri	Zihinsel engelli	%95,5 (n:170)	-	-	%4,5 (n:8)	178	Ayyıldız ve ark., 2012	1,63	1,64	8,1
Malatya il merkezinde bulunan Milli Eğitime bağlı 15 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden çocukları için hizmet alan anneler (n:318) ve babalar (n:87)	Kaygı düzeyi ve baş etme stratejileri	Zihinsel engelli (n:231), Hem Zihinsel hem Bedensel (n:77), Bedensel (n:97)	%91,6 (n:371)	-	-	%8,4 (n:34)	405	Aktürk, 2012	1,09	1,64	8,1
Şanlıurfa’da Milli Eğitime bağlı 6 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çocukları olan anneler (n:244)	Yaşam kalitesi ve tükenmişlik düzeyi	Zihinsel engelli (n:19), Hem Zihinsel hem Bedensel (n:73), Bedensel (n:12)	%92,62 (n:226)	%4,92 (n:12)	%1,23 (n:3)	%1,23 (n:3)	244	İnalı, 2012	0,37	1,64	8,1

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşıyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklem Bulunduğu İilde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
Denizli’de 4 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden çocukları için hizmet alan anneler (n:91) ve babalar (n:59)	Problem çözme ve dini başa çıkma	Zihinsel engelli	%95,9 (n:141)	%2 (n:3)	%0,7 (n:1)	%3,4 (n:5)	150	Kaya, 2014	2,3	1,7	7,6
Orta Anadolu’da engellilere yönelik kurumlardan çocukları için hizmet alan anneler (n:110) ve babalar (n:91)	Yaşam doyumlarının ve aleksitimi düzeylerinin incelenmesi	Zihinsel engelli	%94,5 (n:190)	-	-	%5,5 (n:11)	201	Genç, 2015	-	1,69	7,8
Düzce ve Karadeniz Ereğli’de özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinden engelli çocukları için hizmet alan aileler	Başka çocuk yapma isteği ve anne-baba birlikteliğine etkisi	Serebral palsi (n:63), Zeka geriliği (n:15), Down sendromu (n:9), Diğer (58)	%91,7 (n:133)	%4,1 (n:6)	-	%3,2 (n:6)	145	Tarsuslu Şimşek ve ark., 2015	2,18	1,69	7,8
Kastamonu’da 3 özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden hizmet alan anneler (n:222) babalar (n:42) diğer (n:21)	Aile yükü ve yaşam doyumları	Zihinsel engelli	%91,9 (n:262)	%4,6 (n:13)	-	%3,5 (n:10)	285	Kaçan Softa ve ark., 2016	1,02	1,59	8,2

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşıyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklemin Bulunduğu İlde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
İstanbul’da özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinden çocukları için hizmet alan anneler (n:149) babalar (n:111)	Sosyal kaygı ve algılanan sosyal destek	Zihinsel engelli	%88,1 (n:229)	-	-	%11,9 (n:31)	250	Ertan, 2017	1,89	1,6	8,5
Muğla Özel Eğitim Uygulama Okulu ve İş Eğitim Merkezinden çocukları için hizmet alan anneler (n:55) ve babalar (n:5)	Sosyal dışlanma	Zihinsel engelli	%90 (n:54)	%5 (n:3)	-	%5 (n:3)	60	Yavuz, 2018b	2,78	1,76	8,9
Tekirdağ’da özel eğitim kurumlarından çocukları için hizmet alan anneler (n:90) ve babalar (n:35)	Algılanan sosyal destek	Zihinsel engelli	%84 (n:105)	-	-	%16 (n:20)	125	Deveci ve Ahmetoğlu, 2018	2,24	1,76	8,9
Gaziantep’te T.C. Sağlık Bakanlığı’na bağlı hastanede engelli çocuğu için hizmet alan anneler (n:167) ve babalar (n:38)	depresyon ve umutsuzluk düzeyleri ile algılanan sosyal destek arasındaki ilişki	Engel türünün detayına ilişkin bilgiye yer verilmemiştir.	%86,3 (n:177)	%13,7 (n:28)			205	Aytekin, 2018	1,49	1,76	8,9

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşıyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklemin Bulunduğu İlde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
Ankara ili (Çankaya) Özel İlk Esen Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi’nden çocukları için hizmet alan anneler (n:120) ve babalar (n:120)	Evlilik yaşamına toplumsal cinsiyet odaklı yaklaşım	Zihinsel engelli	%94,58 (n:227)	-	-	%5,42 (n:13)	240	Işık ve Akbaş, 2019	2,4	1,9	9,2
Karabük’te bir özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden çocukları için hizmet alan anneler (n:78) ve babalar (n:22)	Bakım veren yükü ve depresyon durumları	Zihinsel engelli (n:59), Genetik hastalık (n:24), Bedensel (n:17)	%85 (n:85)	-	-	%15 (n:15) Bekar	100	Ören ve Aydın, 2020	1,33	1,64	9,7
Yalova ve ilçelerinde özel eğitim okullarında öğrenimlerine devam eden zihinsel engelli çocukları için hizmet alan anneler (n:63) ve babalar (n:18)	Ebeveyn kabul-ret düzeyi ile problem davranışları arasındaki ilişki	Zihinsel engelli	%88,9 (n:72)	-	-	%11,1 (n:9) Bekar	81	Tosun, 2021	2,36	2,07	10,1

Örneklem	Araştırma Konusu	Çocuğun Engel Türü	Evli (Yüzde)	Eşi Ölmüş (Yüzde)	Evli-Ayrı Yaşıyor (Yüzde)	Boşanmış (Yüzde)	Toplam (n)	Kaynak	Örneklemin Bulunduğu İlde Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Kaba Boşanma Hızı (Binde)*	Türkiye’de Tek Ebeveynli Hane halkı Oranları (Yüzde)**
Samsun Atakum ilçesinde çocukları için özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden hizmet alan anneler (n:92) ve babalar (n:28)	Çocuk yetiştirme tutumları	Zihinsel engelli	%83,3 (n:100)	-	-	%16,7 (n:20)	120	Gürkan ve Altay, 2021	1,91	2,07	10,1
İç Anadolu Bölgesinde yer alan bir ilde engelli çocuğu olan anneler (n:392)	Yaşadıkları güçlükler	Zihinsel engelli (n:57), Bedensel engelli (n:92), Görme engelli (n:16), İşitme engelli (n:69), Otizm (n:37), Diğer (n:14), Çoklu engel (n:107)	%87,2 (n:342)	-	-	%12,8 (n:50) Bekar	392	Yüksel ve Uyanık, 2021	-	2,07	7,8

*Kaynak metnin yayımlandığı yıla ait verilerdir.

**Araştırmanın örnekleminde sadece anneler yer alıyorsa anne ve çocuklardan oluşan çekirdek aile verileri, örnekleimde anneler ve babalar yer alıyorsa tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan çekirdek aile verileri paylaşılmıştır.

***2006-2011 yılları arasında sadece anne ve çocuklardan ya da sadece baba ve çocuklardan oluşan hane halkı tipi ayrıştırılmadığı için o yıllara ait tek ebeveynli hane halkı verilerine yer verilmiştir.

Çizelge 1.2 incelendiğinde zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle yapılan çalışmalarda örneklem grubunun genellikle annelerden oluştuğu görülmektedir. Bu durumun kaynağında, verilerin özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri aracılığıyla toplanması, çocuğun eğitim ve bakım süreçlerinin anneler tarafından takip edilmesi, babaların genellikle eğitim sürecine uzak kalması gibi nedenler yer almaktadır. Bu noktada toplumsal cinsiyet rollerinin kadına yüklediği çocuğun bakım ve eğitim sorumluluğu açıkça görülmektedir. Engelli çocuğu olan ailelerle yapılan çalışmaların veri kaynağının önemli ölçüde kadınlardan oluşması, bu alanda biriken bilginin odağında kadınların bakış açısını yansıttığını göstermektedir.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle yapılan çalışmalarda; ailelerin sorunları, stresle başa çıkma tarzları ve depresyon düzeyleri, kaygı ve sosyal destek düzeylerinin karşılaştıkları problemlere göre incelenmesi, depresyon ve anksiyete düzeyleri ile stresle başa çıkma tarzları, sağlık hizmetlerinden yararlanmaları ve beklentileri, depresyon düzeyleri, kaygı, anne-baba tutumları ve başa çıkma stratejileri, ailelerin gereksinimleri ve aile yükü, yaşam kalitesini etkileyen etmenler, aile işlevleri, stresle baş etme yöntemleri, kaygı düzeyi ve baş etme stratejileri, yaşam kalitesi ve tükenmişlik düzeyi, problem çözme ve dini başa çıkma, yaşam doyumlarının ve aleksitimi düzeylerinin incelenmesi, başka çocuk yapma isteği ve anne-baba birlikteliğine etkisi, aile yükü ve yaşam doyumları, sosyal kaygı ve algılanan sosyal destek, sosyal dışlanma, algılanan sosyal destek, depresyon ve umutsuzluk düzeyleri ile algılanan sosyal destek arasındaki ilişki, evlilik yaşamına toplumsal cinsiyet odaklı yaklaşım, bakım veren yükü ve depresyon durumları, ebeveyn kabul-ret düzeyi ile problem davranışları arasındaki ilişki, çocuk yetiştirme tutumları, yaşadıkları güçlüklerle ilgili konulara odaklanıldığı anlaşılmaktadır.

Yapılan araştırmaların demografik bilgileri incelendiğinde boşanma oranlarının yıllara göre arttığı ve araştırmanın yapıldığı yere göre farklılaştığı anlaşılmaktadır. Kırsal kesimde boşanma oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra araştırmanın yapıldığı yılda tek ebeveynli ailelerin oranları ile kıyaslandığında araştırmalara katılan zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin tek ebeveynli ailede yaşama oranları genellikle ulusal oranlardan düşük ya da birbirine yakın oranlarda

değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kaba boşanma hızıyla kıyaslandığında ise kaba boşanma hızından daha fazla boşanma oranları dikkat çekmektedir.

Burada iki önemli konunun dikkatten kaçmaması ve verilerin sınırlılığı olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Birincisi zihinsel engelli çocuğu olmayan ailelerde boşanma ile zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde ayrıştırılmış bir boşanma oranı bulunmadığı için ulusal veri tabanı TÜİK (2005-2021) ten alınan verilerde engelli çocuğu olup boşanmış aileler de dahil olmak üzere bütün ailelerin boşanma oranları dahildir. Bu durumda genel nüfus içerisinde zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin boşanma oranı da dahil olduğu için bu oranı etkileyen bir unsur olduğu düşünülebilir. İkincisi zihinsel engelli çocuğun yaşadığı ilde yapılan araştırmalar çok küçük bir grubu temsil etmektedir. Bu hususlar dikkate alınmakla birlikte zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle yapılan araştırmalarda boşanma oranlarının bir arada görülmesi ve fikir sunması amacıyla burada yer verilmiştir.

Özel ihtiyaçları olan ve duygusal, sosyal, bilişsel açıdan daha hassas olan engelli çocuklar boşanma sürecinde stres faktörlerinden daha fazla etkilenmektedir (Bilici, 2014). Boşanmış bir ailede tek ebeveynle yaşamak hem engelli birey açısından hem de tek ebeveyn açısından sorumluluğun paylaşımı, psikolojik ve duygusal etkileşimler, ekonomik etkenler gibi farklı dinamikler taşımaktadır. Boşanmış ebeveynlerin olduğu tek ebeveynli bir ailede engelli çocuğun bulunması daha hassas ve karmaşık bir karar verme ve uygulama sürecini beraberinde getirmektedir (Özbulut ve Özgür Sayar, 2009). Tek ebeveynli bir ailede özellikle de çocuğun velayetinin büyük oranda kadınlar tarafından üstlenildiği, çocuğun bakım ve sorumluluklarının kadınlara verildiği bir sosyal yapıda zihinsel engelli çocuğuyla birlikte yaşayan tek ebeveyn olan annelerin bu hassas ve karmaşık sürecinin anlaşılması gerekmektedir.

Engelli çocuğu olan ailelerin aile ilişkilerinin, aile işlevlerinin, (Günsel, 2010; Özyurt, 2011; Pilusa, 2006; Şardağ, 2010) evlilik doyumlarının engelli çocuğun varlığından olumsuz etkilendiğini ortaya koyan çalışmalar olmasına rağmen engelli çocuğu olan ailelerin boşanma ya da ayrı yaşamalarının nedenleri araştırılmamış bir

konudur (Oğultürk, 2012, s. 141). Yapılan literatür taramasında da bu konuyla ilgili nitel bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Engelli çocuğu olan ailelerde sağlıklı ya da sağlıksız işlevlere sahip evlilik yaşantıları görülebilir. Veriler engelli çocuğu olan ailelerde boşanma oranlarının farklılaşmadığını ya da az bir oranla engelli çocuğu olan ailelerde boşanma oranlarının fazla olduğunu göstermektedir. Bu durumla ilgili veriler ve bulgular yaygın olmakla birlikte boşanmanın kaynağında sadece engelli çocuğun olduğunu söylemek doğru değildir. Boşanmayı etkileyen çok sayıda önemli faktör bulunmaktadır. Bu hususta birçok araştırma engelli çocuğu olan ailelerin aile ilişkilerini olumsuz etkilediğini belirtse de kötü aile ilişkilerinin ve evliliklerin engelli çocuğu ne derece olumsuz etkilediği ne gibi sorunlara yol açtığı dikkatlerden kaçmaktadır (Sobsey, 2004). Bu araştırmayla, göz ardı edilen bu konu da gündeme alınmış ve incelenmiştir.

Engelli çocuğun aile yapısına etkisi kültüre, sosyal çevreye, inanç sistemine, düşünce yapısına, toplumun duygusal hafızasına, ekonomik gelişmelere ve ülkelere göre farklılık gösterebileceği gibi boşanmanın da nedenleri ve sonuçları bahsi geçen faktörlerden etkilenmektedir. Fakat burada önemli olan nokta, ebeveynlerin boşanmasında ya da ayrı yaşamasında bir çocuğun engelinin öneminden çok engelli çocuğu olan ailelerin içinde yaşadıkları bağlama, engelli çocuğu olan bir kadının boşanma sürecinde ve sonrasında neler deneyimlediğine, bunlarla nasıl baş ettiği konularına odaklanması gerektiğidir. Bu deneyimlerin açıklığa kavuşturulması, ailelerle ilgili sosyal politikaların yapılandırılmasına ve sosyal hizmetlerin sunumuna katkı sağlaması bakımından önemlidir.

1.12. Ailelerle Sosyal Hizmet Bağlamı

Çalışma kapsamında ailelerle sosyal hizmet bağlamı, çalışmanın hem zihinsel engelli çocuğu olan kadınları hem de boşanma konusunu ele alması bakımından her iki düzlemde de önem taşımaktadır. Bu nedenle ailelerle sosyal hizmet bağlamı

zihinsel engelli çocuğu olan aileler bağlamında ve boşanma bağlamında ele alınmıştır.

1.12.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerle Sosyal Hizmet

Türkiye’de doğrudan odağına aileyi alan kurumların yanı sıra çocuk, engelli, yaşlı, kadın gibi sosyal refah alanlarında hizmet sunan kurumlar ve uygulamalar aileye de hizmet sunmaktadır. Türkiye’de sunulan sosyal hizmetler aile temel alınarak yapılandırılmıştır (Demirbilek, 2016, s. 37). Sosyal hizmet disiplini aile refahını sağlamak için ailelere yönelik sosyal hizmet uygulamaları, sosyal yardımlar, ailelere yönelik danışmanlık ve hizmetler, koruyucu önleyici yaklaşımları gündemine almaktadır (Çevik, 2020). Türkiye’de aile, kadın, çocuk, engelli, yaşlı gibi farklı nüfus gruplarıyla farklı sosyal hizmet kurum ve kuruluşlarında çalışan sosyal hizmet uzmanları zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışmaktadır.

Çağdaş sosyal hizmet uygulamaları, tümevarımcı bir anlayışla birey ve aile üzerinden hareket ederek sosyal refahı sağlamaya yönelik çalışmaları kapsamaktadır. Bu çalışmalar ailenin sosyal düzlemde dinamik ve güçlü bir unsur olarak işlevsel ve sağlıklı bir biçimde yaşamını sürdürmesine olanak tanımaktadır (Stromwall ve Hurdle, 2003, s. 210). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışırken aile üyelerinin birbiriyle ilişkilerini, ailenin sosyal işlevselliğini, duygusal ve ekonomik sorunlarını ve ihtiyaçlarını belirlemek ve aksiyon almak sosyal hizmet uygulamaları için önemlidir.

Ebeveynlerin engelli çocuğuyla birlikte yaşamaları ve uyum sağlamaları konusunda ebeveynlerin kabul düzeyini artırmak ve çocuğun eğitim süreci hakkında ebeveynlere bilgi vererek çocuğun eğitimi için ihtiyaç duyulan kaynaklara ve araçlara ulaşılmasını sağlamak sosyal hizmet uzmanının temel rollerindendir (Rothschild, 1986, s. 42). Sosyal hizmet uzmanlarının özel eğitim sürecinde ebeveynlerle iletişim kurma, danışmanlık yapma, çocukların sosyal gelişimlerini değerlendirme, çocuklar için savunuculuk yapma, özel eğitim öğretmeni, kurum yönetimi ve ailelerle çocuklar için geliştirilen program hedeflerini gerçekleştirmeye

Çalışma görevleri arasındadır. Bunun yanı sıra sosyal hizmet uzmanı çocuğa, anne ya da babasına veya bütün aileye danışmanlık yapabilir. Özel eğitim programlarında çalışan sosyal hizmet uzmanlarının üstlendiği rol ve işlevler okul sosyal hizmet uzmanının üstlendiği rol ve işlevlerle benzerlik göstermektedir fakat sosyal hizmet uzmanının engellilik türleri, engellilik süreci ve engelli aileleriyle ilgili uzmanlaşmış bilgiye, beceriye ve hassasiyete sahip olması gerekmektedir (Webb, 2011, s. 272).

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışan sosyal hizmet uzmanı bu engel durumunun aile dinamiklerini nasıl etkilediğini ve çocuğun durumuyla ilgili yaşanan duyguları, aile içindeki iletişim süreçlerini anlaması gerekmektedir (Beder, 2006). Zihinsel engelli çocuğu olan aileler engelin teşhisinden önce duydukları belirsizlik, tanı için giriştikleri arayış, tanıyla birlikte yaşanan yoğun duygular ve duygu karmaşası aileler için zorlu sürecin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu süreçte hem bilişsel olarak engellilikle ilgili bilgi ve danışmanlığa hem tanı ve tedavi süreciyle ilgili ekonomik ve sosyal desteğe, yaşanan duygusal ve tinsel süreçlerle ilgili psikolojik desteğe ve rehberliğe ihtiyaç duymaktadırlar.

Sosyal hizmet uzmanı, zihinsel engelli çocuğu olan ailede yaşanan stresle baş etme, duygusal boşalımların sağlanması, eşler arasındaki rol paylaşımı ve sağlıklı iletişim, ailedeki engelli olmayan diğer çocuklarla iletişi ve çocukların durumu, engelli çocuğun geleceğini planlama gibi konularda danışmanlık hizmeti sunar (İçağasioğlu oban, 2002, s. 30). Özellikle eğitim kurumlarında çalışan sosyal hizmet uzmanları farklı gelişimsel özellikleri olan engelli çocuklarla ve engelli çocukların aileleriyle çalışmaktadırlar (Jonson-Reid ve ark., 2004, s. 6). Çalışma sürecinde sosyal hizmet uzmanlarının bu konuyu dikkatten kaçırmaması önemlidir.

Sosyal hizmet uzmanı engelli çocuğu olan ailelerle çalışırken bireysel görüşmeler ve grup çalışmaları yoluyla ailelerde grlen kaygı, depresyon, stres, benlik saygısı gibi konularda çalışabilir (Duyan, 2007). Ailede algılanan eksiklik ve sorunları görmekle birlikte ailenin güçlü yönlerine odaklanarak çocuğun ve ailenin ihtiyaçlarını belirlemeye ve sorunlarını çözmeye yardımcı olur.

1.12.2. Boşanma ve Ailelerle Sosyal Hizmet

Sosyal hizmet disiplini, kadın refahını, çocuk refahını, erkek refahını yakından ilgilendiren ve toplumsal düzlemde önemli bir yer edinen boşanma olgusunun nedenlerini ve sonuçlarını odağına alan uygulamalar yürütmekte ve hizmetler geliştirip sunmaktadır. Bunun yanı sıra, sosyal hizmet alanında aile üyelerinin gerek boşanma nedenleri gerekse boşanmanın sonuçlarından kaynaklanan sosyal, duygusal, fiziksel, ekonomik, tinsel, bilişsel, hukuki, ebeveyn çocuk ilişkisi boyutlarıyla ilgili mesleki çalışmalar yürütülmektedir.

Sosyal hizmet uzmanının bağlantı kurucu, savunucu, öğretici, danışman, vaka yöneticisi, iş yükü yöneticisi, personel geliştiricisi, yönetici, sosyal değişim ajanı ve meslek elemanı olarak rol ve işlevleri bulunmaktadır (Duyan, 2010, s. 22; Sheafor ve Horejsi, 2003). Bu rol ve işlevlerle sosyal hizmet uzmanı tek ebeveynli ailelerle çalışırken ailelerin ihtiyacını karşılamaya ve sorunlarını çözmeye yönelik profesyonel destek sağlar. Bu süreçte sosyal hizmet uzmanları sosyal hizmet bakış açısıyla aile üyelerinin güçlendirilmesi, mücadele ederken etkili başa çıkma stratejileri geliştirmeleri için aile üleriyle iş birliği içinde çalışır (Afyonoğlu ve ark., 2021).

Boşanma sonrasındaki süreç için sosyal hizmetin kaynak yönetimi işlevine göre müracaatçı sisteminin hali hazırda kullanmadıkları kaynaklara ulaşmalarına ve kaynakların geliştirilmesine olanak sağlar (Duyan, 2003, s. 17). Bu süreçte, doğrudan ailelerle çalışan, ailenin ve çocuğun yararına uygun eğitsel programları düzenleyen sosyal hizmet uzmanı, danışmanlık rolünün bir gereği olarak, çocukların yaşadığı güçlüklerin tespit edilmesine özen gösterir. Savunucu rolünün gereği olarak, aileye ve çocuğa, haklarının farkında olarak eğitsel ya da sosyal sistemlerdeki aksaklıkların üstesinden gelmeleri için destek olur (Zastrow, 2015, s. 495). Bağlantı kurucu rolünün gereği olarak sosyal hizmet uzmanı, boşanma sürecinde çiftlere, özellikle ihtiyaçlarını karşılama konusunda sorun yaşayan, sosyal ve ekonomik güvencesi olmayan kişilere toplumdaki kaynaklar hakkında bilgi vererek ve yönlendirir. Arabulucu rolünün gereği olarak sosyal hizmet uzmanı aile içi ilişkilerde

yaşanan iletişim sorunlarının giderilmesi, sağlıklı iletişim kurulması için çalışmalar yapar (Kayma Güneş, 2007, s. 52).

Boşanmayı düşünen kişiler için aile danışmanlığı öncelikli bir sosyal hizmet uygulamasıdır. Ailenin çatışma yaşamasına neden olan sorunun tanımlanması, soruna alternatif çözümler üretilmesi, çözümlerin avantajları ve dezavantajlarıyla gözden geçirilmesi, çözümün uygulanması için müracaatçı sistemiyle iş birliği içerisinde çözüm belirlenmesi ve gerekli değerlendirmelerin yapılması bu uygulama sürecinin kapsamını oluşturmaktadır (Zastrow, 2008, s. 189). Ebeveynler aile içinde yaşanan sorunlarına çözüm üretemedikleri için boşanmayı tercih etmektedirler. Dolayısıyla boşanma sürecine başvurmadan koruyucu önleyici bir yaklaşım olarak aile danışmanlığı uygulamasının önemi artmaktadır (Duyan ve Özdemir, 2018). Türkiye’de bir sosyal hizmet uygulaması olarak aile danışmanlığı uygulamaları evlilik öncesi, boşanma aşaması ve sonrasındaki eğitim ve rehberlik süreçlerini içermektedir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı her ilde ücretsiz olarak bu hizmeti sunmaktadır. Fakat Türkiye’de vatandaşların sunulan bu hizmet konusunda bilgisinin olmaması, aileyle ilgili konu ve sorunlarda yardım arama davranışının gelişmemiş olması, yardım mekanizması olarak aile büyüklerinin referans alınması gibi nedenler aile danışmanlığı için başvuranların %2 gibi çok düşük oranlarda kalmasına yol açmaktadır (Çevik, 2020).

Türkiye’de sosyal hizmet uzmanları aile mahkemelerinde görev alarak, mahkeme tarafından istenen konular hakkında taraflar arasındaki uyuşmazlık nedenlerine ilişkin tarafları dinleyip, sosyal inceleme yaparak buna ilişkin rapor hazırlar ve mahkemeye sunar. Mahkeme talep ettiği takdirde duruşmada hazır bulunur. Sosyal hizmet uzmanının aile mahkemesindeki konumu ve rolü 4787 sayılı Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usullerine Dair Kanunda belirtilmiştir (Aile Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yargılama Usullerine Dair Kanun, 2003). Sosyal hizmet uzmanı taraflarla ve dava konusu kişilerle yüz yüze görüşme, ev ziyareti, sosyal çevreyle yapılan görüşmeler, okul gibi alanlardan yapılan gözlem ve mesleki görüşmeler, dosya içeriğinden elde edilen bilgilerle raporunu hazırlar (Doğan, 2004).

Aile mahkemelerinde profesyonel meslek elemanlarından görüş alınması günümüzde oranları artan boşanma davalarında bireyin ve toplumun yararına alınan kararlara katkı sağlamaktadır (Genç Güntürk, 2019). Adli sosyal hizmet alanında çalışan sosyal hizmet uzmanları çeşitli vakalarda bilirkişi olarak görev alırlar. Adli sosyal hizmet alanında bilirkişi olarak çalışan sosyal hizmet uzmanları çocuğun icra kanalıyla görülmesi, icra yoluyla çocuk teslimi (%6) ve boşanma davasında uygun velayet belirleme (%84) konularında çalışmaktadırlar (Bilgin ve Kılıç, 2018, s. 163).

Aile mahkemelerinde sosyal hizmet uzmanı ekiple çalışma becerilerini kullanarak meslek elemanlarıyla eşgüdüm içerisinde aile üyelerinin refahı için çalışır. Sosyal hizmet uzmanı bu çalışmayı yürütürken sosyal hizmetin etik ilke ve kurallarını dikkate alarak alana özgü bilgisiyle uygulama yürütür. Ailelerle sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirilirken aile üyelerinin bilgileri, içinde bulundukları sosyal, duygusal, kültürel, ekonomik durum, tarafların yaşadığı sorunun nedenleri, etkileri ve sonuçları, ailenin sosyal ilişkileri dikkate alınır. Bireyler süreç hakkında bilgilendirilerek toplum kaynaklarını ve sosyal destek ağlarını kullanmaları için teşvik edilir. Velayetle ilgili durumlarda çocukların süreçten etkilenmelerini en aza indirerek süreci sağlıklı bir şekilde geçirmelerine yardımcı olur (Atamtürk, 2014). Sosyal hizmet uzmanı boşanma davalarında çocukların mahkemeye hazırlanması, çocukların görüşü alınırken yanlarında bulunma, velayet, kişisel ilişkinin düzenlenmesi gibi konularda hem çocukla hem aileyle doğrudan çalışmaktadır. Ayrıca boşanma sürecinde çocuklarla sosyal hizmet uygulamalarıyla birlikte ailelerle yapılan çalışmalarda aile danışmanlığı, boşanma arabuluculuğu, ebeveyn çocuk ilişkisinin güçlendirilmesi, ebeveyn çatışmalarının ve sorunlarının çözüme kavuşturulması sosyal hizmet uygulamaları bakımından önemlidir (Karakaya, 2018). Boşanma sürecinde ve sonrasında ailenin kaynakları sınırlıysa aile üyeleri ve özellikle de çocukların yaşadığı stres durumsal ya da gelişimsel krize dönüşebilir. Boşanmayla birlikte anne ya da babasından ayrı kalan, kardeşiyle ayrı kalabilen çocuklar güçlendirmeye ve baş etme mekanizmalarına ihtiyaç duyarlar. Bu süreçte çocuklarda baş etme mekanizmalarının harekete geçirilmesi, uzun dönem zararların önlenmesi ve en az düzeye indirilmesi için gerekli sosyal hizmet müdahaleleriyle yardım sağlanır. Boşanmayla birlikte çocuğun gelişim özelliklerine uygun olarak

stresle baş etme konusunda destek özellikle destek grupları yöneten sosyal hizmet uzmanları tarafından sağlanır (Johnson, 2013, s. 62).

Boşanmayla birlikte ön palan çıkan bir alan da çocuklarla sosyal hizmet uygulamalarıdır.

Çocuklarda boşanma sürecinde ve sonrasında görülebilecek olumsuz etkilerin en aza indirilmesi için uygulanan grup çalışmaları önemlidir. Bu bağlamda sosyal hizmet uzmanları “Boşanmış Aile Çocuklarına Müdahale Programı, (Children of Divorce Intervention Program, CODIP)”, “Çocuk Destek Grubu (Child Support Group, CSG)”, “Stres Yönetimi ve Alkol Farkındalık Programı, (The Stress Management and Alcohol Awareness Program, SMAAP)” “Çocuklar için Depresyon Önleme Programı, (Depression Prevention Program for Children, DPPC)”, Geçiş sürecindeki Aileler, (Families in Transition)”, “Aile Türleri Projesi, (The Family Styles Project)” gibi birçok grup çalışması yürütebilir (Arslan, 2018). Çocuğun boşanma sürecinde ve sonrasında günlük yaşamına ve rutinlerine sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi, benlik saygısının korunması, sosyal çevresiyle ilişkilerinin niteliğinin ve sorun çözme becerilerinin geliştirilmesi için çocuklarla sosyal hizmet uygulamalarının planlanması ve akademik başarısının etkilenmemesi için okul sosyal hizmet uygulamaları da önem arz etmektedir. Ebeveynleri boşanmış çocuk ve ergenlerle çalışan okul sosyal uzmanının öğrencilerle kurduğu empatik ilişki çocuğun anlaşıldığı hissini duyması ve ihtiyaçlarını, sorunlarını ifade edip çözüm aramasını sağlamaktadır (Karakaya, 2018). Boşanma sürecinde çocuklarla sosyal hizmet uygulamalarında dikkat edilmesi gereken önemli konulardan birisi de ebeveyne yabancılaşma sendromudur. Ebeveyne yabancılaşma sendromunun sosyal hizmet uzmanı tarafından dikkate alınması özellikle velayet değerlendirme sürecinde bu hususa özen gösterilmesi önemlidir (Paslı, 2020, s. 48).

2. GEREÇ ve YÖNTEM

Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecine ilişkin yaşantılarının incelenmesi amacıyla planlanan araştırmanın bu bölümünde, “Araştırmanın Modeli”, “Çalışma Grubu”, “Veri Toplama Yöntem ve Aracı”, “Verilerin Analizi”, “Araştırma Etiği” “Araştırmacının Rolü” ile “Araştırmanın Süre ve Olanakları” başlıklarına yer verilmiştir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma konusuyla ilgili literatür incelendiğinde, zihinsel engelli çocuğu olan anne ve babaların sorun ve gereksinimleri (Baykoç-Dönmez ve ark., 2001), stres kaynakları, bu durumu nasıl algıladıkları ve stres düzeylerini yordayan değişkenler (Bilal ve Dağ, 2005; Şardağ, 2010), ebeveynlik stresi, suiistimal potansiyeli ve çocuğun zihinsel uyum fonksiyonları arasındaki ilişki (Rodrigez ve Murphy, 1997), ailelerde görülen değişiklikler (Özekes ve ark., 1998; Güllüoğlu, 2013), aile işlevleri (Özşenol ve ark., 2003; Oğultürk, 2012), benlik saygısı ve yalnızlık düzeylerine grup çalışmasının etkisi (Duyan, 2007), aile yüklenmesi (Yıldırım-Sarı, 2007), depresyon (Kaner, 2004; Ergin ve ark., 2007; Dereli ve Okur, 2008; Kaçan-Softa, 2013), kaygı düzeyleri (Ahmetoğlu ve Aral, 2005; Coşkun ve Akkaş, 2009), tükenmişlik düzeyleri (Kurt, 2010), psikolojik belirtileri, sosyal destek algıları ve stresle başa çıkma tarzları (Çan-Aslan, 2010) gibi konularda araştırmaların yapılmış olduğu, bu konulara ilişkin bazı temel bilgilerin edinildiği belirlenmiştir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde boşanma oranının engelli çocuğu olmayan ailelere göre daha yaygın görüldüğünün belirtildiği araştırmalar bulunmaktadır (Blackburn ve ark., 2010; Clarke ve McKay, 2008; Emerson ve Hatton, 2007; Hartley ve ark., 2010; Reichman ve ark., 2008; Risdal ve Singer, 2004; Sebrechts ve Breda, 2012). Ancak engelli çocuğu olan ailelerin boşanma ya da ayrı yaşamalarının nedenleri araştırılmamış önemli bir konudur (Oğultürk, 2012, s. 141). Yapılan literatür taramasında da bu konuyla ilgili bir araştırmaya rastlanılmamıştır.

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma deneyimlerinin kendi algılamaları doğrultusunda anlaşılmasına, sorunlarının ve ihtiyaçlarının yine kendi bakış açılarıyla belirlenmesine, literatürde yer alan temel bilgileri ayrıntılandırmaya gereksinim duyulmuştur. Bunun için araştırmanın doğasına uygun olarak, zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanmadan önce, boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında deneyimleri fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel bağlamda annelerin kendi bakış açılarıyla ve ifadeleriyle ayrıntılı bir biçimde keşfetmek için nitel araştırma yöntemi seçilmiştir.

Psikolojik ve sosyal olayların araştırılmasında ayrıntılı bilgilere ulaşılabilmesi için nitel araştırmalar önemlidir (Frankel ve Devers, 2000). Nitel araştırma ele alınan konuyu doğal ortamında inceleyerek insanların fenomenlere atfettiği anlam açısından yorumlamak için bir çerçeve sunar (Porta ve Keating, 2008, s. 48). Nitel araştırmalar gerçeğin sosyal olarak inşa edildiğini, tarihsel ve sosyal bakışlarına dayalı olarak anlamlandırıldığını, gözlemlenebilen tek bir gerçeğin olmadığını, çok sayıda gerçeğin ya da tek bir olayın farklı şekillerde yorumlanarak anlamların oluşturulduğunu varsayan yorumlamacı (yorumsayıcı) araştırma yöntemlerindendir (Creswell, 2013, s. 8-9; Merriam, 2018, s. 8).

Araştırmada nitel araştırma deseninin temel yaklaşımlarından biri olan fenomenolojik yaklaşımdan yararlanılarak farkında olunan ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olunmayan olgulara yönelik deneyimler ele alınmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 78). Katılımcıların deneyimleri tanımladıkları şekliyle incelenerek deneyimlerin özüne ulaşılmıştır (Giorgi, 2009; Moustakas, 1994). Fenomenolojik bakış açısı, birkaç kişinin bir olguyla ilgili deneyimlerinin ortak anlamını ortaya koymaktadır ve bireylerin deneyimlerinin tartışıldığı betimleyici bir çalışmadır (Creswell, 2013, s. 77-81). Fenomenoloji betimleyici bir bakış açısı sunmanın yanı sıra araştırmacının bilgi veren kişilerin deneyimlerinin anlamına dair yorum yaptığı bir süreci kapsamaktadır (Manen, 1990, s. 26). Veriler fenomene ilişkin yaşam deneyimi olanlarla yapılan derinlemesine ve çoklu görüşmeler yoluyla elde edilmektedir (Creswell, 2013, s. 77-81). Görüşme bireylerin yaşantıları,

tutumları, duygu ve düşünceleri ile ilgili bilgi elde etmek için etkili ve yaygın kullanılan bir yöntemdir (Briggs, 1986).

Fenomenolojik araştırmalarda veriler araştırmanın odaklandığı olguyu yaşayan ve bu olguyu ifade edebilecek bireylerden elde edilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 80). Bu araştırmada nitel araştırma yaklaşımı kullanılarak, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş, boşanma sürecini deneyimleyen bireylerin yaşantıları kendi anlamlandırmaları doğrultusunda keşfedilmeye çalışılmıştır. Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin, sosyal hizmetin bilgi temeline doğrudan katkı sağlamalarına olanak tanınmıştır. Araştırmacının katılımcılarla gerçekleştirdiği derinlemesine görüşmeler esnasında alınan gözlem notları, verilerin analizi sürecinde kullanılmıştır. Araştırmacı, araştırma konusuyla ilgili olarak zihinsel engelli çocuğu olan annelerin hizmet aldığı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri ve sivil toplum kuruluşlarında uygulamalar gerçekleştirmiş, alanı gözlemlene ve inceleme imkanı bulmuştur.

2.2. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın evreni, Türkiye’de zihinsel engelli çocuğu olan, boşanmış, kadın, on sekiz yaşını doldurmuş ve engelli olmayan annelerden oluşmaktadır. Araştırmanın nitel araştırma deseni ile gerçekleştirilmiş olması nedeniyle amaçlı örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme yolu ile çalışma grubuna ulaşılmıştır. Amaçlı örnekleme türlerinden kartopu örnekleme yoluyla seçilen, zihinsel engelli çocuğu olan, boşanmış, on sekiz yaşını doldurmuş ve engelli olmayan anneler, araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

Nitel araştırmada amaçlı örnekleme, incelenen fenomeni keşfetmeye yardım edebilecek katılımcıları seçme sürecidir (Creswell, 2019, s. 108). Amaçlı örnekleme seçimi için olası amaçlardan biri, araştırmacının araştırma sorularını en iyi şekilde cevaplandırmasına olanak sağlayacak en verimli ilişki geliştirebileceği katılımcıları seçmektir (Maxwell, 2013, s. 99). Amaçlı örnekleme yöntemlerinden olan kartopu

örnekleme, araştırmacının bir örnek olayla başladığı ve daha sonra örnek olayla bağlantısı olan kişilerden aldığı bilgilerle başka örnek olaylara ulaştığı rastlantısal olmayan bir örnekleme türüdür (Neuman, 2006, s. 324). Ele alınan konuda en çok bilgi sahibi olan, araştırmanın problemiyle ilgili olarak görüşülmesi önerilen kişilere ulaşmak için kartopu örnekleme yöntemi tercih edilir (Patton, 1987, s. 56). Katılımcıların duygu ve düşüncelerini araştırmanın amacına uygun ve verim sağlayacak şekilde ifade edebilmeleri, deneyimlerini paylaşabilmeleri için on sekiz yaşını doldurmuş olmalarına özen gösterilmiştir.

Porta ve Keating (2008, s. 336) rastgele seçimin göz ardı edilerek amaç açısından seçici olunması gerektiğinde seçilen örneklemin bağımlı değişken ya da değişkenler değil bağımsız değişkenler ya da değişkenlerle olan ilişkisine göre seçilmesini ve geniş bir temsiliyeti sağlamasını önermektedir. Bu nedenle boşanma olayı üzerinden geçen zamanla ilgili bir sınırlandırmaya gidilmemiştir.

Engelli çocuğu olan boşanmış annelerle yapılan görüşmeler doygunluk noktasına ulaşılan kadar devam etmiştir. Doygunluk noktası amaca yönelik örneklemede, örneklemden elde edilen bilgilere yeni bir bilgi eklenmediği zaman örneklem büyüklüğünün son bulmasıdır (Merriam, 2013, s. 79). Yeni verilere ulaşıldığı halde yeni bakış açısı ya da özellikler ortaya çıkmadığında (Charmaz, 2006) verilerin doygunluğa ulaştığı söylenebilir. Örneklemden elde edilen bilgiler tekrar ettiğinde ve yeni bilgilere ulaşılmadığı düşünüldüğünde görüşmeler sonlandırılmıştır.

Nitel araştırma deseni esnek bir yaklaşım sunmaktadır. Araştırma sürecinde karşılaşılan yeni durum ve bulgulara göre gerektiğinde örnekleme, veri toplama ve analiz yöntemleri yeniden tasarlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 91-100). Araştırma ilk tasarlandığında zihinsel engelli çocuğu olan anne ve babalarla derinlemesine görüşmeler planlanmaktaydı, ancak veri toplama sürecinde zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış babalara ulaşamadığı, araştırma kapsamında ulaşılan boşanan annelerin boşandığı eşleriyle görüşmediği, bazı anneler can güvenliğini sağlama konusunda tedirgin olduğu için zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış

annelerle araştırmaya devam edilmesine karar verilmiştir. Bu bir sınırlılık olmakla birlikte zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış babaların zihinsel engelli çocuklarıyla ilgili olarak “gölge bir rol” üstlendiği, boşanma sürecinde ve sonrasında da eğitim ve bakım sürecinde arka planda kaldıkları, sosyal görünürlüklerinin annelere göre daha zayıf kaldığı söylenebilir. “izelge 1.2. Zihinsel Engelli ocuğu Olan Ailelerde Boşanma Oranları” incelendiğinde örnekleme ile ilgili bilgiler zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili araştırmaların “anneler” üzerinden yürütüldüğünü göstermektedir.

Araştırmaya katılması planlanan zihinsel engelli çocuğu olan, boşanmış, on sekiz yaşını doldurmuş engelli olmayan kadınlardan 34’üne ulaşılarak araştırma hakkında bilgi verilmiş, 2 kadın bu araştırmaya katılmada gönüllü olmamıştır. 2 kadın ile pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Pilot görüşmeler analiz sürecine dahil edilmemiştir. Araştırma kapsamında 30 kadının gönüllü katılımı ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

2.3. Veri Toplama Aracı ve Yöntemi

Fenomenolojik araştırmalarda araştırmanın veri kaynakları araştırmada ele alınan olguyu yaşayan ve bu olguyu paylaşabilecek bireyler ya da gruplardır. Veri toplama aracı görüşmedir (Yıldırım ve şimşek, 2013, s. 80). Bu nedenle araştırmada veriler yarı yapılandırılmış, derinlemesine görüşmeler yoluyla toplanmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşme formu araştırmacı tarafından hazırlanmış, derinlemesine görüşmelerle zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma yaşantıları anlaşılmaya çalışılmıştır. “Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu” ekte (Ek-1) sunulmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formunun birinci bölümünde katılımcıların sosyo-demografik ve sosyo-ekonomik bilgilerini kapsayan tanımlayıcı sorular, ikinci bölümünde çocuklara ilişkin bilgileri almak amacıyla sorulan sorular, üçüncü bölümünde katılımcıların boşanma sürecine ilişkin deneyimleriyle ilgili konulardan oluşan sorular bulunmaktadır.

“Boşanma” ve “Engelli Çocuğu Olan Aileler” bağlamında literatür gözden geçirilmiş, incelenen araştırmalar (Aykara, 2015; Bauman ve ark., 2006; Blackburn ve ark., 2010; Clarke ve McKay, 2008; Dereli ve Okur, 2008; Emerson ve Hatton, 2007; Hartley ve ark., 2010; Reichman ve ark., 2008; Risdal ve Singer, 2004; Sebrechts ve Breda, 2012; Yıldırım-Sarı, 2007) dikkate alınarak araştırmanın amaçları doğrultusunda “Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu” (Ek-1) hazırlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme formu kolay anlaşılabilir, açık uçlu, görüşülen kişiyi yönlendirmeyen bir yapıda planlanmıştır.

İnsanların yaşamlarına dair bilgiye ulaşmak için kendi kelimeleriyle kendilerini ifade etmelerine olanak sağlamak (Öktem, 2004, s. 67), derinlemesine görüşmelerle, araştırmanın öznesi konumundaki insanların bakış açılarını ve anlam dünyalarını ortaya koymak için derinlemesine görüşmeler en iyi yol olarak görülmektedir (Kuş, 2012, s. 87). Bu araştırmada da zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma sürecine ilişkin deneyimleri derinlemesine görüşmelerde kendi bakış açılarıyla ve yükledikleri anlamlar bağlamında anlaşılmaya çalışılmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşmelerde açık uçlu sorular esas alınarak araştırmanın özneleri tarafından bilgi verilmesi beklenmektedir (Demir, 2011, s. 279). Araştırma verileri toplanırken Patton (2002) ve Brookfield’in (1992) önerileri göz önünde bulundurularak; her bir görüşmenin kendine özgü dinamikleri dikkate alınmış, görüşmenin akışına göre soruların sıralarında değişiklikler yapılmış, sorular konuşma tarzında sorularak alınan cevaplardan sonra geribildirimde bulunulmuş ve ara değerlendirmeler yapılmıştır. Araştırma sürecinde katılımcıların paylaşımları karşısında sözel ve duygusal tepkiler ifade edilmekle birlikte verilen cevapların içeriği yönlendirilmemiş katılımcının kendini rahatlıkla ifade etmesine olanak tanınmıştır.

Görüşmeler yüz yüze mülakat şeklinde yapılabileceği gibi telefonla ya da internet olanakları kullanarak da yapılabilir (Creswell, 2013, s. 191). Görüşmelerde kayıt alınabilmesi için ses kayıt cihazı kullanılması amacıyla katılımcıların izni alınmıştır. Veri toplama süreci COVID-19 salgınının yaygın olduğu bir dönemde

gerçekleştirildiği, bu süreçte Türkiye’de eğitim kurumları eğitime ara verdiği, sosyal ve ekonomik hayatta yapılan bazı kısıtlamalar olduğu için verilerin toplandığı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerine erişilememiştir. Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerin yüz yüze yapılması zihinsel engelli çocuğu olan annelerin, aile üyelerinin ve araştırmacının sağlığını riske atacağı için veriler yüz yüze toplanamamış, teknolojik araç-gereçler kullanılarak, sesli ve görüntülü iletişim araçları aracılığıyla toplanmıştır. Yüz yüze görüşmelerde sadece ses kaydı alınırken, Zoom Programı üzerinden yapılan görüşmelerde ses kaydıyla birlikte görüntü kaydı da alınmıştır.

Araştırma kapsamında 2 katılımcı ile yüz yüze, 10 katılımcı ile Zoom Programı üzerinden, 18 katılımcı ile telefonda görüşülmüştür. Yüz yüze görüşmeler özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi ile bir katılımcının çalıştığı ofiste gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde katılımcının kendini rahat hissedebileceği ve yalnız olduğu saatler tercih edilmiş, genellikle çevrimiçi ve telefonla yapılan görüşmeler akşam saatlerinde gerçekleştirilmiştir. Çevrimiçi ortamda ve telefonda gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcılar kendilerini rahat bir şekilde ifade etmiş, sorulara samimi yanıtlar vermişlerdir.

Görüşmeler 45 ile 140 dakika arasında değişmekle birlikte ortalama 77 dakika sürmüştür. 30 kişiyle yapılan görüşmelerde alınan ses kayıtlarının toplam süresi 2.298 dakikadır. Görüşmelerden elde edilen deşifre toplam 245.509 kelimedir. Deşifrelerden elde edilen 32.905 kelime bulgular kısmında alıntılanmıştır. Bulgularda yer verilen kelimelerin toplam görüşmelere oranı %13.41’dir. Ses kayıtları deşifre edilerek 791 sayfa döküm alınmıştır. Görüşmeler sonucunda elde edilen ses kayıtları ve yazılı dokümanlar araştırmacının şahsi bilgisayarında ve veri kaybını engellemek amacıyla “Onedrive” uygulamasında dosyaların şifrlenmesine ve saklanmasına olanak tanıyan programda kayıtlıdır. Bilgisayara ve “Onedrive” hesabına erişim için şifre gereklidir.

Katılımcıların tüm bu bilgileri edinebilecekleri ve onaylayabilecekleri bir “Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Formu” (Ek-2) hazırlanmıştır. Araştırmacı,

görüşmelerin amacını ve içeriğini açık bir biçimde ifade etmiştir. Görüşmelere başlamadan önce bu form katılımcılara okunmuş ve onayları alınmıştır. Onaylar alınırken yine görüşmeye katılan gönüllü katılımcıların izniyle ses kaydı alınmış ve ses kayıtlarında onay görüşmeye katıldıklarını ve onay verdiklerini beyan etmişlerdir.

Görüşme formu oluşturulduktan sonra katılımcılarla pilot çalışma yapılarak soruların işlerliği sınılandıktan sonra veriler toplanmaya başlanmıştır. 1 katılımcı ile özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde yüz yüze ve 1 katılımcı ile telefonda pilot görüşme gerçekleştirilmiş ve yapılan görüşmeler analiz sürecine dahil edilmemiştir. Soruların işlerliğiyle ilgili olarak özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çalışan sosyal hizmet uzmanından ve engelli aileleriyle çalışan sivil toplum kuruluşu yöneticisinden görüş alınmıştır. Pilot çalışmada soruların işler olduğu anlaşılacakla birlikte soruların akışında zaman sıralı (boşanma öncesi, boşanma süreci, boşanma sonrası) bir düzenlemeye gidilmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Verilerin analizi sürecinde bir yazılım programı kodları ve temaları saklama, analiz etme, raporlama ve görselleştirmeye yardımcı olmaktadır (Creswell, 2019, s. 153). Araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanan veriler bir yazılım programı olan MAXQDA 2020’de analiz edilmiştir.

MAXQDA, nitel metinlerin sistematik olarak değerlendirmesi ve analiz edilmesi için araştırmacıya yardım eden yazılım programıdır. Aynı zamanda, teoriler geliştirmek ve teorik sonuçları test etmek için güçlü bir araç olarak görülmektedir. Ana menüde “i) veri bölmesi, ii) kod veya kategori sistemi, iii) analiz edilen metin ve iv) temel ve karmaşık arama sonuçları” olmak üzere dört penceresi bulunmaktadır. MAXQDA hiyerarşik bir kod sistemi kullanmaktadır. Araştırmacı, çalışmasına ilişkin kısa notlar yazabilir ve saklayabilir. Program görsel haritalama özelliğine sahiptir. Veriler, SPSS veya Excel gibi istatistik programları ile uyumlu bir şekilde

karşılıklı kullanılabilir (Yakut Çayır ve Sarıtaş, 2017). Araştırmacı MAXQDA programı aracılığıyla nitel veri analizi yapabilmek için Araştırma Yöntemleri Uygulama ve Araştırma Merkezi (AYEUM) platformunda temel ve ileri düzey MAXQDA eğitimlerini tamamlamış ve belgelendirmiştir.

Analiz sürecinde Creswell'in (2013, s. 197; 2019, s. 153) nitel araştırmada veri analizi için önerdiği yöntem üzerinde durularak; öncelikle yapılan görüşmeler deşifre edilerek bilgisayarda yazılmış, ham veriler bir araya getirilerek veri tabanı oluşturulmuş, analiz için hazırlanmıştır. Kapsamlı veri analizi sürecine dahil olmak için verilerin tamamı okunmuş katılımcıların söyledikleri ve yaptıklarıyla ilgili “analitik notlar” (memolar) alınmıştır. Veriler okunduktan ve veri tabanına ilişkin genel bir kanıya varıldıktan sonra bilgisayarda MAXQDA programına kodlanarak benzer kodlar tema olarak adlandırılan daha geniş kategoriler için destekleyici bulgulara ulaşmak için gruplandırılmıştır. Temalar ve ilgili betimlemeler belirlenmiş, temaların ve betimlemelerin bağlantıları ortaya konarak temaların ve betimlemelerin anlamı yorumlanmıştır.

Veri korpusunda metin ve imgesel veriler yoğun olduğu için verilerin analizinde boşanma sürecine odaklanarak veriler ayıklanmıştır (Guest, MacQueen ve Namey, 2012). Kodlama sürecine başlarken kavramsallaştırma yoluna gidilmiş “ne şekilde benzer” ve “ne şekilde farklı” oldukları dikkate alınarak kodlama gerçekleştirilmiştir.

Kodlama sürecinde öncelikle veri tabanının tamamı okunmuş ardından deşifre edilmiş metinlerden elde edilen bilgiler kodlarla etiketlenmiştir. Çakışan kodlar ile gereksiz görülen kodlar ayıklanarak kodlar azaltılmıştır. Kodlar azaltıldıktan sonra temalara dönüştürülmüştür (Creswell, 2013). Nitel veri analizi sürecinde veriler yönlendirici yaklaşımla analiz edilmiştir. Yönlendirici yaklaşım, analitik süreci yönlendiren bir kuram ile başlamaktadır (Hsieh ve Shannon, 2005). Araştırmanın amacına uygun olarak, Ekolojik yaklaşım yönlendirici yaklaşım olarak benimsenmiştir.

Kodlama işlemi iki döngüde gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın amaçları ve soruları birinci döngüde birden fazla kodlama yönteminin birlikte kullanılmasını gerektirmiştir. Birinci döngü kodlamada öncelikle “keşfedici yöntemler” arasında yer alan “geçici kodlama” yapılmıştır. Geçici kodlama, araştırmacının araştırmanın hazırlık aşamasında veri analiz etmeden önce ortaya çıkabileceğini düşündüğü kodlardan geliştirdiği “başlangıç listesi” ile başlar. Veri toplandıkça ve analiz edildikçe değiştirilebilir, silinebilir ya da yeni kodları kapsayacak şekilde genişletilebilir (Saldana, 2022, s. 294). Geçici kodlamada Miles ve Huberman (2021, s. 58)’ın önerileri dikkate alınarak kuramsal çerçeve, araştırma soruları, ele alınan fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel gelişim boyutları ve araştırmacının araştırmaya kattığı anahtar değişkenler üzerinden “başlangıç listesi” oluşturulmuştur. Bu başlangıç listesi, insan gelişiminin beş boyutunu ve bu boyutların alt bağlamlarını kapsamaktadır. Kodlar saha deneyimi devam ettikçe değişmiştir. Çalışmayan ve zayıf kalan kodlar değiştirilmiştir. Sahada karşılaşılan veriler doğrultusunda yeni kodlar eklenmiştir. Analiz süreci veri toplama süreciyle eşgüdümlü bir biçimde ilerlemiştir.

Birinci döngü kodlama sürecinde “temel yöntemler” arasında yer alan “yapısal kodlama” ve “betimsel kodlama” yapılmıştır. Yapısal kodlama, özellikle katılımcı sayısı çok olan, yapılandırılmış ya da yarı yapılandırılmış veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı keşfedici araştırmalar için uygundur. Yapısal kodlamada verilerin kodlanması ve kategorilere ayrılması için araştırma sorusuyla ilgili veri kesitine içerik ya da kavramsal ifade etiketlenir. Ardından detaylı bir kodlama ve analiz için benzer şekilde kodlanmış veri kesitleri bir araya getirilir. Betimsel kodlama, nitel verinin bir kısmındaki ana konuyu özetleyen bir kelime ya da kısa ifadenin etiketlenmesidir. Neredeyse tüm nitel çalışmalar için uygun bir kodlama yöntemidir (Saldana, 2022, s. 298).

Birinci döngü kodlama sürecinde özellikle zihinsel engelli çocuğu olan annelerin boşanma nedenleri ile zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisini açıklayabilmek ve keşfedebilmek amacıyla “prosedür temelli yöntemler” arasında yer alan “nedensellik kodlama” gerçekleştirilmiştir. Nedensellik kodlama,

katılımcıların verilerinden karşılıklı etkileşimlere, insan eylemlerine ve olgulara ilişkin belirli bazı etkenlerin sadece nasıl gerçekleştiğine dair değil aynı zamanda neden ortaya çıktığına dair düşünceleri de keşfetmeye yardımcı olur (Saldana, 2022, s. 296).

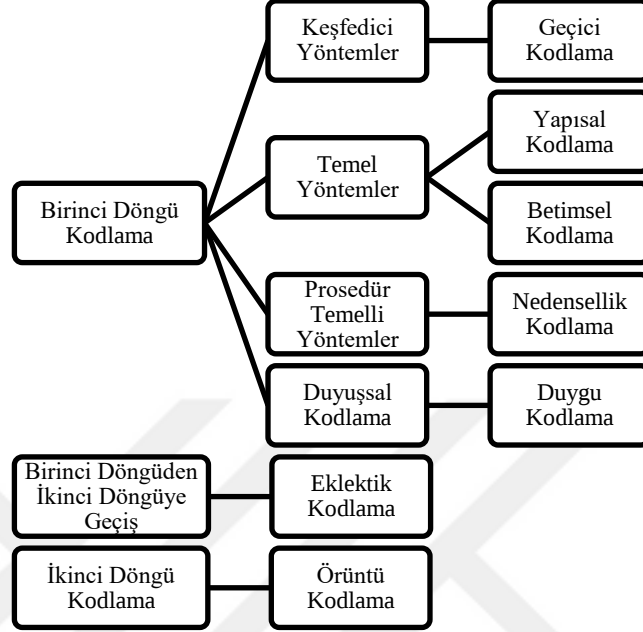
Birinci döngü kodlama sürecinde gelişim boyutlarından olan duyuşsal boyutla ilgili bağlamda katılımcıların deneyimlediği duyguları belirlemek amacıyla “*duyuşsal yöntemler*” arasında yer alan “*duygu kodlama*” yapılmıştır. Duygu kodlama, katılımcıların deneyimlediği, özellikle kişi ve kişilerarası deneyim ve eylemleri inceleyen araştırmalarda kullanılması uygun olan bir yöntemdir (Saldana, 2022, s. 293)

Birinci döngüden ikinci döngü kodlama sistemlerine geçişte “*eklektik kodlama*” yapılmıştır. Eklektik kodlama, birinci döngü kodlama yöntemlerinden iki ya da daha fazlasından oluşan amaçlı ve benzer bir kombinasyon kullanılarak gerçekleştirilir. Analitik notların (memolar) ve ikinci yeniden kodlama döngüsüyle kod sayısının ve çeşitliliğinin birleşik bir yapıda ortaya konulması amaçlanır (Saldana, 2022, s. 293). Veriler içerisinden süreçlerin ve olguların keşfedilmesi gerektiği ve araştırmanın amaçları ve soruları birinci döngüde birden fazla yöntemin kullanılmasını gerektirdiği için eklektik bir yöntem izlenmiştir.

İkinci döngü kodlamada “*örüntü kodlama*” yöntemi kullanılmıştır. Örüntü kodlama benzer kodlanmış verileri tanımlayan bir kategori etiketidir. Veri korpusunu veri setleri ve temalar halinde organize ederek buna bir anlam yükler. Veride kurallar ve açıklamalar arayarak ana tema geliştirme, insan ilişkilerindeki örüntüleri ve sosyal ağları inceleme gibi amaçlar için uygundur (Saldana, 2022, s. 297).

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde annelerin boşanma yaşantılarını açıklamak ve tahmin etmek için “Açıklayıcı Etki Matrisi” kullanılmıştır. Açıklayıcı etki matrisi, elde edilen çıktılar anlamlandırma, genelde ve özelde sebeplerin neler olduğunu görme olanağı tanımaktadır (Miles ve Huberman, 2021, s.148). Matrislerde

yer verilen bilgiler, görüşmeler sürecinde ve deşifreler okunduktan sonra kodlamaların gerçekleştiği süreçte keşfedilen örüntülerdir.

Şekil 2.1. Verilerin Kodlanmasında Başvurulan Kodlama Yöntemleri

2.5. Araştırma Etiği

Araştırmanın yapılabilmesi için kurumsal etik kurula başvurularak Ankara Üniversitesi Etik Kurulu’ndan 06.05.2019 tarih ve 195 karar sayılı etik kurul izni (Ek-2) alınmıştır. Araştırma sürecinde Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönetmeliği (YÖK, 2012), Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Sosyal Hizmet Mesleğinin Etik İlkeleri ve Sorumlulukları (SHUDER, 2004), NASW’nin Değerlendirme ve Araştırmaya İlişkin Etik Kodları (NASW, 2017) dikkate alınmıştır.

Araştırmanın etik çerçevesi “faydacı kuram” bağlamında yapılandırılmış, katılımcıların belirlenmesinde “Bilgilendirilmiş Onam”, saha çalışmasında “zarardan kaçınma”, raporlamada “gizlilik” esas alınmıştır (Flinders, 1992). Araştırmada,

meslektaşlar, sahada birlikte çalışılan profesyoneller, zihinsel engelli çocuğu olan aileler ve zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış anneler üzerindeki fayda ve sınırlılıklar gözetilmiştir. Katılımcıların belirlenmesi sürecinde “Bilgilendirilmiş Onam” a başvurulmuştur. Sahadan veri toplama sürecinde “zarardan kaçınma” ilkesine göre hareket edilmiştir. Raporlama sürecinde ise katılımcının “gizliliği” esas alınmıştır.

Görüşmelerde, katılımcılara “Bilgilendirilmiş Onam Formu” okunmuş, araştırmanın konusu ve amacı hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmeyi kayıt etmek amacıyla ses kayıt cihazının kullanılacağı bilgisi verilmiştir. Araştırmaya katılan bireylerin bilgilerinin gizli tutulacağı vurgulanmış, sadece rızaya dayalı ve gönüllü olan entelektüel olarak yetkin ve olgun bireyler tarafından onam alınmıştır. Katılımcının neden seçildiği, araştırmanın topluma faydaları, araştırma sonucunda elde edilecek bilgiye kimlerin ulaşabileceği, katılımcının katılımı reddetme ve araştırmadan istedikleri zaman çekilme hakkı bulunduğu açıklanarak iyilik haline, mahremiyetine ve saygınlığına gereken saygı gösterilmiştir. Katılımcılarla ikili ilişkiler kurma ve çıkar çatışmalarına girme hususlarından kaçınılmıştır. Veri toplama sürecinde katılımcılara karşı önyargı belirtecek ya da etiketleyecek söylemlerden kaçınılmıştır. Katılımcılarla açık ve doğrudan iletişim kurulmuştur.

Katılımcıların mahremiyet haklarını korumak ve bu hususta tedbir almak amacıyla araştırmanın raporlanmasında katılımcılara görüşme sırasına göre numara verilmiş ve kimlikleri gizli tutulmuştur. Verilerin analizi sürecinde, kişiye özgü durumların ve demografik bilgilerin açığa çıkmasıyla ilgili bir tehdit olması nedeniyle detaylı bilgilere (mekan, zaman, isim, tarih vb.) yer verilmemiştir. Katılımcıların ifadeleri değiştirilmeden paylaşılmıştır.

2.6. Araştırmacının Rolü

Araştırmanın bu bölümünde araştırmacının “kendi yerini belirleme eylemi” paylaşılacaktır. Araştırmacının keşfedilen olguyla ilgili deneyimleri ve geçmişteki

tecrübeleri olgunun sunumunu şekillendiren önemli unsurlardır. Araştırmacının araştırma sürecine kendi kişisel katılımlarını yansıtan notları, çalışmanın okuyuculara olası etkisini ve katılımcıların çalışmaya tepkisini paylaşması yansıtıcı yazma bakımından önemlidir (Creswell, 2019, s. 225-228). Araştırmacı doktora ders döneminde aldığı “Bireylerle Sosyal Hizmet Uygulaması” ve “Sosyal Hizmet Uygulaması I ve II” dersleriyle sosyal hizmet alanında özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde engellilerle ve engelli aileleriyle çalışma imkanı bulmuş ve alanda gözlemlerde bulunmuştur. Bu süreçte çocukların bakımında ve eğitime katılmalarında annelerin üstlendiği rol ve sorumlulukların yanı sıra babaların “görünmez adam” ya da birer “gölge” oldukları araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu gözlem, araştırmacıyı zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin aile yaşamları, aile içi iletişimleri ve ilişkileri üzerine okumalar yapmaya ve bu konu üzerine düşünmeye yönlendirmiştir. Bu süreçte engelli bireylerle ve engelli aileleriyle sosyal hizmet alanında çalışan sosyal hizmet uzmanları, özel eğitim öğretmenleri, psikologlar ve kurum yöneticileriyle yapılan görüşmelerde engelli ailelerinde boşanmanın önemli bir olgu olduğu, engelli çocuğu olan tek ebeveynli annelerin bu süreçte zorluklar yaşadığı fakat bu konuya ilişkin kanıta dayalı yeterince kaynağın olmadığı profesyoneller tarafından belirtilmiştir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışan meslek elemanları, boşanmayla ilgili detaylı bilginin uygulama sürecinde ve ailelerle iletişim süreçlerinde aileleri anlamalarını kolaylaştırıcı olacağını ifade etmişlerdir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle yapılan görüşmelerde boşanma konusunda yapılacak araştırmaların kendilerine bir çözüm yolu sunabileceği, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış anneler, boşanma sürecindeki zorlu yaşantılarının gündeme alınmasından ve bu konuda yapılan araştırmadan dolayı memnuniyetlerini ve teşekkürlerini iletmışlerdir.

Araştırmacı araştırma sürecinde sosyal hizmetin mesleki etik ilke ve değerlerini dikkate almıştır. Nitel araştırmanın temel özellikleri güvenilirlikle ilgili ölçütlerle çelişse de araştırmacı tarafından LeCompte ve Goetz (1982)’in inanırlılığı artırmak konusunda önerdiği önlemler alınmıştır. Bu önlemlerle ilgili olarak, araştırmacı lisansüstü eğitiminde aldığı “Sosyal Hizmet ve Engellilik” “Sosyal Hizmet ve Meslek Etiği” “Sosyal Hizmet ve İnsan Hakları” “Bireylerle Sosyal

Hizmet” “Bireylerle Sosyal Hizmet Uygulaması” “Klinik Sosyal Hizmet” “Sosyal Hizmet Uygulaması I ve II” dersleri kapsamında görüşme teknikleri konusunda bilgi, beceri ve değer temeline sahiptir. Araştırmacı, araştırma sürecine başlamadan önce zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin çocukları için hizmet aldığı özel kurum ve kuruluşlarda bulunarak sosyal hizmet uygulamaları gerçekleştirmiş, gözlemlerde bulunmuş ve deneyim kazanmıştır. Araştırmacı yüksek lisans tezinde zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışmış olmasının yanı sıra Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü’nde Disiplinler arası Aile Danışmanlığı Tezsiz Yüksek Lisans eğitimi almıştır. Araştırmada veri toplanan bireyler açıkça tanımlanmış, verilerin analizinde kullanılan kuramsal çerçeve açıklanmıştır. Veri toplama süreci, verilerin analizi, görüşmelerin nasıl yapıldığı, verilerin nasıl kaydedildiği benzer araştırmalar yürütecek araştırmacılar için yardımcı olabilecek niteliktedir.

LeCompte ve Goetz (1982)’in önerdiği stratejiler araştırmanın inanılabilirliğini artırmak amacıyla dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, toplanan veriler betimsel bir yaklaşımla doğrudan sunulmuş ve verilerin analizinde bilgisayar programı olan MAXQDA kullanılmıştır. Derinlemesine görüşmeler sürecinde katılımcıların verdikleri bilgiler hatırlatılarak ve içerik tepkileri verilerek katılımcıların verdiği yanıtlar sınanmıştır.

Boşanma süreci hakkında değerlendirmeler kendi aile durumu ve boşanma süreci hakkında farkındalık sahibi, çocuğun velayetini üstlenmiş anne tarafından yapıldığından yanıtlardaki tamamen yanlılık sorununun imkansız olduğunu belirtmek gerekmektedir. Katılımcıların yanlılığını kontrol altında tutmak amacıyla gözlemden yararlanılmıştır. Bulgular kısmında katılımcıların paylaşımlarından doğrudan alıntılar yapılarak bir sonuca ulaşılmıştır.

Bu noktada Miles ve Huberman (2021, s. 268)’ın güçlü verinin daha geç ya da tekrarlanan ilişkilerden sonra toplanması, ilk elden aktarılması, davranışların gözlemlenebilir olması, resmi olmayan ortamda toplanması, katılımcının araştırmacıyla baş başa olması gibi unsurlar dikkate alınmıştır.

Sonuçları doğrudan alıntılardan yararlanarak açıklamak geçerlik için önemli bir stratejidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 291). Araştırmada iç geçerliğin sağlanması için araştırma bulgularının verilerin elde edilen ortam dikkate alındığında anlamlı olup olmadığı, bulguların kendi içinde tutarlılığı, farklı veri kaynakları ve yöntemlere göre elde edilen verilerin anlamlı bir bütün oluşturması, daha önce oluşturulan kuram ve literatürle uyumlu olması önemlidir. Bunun yanı sıra araştırmanın bulgularından hareketle yapılan yorumların elde edilen verilerle tutarlı olması gereklidir. Araştırmada dış geçerliğin sağlanması için araştırma örnekleminin, ortamının ve araştırma sürecinin ayrıntılı olarak paylaşılması, araştırma sorularının araştırma sonuçlarıyla tutarlılık göstermesi, bulguların başka araştırmada test edilebilmesine olanak sağlaması ve benzer ortamlarda kolaylıkla test edilebilir olması gereklidir (Miles ve Huberman, 2021).

2.7. Araştırmanın Süre ve Olanakları

Araştırma Eylül 2019-Aralık 2022 tarihlerinde gerçekleştirilmiş, araştırmanın verileri Aralık 2021-Ağustos 2022 tarihlerinde toplanmıştır. Araştırmada sadece araştırmacı görev almıştır. Veri toplama sürecinde Covid-19 salgını yaşandığı için eğitim kurumları eğitime ara vermiş, sokağa çıkma kısıtlamaları getirilmiş, aileler çocuklarının ve kendilerinin sağlığını riske atmamak için salgını gerekçe göstererek görüşmek istememiş bu nedenle verilerin toplanmasında gecikmeler yaşanmıştır. Salgının etkileri azalmaya başlamakla birlikte anneler çocuklarının sağlığını gerekçe göstererek çevrimiçi görüşmek istemişlerdir. Veriler çevrimiçi ortamda toplanmıştır. Veri toplamak için kullanılan Zoom programının, veri analizi için kullanılan MAXQDA2020 programının maliyeti araştırmacı tarafından karşılanmıştır.

3. BULGULAR

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmeler sonucu ulaşılan bulgulara bu bölümde yer verilmiştir.

Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma yaşantılarının, fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel olmak üzere beş gelişim boyutu çerçevesinde ele alındığı bu araştırmanın bulgularının analizi sonucunda “Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları”, “Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları”, “Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları” olmak üzere üç tema ortaya çıkmıştır. Annelerin boşanma deneyimlerinin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilebilmesi için annelerin deneyimleri fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutta analiz edilmiştir. Annelerin deneyimleri beş gelişim boyutunda ayrı kategorilere ayrılıp değerlendirilmiş olmakla birlikte gelişim boyutlarının birbiriyle ortak noktalarının olduğu durumlar görülmektedir. Beş gelişim boyutundaki sınırlar keskin ve birbirinden tam anlamıyla bağımsız değildir. Bulgular ele alınırken gerekli yerlerde bu ortak noktalara işaret edilmiştir.

Bulgulara ilişkin katılımcı ifadelerinin sonunda okuyucuya katılımcılar hakkında tanıtıcı bilgi sunması bakımından “yedinci katılımcı, kırk bir yaşında” şeklinde ifade edilebilecek “K07-41” gibi kısaltılmış bilgi yer almaktadır. Katılımcıların gizliliğinin sağlanması amacıyla çalışmada geçen isimler, yer ve konum bildiren ifadeler değiştirilmiştir.

Öncelikle çalışma grubundaki kadınları tanıtıcı bilgilere ve yarı yapılandırılmış görüşme sürecine ilişkin katılımcı görüşlerine yer verilmiş. Ardından bulguların analizi sonucunda ortaya çıkan temalar bağlamında bulgular paylaşılmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşmelere katılan ve yaşantılarını paylaşan zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış anneleri tanıtıcı bulgularda; yaş, eğitim durumu,

evlenme biçimi, evlendiği yaş, evlilik süresi ve boşanmanın üzerinden geçen süreyle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

3.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anneleri Tanıtıcı Bilgiler: Birincisi, ben bir insanım. Ondan sonra bir kadını. Sonra bir anneyim

Araştırma sürecinin başında katılımcılardan kendilerini tanıtmaları istendiğinde genellikle yaş, çocuk sayısı, engelli çocuğun durumuna ilişkin kısa bilgi verdikleri görülmektedir. Çalışan katılımcılar çalıştıkları işe ilişkin bilgi vermektedirler. Bazı katılımcılar kendilerini tanıtmada sürecinde evlilik ve boşanma yıllarına ya da yaşlarına ilişkin kısaca bilgi vermişlerdir.

Birincisi, ben bir insanım. Ondan sonra bir kadını. Sonra bir anneyim. Bu böyle zaten sıralama devam ediyor. (K20-39)

Ben bir çocuk annesi, özel gereksinimli bir çocuk annesi, öğretmenim. Elli yaşındayım. Kızım bir yaşındayken babasıyla yollarımızı ayırdık. Benim doğum sürecim sıkıntılıydı. Ani ve erken doğum yaptım. Bu esnada kızım dördüncü evre beyin kanaması geçirdi ve beyin hasarı oluştu. (K11-50)

Katılımcıların kendilerini tanımlarken “mücadele” ve “yaşam savaşı” vurguları zihinsel engelli bir çocukla birlikte boşanma süreciyle baş etmek için gösterdikleri çabayı yansıtmaktadır. Mücadele ve yaşam savaşı vurgusu aynı zamanda yaşamda varoluş biçimlerini ve yaşama karşı bakış açılarını da ifade etmektedir.

Otuz sekiz yaşındayım. Bir engelli kızım var. On üç senedir eşimden ayrırım. Tek başıma büyüttüm. Yani böyle, hayatımız böyle devam ediyor yani mücadeleyle kızım ile birlikte. (K03-38)

Ben, 58 doğumluyum. Yani nasıl bahsedeyim, memurdum, şu an emekliyim. Çocuğumla bir yaşından beri tek başıma ilgileniyorum. Bana yardım eden kimse

olmadı, ailemde. Tek başıma işte yaşam mücadelesi veriyoruz. Hani zor bir hayatımız var. (K06-63)

Boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvurulmuş zihinsel engelli çocuğu olan annelerin yaş aralığı 38-69 arasında değişmekte olup yaş ortalaması 47.53'tür. 8 katılımcı 38-42 yaşları arasında, 9 katılımcı 43-47 yaşları arasında, 8 katılımcı 48-52 yaşları arasında, 5 katılımcı 53-69 yaşları arasındadır. Görüşme yapılan annelerin yaşlarının ortanca değeri 47'dir.

Katılımcıların eğitim durumları ilköğretim ile üniversite arasında değişmektedir. 7 katılımcı ilköğretim, 1 katılımcı ortaokul, 9 katılımcı lise, 2 katılımcı ön lisans, 10 katılımcı üniversite mezunudur. 1 katılımcının eğitim durumu bilinmemektedir.

Katılımcıların evlilik biçimleri incelendiğinde 22 katılımcının görücü usulü evlendiği, 7 katılımcının tanışarak-severek evlendiği, 1 katılımcının ise kaçarak evlendiği görülmektedir. Görücü usulü evlenen katılımcılardan 3'ü akraba evliliği yapmıştır. Katılımcıların ilk evlendikleri yaş dikkate alındığında 16-35 yaşları arasında değiştiği görülmektedir. 12 katılımcı 16-18 yaşları arasında, 7 katılımcı 19-21 yaşları arasında, 5 katılımcı 22-24 yaşları arasında, 6 katılımcı 25-35 yaşları arasında evlenmiştir. Görücü usulüyle evlenen katılımcıların genellikle erken yaşta evlilik yaptığı görülmektedir. Katılımcıların ortalama 21.5 yaşında evlendiği anlaşılmaktadır. Görüşme yapılan annelerin ilk evlendikleri yaşın ortanca değeri 19'dur.

Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma yaşantılarının incelendiği bu araştırmada görüşlerine başvurulmuş 30 kadını tanıttıcı bilgilere Çizelge 3.1'de yer verilmiştir

Çizelge 3.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Anneleri Tanıtıcı Bilgiler

Katılımcı	Yaş	Eğitim Durumu	Evlenme Biçimi	Evlendiği Yaş	Evlilik Süresi	Boşanmanın Üzerinden Geçen Süre
K01-47	47	İlkokul	Görücü Usulü	(1) 17 (2) 28	10 yıl	9 yıl
K02-50	50	Ortaokul	Kaçarak Evlenme	16	20 yıl	14 yıl
K03-38	38	Lise	Görücü Usulü	23	2 yıl	13 yıl
K04-54	54	Lise	Görücü Usulü	17	22 yıl	15 yıl
K05-39	39	Üniversite	Tanışarak, Severek	25	13 yıl	1 yıl
K06-63	63	Üniversite	Görücü Usulü	34	1 yıl	28 yıl
K07-41	41	Önlisans	Görücü Usulü	23	5 yıl	13 yıl
K08-50	50	Lise	Tanışarak, Severek	17	15 yıl	18 yıl
K09-54	54	Üniversite	Görücü Usulü	19	22 yıl	13 yıl
K10-69	69	Lise	Görücü Usulü	17	27 yıl	25 yıl
K11-50	50	Üniversite	Tanışarak, Severek	29	7 yıl	14 yıl
K12-46	46	Üniversite	Görücü Usulü	24	11 yıl	11 yıl
K13-49	49	İlkokul	Görücü Usulü	17	11 yıl	21 yıl
K14-49	49	Lise	Görücü Usulü	19	15 yıl	15 yıl
K15-49	49	İlkokul	Görücü Usulü	19	16 yıl	14 yıl
K16-41	41	Lise	Görücü Usulü	17	7 yıl	17 yıl
K17-45	45	Lise	Görücü Usulü	24	16 yıl	5 yıl
K18-46	46	Lise	Tanışarak, Severek	35	10 yıl	1 yıl
K19-42	42	İlkokul	Görücü Usulü, Akraba Evliliği	18	16 yıl	8 yıl
K20-39	39	Üniversite	Görücü Usulü	20	18 yıl	1 yıl
K21-40	40	Önlisans	Görücü Usulü, Akraba Evliliği	19	15 yıl	6 yıl
K22-47	47	Üniversite	Tanışarak	21	23 yıl	3 yıl
K23-42	42	İlkokul	Görücü Usulü	17	20 yıl	5 yıl
K24-47	47	İlkokul	Görücü Usulü	18	17 yıl	12 yıl
K25-45	45	Bilinmiyor	Tanışarak	18	16 yıl	11 yıl
K26-49	49	Üniversite	Görücü usulü, Akraba Evliliği	22	21 yıl	6 yıl
K27-43	43	Üniversite	Tanışarak	30	5 yıl	8 yıl
K28-45	45	İlkokul	Görücü usulü	18	24 yıl	3 yıl
K29-56	56	Üniversite	Görücü usulü	33	5 yıl	18 yıl
K30-51	51	Lise	Görücü Usulü	19	23 yıl	9 yıl

Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma yaşantılarının incelendiği bu araştırmada görüşlerine başvurulmuş 30 kadının sosyo-demografik bilgilerine Çizelge 3.2’de yer verilmiştir.

Çizelge 3.2. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelere Dair Sosyo-Demografik Bilgiler

Sosyo-Demografik Özellikler		Sayı	Yüzde
Yaş	38-42	8	26.7
	43-47	9	30
	48-52	8	26.7
	53-69	5	16.7
Eğitim Durumu	İlkokul	7	23.3
	Ortaokul	1	3.3
	Lise	9	30
	Ön Lisans	2	6.7
	Üniversite	10	33.3
	Bilinmiyor	1	3.3
Evlenme Biçimi	Görücü Usulü	22	73.3
	Tanışarak-Severek	7	23.3
	Kaçarak	1	3.3
Evlendiği Yaş	16-18	12	40
	19-21	7	23.3
	22-24	5	16.7
	25-35	6	20
Evlilik Süresi	1-5 yıl	5	16.7
	6-10 yıl	4	13.3
	11-15 yıl	6	20
	16-20 yıl	8	26.7
	21-25 yıl	6	20
	27 yıl	1	3.3
Boşanmanın Üzerinden Geçen Süre	1-5 yıl	7	23.3
	6-10 yıl	6	20
	11-15 yıl	11	36.7
	16-20 yıl	3	10
	21-25 yıl	2	6.7
	28 yıl	1	3.3

Katılımcıların evlilik süreleri 1 yıl ile 27 yıl arasında değişmektedir. 5 katılımcının evlilik süresi 1-5 yıl arasında, 4 katılımcının evlilik süresi 6-10 yıl arasında, 6 katılımcının evlilik süresi 11-15 yıl arasında, 8 katılımcının evlilik süresi 16-20 yıl arasında, 6 katılımcının evlilik süresi 21-25 yıl arasındadır. 1 katılımcının evlilik süresi ise 27 yıldır. Katılımcıların ortalama evlilik süreleri 14.4 yıldır. Evlilik sürelerinin ortanca değeri 15.5 yıldır.

Katılımcıların boşanmalarının üzerinden geçen süre 1 yıl ile 28 yıl arasında değişmektedir. 7 katılımcının boşanmasının üzerinden geçen süre 1-5 yıl arasında, 6 katılımcının boşanmasının üzerinden geçen süre 6-9 yıl, 11 katılımcının boşanmasının üzerinden geçen süre 11-15 yıl, 4 katılımcının boşanmasının üzerinden geçen süre 17-21 yıl, 1 katılımcının boşanmasının üzerinden geçen süre 25 yıl, 1 katılımcının boşanmasının üzerinden geçen süre ise 28 yıldır. Katılımcıların boşanmalarının üzerinden geçen süre ortalama 11.23 yıldır. Boşanmasının üzerinden geçen sürede ortalama değer 11.5'tir.

3.1.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Evlenme Biçimleri: *Nikahta keramet var*

Evlenme biçimleriyle ilgili paylaşımlar incelendiğinde katılımcıların genellikle görücü usulüyle evlendikleri, bazılarının severek evlendiği, bir katılımcının ise kaçarak evlendiği görülmektedir.

Katılımcıların genellikle “görücü usulü” evlendikleri görülmektedir. Bu süreçte geleneksel yapının etkileri görülmekle birlikte nişanlılık döneminde kadın erkeği tanımaya başlasa ve evlilik konusunda tereddütleri olsa da kadının geri dönülmez bir yolda olduğunu düşündüğü ve sosyal çevresi tarafından evlilik konusunda teşvik edildiği için evlenmeyi kabul ettiği anlaşılmaktadır. Genellikle sosyal çevrenin önerileriyle evlenilecek kişilerle görüşülmektedir. Görücü usulüyle evlenirken eşlerin birbirini tanımak için vakitlerinin olmadığı ve eşlerini iyi tanıyamadıkları için aile içi ilişkilerde sorun yaşadıkları görülmektedir. Görücü usulüyle gerçekleşen evlilikler erken yaşta gerçekleşmektedir.

Ben, 17 yaşındaydım. Biz görücü usulü diyelim yani. Şey olaraktan gördük ama biz birbirimizi ama dediğim gibi insan tabi evlenmeden nişanlandığım zaman da fark etmişim şeyleri ama o zaman da zaten biliyorsunuz nişanlandıktan sonra o kız ayrılamaz, evlenmesi gerekiyor, nişanlı kız bir daha geri şey yapamaz, kimse istemez. Yalan konuştuğunu fark etmişim. Annemle tabi konuşamamışım. Teyzeme söylemişim. “Teyze, ben sevmiyorum. Arada sanki yalan konuşuyor. Onu

hissediyorum. Napayım? Bırakmak istiyorum.” deyince teyzem de “Olmaz. Nikahta keramet var.” İşte, nişanlanan kızı bir daha böyle herkes istemez. Sustuk, yani. (K10-69)

Aramızda 10 yaş vardı. Görücü usulü evlendim. Yani “Elin iyisinden bizim kötümüz iyidir.” denilerek verildim işin açıkçası. Onun kötü alışkanlıklarını, kötü huylarını biliyordu ailem. Uzaktan akrabayız... (K19-42)

Ailenin baskıcı yapısı, erken yaşta ve görücü usulü evliliklerde, evlenmek ve “aileden kurtulmak” için etkili bir faktördür. Anne-babalar evlatlarının “başına bir şey gelmeden” evlendirmek amacıyla en kısa zamanda uygun gördükleri kişilerle evlenmelerini istemektedirler. Evlenme sürecinde evlenecek kişinin rızasına bakılmadan genellikle baba tarafından evlenmenin uygun görüldüğü bir durum söz konusudur.

On yedime de gelince evlendim tabi görücü usulüydü. Hani köyde yetişen bir insan nasıl olabilir ki yani baba hemen veriyor. Sorma etme yok. (K23-42)

Ben 17 yaşında evlendim. Biraz küçük evlendim. Zaten, aile baskısı, baskılı bir ailede büyüdüm, yani. Annem, daha çok otoriter bir kadındı... İşte, yok başına bir şey gelir. Bir an önce evlendirelim. İşte yuvasını kursun bilmem ne? O amaçla beni evlendirdiler... Sıkıntılar çok yaşıyorduk. Annem, rahatsızdı. Sürekli rahatsızlıkları vardı. Beni çok eziyordu. Çok kısıyordu. İşte bir arkadaşşıma göndermez. Hiçbir yere göndermezdi. Her şeyden böyle baskı altındaydım. Ben de sanki evliliği bir kurtuluş gibi gördüm. Evlenirsem kurtulurum, diye düşündüm. (K04-54)

Yani ben biraz aileme kızdım. Yani, çok baskıcılardı. Yani, evleneyim de kendi yuvamı kurayım, bu şeyden kurtulayım diye evlendim işin doğrusu... Evleneceğim gün vazgeçsem mi diye kafamdan geçti. Hani ailem de zaten ondan hiç hoşlanmadılar. “Sen kesin kararlı mısın bu adamla evlenmeye?” dediler. Ama ben onlara diyemedim, yani sizin yüzünüzden ben bu evliliği yapıyorum, diyemedim.

Çünkü desem evlenmeme izin vermezlerdi. Yok iyi insan, yani evlenicem dedim. (K06-63)

Bazı katılımcılar eski eşleriyle tanışarak ve birbirlerini severek evlendiklerini belirtmişlerdir. Tanışmalarında aynı şehirde ikamet etmek, aynı üniversitede okumak gibi sosyal ortamlardan ve internetten tanışmak gibi sosyal medya kullanımından kaynaklanan faktörler etkili olmuştur.

Biz internette tanıştık o zamanlar. Hani ilk günler her şey güzel, her şey iyi gözükiyordu. İyi tanımadık da tabii ki 6 ay falan görüştük. Evlenmeyi istedi, ondan sonra evlendik. (K05-39)

Sevdim ya da sevdiğimi düşündüm yani. Ailemin istemediği bir evlilikti bu. Ama işte benim direktmemle, zorumla gerçekleşen bir evlilikti. Zaten şöyle söyleyeyim 17 yaşında evlendim. On yedim bitmeden de anne oldum. Çünkü hemen hamile kalmışım yani bilmiyordum. Ondan sonra öyle yani küçük yaşta evlilik, küçük yaşta annelik. (K08-50)

Bir katılımcı geleneksel sosyal yapı içerisinde aile içinde şiddet ve baskı gördüğü ve zorla başka biriyle evlendirilmeyi istemediği için tanımadığı birisiyle “kaçarak evlendiğini” belirtmektedir.

Annem yaptı açıkçası. Kardeşinin oğluymuş tanıımıyordum ben de. Dayım olduğu halde tanıımıyordum. Ondan sonra beşik kurtmesi diyorlar ya hani eskiden. Babam vermek istemedi, annem zorla verdi. Ondan sonra babam ayrı döverdi, annem ayrı döverdi. Onların baskısı... Annem dayının oğluyla neden konuşmuyordun derdi. On iki yaşındasın ne konuşacaksın doğru düzgün bilmiyorsun... Ondan sonra o baskılar yüzünden işte köy yerinde de bunun yengesi falan vardı eşimin, o tanıştı yani o söyledi benim yeğenim var dedi hiç tanımadan kaçtım. (K02-50)

3.1.2. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelere Dair Sosyo-Demografik Bilgiler

Araştırmada görüşlerine başvurulanan kadınların gelir bilgilerine Çizelge 3.3'te yer verilmiştir.

Boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvurulanan zihinsel engelli çocuğu olan annelerin 5'i bir işte çalışmaktadır. Ayrıca katılımcıların 4'ü memur, 1'i kapıcı, 1'i temizlik personelidir. 19 katılımcı ise bir herhangi bir işte çalışmamaktadır.

Katılımcıların gelir kaynaklarına bakıldığında, çalışanlar maaş ile geçimini sağlarken çalışmayan katılımcıların genellikle evde bakım maaşı, gündelik işler, emekli maaşı, nafaka, sosyal yardımlar, sosyal çevreden gelen ekonomik destek ve yardımlar ile geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Katılımcılardan 16'sı engelli çocuğu için evde bakım ücreti alırken, 13'ü evde bakım ücreti almamaktadır. 1 katılımcı evde bakım ücreti için başvuru yapacağını bildirmiştir.

Çizelge 3.3. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Gelir Bilgileri

Katılımcı	Meslek	Aylık Gelir Kaynağı	Bakım Ücreti Alma Durumu
K01-47	Çalışmıyor	Gündelik işler, sosyal yardımlar, sosyal çevreden gelen destek ve yardımlar	Hayır
K02-50	Temizlik personeli	Asgari ücret, Gündelik temizlik işleri	Hayır
K03-38	Çalışmıyor	Evde Bakım Maaşı, Nafaka (650 TL)	Evet
K04-54	Çalışmıyor	Çocuğun teyzesinden aldığı velayet maaşı, Kendi babasından aldığı emekli maaşı	Hayır
K05-39	Memur	Maaş	Başvuru yapacak
K06-63	Emekli	Emekli maaşı	Hayır
K07-41	Memur	Maaş, Nafaka (500 TL)	Hayır
K08-50	Çalışmıyor	Evde Bakım Maaşı, Engelli Maaşı	Evet
K09-54	Memur	Evde Bakım Maaşı, Nafaka (250 TL)	Evet
K10-69	Çalışmıyor	Evde Bakım Maaşı, Babadan Emekli Maaşı, sosyal çevreden gelen destek ve yardımlar, gündelik işler	Evet
K11-50	Memur	Maaş	Hayır
K12-46	Müstaî	Evde Bakım Maaşı, Sosyal Yardım	Evet

Çizelge 3.3. (Devamı) Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Gelir Bilgileri

K13-49	Çalışıyor	Maaş, Nafaka (150 TL)	Hayır
K14-49	Çalışıyor	Maaş, Nafaka (300 TL + 300 TL)	Hayır
K15-49	Çalışıyor	Maaş	Hayır
K16-41	Çalışmıyor	Gündelik İşler, Evde Bakım Maaşı	Evet
K17-45	Çalışmıyor	Evde Bakım maaşı, Nafaka (1.100 TL)	Evet
K18-46	Çalışmıyor	Evde bakım maaşı, Nafaka (500 TL + 500 TL)	Evet
K19-42	Çalışmıyor	Evde bakım maaşı, Nafaka (1.100 TL)	Evet
K20-39	Çalışmıyor	Evde bakım maaşı, Nafaka (650 TL)	Evet
K21-40	Çalışmıyor	Sosyal yardım, ailenin ekonomik desteği	Hayır
K22-47	Çalışmıyor	Evde bakım maaşı, Nafaka (2.200)	Evet
K23-42	Kapıcı	Sosyal yardımlar, 1 çocuk için evde bakım maaşı, Babadan emekli aylığı	Evet
K24-47	Çalışmıyor	Evde bakım maaşı, Nafaka (300 TL), Sosyal yardımlar	Evet
K25-45	Çalışıyor	Maaş, evde bakım maaşı, Nafaka (150 TL + 150 TL)	Evet
K26-49	Çalışmıyor	Babadan emekli aylığı	Hayır
K27-43	Çalışıyor	Maaş	Hayır
K28-45	Çalışmıyor	Evde Bakım Maaşı, Bir oğlu çalışıyor asgari ücret	Evet
K29-56	Çalışmıyor	Emekli Maaşı, Nafaka (1.000 TL)	Hayır
K30-51	Çalışmıyor	Evde Bakım Maaşı, Nafaka (700 TL)	Evet

Araştırmada görüşlerine başvurulanan kadınların hanede yaşayan kişi sayısına ve zihinsel engelli çocuğuna ilişkin bilgilere Çizelge 3.4’te yer verilmiştir.

Çizelge 3.4. Hanede Yaşayan Kişi Sayısına ve Zihinsel Engelli Çocuğuna İlişkin Bilgiler

Katılımcı	Hanedeki Kişi Sayısı	Çocuk Sayısı	Engelli Çocuk Sayısı	Çocuğun Yaşı	Çocuğun Cinsiyeti	Engel Durumu
K01-47	3	3	2 (2. ve 3. çocuk)	18, 17	Kadın, Kadın	MR, MR
K02-50	1	3	1 (3. çocuk)	16	Erkek	MR, İşitme Kaybı
K03-38	4	1	1	13	Kadın	MR, CP
K04-54	3	3 (3. çocuk İG)	1 (2. çocuk)	33	Kadın	MR
K05-39	5	2 (2. çocuk İG)	1 (1. çocuk)	13	Erkek	MR, DS
K06-63	2	1	1	26	Erkek	MR, Otizm
K07-41	3	1	1	14	Kadın	MR, Spina Bifida
K08-50	2	1	1	33	Erkek	MR, CP
K09-54	1	2	1	26	Kadın	MR
K10-69	2	3 (3. çocuk İG)	1 (3. çocuk)	37	Erkek	MR, Otizm

Çizelge 3.4. (Devamı) Çalışma Grubundaki Kadınların Hanede Yaşayan Kişi Sayısına ve Zihinsel Engelli Çocuğuna İlişkin Bilgiler

K11-50	2	1	1	14	Kadın	MR
K12-46	2	1	1	19	Kadın	MR, Otizm, Epilepsi
K13-49	5	3 (2. ve 3. çocuk 2. evliliğinden)	1 (1. çocuk)	30	Kadın	Ağır MR, Bedensel
K14-49	2	2	1 (2. çocuk)	28	Kadın	MR, CP
K15-49	3	3 (1. çocuk vefat)	1 (2. çocuk)	23	Kadın	MR
K16-41	2	1	1	20	Kadın	MR
K17-45	2	1	1	19	Erkek	MR, otizm
K18-46	4	2	1 (1. çocuk)	10	Kadın	MR, otizm
K19-42	4	3 (3. çocuk İG)	1 (2. çocuk)	18	Erkek	MR, otizm
K20-39	5	4 (4. çocuk İG)	1 (1. çocuk)	18	Kadın	MR, Bedensel
K21-40	4	3	1	20	Erkek	MR, otizm, CP %10
K22-47	3	2 (2. çocuk İG)	2	18, 14	Erkek, Kadın	MR, Otizm
K23-42	4	3	2 (1. ve 2. çocuk)	20, 22	Erkek, Erkek	MR, MR
K24-47	2	3	1 (3. çocuk)	22	Erkek	MR
K25-45	4	2	1 (2. çocuk)	17	Erkek	MR %70
K26-49	3	2	1 (2. çocuk)	13	Kadın	MR, Otizm
K27-43	2	1	1	10	Erkek	MR, Otizm
K28-45	4	3	1 (1. çocuk)	23	Erkek	MR %81
K29-56	2	1	1	22	Kadın	MR, Otizm
K30-51	2	2	1 (2. çocuk)	26	Kadın	MR, CP

Katılımcılar hanede yaşayan kişi sayısı bakımından incelendiğinde, katılımcıların hanede yaşayan kişi sayısı 1-5 kişi arasında değişmektedir. 12 katılımcı hanede 2 kişi yaşadığını, 6 katılımcı hanede 3 kişi yaşadığını, 7 katılımcı hanede 4 kişi yaşadığını, 2 katılımcı hanede 1 kişi yaşadığını, 3 katılımcı hanede 5 kişi yaşadığını belirtmiştir. Hanede yaşayan kişi sayısı ortalama 2.9'dur.

Katılımcılar çocuk sayısı bakımında incelendiğinde, katılımcıların çocuk sayısı 1-4 çocuk arasında değişmektedir. 10 katılımcının 1 çocuğu, 8 katılımcının 2 çocuğu, 11 katılımcının 3 çocuğu, 1 katılımcının 4 çocuğu bulunmaktadır. Katılımcıların çocuk sayısı ortalama 2.1'dir. 1'den fazla çocuğu olan 20 katılımcı bulunmaktadır. Bu 20 katılımcıdan 6'sı son çocuğunun istenmeyen gebelik olduğunu belirtmiştir.

Katılımcılar zihinsel engelli çocuk sayısı bakımından incelendiğinde, katılımcıların zihinsel engelli çocuk sayısı 1-2 çocuk arasında değişmektedir. 27 katılımcının 1 çocuğu, 3 katılımcının 2 çocuğu zihinsel engellidir. 30 katılımcının 33 zihinsel engelli çocuğu bulunmaktadır. Katılımcıların zihinsel engelli çocuklarının yaş aralığı 10-37 yaşları arasında değişmekte olup yaş ortalaması 20.36'dır. 8 çocuğun yaşları 10-14 yaş arasında, 12 çocuğun yaşları 16-20 yaş arasında, 8 çocuğun yaşları 22-26 yaş arasında, 5 çocuğun yaşları 28-37 yaş arasındadır. Görüşme yapılan annelerin zihinsel engelli çocuklarının yaşlarının ortanca değeri 19'dur.

Katılımcıların zihinsel engelli çocuklarının 15'i kadın, 18'i erkektir. Katılımcıların zihinsel engelli çocuklarının engel durumu incelendiğinde zihinsel engele eşlik eden çoklu yetersizlik dikkat çekmektedir. Zihinsel engele eşlik eden yetersizlikler arasında yoğun olarak otizm olmakla birlikte serebral palsi, sipina bifida, işitme kaybı, bedensel engel, down sendromu görülmektedir.

Katılımcılarla yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler kodlandıktan sonra kodlamaların bulunduğu belgeler için benzerlik analizi yapılmıştır. Belgeler için benzerlik analizi, belgeler için kodlar ve değişken değerlerine dayalı benzerlik veya mesafe matrisi oluşturmaktadır. Değer 1'e yaklaştıkça benzerlik artmakta, değer 1'den uzaklaştıkça benzerlik azalmaktadır. Benzerlik analizi, belgelerde benzer kodların atanıp atanmadığını görmek, belgelerin kodlar üzerinden benzerliğini anlamak açısından önemlidir.

Benzerlik analizinde en düşük benzerlik değeri .76 iken en yüksek benzerlik değeri .91'dir. Belgelerde, genellikle benzer kodlar atandığı görülmektedir. Bu durumda araştırma için görüşlerine başvuru zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin yaşantılarının önemli ölçüde benzer kodlanabilecek paylaşımlarda bulunduğu söylenebilir. Bu durum, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerin genel itibariyle aynı çerçevede gerçekleştirildiğini, soruların ve sorulara verilen yanıtların benzer içerikleri kapsadığını, görüşmelerin belirli bir bağlamdan

Şekil 3.1. incelendiğinde yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerde sıklıkla geçen kelimelerin boşanma, engelli, kabul, sosyal, kötü, şiddet, duygusal, psikolojik, eğitim, destek, maddi, evlilik, nafaka, sıkıntı, para, yemek, aile, ev, ekonomik, insan, baba, zihinsel, fiziksel, boşandıktan, özel, anne, kızım, tedavi, sorun, neden, şükür gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bu kavramların araştırmanın amacıyla, temalarla, kategorilerle ve kodlarla önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

103

Şekil 3.2. incelendiğinde yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerde sıklıkla geçen kelime gruplarından zihinsel engelli, özel eğitim, boşanma kararı, sosyal hizmet, aile içi, psikolojik destek, görücü usulü, maddi konularda, aile danışmanı, engelli kızım, maddi sorunlar, bakım aylığı, anlaşmalı boşanma, boşanma sonrası, şiddet uyguluyor, gelişim geriliği, ekonomik destek, fiziksel şiddet, maddi manevi gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır. Bu kelime gruplarının araştırmanın amacıyla, temalarla, kategorilerle ve kodlarla önemli ölçüde örtüştüğü görülmektedir.

3.2. Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları

Çalışmanın ilk teması “Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları”dır. Bu temada çalışmaya katılan annelerin boşanma öncesi süreçte fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutta deneyimlerine yer verilmiştir. Annelerin deneyimleri boşanma öncesine, boşanma sürecine ve boşanma sonrasındaki sürece göre farklılaştığı için temalar yapılandırılırken bu husus dikkate alınmıştır. “Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları” teması “Fiziksel Boyut” “Sosyal Boyut” “Bilişsel Boyut” “Duyuşsal Boyut” ve “Tinsel Boyut” “Boşanmaya Yol Açan Faktörler” “Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi” kategorilerinden oluşmuştur. Her bir kategoriye ilişkin bulgular aşağıda sunulmuştur.

3.2.1. Fiziksel Boyut: Çocuklarımla beraber büyüdüm

Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları temasının ilk kategorisi olan fiziksel boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar fiziksel sağlık, fiziksel şiddet, bakım yükü, cinsel yaşam, fiziksel çevre: kır/kent etkisidir.

3.2.1.1. Fiziksel Sağlık: *Evliliğin ne olduğunu da anlayamadım, anneliğin ne olduğunu da anlayamadım*

Fiziksel sağlıkla ilgili konular dikkate alındığında hamilelik sürecinde sağlık, hastalıklar (bel ve boyun ağrıları, yüz felci), uykusuzluk, yorgunluk ve sağlık

hizmetlerine erişim konuları ön plana çıkmaktadır. Erken yaşta evlilikle birlikte erken yaşta çocuk sahibi olmak, ekonomik ve fiziksel koşulların yetersizliği kadınların fiziksel sağlığını etkileyen en önemli faktörlerdir. Bir katılımcı bu hususu şöyle ifade etmektedir.

İki yıl sonra hamile kaldım. İkiz annesi, prematüre doğan ikiz bebeklerim vardı. Yedi yıl işte ikizlere baktım. Köy hayatında işte günlük elinde yıka, elinde yap her şeyi. Çamaşır makinesi yok. İşte, elektrik süpürgesi yok. Sobanın üzerinde suyu ısıt. Çocukların bezi, çamaşırı, sürekli sağlık problemleri, sürekli işte ailede tek başına o yaşta yani 18, 19 yaşında anne olmuş birisi olarak çocuklarımla beraber büyüdüm. (K13-49)

Bazı katılımcılar hamilelik sürecinde kilo kaybı, mide bulantısı, taşikardi gibi sağlık sorunları yaşadıklarını belirtmektedirler. Sağlık sorunu yaşayan katılımcıların bebekleri genellikle erken doğumla dünyaya gelmiştir.

Bu arada çok kötü bir hamilelik geçirmiştım. Hamileliğim boyunca 27 kilo verdim. Sürekli mide bulantısı vardı bende. Çocuğum 2002’de dünyaya geldi. Normalde 2003 Ocak ayında doğması gerekirken ben çok kilo kaybettiğim için, vücudumda artık embriyoyu taşıyacak güç kalmadığı için, ultrason hocamız var, onun da onayıyla, akciğer ve vücudunun yeteri kadar geliştiğini söylediler... Hani artık benim hayatım tehlikeye girmeye başlamıştı. Çünkü sürekli taşikardi geçiriyordum. (K12-46)

Hamilelik sürecinde bazı katılımcılar sağlık durumlarını düzenli takip etmek için sağlık ocağına gitmektedirler. Bazı katılımcılar hamilelik sürecinde hem kendi sağlık durumunun iyi olduğunu hem de bebeğinin sağlık durumunun iyi olduğunu, bir sorun yaşamadıklarını belirtmektedir. Az sayıda katılımcı hamilelik öncesinde tedavi gördüğünü belirtmektedir. Katılımcıların bir kısmının hamilelik sürecine ilişkin “yalnızlık” vurgusu dikkat çekmektedir.

İnanın çok şükür oğlum karnımdayken beni hiç üzmemişti, çok güzeldi her şey. Hatta teşekkür edip duruyordum ona. Hiç yormamıştı yani. Ne mide bulantısı ne şey çok büyük olup benim zor taşımama sebep olacak değildi. Çalışma hayatıma devam ettim son gününe kadar. Karnım çok büyümemişti, sağlıklıydı bence. Normal doğum oldu. Sağlıklı doğdu üç kilo. (K27-43)

Valla ilk yıllarda biz zaten hemen düşünmedik ondan sonra karar verdik artık zamanı diye fakat olmayınca sanırım üç yıl kadar tedavi sürecimiz sürdü. Benim açımdan tedavi gördüğümüz süreç çok hassas, gerginlik dolu bir süreçti. Çünkü dikkat edilmesi gereken çok fazla şey oluyordu. Kullandığım ilaçlar vardı ve ben çok fazla eşimi yanımda görmedim o süreçte. (K11-50)

Kadınların erken yaşta evlilik yapmaları, erken yaşta çocuk sahibi olmaları, yaşam koşullarını kolaylaştıracak teknolojik araç-gereçlere sahip olmamaları, eşin ilgisizliği ve sorumsuzluğu, stres ve bakım yükünün fazla olması fiziksel sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Genellikle strese ve bakım yüküne bağlı olarak yüz felci, bel ve boyun ağrıları gibi sağlık sorunları görülmektedir. Kalp ritminde düzensizlik, tiroid, romatoid artrit gibi hastalıklara da rastlanmaktadır.

Çok büyük bir atak geçirdim. 40 gün yürüyemedim. Tabii beyin denge merkezi olduğu için. Kulak ve beyin. Şey yapamadım yani berbat bir süreçti... Benim on beş gün hastanede kalmam gerekirken ben o kadar güçlü bir insandım ki doktoruma şey dedim “Yani benim çocuklarım çok küçük. Bana ihtiyaçları var.” Ben ameliyat oldum. Bir-bir buçuk gün sonra taburcu olup eve geldim. En azından evde dedim şey yapayım. Ben her gün gelip gidicem bu pansumana, kontrole. Çocuklarım beni evde görsünler. (K22-47)

Katılımcıların bazıları bel ve boyun ağrıları ile yüz felci yaşadıklarını, bunun aldatma, eşin çocuğun özel durumunu kabullenmeyişi, maddi sorunların yol açtığı strese ve bakım yüküne bağlı olarak geliştiğini ve tedavi gördüklerini belirtmektedirler.

Bu şeyleri tek başıma yaşadığım için bu üzüntüleri, bu sıkıntıları ben tekrarlayan yüz felçleri geçirmeye başladım... İşte bir süre düzeliyordum, bir süre sonra tekrar atak geçiriyordum, tekrar yüz felci. Ve dört kez, tam dört kez yüz felci geçirdim. Dördüncüsünde artık kortizonla da düzelmedi... Psikolojik tedavilerle atlatıyordum fakat kızım dünyaya geldikten sonra, kızım sekiz aylıkken yine büyük bir strese dayalı olarak bir atak geçirdim. O kalıcı oldu... Stres kaynağı tamamen işte eşimin kabullenmeyişi, çocuğun durumunu... İşte maddi olarak sıkıntılar. Her şey, yani üst üsteydi. (K22-47)

Sağlık sorunları yaşanan süreçte sağlık hizmetlerine erişebilmek için sosyal desteği ve eş desteği olmayan katılımcı tedavi görmediğini, kendi imkanları ve edindiği bilgilerle iyileşmeye çalıştığını belirtmektedir.

Anlıcan hocam pek güzel bir şey de yaşamadım. Hani üzüntümden, sıkıntımdan iki sefer yüz felci geçirdim yani. Onun için evliliğin ne olduğunu da anlayamadım, anneliğin ne olduğunu da anlayamadım. Hiçbir şey anlayamadım. Tedavi de görmedim. Götüren olmadı çünkü. Ben sadece kendi kendime tedavi ettim. (K23-42)

Katılımcılar evliliğin ilk döneminde uykuyla ilgili bir sorun yaşamadıklarını, çocuk dünyaya geldikten sonra uyku düzenlerinin bozulduğunu, “uykusuzluk” yaşadıklarını ifade etmektedirler. Özellikle çocuğun bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanmasına vakit ayırdıkları için uyuyamadıklarını ve bu süreçte eşlerinden destek göremediklerini belirtmektedirler.

Bir gün yalvardım. “Ya ne olur. Uykusuzum. Gözlerim bozuldu. Gözlerimi açamıyorum uykusuzluktan. Bir 5 dakika bak, dedim. Uyuyayım, bir.” Çocuğu susturamamış. Bir tane patlatmış. Yeter artık ne ağlıyorsun diye. (K13-49)

Uykularım berbatı. Hiçbir desteğim yoktu çünkü. Yani uyanırdı çocuğum ama hiçbir desteğimde yoktu. Ertesi gün de işe gidiyordum. Ve böyle sağlıklı bir uyku düzenim yoktu (tanıdan) öncesi ve sonrasında. (K27-43)

Bazı katılımcılar bakım konusunda sosyal çevrelerine güvenemedikleri için uyku uyumak için yardım aramadığını, depresyonda ve stresli olduğu dönemlerde uykusuzluk yaşadığını belirtmektedir.

Ben gece yatıyım mesela uykusuz dönemler oluyor. Çocuğun hastalanıyor ben gidiyim yatıyım da sen bak falan asla demedim. Hala daha kimseye güvenmem yani çocuğumun her şeyiyle ben ilgilenirim. Çünkü ben öyle alışmışım öyle huzur buluyorum yani. (K30-51)

Baya stresli olduğum zaman uyuyamıyorum. Mesela, uyudum. Gece ortasında uyanıyorum. Nasıl desem, beynim uyanık oluyor. Sanki bir şeyler yaşıyorum, sanki birisi uyandırıyor. (K05-39)

Katılımcılar çocuğun bakım yükü, çocuğun eğitim sürecinin takibi ve günlük rutinlerinin yoğunluğu nedeniyle fiziksel, duygusal ve zihinsel olarak “yorgunluk” yaşadıklarını belirtmektedirler.

Ben on ikide evden çıkıyorum, çocuğun kıyafetlerinden çorba kavanozuna varana kadar hazırlıyorum. Saat beş gibi eve geliyorum ve çocukla birlikteyim. Fizikselden veya bireyselden sonra bir ara saati var. O ara çocuğun öz bakımını yapıyorum. Tekrar eğitime alınıyor, fizik tedaviye. Ben saat beş gibi eve geliyorum ve çok yorgunum. Bu durumlarda... Ben kendim için söylüyorum. Duygu problemi yaşıyoruz. Neden? Çünkü o ara çok duygusal oluyorsun. Normal bir birey değilsin artık. (K20-39)

Ben fiziken çok yoruluyordum bir kere. Bedenen de çok yoruluyordum. Beynen de çok yoruluyordum. (K04-54)

Katılımcılar genellikle “sağlık hizmetlerine erişim” ile ilgili yasal ve maddi açıdan bir sorun yaşamadıklarını ifade etmektedirler. Sağlık hizmetlerine erişebilmektedirler. Sağlık hizmeti alma sürecinde ve hastaneye gitme konusunda

eşleri tarafından “yalnız” bırakılmak ve destek görmemek kadınlar için fiziksel ve duyuşsal açıdan zorlayıcı olmaktadır. Bir katılımcı babasının sağlık güvencesinden ve yasal haklarından yararlanma konusunu gerekçe göstererek önce yasal olarak boşandığını ardından şartlar olgunlaştıktan sonra eşinden ayrıldığını belirtmektedir.

Sadece benim kafamda, ben, babamın sağlık güvencesinden yararlanıcam. Onu düşünüyorum. Başka bir düşünce yok, yani. Ondan sonra neyse işte biz boşandık. Biz boşandıktan sonra ben babamın sağlık güvencesinden yararlandım. Biz şubat ayında bunu gerçekleştirdik. Ondan sonra bu Şubat'tan Haziran'a kadar geçen sürede zaten çok kötü kavgalarımız vardı. Kızımda o sene üniversiteye gidiyordu... Kızıma dedim ki; benim daha dayanacak gücüm kalmadı. “Anne” dedi “Haziran'da işte ara tatile giriyoruz, sen beni bekle.” dedi... Çocukların ikisi de artık kızım büyüdü. Üniversiteye gidiyor. Oğlum da işte ortaokulu bitirdi. Liseye başlayacak. Bana dediler ki; ayrıl babamızdan. (K04-54)

3.2.1.2. Fiziksel Şiddet: Çocuk anlamasın diye bağırıyodum sesimi çıkarmıyodum bile ya

Katılımcıların önemli bir kısmı boşanma öncesi süreçte eski eşleri tarafından fiziksel şiddete maruz kalmıştır. Katılımcıların maruz kaldığı fiziksel şiddet aile içi ilişkilerini olumsuz etkilemekte, boşanma sürecine zemin hazırlamakta, kadınların kendilerine zarar vermesine, intihar girişiminde bulunmasına yol açabilmektedir. Fiziksel şiddet uygularken eski eşin evde eşyalara zarar verdiği, çocukların bu durumdan olumsuz etkilendiği belirtilmektedir. Bazı katılımcılar hamilelik sürecinde fiziksel şiddete maruz kaldığını belirtmiştir. Katılımcılar fiziksel şiddetin temelinde basit konuların yer aldığını, erkeğin engelli çocuğu için harcama yapması beklenirken gereksiz harcamaları, erkeğin alkol kullanımı, ekonomik sorunlar gibi konuların gündeme gelmesinin şiddete yol açtığını belirtmişlerdir. Fiziksel şiddetle birlikte psikolojik ve sözel şiddet de görülmektedir. Psikolojik ve sözel şiddetle ilgili bulgular duyuşsal boyutta detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu arada işte, şiddetti, sürekli evi bırakıp işte annesiyle gitme orada kalma, onlar da oldu. Bir gün artık dedim, yeter. Ben dayanamıyorum. Sen bana karışamazsın, dedi. Boğazımı sıktı. Ben artık dedim ki, yeter artık öleyim de kurtulayım. Çünkü başka çarem yoktu. Boğazımı sıktı. Duvara dayandım. Artık ben bayılmak üzereyken o an bir bıraktı. Dedim ki, öldür artık da kurtulayım. Yoksa hani, bu işin başka türlü yok. Ondan sonra yere yığılmışım. Pis kanınla elimi kirletemem, dedi. Ömür boyu senin için hapis yatmaya değmez dedi... (K13-49)

Bir gün bıraktım artık. Dedim ki yani ya yüzümü korumaya çalışıyordum, moru elime yüzüme şey yaparsa, elim yüzüm bari, hani etraftan şey yapmasın. Bir gün bıraktım yani, dedim nereye gelirse gelsin. Nereye vuruyorsa vursun... Her tarafıma vurdu... (K07-41)

Aile içerisinde eşinin yakın akrabaları tarafından şiddete maruz kalan ve eşi şiddete müdahale etmediği için boşanmaya karar veren katılımcının ifadeleri şu şekildedir.

Ben, 16 yıllık evliydim. 16 yıl sonra kaynım beni dövdü. Ondan sonra ben ayrılmaya karar verdim... Kaynımın beni dövmesi, eşimin orada bana sahip çıkmaması. Kaynım beni orada dövüyor ama eşimle orada aynı ortamdayız. Eşim de orada oturuyor. Kalkıp da elinden almayışı. Hani bu soruyu kendine sorduğumda, “Neden kalkıp ayağa beni almadın?” dediğimde “Beni mi dövseydi?” Hani, sen dövüleceksin, yıpranacaksın, çalışacaksın ama bu evde köle misali götüreceksin bu evliliği. Çocuklara böyle bakacaksın yani, hani. Yokluğuyla, varlığıyla, her şeyiyle yani hepsiyle dayandım. (K15-49)

Az sayıda katılımcı, eski eşinin yanı sıra zihinsel engelli çocuğu tarafından da şiddete maruz kalabildiğini belirtmektedir.

Çocuğum da baba gibi arada şiddet uyguluyor arada bir sorunlu bir çocuk yani. Öyle, O da böyle olunca benim hayatım iyice mahvoldu. O arada zaten eşim bizi bırakıp gitti. (K28-45)

Evde yaşanan fiziksel şiddet zihinsel engelli çocuğun gelişimini olumsuz etkilemektedir. Bazı katılımcılar, çocuklarının etkilenmemesi için şiddete maruz kaldığını gizlemeye çalıştıklarını, şiddete karşı ses çıkarmadıklarını belirtmektedir.

Doktorlar evcilik oynayalım diyorlarmış. Sen babam ol, sen de annem ol ben de çocuk oluyorum diyormuş doktorlara. Çocukla evcilik oynuyorlar orada doktorlar. Hani benim kızla birini ben yapıyorlarmış, erkeği babası yapıyormuş, birini kardeşi yapıyormuş kızım. Biri de kendi oluyormuş. Yani o kadar şey yapmış çocuk doktorlara, haydi oyun oynayacağız sen anneme vur biz odaya saklanalım annem bizi çıkarsın demiş. Doktorlar ağlaya ağlaya yanıma geldi. (K01-47)

Ya çocuğun yanında yapma, o çocuğun yanında benim kafama kafama indiriyö. Ya çocuk anlamasın diye bağırıyodum, sesimi çıkarmıyodum bile ya. Anladınız mı sesimi çıkarmıyodum. Çoğu zaman beni dövmesine izin veriyodum oğlum korkmasın diye. Bu, çok kötü bi durum biliyo musunuz... (K08-50)

Bir katılımcı (K19-42) şiddete maruz kaldığında çocuğunun, diğer bir katılımcı ise (K07-41) kendisi de kayın pederinden şiddet gördüğü için kayınvalidesinin kendisini savunduğunu belirtmektedir.

Aklıma gelen en iyi şey ne biliyor musunuz? Kayınvalidem hani benim akrabamdı ya, kayınvalidem bir gün demişti ki, kayınbabam da onu dövmüştü bir gün. Merdivenlere oturmuş böyle bana demişti ki “Kızım dedi, bak ben bundan çok çektim.” dedi. Sen daha fazla çekmeden bırak çek git dedi. Keşke onun lafını dinleseydim dedim. (K07-41)

Fiziksel şiddete maruz kalan katılımcılar, “rencide olmamak için” şiddetin izlerini sosyal çevrelerine ve akrabalarına göstermemek için şiddete maruz kaldığını gizli tutmaktadır. Şiddetin gizli tutulması, sosyal destek alamamalarına yol açmaktadır.

O kadar kötü zamanlar yaşadım ki diğer evde de işte kavga edip beni tartaklayıp atıyordu dışarıya... Söylemesi biraz gıcık ama annenizin babanızın yanına gidemiyorsunuz. Bir de o kadar rencide edici bir şey ki dayak yediğinizi birinin duymasını istemiyorsunuz, görmesini istemiyorsunuz. Böyle valla ben o kışta kömürlük vardı oraya böyle büzüşürdüm. Kimse görmesin beni diye. Bir gün mesela amcamın kızı gördü. Erken hastaneye gidiyormuş sabah altı falan. Geçti, “Sen napıyorsun orda?” dedi. Yani ben orda o an ona nasıl cevap vereceğimi şaşırdım. Sonra çünkü elimde, yüzümde morluklar da vardı tabii ki. Ondan sonra ağladım... Amcamın kızı tabi hastaneye gitmekten de vazgeçti. Aldı beni eve götürdü. Dedim ki sadece şey dedim. Abla sakın annelere falan söyleme nolursun dedim... Aslında korktuğumdan değil belki de o olayın dayak yemenin işte onları duymanın böyle insanı aşağılayıcı bir şey olduğu için belki. (K08-50)

Bir katılımcı yaşadığı şiddeti babasıyla paylaşmaktan çekindiğini annesiyle paylaştığında ise destek görmediğini belirtmektedir.

Fiziksel de olabiliyordu arada. Psikolojik şiddetlerine maruz kalıyordum. Ve ben bunu ailemle paylaştığımda babama zaten şey babama bahsetmedim. Annemle paylaştığımda, işte geçici bir süreç olabilir, şey yapabilir, o da çok bunalmıştır, düzelir gibi şeylerle, yaklaşımlarla hep karşılaştım. Ama aksine daha artarak şey yaptı. (K22-47)

Az sayıda katılımcı ise evlilik hayatında şiddetin olmadığını belirtmişlerdir.

Evliliğimizde kesinlikle şiddet falan asla yoktu. (K30-51)

3.2.1.3. Bakım Yüğü: *Bütün yük benim üstümdeydi*

Zihinsel engelli çocuğun bakımı, hastane ve tedavi süreçleri, eğitim süreci zihinsel engelli çocuğı olan annelerin bakım yükünün önemli alanlarını oluşturmaktadır. Katılımcılar genellikle bu süreçte eşlerinden destek görmediklerini, “yalnız” bırakıldıklarını belirtmektedir. Bazı katılımcılar eski eşlerinin hastane sürecinde kendilerine destek olduğunu, onun dışında bakım yükünün kendilerinde olduğunu belirtmişlerdir. Bakım yükünün dağılımında cinsiyetçi iş bölümü görülmektedir. Katılımcılar çocuğun uyku saatine, ilaç saatine, eğitime ve bakımına özen göstermek için sosyal ve ekonomik hayatlarını, bir işte çalışıyorlarsa işe gidiş geliş saatlerini, çalıştıkları işin çalışma koşullarını çocuklarına göre düzenlemektedir. Bakım yükü, zihinsel engelli çocuğı olan boşanmış annelerin çalışma yaşamına katılmalarını ve kariyer planlarını olumsuz etkileyen en önemli faktördür.

Bakım yükü, katılımcıların fiziksel olarak bel ve boyun ağrıları gibi sağlık sorunları yaşamalarına neden olmaktadır. Engelli çocuğı olan kadınlar engelli çocuğun bakımı, ev işleri, yoğun duygular ve duyuşsal yüklerle mücadele ederken hakları konusunda mücadele etmeye de vakit ayıramamaktadırlar. Araştırmaya katılan anneler zihinsel engelli çocuğun bakım yüküyle birlikte eski eşlerinin bakım yükünü taşıdıklarını ifade etmekte, eşlerini bu noktada “ikinci bir engelli çocuk gibi” görmektedirler.

Evliken de hani, zaten dediğim gibi hep oğlumun başta hastanelerine koşturdum hep tek başıma çocuk dört yaşına gelinceye kadar. Dört yaşından sonra da okul için hep koşturdum. Gittim, geldim. (K10-69)

Bu çocuğun her tür öz bakımını, her tür şeyini, ihtiyacını ben gideriyorum, ben karşıyorum. (K22-47)

Çocuğun bakım yükünün yanı sıra evde kadınlardan beklenen yemek, çamaşır, ütü, temizlik gibi ev içi görevler katılımcılar için güçlüklerle yol açmaktadır.

Araştırmaya katılan anneler, çocuğun bakımı konusunda babanın ilgisizliğinin ve sorumsuzluğunun aile içi ilişkileri olumsuz etkilediğini belirtmektedirler.

Eşimle ilişkilerimiz çok kötüydü, çok kötüydü. Yani, hiçbir ilgisi olmayan... Biz şey yetiştirildik, hocam. İşte, eşine hizmet et. İşte, onu yap. Bunu yap. (K13-49)

Zaten çok öyle çocuklarla hani, ilgili, alakalı bir baba değildi. Hani, her şeyleriyle ilgileniyim. Bütün yük benim üstümdeydi. Bütün evin sorumluluğunu ben yükleniyordum. O sadece işte sabah işe giden, akşam gelen, hiçbir şeyle ilgilenmeyen. (K04-54)

Çocuğumun doktor randevuları olurdu bu kafamda o kadar netleşmiş çizgi ki. Nöroloji doktoruna götürürdük. Hep kuzenlerimden biriyle giderdim. Bir gün dedi ki “Kızım bunların hangisi çocuğunun babasıydı?” dedi “Hocam hiçbiri.” dedim. “Nasıl?” dedi, “Gelmiyor hocam, getiremiyorum.” dedim. Yani her yere diyebilirim ki kendim gidiyordum. Hep bir bahane işten izin alamıyorum, işte bir şey. Böyle nadirdi bizimle geldiği böyle raporlar falan olduğu zaman. (K08-50)

Çocuğun bakım yükü araştırmaya katılan annelerin yeni bir çocuk istemeye ilişkin görüşlerini olumsuz etkilemektedir. Zihinsel engelli çocuktan sonra istenmeyen gebelikler dikkat çekmektedir (Çizelge 3.4). Bir katılımcı bu durumu şöyle ifade etmiştir.

Ben üçüncü çocuğuma istem dışı hamile kaldım ve doğurmak istemedim. Zaten engelli bir kızım vardı. Ve ona nasıl bakacaktım? Bu yüzden, hiç doğurmak istemedim ama işte aile büyükleri, günahıdır, bilmem nedir falan diyerek beni zorla ikna ettiler. Ben, yoksa aldırmayı düşünüyordum, bir kere çocuğumu... Ben tabi ki bu durumda size yardımcı olmayan da bir eş olunca haliyle gözüm korktu, yani. (K04-54)

3.2.1.4. Cinsel Yaşam: Gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım

Katılımcıların önemli bir kısmı evlilik sürecinde cinsel yaşamlarını isteyerek ve severek yaşamadıklarını, cinselliği bir görev olarak düşündüklerini ve görevi yapar gibi cinselliği yaşadıklarını, cinsel doyum yaşanmadığını belirtmektedir. Erkeğin cinsel birliktelik talebini ya da cinsel isteklerini reddetmesi durumunda şiddete maruz kaldığını belirten katılımcılar vardır.

İstemediğim için içkili olduğu için ben isteksiz ama derler ya gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım diye bir laf var hani affedersiniz. Onun gibi. Yani öyle isteyerek, bu benim eşimdir hani mutlu, mesut hiçbir zaman olmadı. Yani evliyseniz evin içinde yaşıyorsanız mecbursunuz. Bazı şeyleri kabulleniyorsunuz yani. (K10-69)

Katılımcıların bir kısmı, özellikle erken yaşta evlilik ve sağlık okuryazarlığının olmaması nedeniyle cinsel sağlıkla ilgili bilgi eksikliği yaşadığını belirtmektedir.

Sevmiyordun da neden 3 tane çocuk yaptın? Bir evdesin. Bir yer bilmiyorsun. Bir yere çıkmıyorsun. Korunma nedir? Hiç bilmiyorsun. Mecbursun o evde, o yatak hayatını yaşamaya. (K15-49)

Ben hiçbir şeyi bilmediğim için gerçi şu an daha güzel tüm çocuklar her şeyi biliyor. Ben hamile kalmışım karnım ağrıyor diye gittim ama nasıl biliyor musunuz çok ilginç. Ben regl olmuyorum diyorum ki herhalde evlenince böyle oluyor diyorum. Cidden hiçbir şey bilmiyorum yani bu kadar aptal olabilir insan. Herhalde evlenince böyle şeyler oluyor. Sonra benim karnım ağrıyor diye doktora gittim. Doktor bana hamilesin dedi. Saçmalamayın mümkün değil diyorum... İlk zamanlarda ben zaten cinselliğin ne olduğunu bilmiyordum yani. (K08-50)

Daha az sayıda katılımcı, cinsel yaşamlarının sağlıklı olduğunu, sorun yaşamadıklarını belirtmektedirler.

İyiydi hocam. İyi, normal yani. Özel bir öyle cinsel problemimiz, isteksizliğimiz, mutsuzluğumuz yoktu yani. (K12-46)

Yani, orada bir sıkıntımız yoktu, bizim. Yani, çünkü sonuçta birbirimizi... Benden 9 yaş küçük bir insanla evlendim. Severek evlenmişim. Orada bir sıkıntımız yoktu. Sorunumuz yoktu herhangi bir. (K18-46)

Katılımcılar, erkeklerin pornografik içerikler izlemelerinin, evlilik öncesinde geneleve gitme alışkanlıklarının, alkol kullanımlarının ve aldatmanın cinsel yaşamda tatmin düzeyini düşürdüğünü bildirmektedir.

Yani çok tatmin edici değil. Çünkü duygusal bir, şöyle söyleyim benim eşim bahsetmiştim çok geç evlenen bir insan. Dolayısıyla bir genelev kültürü olan bir erkek. Dolayısıyla da ilişkisi o yönde, beklentileri çok dar. Alışmış olduğu şey farklı, yaşantısı farklı geçmişinden gelen. Dolayısıyla benim açımdan çok tatmin edici değildi öyle söyleyim. (K11-50)

Kendisiyle birlikte olduğum zaman, yani erken boşalması oluyodu. Ben yirmi yıllık evlilik hayatım boyunca beş parmağıdır herhalde benim boşalma sayım. Bu kendisinin noluyo, onu (pornografik içerikler) izlediği zaman eforu oraya sarf ediyodu. Ondan sonra iltifat yok karısına. İşte... Bana göre cinsellik sadece yatak odasında değil. Gün boyu onu düşündüğünü, onunla ilgilendiğini, onun hislerini önemseydiğini göstermek ve en sonunda orda taçlandırmaktır. (K20-39)

Bunun yanı sıra kadınların cinsel yaşamla ilgili paylaşımlarında “kendini çocuğuna adamanın” vurgulanması kendini çocuğuna adamanın ve çocukla birlikte geçen uzun sürenin cinsel yaşamı olumsuz etkilediğine işaret etmektedir.

Sonra çocuğum doğduktan sonra ve çocuğumla ben mücadele etmeye başladıktan sonra tabii ki benim daha farklı bir dünyam oldu. Ya işte her şekilde kendimi çocuğuma adapte ettim... Bir de böyle alkol falan olduğu zaman tabii ki.

Şöyle düşününün alakasız tam tersini düşünün yani ayakta duramayan bir kadınla sevişmek ister misiniz siz yani. Hah ama bazen mecburen de yatıyordum yani böyle. Bazen daha sonraları gerçekten sadece konuşmasın, kavga çıkmasın diye ya böyle çok iğrenç ama böyle diyordum gerçekten. İşini bitir ve defol üzerimden diyordum. Eğer bu sevişmekse sevişmek işte. (K08-50)

Bazı katılımcılar eski eşleriyle cinsel yaşamlarını evliyken sonlandırmışlardır. Bazı katılımcılar ise cinsel birlikteliklerinin yok denecek kadar az ya da hiç olmadığını belirtmişlerdir. Bir katılımcı (K26-49) evde yatakları ayırmanın ve ayrı uyumaya başlamanın “tensel ve cinsel yabancılaşmayı başlattığını” belirtmektedir.

Evliliğimizin son beş-altı senesi artık yani yok gibi bir şeydi. Daha önce normaldi. (K24-47)

Cinsel yaşamı etkileyen faktörlerden birisi olarak erkeğin pornografik içerikler izlemesi dikkat çekmektedir. Erkeğin pornografik içerikler izlemesi bir katılımcının kız çocuklarıyla ilgili endişe yaşamasına yol açmıştır. Katılımcı, eşinin “pornografik içerikler” izlemesini “aldatma” olarak değerlendirmektedir.

Pornografik filmler izlemeye başlamıştı. Haliyle bilgisayar kız çocuklarının odasında ve haliyle o resimleri bilgisayara indirmeye başladı. E şimdi ben artık çocukların başında nöbet tutmaya başladım. Hani çocuklarıma bir şey yapar mı vesaire diye... En büyük aldatma şey değil mi pornografik filmler. Mesela nedir onları açıyor aynısını bana izlettirmeye çalışıyordu. Bu da bir aldatma yani elin adamları, elin kadınlarını çırılçıplak izlemek mantıklı bir şey mi? Değil. Bu da bir aldatmaya giriyor. Bunu neden yaptığını sorduğumda fantezi olarak söylüyordu. Bu da benim midemi bulandırmaya başlamıştı artık. (K14-49)

Araştırmaya katılan annelerden bazıları, evlilik sürecinde cinsel yaşamlarında şiddete, iftiralara ve “kadınlık gururunu zedeleyici” ithamlara maruz kaldıklarını “kadınlığın aşağılandığını” belirtmektedirler.

Onun, benim hiç bilmediğim bir yönünü gördüm. Kendisinde bir bağımlılık varmış. Nasıl bir bağımlılık diye sorarsanız, pornografik videolar izleme bağımlılığı... Bunun için, çocuğum doğmadan önce, bunlarla mücadele ediyorum ve bunda da kendinde olan eksikliği göstermemek için beni kullandı. Bunda da beni kullandı. Örnek veriyorum “Niye bunlara bakıyorsun, niye yapıyorsun” dediğim zaman “Kadın ol da izletme! Kadın ol da yaptırma! Kadın ol!” Ya insan kendini sorguluyor, kadın nasıl olunur? (K20-39)

Sürekli aşağılama, hakaretler. “Yapacağım” (aldatma olayından söz ediyor) dedi. “Sen, bu çocuklara bakacaksın. Ben de hayatımı yaşamaya devam edeceğim.” dedi. (K13-49)

Artık dayanamıyordum hakaretlerine, kadınlık gururumu zedeliyordu. Çok ağır laflar ediyordu, kaldıramıyordum üstüne de dayak gelince ben bunları hak edecek hiçbir şey yapmadığım için böyle bir karar aldım... Zorla yapıyordu, dayak atarak yapıyordu bazı şeyleri. Ben istemediğim zaman olur da insan istemez yorgun olursun asla dinlemezdi sen kimle beraber oldun, sen benle beraber olmuyorsun kimle beraber oldun da buraya geldin derdi zorla ilişkiye girerdi benle... O iş olana kadar da bitene kadar da aynı kelimeleri sarf ediyordu. O yüzden benim kadınlık gururumu çok zedeledi o da. (K02-50)

Bazı katılımcılar kendisi cinsel birliktelik istemediği halde “evlilik içi tecavüze” maruz kaldığını ve bu sürecin travmaya neden olduğunu bildirmektedirler.

Son çocuğuma hamile kalışım benim için bir travmaydı. Kesinlikle... Yani zoraki yaşanan bi şeylerdi. Ben çünkü her anlamda her şeyden vazgeçtiğim için, oğlumu odağa aldığım için ben karı koca olmayı da reddeden bir insandım... Ben kaç defa aldirmaya da gittim... Bu cinsel saldırılarından dolayı zaten karakolda anlattığımda direkt 6 ay uzaklaştırma verildi. (K19-42)

3.2.1.5. Fiziksel Çevre: Kır / Kent Etkisi

Fiziksel çevre katılımcıların evlilik süreçlerini, boşanma süreçlerini ve zihinsel engelli çocukları için sağlık ve eğitim hizmetlerine erişim süreçlerini etkilemektedir. Katılımcılar kırsal kesimde yaşamını sürdürmenin erken yaşta evlenmelerine zemin hazırladığını, aile tarafından şiddet ve baskıların daha yoğun olduğunu, hayatı kolaylaştırıcı ev araç-gereçlerine erişimi sınırlandırdığını belirtmişlerdir. Kırsal kesimde boşanmış kadına kötü gözle bakıldığı için boşanmak istedikleri halde boşanamadıklarını belirtmişlerdir.

Bir katılımcı çocuğunun tedavisi ve eğitimi için eşiyle birlikte kentte yaşamaya razı olduğunu ve eşi kentte yaşadığı için boşanma sürecini geciktirdiğini belirtmiştir.

O an şey düşündüm, sadece. Hani, kızım eğitimsiz kalacak. Ben zannediyordum ki kızım işte tedavi görecekti, düzelecek ve ben ona engel olacağım diye korkum vardı. Kızım bir yerlere gelirse ben bunlara katlanmadım diye benim çocuğum tedavisiz kalacak. İlk etapta düşündüğüm şeyler onlardı (K13-49)

Bir katılımcı ise uzun süre köyde yaşadığı ve kent hayatına alışkın olmadığı için kendini güçsüz hissettiğini ve bu durumun boşanmakla ilgili tereddüt etmesine yol açtığını belirtmiştir.

İşte benim o zaman şu korkum vardı: Ben, ilkokul mezunuyum. Ben, köyden gelin geldim. Evden bir yere kendi başıma çıkıp bir şey yapamadım. Bunları söyledim doktoruma. “Ben ne yapabilirim? Ben ayaklarımın üstünde nasıl durabilirim, çocuklarımı bırakamam onlara.” Bana dediği şu: “Sen dedi tedavini ol, evden ayrıl. Gerisi çorap söküşü gibi gelecek. (K24-47)

3.2.2. Sosyal Boyut

Katılımcıların Boşanma Öncesi Yaşantıları temasının ikinci kategorisi olan sosyal boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar sosyal çevreyle ilişkiler, sosyal hayata katılım, aile içi ilişkiler, toplumsal cinsiyet rolleri, ekonomik durumdur.

3.2.2.1. Sosyal Çevreyle İlişkiler: *Düğünde yalnızdım, bayramda yalnızdım, iyi günde kötü günde yalnızdım*

Katılımcıların boşanma öncesi yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde sosyal çevreyle ilgili kodda ön plana çıkan konular sosyal çevre tarafından sağlanan sosyal destek, sosyal dışlanma, kök aileyle ilişki ve eşin ailesiyle ilişkidir.

Katılımcılar tarafından boşanma öncesi süreçte sosyal çevreyle ilişkiler kodunda ifade edilen konulardan biri “sosyal destek”tir. Katılımcıların bir kısmı boşanma öncesi süreçte komşuluk ve arkadaşlık ilişkilerinin olduğunu, bina, site ya da lojmanda yaşayan katılımcılar komşularıyla ve akrabalarıyla sosyalleştiklerini ve destek aldıklarını belirtmişlerdir. Genellikle geniş aile içerisinde eşleriyle birlikte yaşamlarını sürdüren katılımcıların sosyal çevreleriyle ilişkileri daha sınırlıdır. Geniş aileyle birlikte yaşamını sürdüren katılımcılardan biri (K24-47) masraf olduğu gerekçesiyle misafir kabul etmenin eş ve eşin ailesi tarafından engellendiğini belirtmiştir.

Allah razı olsun hepsinden. Hepsinin de desteği oldu maddi manevi yani maddiyattan çok manevi destekleri çok oldu. Çünkü hiçbir şekilde beni yalnız bırakmadılar. İlk oğlumla orda yaşadığım zamanlar onlar da benimle sabahlıyorlardı, komşularım, ailem. (K28-45)

Gelemezdi kimse yanıma... İstemezlerdi. Onlar yokken geleni de geldiklerinde kovalardı. Komşuluk ilişkilerim olmadı. Arkadaşlık ilişkilerim olmadı. İstemezlerdi. Sebebi de işte masraf oluyo, çay neden demledin veya bu keki neden yaptın... (K24-47)

Katılımcılar tarafından boşanma öncesi süreçte sosyal çevreyle ilişkiler kodunda ifade edilen bir diğer konu “sosyal dışlanma”dır. Sosyal dışlanma boşanma öncesi süreçte özellikle zihinsel engelli çocuğun kreşe gitmesi ve sosyal hayata katılması sürecinde zihinsel engelli çocuğa yönelik olarak görülebilmektedir.

2 yıl da kreşe gönderdim kızımı. Olumsuz hareketlerini, orda arkadaşlarla kaynaşsın diye. Sonra anasınıfında öğretmen çocuğu benimseyemiyo ve veliyi yıldırma politikasına geçiyo. Şöyle, çocuğunuza ben işte yapamıyıcım, bakamıyıcım, sınıfta çocuğunun başına bir şey gelirse ben mesul değilim. (K20-39)

Çalışmak zorundayım, mecbur kreşe veriyorum. Atanmadım hiçbir zaman özel sektördeydim. Dokuz-altı kreşe gidiyor. Hani her gün işten dönüyorum, oğlumu alıyorum bir dünya şikayeti dinliyorum bir de onları sırtlayıp eve gidiyorum. Bayağı bir iki buçuk yılımız da böyle geçti. İşte kreş bulamıyorsun, başka iş değiştiriyorsun. En son gittiğimiz kreşte şikayetler falan. Bir tane maaşla napabilirim tek başıma. (K27-43)

Katılımcılar tarafından boşanma öncesi süreçte sosyal çevreyle ilişkiler kodunda ifade edilen bir diğer konu “kök aileyle ilişki”dir. Katılımcıların birçoğu, doğum süreci, hastane işlemleri, sağlık hizmetlerine erişim, çocuğun bakımı, eşin iş bulması ve çalışması konularında kök ailelerinden sosyal destek aldıklarını belirtmişlerdir.

Ailem, abilerim başka şehirde yaşıyordu. Ondan sonra konuştum, ısrarcı oldum çocuklarım için götürün beni buradan iş bulun eşime falan diye. Sağ olsun yardımcı oldu ailem buraya geldik. Eşim işe girdi. İlk başlangıçta biraz sıkıntılar yaşadık daha sonra düzene soktuk hayatımızı. (K28-45)

Görücü usulüyle ve babasının ısrarı ve onayıyla evlenen katılımcılar aile yaşamlarında yaşadıkları sorunlardan dolayı babalarının kendilerini sorumlu hissettiği ve aile içindeki maddi-manevi eksiklikleri kendilerinin gidermeye

çalıştığını bildirmektedir. Bir katılımcı (K19-42), bu çabaların eşinden ayrılmaması, boşanma kararı almaması için gösterildiğini belirtmektedir.

Düğünde yalnızdım, bayramda yalnızdım, iyi günde kötü günde yalnızdım... Yeter ki ayrılmayayım. Babam, o insanın eksiklerini kapatmak için çok çaba sarf etti. Belki de bir nevi vicdanını rahatlatmak için. Bile bile ateşe attı. Çünkü ben babama söylemiştim beni istemeye geldiklerinde, “Bak dedim bu insanın elinde ben içki şişesi gördüm, parkta kızlarla gördüm. Beni veriyosun ama ateşe atıyo olmayasın?” dedim. “Kefili benim.” kızım dedi... Ama o ilgi değil, vicdanını rahatlatmak. Ben ateşe attım, ben ihtiyaçlarını karşılıyım... (K19-42)

Az sayıda katılımcı ise kök ailelerinin ekonomik durumlarının iyi olmadığını, ilgisiz olduklarını, baskıcı olduklarını iddia ederek kök ailelerine sorunlarını anlatamadığını ve destek alamadığını belirtmektedir. Bir katılımcı (K02-50) ailesinden sevgi ve ilgi görmediği için eşine katlandığını belirtmiştir.

Oğlan kardeşim küçüktü o zaman, o çalışıyordu. O liseyi bitirdi ama fazla okumadı. Pazarda çalışıyordu. Anneme o destek çıkıyordu. Babamdan aldıkları, dedemden aldığı maaşlarla borçlarını ödediler. Onlara yani hiçbir derdimi hiçbir sıkıntımı anlatmadım. (K10-69)

Annem de çok ilgisizdi zaten ta baştan beri. Hiç anne baba sevgisi görmedim, yaşamadım çocuktum çünkü. Ben tabii çocukken çok ezdiler beni, aile sevgim de yoktu benim. Çok sevgisiz büyüdüm aslında ben belki de bu adama o yüzden katlandım, kimsem yoktu çünkü. (K02-50)

Katılımcılar tarafından boşanma öncesi süreçte sosyal çevreyle ilişkiler kodunda ifade edilen bir diğer konu “eşin ailesiyle ilişki”dir. Eşin ailesiyle ilişkilerde kültürel farklılıkların ilişkilere etkisi görülmektedir. Bunun yanı sıra eşin ailesinin aile içi ilişkilere karıştığı, kadınların sosyal çevreleriyle ilişkilerine müdahale ettiği görülmektedir.

İşte kızımın babasına babaannesi şey derdi, “Hadi oğlum bize gidelim. Bizde yat.” İnanın yeminle söylüyorum. Kızım şu an otuz yaşında, babaanne hala ismini duyunca sinirleri bozuluyor. Hala çocuğun içinde o var. (K13-49)

Aile biraz despottu, eşimin ailesi. Çok bir dışarı çıkmama izin vermezdi. Çok bir başkalarıyla görüşmemize izin vermezdi. Kendi çaplarında bir aileydi. (K15-49)

Bunun yanı sıra bazı katılımcılar eşinin ailesinin zihinsel engelli çocuğunun tedavi sürecine müdahale ettiğini, doktora ve eğitime götürmemesi için telkinde bulunduklarını belirtmişlerdir.

Eşimin ailesi, önceden de böyle hani şeydi, tepkiliydi. Biz mesela çocuğu tedaviye götürdüğümüzde adeta kavga çıkartıyorlardı. Yani istemiyorlardı ki biz çocuğu tedavi edelim. Bir problem çıkartıyorlardı... Yani diyorlardı ki hani ilaçları ver, ilaçları verirsen o ilaçla iyileşir bu çocuk. Yok, boşu boşuna oralara götürme. Bir anlamı yok. “Zaten çocuk engelli götürsen nolacak, götürmesen nolacak!” diye bi tepkisi vardı. (K21-40)

Tabii onlar da (eşin ailesi) aynı şeyi söyleyince, benim rahmetli oldu işte eltim. O çok dobraydı, o da öğretmen. “Kendine gel!” dedi. “Ben de öğretmenim.” dedi. “Gerçekten bu çocuğun şeye ihtiyacı var. Çocuğunu mahvedeceksin, çocuğunu!” dedi. Ona bir çıkıştı. “Sen dedi ne yapamaya çalışıyosun!” dedi. “Bu çocuk gidecek, şey eğitimini alacak.” dedi. “Sen dedi, hayatı niye zorlaştırıyosun!” Sonra “İyi, tamam dedi naparsanız yapın.” “Ben dedi, ben yokum.” dedi. “Eşim götürüyorsa götürür.” dedi. Hemen ben gittim. (K22-47)

3.2.2.2. Sosyal Hayata Katılım: Kızımın özel durumundan dolayı benim elimi ayağımı çekme durumum oldu maalesef

Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde yer alan bir diğer kod sosyal hayata katılımdır. Katılımcıların eşleriyle ve eşlerinin

akrabalarıyla ilişkileri, geniş ailede yaşama durumları, zihinsel engelli çocuklarının bakım, tedavi ve eğitim süreçleri sosyal hayata katılımlarını etkileyen faktörlerdir.

Arkadaş çevrem, sosyal çevrem yoktu. Sadece kaynanamın kız kardeşi, işte oğlan kardeşi yani aile içi sosyal olarak git-gel ve komşularım vardı. Sosyal hayatım hiç yoktu. Hiç yoktu yani, sosyal hayatım benim. (K15-49)

Biraz tabi kızımın özel durumumdan dolayı benim elimi ayağımı çekme durumum oldu maalesef ki. Yaklaşık bir iki yıl kadar tamamen işte kızımın durumunda tamamen kendimi kapattım. Yani dış dünyayla bütün ilişkileri kesip, onun durumunu algılamaya çalıştım. (K18-46)

Katılımcılar genellikle eşlerinin sosyal hayata katılmadığını, birlikte sosyal etkinliklere katılmadıklarını, eşleriyle ilişkilerinin etkisiyle sosyal çevreleriyle de ilişki kuramadıklarını ve geliştiremediklerini belirtmişlerdir.

Hiç park yok, bahçe yok. Bir gidersek annesi bir de gidersek annemgile. O da hani saatli. (K01-47)

Zaten öyle bir evlilik hayatımız boyunca hiçbir zaman birlikte çocuklarıyla bir tatilimiz olmadı. Hiç öyle bir hayatımız olmadı, yani. Bir tatili birlikte paylaşımımız hiç olmadı... Çocuklar büyümeye başladıktan sonra birlikte yaşamak istediği bir şey olmadı ki. O hep kendi kendine yaşıyordu, yani her şeyi. (K04-54)

Bazı katılımcılar hem zihinsel engelli çocuklarının gelişimi için bilgi edinmek hem de sosyalleşmek amacıyla sivil toplum kuruluşlarına, etkinliklere ve eğitimlere katıldığını belirtmişlerdir.

Ben işten de ayrıldıktan sonra, sosyal şeyimi hiç şey yapmadım, bozmadım. Tabii destek de almaya başlayınca terapiler. Bu arada kurslara gittim çocukların okulda olduğu sürede. (K22-47)

Daha az sayıda katılımcı zihinsel engelli çocuğuyla birlikte sosyal etkinliklere katıldığını, sosyal hayatta etkin olduğunu, tatile çıktığını belirtmiştir.

Ben, oğlumu bebekliğinden beri her yere götürdüm. Yani, şey yapmadım hiç. Oğlum çok fazla itelendiğini, dışlandığını şey değil... Kalabalığı çok sever. Düğünü çok sever. Eğlenceyi çok sever. (K17-45)

Bir katılımcı bakıcı desteği aldığı bir dönemde eski yaşadığı sosyal çevreye dönmesinin onu sosyal olarak daha iyi hissettirdiğini ifade etmiştir.

O dönemlerde çok iyiydi yani. Bir de kendi doğduğum mahalleme geri taşınınca eski arkadaşlarımın hepsiyle bağlantı kurup görüşüp bu sefer ben dışarıya yöneldim desem doğru olur. Annemin babamın bakıcısı vardı kızım la da ilgileniyordu. Ben de biraz nefes alabiliyordum. Bu şekilde yaşıyordum. Destek çevrem iyiydi o zamanlar. (K26-49)

Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde zihinsel engelli çocuğu olanlarla çalışan bir katılımcı (K09-54) ailelere sosyal hayata katılmaları konusunda tavsiyelerde bulunduğunu fakat genellikle babaların çok mutsuz görüldüğünü, annelerin daha iyi görüldüğünü şu şekilde ifade etmiştir.

Sonuçta yüzleri asık, suratları böyle hiç memnun falan değiller. Annelerde yine bir ısıltı görüyorsun ama babalarda hiçbir öyle değil. Belki ben otistik öğrencilerim olduğu için ağır oluyor. Babalar da mutlu değil, yüz ifadelerinden belli oluyor. Hiç gülmüyorlar. (K09-54)

3.2.2.3. Aile İçi İlişkiler

Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde aile içi ilişkilerle ilgili kodda ön plana çıkan konular eşlerin birbirleriyle ilişkisi, babanın

çocuklarla ilişkisi, annenin çocuklarla ilişkisi, çocukların kardeş ilişkileri, zihinsel engelli çocuğa tanı konulma sürecinde ilişkiler, geniş ailede yaşamdır.

Eşlerin Birbirleriyle İlişkisi: *Evde iki yabancı gibi*

Katılımcıların eşleriyle duygusal yakınlıklarının olmaması, kadınların vakitlerinin önemli bir kısmını çocuklarının bakımına, hastane işlemlerine, eğitimine ayırması, kadınların bakım yükünün fazla olması, ev içi işlerde cinsiyetçi iş bölümü, kadının kendisini çocuğuna “adaması”, erkeğin psikolojik baskısı, erkeğin zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenmemesi, erkeğin ilgisiz ve sorumsuz davranışları, fiziksel şiddet, maddi sorunlar, eşlerin birbirleriyle ilişkilerini etkilemektedir.

Duygusal yakınlık diye bir şey yoktu. Yani, evde iki yabancı gibiydik. Yani, niye evlendi, evlenmek istedi bilmiyorum. (K06-63)

15 yıl ve bu süreçte eşime bey dedim hep içimden gelmedi. Hep böyle dış kapının dış mandalı gibi hep bi misafir gelmiş gibi öyle bir hayat. İşte evin işini yaparsın, çocuklara bakarsın ve bunlar görevinmiş gibi bana hep hissettirdi. Ee çocuğuna falan adıyosun kendini. Sonra hayatın kısıtlanmaya başlayınca bi de psikolojik olarak sana hep baskı gelince... (K14-49)

Kadının vaktini ve enerjisini önemli ölçüde engelli çocuğuna ayırması ve kendini çocuğuna adaması, çocuğun eğitimi ve tedavisi için araştırma sürecine girmesi, erkeğin çocuğun özel durumunu kabullenmemesi, evi terk etmesi, vaktini ev dışı alanlarda geçirmesi ve “evden kaçması”, eşine ve çocuğuna karşı ilgisiz ve sorumsuz davranması, çocuğun eğitim ve tedavi süreçlerinde yaşanan anlaşmazlıklar, eşler arasındaki ilişkilerde kaynağını zihinsel engelli çocuktan alan durumlardır.

Evde bir engelli çocuk olunca, normal bir hayatınız hiçbir şekilde olmuyor. Ya, normal bir evlilikten ziyade normal bir hayatınız olmuyor. Çünkü önce onu düşünmen lazım. (K17-45)

Agresif oluyordu. Daha agresif oluyordu. Anlatamıyordun ki. O çocuğa nasıl davranması gerektiğini hiçbir zaman bilemedi, engelli kızıma. Onlan bir ilişki hiç kuramadı, yani. Hiçbir zaman. Kurmayınca nasıl yansıyacak? Hep işte kavgalı, dövüşlü, yani geçti hayatımız. (K04-54)

Kızım tanı aldı, ilişkilerimiz, tabii çok bozuldu. Bir kere babası kabullenemedi. Kabullenmek çok zor geldi. Benim kızım değişecek, düzelecek dedi. Sen boş boşuna çocuğu sürüklüyorsun, onu itekliyorsun. Onun raporunu iptal ettir, götürme öyle yerlere gibi zorluklar yaşadım... 3-4 yaşına kadar idare etmeye çalıştım. Ama artık 4 sene sonra yavaş yavaş ister istemez çatışma kopuşlar başladı. Aslında kopuş şöyle de oldu... Doktor televizyonu kaldırın deyince televizyonu ortadan kaldırdım yatak odasına aldım. Baba orda ister istemez kendine bir evren kurdu. Biz salonda kaldık. Hani kopuş sürecimiz tesadüfen başlamış da oldu. (K26-49)

Eşler arasındaki ilişkileri etkileyen en önemli konulardan birisi de “aldatma”dır. Çizelge 3.6’da belirtildiği üzere on üç katılımcı eşi tarafından aldatıldığını ifade etmektedir. Bu durum eşlerin sosyal, duygusal ve fiziksel yaşantılarına yansımakta, cinsel hayatlarını olumsuz etkilemekte ve boşanmaya yol açmaktadır. Aldatmayla ilgili bulgulara boşanma nedenlerinde daha kapsamlı yer verilmiştir.

Aldatma şeyini öğrenene kadar hiç bizim aramızda hiçbir sorun yoktu. Yani ben de eşim de birbirimize çok iyi davranan insanlardık. (K21-40)

Erkeğin kıskançlığı aile içinde eşle ilişkileri olumsuz etkileyen faktörlerden biridir. Erkeğin kıskançlığı ev içinde kısıtlamalara, sosyal hayatla ilgili kısıtlamalara ve sosyal çevreyle ilişkilerin sınırlandırılmasına yol açmaktadır.

Böyle bildiğiniz şizofreniye bağlı çok aşırı kıskançlık yapmaya başladı. Dışarı çıkmamıza asla izin vermezdi. Dışarı çıktığımızda kapıları kitlerdi, içeri almazdı. Dışarda kaldığımız günler oldu kızımın, çocuğumla. (K28-45)

Eşim aşırı derecede kıskanç biriydi, yani. Perdeleri açtırmaz. Kapıları açtırmaz. Hiçbir yere göndermez. Komşuya göndermez. Arkadaşa göndermez. Bir yere götürmez, getirmez. Yani, 22 yıl evlilik yaşadım, eşimlen, eski eşimlen. Hiç hoş şeyler yaşamadım. (K04-54)

Bazı katılımcılar çocuksuz dönemde eşleriyle ilişkilerinin iyi olduğunu, çocukları olunca aile içi rollerin ve sorumlulukların gelişmeye başladığını, aile içinde yaşanan sorunları kendileri çözebildiğini ve eşleriyle uzlaşabildiklerini belirtmişlerdir.

O süreçte eşimle ilişkilerim güzeldi. Çünkü benim gözüm kızımın başka hiçbir şey görmüyordu. Yaptıklarıyla hiç ilgilenmiyordum. Yani... Kızıma odaklanmışım açıkçası. Artık o saçma sapan davranışları da gözüme batmıyordu herhalde. Genel olarak iyiydik yani. Öyle çok akut bi problem yoktu ortada. (K12-46)

Zaman zaman sıkıntılar yaşasak da üstesinden gelmeyi bildik. Çünkü yaklaşık 21 yıl süren bir evlilikti... Yani iki farklı insan neticede her ne kadar akrabalık bağı olsa da farklı kültürde yetişmiş, farklı fikir çatışması birçok şey. İşin içine aileler girdi, ailelerin farklılığı derken hani zaman zaman sıkıntılar yaşadık ama birbirimizle uzlaşmayı, anlaşmayı bildik. (K26-49)

Babanın Çocuklarla İlişkisi: *Ha çam ağacı ha O*

Katılımcıların bazıları, boşanma öncesi süreçte eşlerinin çocuklarıyla ilişkisinin yüzeysel olduğunu belirtmişlerdir. Baba tarafından çocuklara gösterilen ilgi ve sevginin çok sınırlı olduğu, babaların sosyal hayata katılım konusunda destek sağlamadığı anlaşılmaktadır. Eşlerinden fiziksel şiddet gördüğünü belirten

katılımcılardan bazıları çocuklarının da şiddete maruz kaldığını bildirmişlerdir. Bazı katılımcılar, kendilerine gösterilen ilgisiz ve sorumsuz davranışların çocuklarına da yansıdığını eşlerinin çocuklarına karşı tepkisiz ve ilgisiz davrandığını belirtmektedir.

Hani binde bir aklına gelirdi bir çocukları severdi öyle hani. Küçük kızım hastanede yattı onun yüzünden... Dövdü, çok dövdü... Tek kızımı dövdü. Ama sürekli. Hiç gülme çocuklarına, sevgi ilgi yoktu. O da şiddet, o da kötülük. (K01-47)

Soğuk soğuk. Sadece evde duran ha ağaç ha O. Öyle diyorum ha çam ağacı ha O. Öyle hiçbir şeyden alakası ne dersin nasıl, öğretmenler toplantısı olur ne gider... Her tarafa ben koşturuyordum. Tek vakit geçirdiklerini valla ben hiç hatırlamıyorum. Oğlana da sorsanız aynıdır. Babanla ne yapıyorsun hiçbir şey hatırlamıyordur... (K09-54)

Ben, çocuklarımın üzerindeyim. Şimdiki aynı nasılsam, aynı o zaman da öyleydin ama eşimin öyle bir şeyi yoktu. Yani, çocuklarına karşı bir sorumluluğu, işte baba sevgisi, benim çocuğummuş, hastalanmış ya da işte iyi miymiş, bugün bir gezmeye mi gidelim ya da şunu mu yapalım? (K15-49)

Çok az sayıda katılımcı eşlerinin çocuklarına karşı sevgisini ve ilgisini gösterdiğini, birlikte vakit geçirmeye çalıştığını belirtmektedir.

Yani, çok seviyodu çocuğunu. Şey yapıyo, sahipleniyor gibi. Yardımcı olmaya çalışıyordu. O süreçte öyleydi. (K22-47)

Annenin Çocuklarla İlişkisi

Katılımcıların bazıları, boşanma öncesi süreçte zihinsel engelli çocuklarıyla ilişkilerini “kendini adama” derecesinde gerçekleştirmektedir. Yaşamlarını zihinsel engelli çocuklarına göre şekillendirmekte ve planlamaktadır. Katılımcıların bazıları, zihinsel engelli çocuklarıyla ilişkilerinin kendilerini iyi hissettirdiğini, onların

varlığıyla mutlu olduklarını ve kendilerinin çocukları tarafından anlaşıldıklarını onlardan destek ve güç aldıklarını bildirmişlerdir.

Belki becerileri çok zayıf ama insanın gözünden, bakışından anlıyor. Konuşmadan mutlu olduğumu, üzgün olduğumu, sinirli olduğumu anlıyor. Her şeyi anlıyor mesela gelip beni öpmeye çalışıyor, sarılmaya çalışıyor, beni mutlu etmeye çalışıyor. (K05-39)

Bu dünyada yaptığım en güzel şey benim, kızımdır. Bilmiyorum, hani bazı insanlar bu duygularımı söylediğim zaman bana işte kendini kandırıyorsun, bence senin yaşadıklarından dolayı akli dengen yerinde değil muamelesi yapıyorlar ama çok samimi söylüyorum, belki sizin bu işin içinde olduğunuzdan anlarsınız, gerçekten kızım iyi ki var ve iyi iki bu tanısıyla birlikte. Söylüyorum bunu! İyi ki var yani. Benim için çok büyük aydınlık oldu kızım. (K12-46)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğun bakım ve eğitim süreçlerine daha yoğun vakit ayırdığı için sağlıklı çocuklarıyla ilgilenmekte güçlükler yaşadığını belirtmektedir.

Bu arada öbür çocuklarım okula gidiyor mesela onlara hiç zaman ayıramadım. Hiç. Çünkü büyük kızım TRT çocuk korosuna gidiyordu mesela. Küçük kızım ortaokulda mesela voleybola gidiyordu ki kızım daha hala söylüyor. “Anne, sen benim hiçbir maçına gelmedin. Antrenmanıma gelmedin.” diyor. Düşünüyorum. Çok haklı. Gerçekten gitmemişim. Çok üzüldüm. Ama dedi, “Üzülme” dedi. “Ben kendi kendime durmayı öğrendim.” dedi. (K10-69)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuklarıyla ilgilenmenin yanı sıra sağlıklı çocuklarıyla da ilgilendiklerini, çocuklarının bakım, eğitim süreçlerini kendilerinin takip ettiğini belirtmektedir.

Hep ben ilk etapta ilgilendim. O, işte “Ben gidiyorum ya izin alamam ya nöbetim var, şu bu.” derdi. Bütün sorumluluk bana aitti yani. Çocuk okurkene de hatta üniversiteyi 1 sene kazanamadı. Dershaneye ben yolladım işte gitsin tekrardan hatta paralı okusun çocuk hani tek çocuk. Yok öyle böyle derkene gizliden yazdık Amasya’da okudu. Amasya çıkınca zaten bir şaşırdı. O yazdırmadı ben her şeyi gizliden yaptım ve çocuğu da hani ordan kurtardım. (K09-54)

Çocukların Kardeş İlişkileri

Katılımcıların çocuk sayısı dikkate alındığında (Çizelge 3.4) 30 katılımcıdan 10 katılımcının 1 çocuğu olduğu, 20 katılımcının 1’den fazla çocuğu olduğu görülmektedir. 20 katılımcının çocuklarının kardeş ilişkileri incelendiğinde, engelli bir kardeşin varlığını kabul etmenin zorluğu, engelli kardeş ve babanın etkisiyle erken evlenmenin gerçekleşebildiği görülmektedir. Bazı katılımcılar sağlıklı çocuklarının gelişim sürecinde elde etkileri kazanımların zihinsel engelli çocuklarına da olumlu etkilerinin olduğunu bildirmektedir.

Büyük kızım hem çalıştı hem okula devam etti ama kardeşlerinin engelli çocuğu kabul etmesi o kadar zor ki, çok zor. Çünkü kimseden yardım almıyorsunuz. Hiç kimse destek olmuyor size... kızlarım evlenmişti. Onlar biraz erken, hem baba hem kardeş şeyinden erken evlilik yaptılar. (K10-69)

İnanın oğlum yürüdüğü zaman, kızıma dedim ki “Oğlumla beraber yürüsün Ya Rabbim anlayarak yürüsün.” İnanın ikisi de karşımdan yürüyerek geldi. Ve ben çok mutlu oldum. Adak adamıştım hatta unutmuyorum. Ve kızımın bütün olumsuz yanlarını, biz oğlumdan fırsat alarak, olumsuzları olumluya çevirdik. (K20-39)

Bazı katılımcılar sağlıklı çocuğunun zihinsel engelli çocuğunun bakım ve eğitim sürecinde kendilerine yardımcı ve destek olduklarını bildirmişlerdir.

En azından hani, yemek yediremiyor hocam ama yanına bir arkadaş olması, ne bileyim? Ona bir su içirmesi, pipetle bile su içirmesi bile evet benim için büyük yardımdır. Yanında biri olması, en azından acil bir şey olduğunda araması, birbirlerine destek olması evet güzel. (K13-49)

Katılımcıların bazıları, kardeş ilişkilerinde kardeş kıskançlığının olabildiği durumları bildirmişlerdir. Katılımcılar kardeş ilişkilerini kullanarak çocuklarına beceri kazandırmaya çalıştıklarını belirtmektedirler.

Oğlumuz oldu ama bu arada kızım (zihinsel engelli olan), aşırı derece de kıskandı. Çok kıskandı. Hatta, yemeden içmeden kesildi. Bir deri bir kemik kaldı. Şeyinden, kıskançlığından... Yedi yaşındayken benim oğlum da o zaman iki yaşındaydı. Aralarında beş yaş var. Oğluma öğretirken kızıma da öğrettim. (K04-54)

Zihinsel Engelli Çocuğa Tanı Konulma Sürecinde İlişkiler: *Kalırsa el beğensin, ölürsa toprak beğensin*

Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında ön plana çıkan konulardan bir diğeri zihinsel engelli çocuğa tanı konulma sürecinde ilişkilerdir. “Tanı öncesi” aşama dikkate alındığında zihinsel engelli çocuğu olan annelerin eğer ilk çocukları sağlıklı bir şekilde dünyaya gelmiş ve gelişimi normal seyrindeyse daha sonra dünyaya gelen çocuğun durumunda özel bir durum söz konusu olduğunda bu durumu fark etmektedirler. Katılımcıların tamamına yakını, çocuklarının özel durumunu ilk önce kendilerinin fark ettiklerini, şüphelendikleri için doktora gitmek istediklerini, babaların bu süreci ilk başta da kabullenmediği için doktora gitmek istemediklerini, geniş ailede yaşam söz konusuysa yakın çevre ve akrabaların da bu süreçte doktora gitmeyi istemediğini bildirmişlerdir. Geniş ailede yaşayan ve sosyal çevresinde çocukların gelişim sürecini gözlemleyen katılımcılar, çocuğunun gelişim sürecinin daha çok farkında olduğunu bildirmişlerdir. Tanı öncesi süreçte sağlık hizmetlerine başvurmakla ilgili anlaşmazlıklar aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Birini normal olarak büyüttük tabi arkasından hemen ikincisi gelince onunla bu gelişimini takip ettiğimizde geriden geldiğini fark ettik. Sonrası işte doktorlar vs. tahliller yapıldı ve çocuğun hiçbir şeyi yoktu. Doğumhanede oksijensiz kalmış dediler. Normal bir doğum olmuştu tabii ben bunu genç yaşta zihinsel engelli olarak fizik tedavi alarak da o zaman emeklemiyordu. (K14-49)

Görebildiğimiz hiçbir problem yoktu, gelişimi de çok normaldi. Ta ki biraz büyüyene kadar, ben 6 aydan sonra kızımdaki farkı fark etmiştim aslında. Çünkü ben kalabalık bir ailede büyüdüm. Hani etrafımda çok kuzenim, çocuklar vardı, küçük bebekler filan. Kızım bi garipti. Ben hemen anladım... Annelik hissi mi dersiniz, yani ben kalabalık aileye yoruyorum bunu ama benim çocuğum bi farklıydı yani. (K12-46)

Zihinsel engelli çocuğa tanı konulma sürecindeki ilişkileri şekillendiren konulardan birisi “annenin tanıya tepkisi”dir. Annelerin bu süreçte şok, acı, üzüntü, inkar, gelecek endişesi, suçlama gibi duygu durumlarını yaşadıkları görülmektedir. Bu duyguları yaşamamanın yanı sıra katılımcılar tanı almayla birlikte vakit kaybetmeden tedavi ve eğitim imkanlarını araştırmaya başlamışlardır.

Katılımcılar genellikle tanıyla ilgili bilgiyi aldıkları anda şok tepkisi göstermektedir. Engellilikle ilgili bilgi sahibi olan ve bu alanda çalışan bir katılımcı tanıyla birlikte yaşayacakları konusunda bilgi sahibi olduğu için tanı alma sürecinde daha fazla etkilendiğini bildirmiştir. Katılımcıların şok tepkileri ile ilgili paylaşımları şu şekildedir.

Doktorlar bazen ciddi anlamda bilmiyorum o kadar acımasız olduklarını düşünüyorum. Gitti tetkiklere baktı. Doktor bana sizin çocuğunuz ömür boyu yürüyemez, konuşamaz en sonda size bağımlı yaşayacak dedi. En son ben onun sesini duymadım, bayıldım. (K08-50)

Cesaretimi toplayıp doktora gittim. Oğlum artık iki yaşındaydı... Yalnız doktora girdiğimde, tabuta girdim... Benim için orada o anda hani şey olur ya, savaş filmlerinde askerlerin yanına bir bomba düşer, kolları bacakları kopar ama o acıyla, sıcaklıkla hissetmez ya tüm sesler uğuldar, tüm görüntüler flulaşır öyle bir şey oldum ben. Kekelemeye başladım. Ne diyosunuz? Şimdi ben özel eğitim öğretmeni olarak ağırın ömür boyu bakıma muhtaç olduğumu biliyorum... 10 yıllık deneyim şunu öğretti. İstenmezler, kabul görmezler, yalnızlaşırlar, sen ve o da reddedilirsin. Kimse kalmaz, kaldı ki eğitim sorununu biliyorsun. Maddi kaynakları ve yetersizlikleri biliyorsun manevi kısmı biliyorsun hepsini biliyorsun. Ölürken insanın geçmiş filmi gözünün önünden geçer ya benim gelecek filmim gözümün önünden geçti... Benim özel eğitim öğretmeni olduğumu bildiği için kabul edebileceğimi düşündü ama başarısız oldu. Orada ben özel eğitim öğretmeni değilim, çocuğumun annesiyim. (K27-43)

Katılımcıların önemli kısmı tanıdan sonra üzüntü ve hayal kırıklığı yaşadığını, acı duyduğunu bildirmiştir. Katılımcılar üzülmelerin kendilerine ve çocuklarına yarar sağlamadığını ve harekete geçmeleri gerektiğini belirtmektedir. Bir katılımcı (K24-47) çocuğunun özel durumunu kabullendiğinde acılarının ve üzüntülerinin hafiflediğini bildirmiştir.

Maddi, manevi tabi ki baya bir yıprandık... Bir sürü hayal kırıklıkları, acılar yaşadık. (K13-49)

Ben tabi çok kötü hissettim kendimi. Tabi ilk başlarda bi böyle çok üzülüm. Ama sonradan üzülmemin işe yaramayacağını, hani elimden ne geliyorsa onu çocuk için yapmam gerektiğini, onunla ilgili kitaplar okudum. (K06-63)

Tedavisi için işte iki yaşındayken tanı konuldu... Daha sonra ben bunu işte kabullendim. Artık üç yaşında mı dört yaşında falan kabullendim. Bu dedim tamam bu şekilde devam edecek. Bu yaşadığım üzüntüler, çektiğim acılar bir nebze hafifledi kabullenince. (K24-47)

Zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenmemek tedavi ve eğitim sürecine başlamak için katılımcıların hem daha geç harekete geçmelerine neden olmaktadır hem de acılarını ve üzüntülerini artırmaktadır. Katılımcıların bazıları çocuklarının etiketlenmesinden çekindiği, ilerleyen zamanlarda eğitim ve iş hayatında sorun yaşayabileceğini düşündüğü için özel eğitime başvurmak istemediklerini ve kabullenemediklerini bildirmişlerdir. Gelecek endişesi, “tek başına” baş etmenin zorluğu, zihinsel engelli çocukla ilgili bilgi eksikliği, maddi ve manevi kaynakların eksikliği, sosyal destek mekanizması çocuğun özel durumunu kabullenme sürecini etkilemektedir.

Yani, kötü bir zamandı. Yani, kabullenemiyorsun falan. Hani, bakıyorum diyorum ki: Benim çocuğumun eli ayağı düzgün, bir engeli yok, hiçbir şeyi yok gibi geliyor insana ama tabi biraz kabullenmem baya bir zaman aldı. Özel eğitime göndermek istemedim. Baya bir sıkıntı yaşadık. Özel eğitim merkezi bulduk, gittik kuruma, kurumla konuştuk ama tek düşündüğüm hani bilmiyorum ya engelli şeyisini dedim ki; ilerde ben buraya getirirsem, hep engelliler var burada. Benim çocuğumun nüfus cüzdanına eskiden öyle derlerdi, hani engelli yazar. Hiçbir yere gidemez. Çalışamaz. Okuyamaz. Hani, engel olur bu tür şeyler diye, hep böyle düşünmüştüm. (K03-38)

Raporu aldım çok kötü sarsıldım zaten. Bir süre ailem kaldı altı ay kadar. Psikolojik olarak hiç iyi değildim. Kaçıyordum. İşe gidiyordum sabah sonra geliyordum işten oğlumun yemeğini yedirip, uyutup kaçıyordum evden gidiyordum. Kabul etmek istemiyordum. İlk altı ay sürekli iç konuşmam şey diyordu. Kafayı yiyicem ben bununla tek baş edemem. Maddi kaynağım yetersiz, manevi kaynağım yetersiz tek başımıza hayatımızı idame ettiremeyiz. (K27-43)

Bir katılımcı eşiyle ilişkilerinin iyi olmadığı ve sürekli kavga ettikleri için bu süreçte çocuğunun etkilendiğini düşünmüş, bu konuda kendini ve eşini suçlamıştır. Tanıdan sonra boşanma kararı aldığını bildirmiştir.

Eşimle zaten ilişkimiz iyi değildi. Zaten onu öğrendikten sonra bizim yüzümüzden oldu diye düşündüm. O nöbet geçince. Çünkü kavgamızdan sonra olduğu için zaten doktor da dedi “Büyük bir travma geçirmiş.” dedi. Ondan sonra öyle deyince ben de o zaman boşanmayı tamamen kararlaştırdım. Ama hani aile yuvayı bozma falan dediler, bir sene falan yine öyle devam ettim baktım olacak gibi değil boşandık. (K02-50)

Katılımcıların önemli kısmı tanıdan sonra “tedavi ve eğitim imkanlarını araştırmaya” başladıklarını belirtmiştir. Ailenin ve eşin tedavi sürecinde destek olmamaları, hastaneye gitmeyi istememeleri katılımcıları ve aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Tedavi ve eğitim imkanlarına erişmek için şehir değiştiren ve boşanma sürecini geciktiren katılımcılar bulunmaktadır.

Tabi ben, bu süreçte hastaneye gidip gelmeye başladım. Çocuğu götürmeye kendi başıma. Aile istemiyor. Tedaviyi istemedi. Ben çabalarımla çok uğraştım kızımı tedavi ettireyim diye ama bir yerde artık ben de yorulmuştum, bıraktım. (K15-49)

Dedim ki bu öyle olmayacak bir de bilmiyorsun ya bir de zihinsel engelli etrafında kimse yok, ne olduğunu anlamıyorsun, bu öyle olmaz dedim. Araştırdım, buraya geldik tayin falan. Kız yedi yaşına geldi. Dedim bunun okulu falan var. O zaman bunun okulunu falan bulmak bu kadar yaygın değildi. (K09-54)

Zihinsel engelli çocuğa tanı konulma sürecindeki ilişkileri şekillendiren konulardan diğeri “babanın tanıya tepkisi”dir. Babaların bu süreçte şok, üzüntü, hayal kırıklığı, suçlama, utanç, ilgisizlik, inkar gibi duygu durumlarını yaşadıkları ve terk etme, evden ayrı yaşama gibi tepkiler verdikleri görülmektedir.

Eşim de durumu öğrendi benim yanımda. Onun gereksiz bir konuşması oldu... “Kalırsa el beğensin, ölürse toprak beğensin” gibi bi kelime kullandı. Ama benim o kullandığı kelimeye üzülmem de kısa sürdü. Şunu anladım, duygusal düşünmemeye

bakıyorum. Demek ki ben bir şeyleri kabul etmezsem, bu cahil kabul etmeyeceğini anladım. (K20-39)

Kızımın babası hiç duymamıştı yani oradan çıktığımızda şok halindeydik. Hani rapor çıkacak, süreç başlayacak. Teşhis ilk konduğunda çok şaşkındık. (K26-49)

Tabii ki o da üzüldü... (K05-39)

Çocuğunun engelli olduğunu öğrenen babanın hayal kırıklığı yaşadığını ve kendilerini terk ettiğini K07-41 ve K16-41 şu şekilde ifade etmiştir.

Eşim geldi, güya elinden tutup götürecekmış de çocuğu falanmış da fişmanmış da. Kızım tabi çok özürlü bir çocuk olunca, bütün hayalleri yıkılmış da öyle bir çocuğun psikolojisini kaldıramazmış da. Çocuğu bıraktı gitti. Terk etti... Sonra da 2 yıl sonra ayrıldık. (K07-41)

Kızım üç yaşlarındayken tanı konuldu. Tanıyı öğrendiğimiz gün eşim evi terk etti. Hiçbir şey söylemeden gitti. Köye gitmiş. 6 ay sonra da köyden bir kızla evlenmiş... (K16-41)

Bazı katılımcılar çocuğunun zihinsel engelli olması nedeniyle eşleri ve eşlerinin aileleri tarafından suçlandıklarını ve mahkemede bu konunun gündeme getirildiğini, bu suçlama üzerinden kendilerine psikolojik şiddet uygulandığını belirtmektedirler.

O dönemde hani iyi bir anne olsaydın bu çocuk böyle olmazdı gibi şeyler söylemeye başladı. Sen okumuş insansın. Biliyorsun ne olduğunu bunu söylemesinin amacı maksat bana psikolojik baskı uygulamaktı. (K14-49)

Aynı zamanda babası da hiçbir şekilde kabullenmiyordu çocuğunun engelli oluşunu ve hep diyordu ki soranlara “Doğumda düşürmüşler çocuğu, ondan böyle

olmuş.” Halbuki, hiç öyle düşürme falan da yok. Herkese öyle söylüyorlardı. (K04-54)

Bazı katılımcılar çocuğunun zihinsel engelli olması nedeniyle ailelerin utandıklarını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar eşleri utandığı ve çekindiği için çocuklarının eğitim sürecinde yalnız kaldıklarını belirtmişlerdir.

Çocuğundan utanıp RAM’a götürmeyen aileler tanıdım. Öyle veliler, komşularımız falan vardı. (K30-51)

Ama işin ilginç ne biliyo musunuz? Adam okuldan içeriye girmiyö. Mesela işte okulun diğer fizyoterapistler, eğitimcisi, grup öğretmeni diyo ki yani babası da gelsin, babasıyla da konuşalım, tanışalım. Ya var ya adam arabanın içinde oturuyodu, biri ona doğru geliyo mu hemen gidiyodu. Daha sonra bizi okula götürmeyi de bıraktı. (K08-50)

Katılımcıların çoğunluğu eşlerinin ilgisizliğini ve sorumsuzluğunu dile getirmektedir. Bu ilgisizlik çocuğun hastane ve eğitim süreçlerinde yoğun biçimde hissedilmektedir. Babanın ilgisizliği annenin bakım yükünü artırdığı gibi çocukla ilgili bakım dışı rol ve sorumluluklarını da artırmaktadır. Anneler çocuklarının bakımı dışında bütün süreçlerde genellikle “tek başlarına” rol ve sorumluluk üstlenmektedirler.

İki yıl boyunca ben sürekli hastanelere gittim. Tanı konulsun, işte tedavi edilsin. Hep özellere gittim. Hep tek başıma gittim. Babasıyla babaannesi “Gitme! Niye gidiyosun? Evde de çocuklar var. Biz aç kalıyoruz. Olursa olur, ölürse ölür.” Bu kelimeyi kullandılar hep bana. (K24-47)

Aslında on bir aylıkken öğrendim. Oğlum kucağımda merdivenlerden nasıl bir ağlayarak iniyorum. Babasının şunu söylediğini hatırlıyorum. “Ne ağlıyorsun ya gören de birşey oldu zannedicek.” (K08-50)

O zaten hastaneye falan gelmediği için, her şeye ben koşturduğum için sanki o dünyada var mı yok mu, ben kendi içimde neler yaşıyorum bilmiyorum... Hep kendi aleminde, hep kendi başına. Hani bekar olur da herkes kendi hayatını yaşar ya öyle. (K09-54)

Katılımcıların çoğunluğu, çocuklarının zihinsel engelini ve özel gereksinimini eşleri tarafından kabullenilmediğini bildirmişlerdir. Bu durumun eş tarafından kabullenilmeyişi, annelerin bu süreçte “yalnız” kalmasına, annenin eş ve eşin akrabaları tarafından suçlanmasına, babanın zihinsel engelli çocuğuna şiddet uygulamasına, özel eğitim sürecine katılmasını engellemeye, babanın tanı ve tedavi süreçlerini reddetmesine, çocukla ilgili bütün rol ve sorumlulukların anne tarafından üstlenilmesine, çocuk için engelli raporu alınmasını engellemeye yol açmaktadır. Babanın çocuğun engel durumunu kabullenmeyişi eşler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

O kabullenmedi. Belki de sorun ondan başladı. O kesinlikle çocuğunun engelli olduğunu kabullenmedi. Ya hep beni suçlama... İşte “Çocuğu süttten kestin 13 aylıkken, 14 aylıkken nöbeti başladı.” Mesela onda bile beni suçladı... 20 günlükken büyük oğlum yere düşürdü çocuğu. O yüzden büyük oğlumu suçladı. (K19-42)

Tahammülü yoktu kızıma. Yani onun özel durumunu asla kabul etmedi. Şöyle, mesela çocuğuma bağırmasına katlanamıyordum... Hiçbir şeyden haberi olmayan tanı almış bir çocuğa senin zulmetmeye hakkın yok. Onu döktü diye bağırıyor, başka bişi için bağırıyor, ya her şey için fark etmez. (K12-46)

Geniş Ailede Yaşam

Katılımcılardan bazıları evlendikten sonra eşlerinin kök aileleriyle birlikte yaşamışlardır. Geniş ailede yaşam genellikle evliliklerinin ilk yıllarında çocuklarının doğumuna kadar, bazı katılımcılar da ise daha uzun süre devam etmiştir. Geniş ailede yaşam ailenin ekonomik sorunlarını artırmakta, sosyal çevreleriyle ilişkilerini

sınırlandırmakta, ev içerisinde iş yükünü artırmakta, annelerin çocuklarına zaman ayıramamasına neden olmakta, akrabaların aile içi konulara müdahale etmesine yol açmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun tanı süreçlerinde ve hastane süreçlerine, eğitim süreçlerine müdahale etmeleri aile içi anlaşmazlıklara ve sorunlara yol açmaktadır.

Aynı evde yaşıyoruz... Yani diyorum ya on üç kişi ve dışarıdan bir kaynım daha vardı evli olan. Onlar da gidip, geliyordu. Sürekli evin içi böyle bulgur kazanı gibi. Ben, böyle çocuklarıma çok zaman ayıramadım. Onlara yemek yap, bulaşık yıka, çamaşır yıka. (K15-49)

Ben, o evde bi insan değil de bi hizmetçiyim gibi. Ya benim hiçbir yerde fikrim sorulmuyodu. Hiçbir zaman önemsenmiyodum. Ben, canımın istediğini bile alıp yiyemiyodum... Ben bunun eğitimi için özel eğitime götürdüm. Üç yıl boyunca kendim bekledim orda. Sürekli hakaretler, aşağılamalar, kavgalar. Kayınvalidem gittiğim yeri biliyo mesela randevum da var. O gün söylüyorum, gidicem diyorum. Çevreye, komşulara dediği laf şunlar: “Gelin çocuğu alıp gidiyo ama nereye gittiği belli değil.” Bu tarz konuşmalar, bu tarz hakaretler, aşağılamalar, incitici sözler... Ama ben çocuğumun tedavisine odaklandığım için işte herhangi bi şeye girmiyodum, tartışma veya münakaşa edersem hiç götüremem... Daha sonra oğlum altı-yedi yaşlarındayken falan evliliğimiz tamamen çatırdadı. (K24-47)

3.2.2.4. Toplumsal Cinsiyet Roller: Ne yapacaksın kadınların çilesi de bu

Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde yer alan bir diğer kod toplumsal cinsiyet rolleridir. Bazı katılımcılar toplumsal cinsiyet rollerinin ve cinsiyetçi iş bölümünün erkek tarafından çalışmak ve eve gelir getirmek, kadın tarafından çocuğun bakımı, tedavisi ve eğitimi takip etmek şeklinde yapılandırıldığını belirtmektedir. Bu iş bölümünde, erkekler çocuğun bakım, tedavi ve eğitim sürecinden uzak kaldığı için süreci kabullenememekte ve algılayamamaktadırlar.

Onun zihniyeti şu şekildeydi: “Ben çalışıyorum, para getiriyorum, a kalmıyorsunuz. Ben görevimi yaptım bitti!” Onun düşüncesi bu şekildeydi. “Ben para getiriyorum, a değilsiniz.” (K24-47)

Bir şey yapılmalı. Sadece anneler yetmiyor. Ha bir de şey babalar eğitilmeli bence. Erkekleri suçladığım için değil. Anne ocuklarla bir arada olduğu için zaten mecburen bir yola giriyor. Oysa baba zaten dışarıda çalışan, para getiren, çocukları seven hani çok algılayamıyor süreci. Babasının da süreci algılayabilmesi için de çok ciddi bir süreç gerekiyor. Bunu bazen her kadın anlatamıyor. Oysa profesyonelden destek alınması ilk teşhis koyulduğunda bir profesyonel babaya hatta çocuğun yakın çevresi eğitilmeli. (K26-49)

Bazı katılımcılar yapılan bu cinsiyetçi iş bölümünde erkeklerin rol ve sorumluluklarını yerine getirmediğini, bu nedenle maddi konularda ve aile içi ilişkilerde sorun yaşadıklarını belirtmektedir.

En büyük konumuz maddiyattı. Diyelim hani bir adamın görevi evine bakmak di mi... Kadının da görevleri belli. Ama O, onu yapmıyordu. Ben diyorum ya, bazen ben kızımı komşumda doyuruyodum. (K25-45)

Aile içinde yapılan iş bölümünde cinsiyetçi bir bakış açısı gözetilmeden eşitlikçi bir anlayışla iş bölümü yapılması halinde erkeğin yapılan iş bölümüne göre davranmadığı, rol ve sorumluluklarını yerine getirmediği görülmektedir.

Hep şey derdim “Emzirmek dışında tüm sorumlulukta eşitiz.” derdim o da “Evet haklısın.” derdi. ocuk doğduktan sonra böyle olmadı. ncesinde konuşmama rağmen her şey sadece benim sorumluluğumdaydı. Ondan bir şeyleri rica etmek zorunda kalıyordum... Hem eve yetiş, çocuğa yetiş. Tabi bunlar onu rahatsız ediyormuş sanırım. Böyle keyifsiz, yüzü asık yapıyormuş. Ama bana göre dengeydi hani bu. Velhasıl çatışmalar başladı. Benim uykusuz gecelerim, anlayış grmemem... (K27-43)

Bir katılımcı aile içi ilişkilerde yaşadığı sorunların sosyal çevresi tarafından “kadınların çilesi” olarak görüldüğünü şu şekilde belirtmiştir.

Akrabaları, zaten böyle sonradan iyi olur derlerdi, sonradan düzelir bir şey olmaz, ne yapacaksın kadınların çilesi de bu derlerdi. Senin de kaderin buymuş ne yapacaksın iki tane çocuğun var derlerdi. (K01-47)

Toplumsal cinsiyet rolleri, katılımcıların eşlerinin erkek çocuk beklentisi ve çocuğa isim verme konusunda da dikkat çeken bir konudur. Bir katılımcı (K09-54) boşanma kararını kendisinin aldığını ve boşanma davasını açtığında eşinin bunu “erkeklik gururuna” yediremediği için reddettiğini şu şekilde belirtmiştir.

Aldattığı için boşanıyordum dedim. O zaten şok geçirdi. Çünkü sen beni boşayamazsın ben seni boşucam dedi. Ben ona dava açtım. O benim davamı aldirtti avukattan. Ben açıcam dedi açtı. Avukat parasını da benden aldı. Yani hani nasıl diyim erkeklik gururu ben açıcam dedi. İyi aç dedim parasını da benden aldı öylelikten yani inanamadı sanki ona muhtacım boşanamıcam zannetti. (K09-54)

3.2.2.5. Ekonomik Durum

Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında sosyal boyutta ön plana çıkan konulardan bir diğeri ekonomik durumdur. Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında ekonomik durumla ilgili olarak ele alınan kodlar kadının iş gücüne katılımı, erkeğin iş gücüne katılımı, ekonomik sorunlar, ekonomik destek, hizmetlere erişimdir.

Kadının İş Gücüne Katılımı: *Engelli bir kızım olduğu için hayatım boyunca çalışamadım*

Katılımcıların önemli bir kısmı, boşanma öncesi süreçte, zihinsel engelli çocuğu olduğu, çocuğunun bakımıyla ilgilendiği için çalışamadığını bildirmektedir.

Bir de ekonomik özgürlüğüm olmadığı için, çünkü engelli bir kızım olduğu için hayatım boyunca çalışmadım. Eğer engelli bir kızım olmasaydı ben mutlaka çalışırdım. (K04-54)

Çalışan katılımcılar çalışma koşullarını “çocuğun özel durumuna göre” düzenlemektedirler. Genellikle çalışmak için çocuğunun eğitim aldığı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi, sivil toplum kuruluşu, uygulama okulu, çalışma yaşamında esnekliğe uygun özel sektör kurumları tercih etmektedirler. Ya da çocuğuyla gidip gelebileceği, evden çalışabileceği işleri tercih etmektedirler. Uygun şartlarda iş bulamayan katılımcılar çalışmadıklarını belirtmişlerdir. Uygun koşullarda çalışıp birikim yapan katılımcılar boşanmak için ekonomik şartların olgunlaşmasını beklemektedirler.

Ben dernekte çalıştım. Büro yönetimini ilk okudum. Orda memurluk yaptım. Kızımla beraber gidip geldiğim için hani yanımda götürdüm orda da eğitim vardı. İlk derneğe öyle girdim. Önce kurucu temsilcisinde işte yönetim kuruluna girdim, sonra memurluk falan derken orada yirmi küsur sene falan çalıştım. (K09-54)

Kızımın anaokulunda başladım. Engelli iş eğitim uygulamaları var engelli çocukların ona başvurduk. Ondan sonra okul döneminde ben tabii gidip yanında kalıyordum. Okuldakilerle de kaynaşınca okulda servis hostesliğine başladım. Hem çocuğumun yanında kalıyordum gözümün önünde oluyordu hem de para biriktirmeye başlamıştım. O şekilde birikimle kendi evimin eşyalarını aldım vesaire, işte biraz birikim sağladım. Sonra belli şartlar oluşunca ayrılmaya karar verdim. (K14-49)

Katılımcı (K08-50) çalışma yaşamını çocuğunun özel durumunu göz önünde bulundurarak genellikle çocuğunun özel eğitim aldığı kurumda çalışma deneyimleri olmuştur. İşten ayrılma durumunda sosyal çevrenin ve ailenin desteğiyle çocuğunun bakımını sürdürebileceği koşullarda çalışmışlardır. Genellikle erkeğin düzenli gelir elde etmediği ya da finansal kaynakları yönetemediği durumlarda ekonomik sorunlar yaşanmaktadır.

Boşanma öncesi dönemde çalışan kadınlar, ekonomik olarak sorun yaşamadıklarını, maddi durumlarının iyi olduğunu bildirmektedir. Ekonomik olarak sorun yaşamayan katılımcıların genellikle kendilerinin ve eşlerinin düzenli gelir getirici bir işte çalıştıkları ve ihtiyaçlarını karşılayabildikleri görülmektedir.

Ekonomik durum, benden kaynaklı olarak çok çok iyiydi İstanbul şartlarında. Öyle söyleyeyim. Çünkü benim çok iyi bir işim vardı. Oradan gelen gelir işte, onun da kendi işleri vardı. (K18-46)

Yani ben kendi evimi almıştım. Çalışıyordum, maaşım vardı. (K06-63)

Zihinsel engelli çocuğu tanı almadan önce çalışan katılımcıların, çocukları tanı aldıktan sonra iş yaşamından ayrıldıkları ve kariyer hedeflerini değiştirdikleri görülmektedir.

Kızımın tanı almasıyla birlikte tabi birazcık iş hayatıma ara... ya ara demiyim de iş hayatımı daha kısıtlı halde götürmeye çalıştım bir dönem. Sonra tabii ki kızım birazcık daha büyüyünce, kimseye emanet edemeyeceğim zamana gelince mecburen iş hayatımı bitirmek zorunda kaldım yani... Bakıcı... Denedik bir süre ben ve maalesef çok verim alamadığım için, çocuğumun iyiliği için, hayatta kalması için mecburen iş hayatını bitirip işte kızım ile beraber yaşamaya başladık. (K12-46)

Uzun yıllar muhasebecilik yaptım. Kızımın bu durumu ortaya çıktıktan sonra bırakmıştım. (K18-46)

Bu arada çalışıyodum ben, oğlumun durumundan sonra ben işimden ayrılmak durumunda kaldım. Tamamen oğluma odaklanmıştım o zaman. (K22-47)

Çalışan katılımcılar ailede yaşanan ekonomik sorunlar, eşin para yönetimini yapamaması ve gereksiz harcamaları nedeniyle ve zihinsel engelli çocuklarının

tedavi ve eğitim hizmetlerini daha iyi şartlarda almaları için zorlu şartlar altında çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Ona bağımlı olduğum için o zaman dedim ya sosyal güvencemiz yoktu. Mecbur, işte baba para verecek de ben götürücem. Ben, bu arada tabi kendi kendime dişimi turnağıma takıp gece gündüz dantel örüyordum. Bir şeyler yapıyordum, babadan gizli ki para biriktirip çocuğumu özel doktora götürebiliyim. (K04-54)

Kadın “aman gözü de karaymış” dedi böyle. Aslında karaymış değil, çaresizmiş kısmı daha uygun. (K08-50)

Hani devletin ödediği her çocuğa para çıktı sigortalıya da. Zaten bir servis parası var. Servis parasını alabilmek için on sene kuyu gibi bir yerde mantı, erişte yapıp onları sattım ki bir 100 TL alayım, diye. (K10-69)

Erkeğin İş Gücüne Katılımı: Serbest çalışırdı. Benim paramı da alırdı, kendi parasını da alırdı

Katılımcılar genellikle eşlerinin gelirlerinin düzensiz olduğunu, kendilerine yetmediğini ve ekonomik sorunlar yaşadıklarını bildirmişlerdir. Erkeğin kazancının düzensiz ve az olması, kazandığı parayı gereksiz harcamakla ilgili sorunlar aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Erkeğin düzensiz bir gelir elde etmesi, çocuğun bakım yükü nedeniyle kadının iş yaşamına katılmakla ilgili yaşadığı sınırlılıklar, zihinsel engelli çocuğun mama, tedavi, cihaz, eğitim gibi özel gereksinimleri ailenin ekonomik yükünü artırmakta bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Bazı katılımcılar eşlerinin ek gelir elde etmek için ek işler yaptığını, eşlerinin erken emekli olmasının, çalışmamasının ekonomik zorluklara yol açtığını bildirmiştir. Çok az sayıda katılımcı eşinin düzenli bir işte çalıştığını ve iyi bir gelir elde ettiğini bildirmiştir.

Serbest çalışırdı. Benim paramı da alırdı, kendi parasını da alırdı ama eve de o zamanlarda hiçbir şey yapmazdı. (K02-50)

Babası bize hiç danışmadan etmeden emekli olmuş. Yani, sigortası dolmuş. Halbuki çok gençti. Çalışması gerekirken... Zaten evimiz kira, o emekli olmuş çok az bir parayla. İşten de çıktı. Ben bu sıkıntılar için oğlum oraya 1 sene gitti. 2. sene saatli aldılar... Benim çocuğum gerilemeye başladı. (K10-69)

Ekonomik Sorunlar: Parayı kullanmasını bilemeyen bir eş

Zihinsel engelli çocuğun bakım yükü nedeniyle anneler iş gücüne katılımı ile ilgili sınırlılıklar yaşamakta, çalışma yaşamlarını ve kariyer planlarını çocuklarının özel gereksinimlere göre düzenlemektedir. Zihinsel engelli çocuk için ek ihtiyaçlar ve masraflar aileye ekonomik bir yük de getirmektedir. Erkeğin iş gücüne katılımı düzensiz gelir elde etmesi, para yönetimi ve harcamalar konusunda bilinçsiz davranışlar, bahis ve kumar oyunları, borçlar ailelerin ekonomik sorunlarını derinleştirmektedir. Erkek iş gücüne katılım bir gelir etse dahi aile yaşamında gösterdiği sorumsuz davranışları para harcama konusunda da gösterdiği için eşler arasında yaşanan iletişimde ve ilişkide gerilim artmaktadır. Ekonomik sorunların bir sonucu olarak eve haciz gelmesi, kredi ve kredi kartı borçları aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Katılımcıların çoğunluğu ekonomik sorunlar yaşamaktadır.

Yine böyle kredi borçları var. Kaynım işte geldi. Kredi borçları... Çalışma, iş konusunda bir işe başlamasını şey yaptık. Yani bizim ayrılma sebebimizin başı iş tabi ki oluyor. Artık içmesini de bir kenara bıraktım. Eve bir para gelmesi lazım. Ben, çocuklarla anca gidiyorum, geliyorum. Para yok çünkü. Eve haciz geliyor. Çocuğuma ben, engelli oğluma ekmeğe ısıtıp sana yağ sürdürüp yedirdim. Çocuğuma düşünün yani onun yüzünden. Eve almadığı bir eşya yüzünden. Eşyayı almış, gitmiş başka bir yerde satmış. (K10-69)

Düzenli bir işi var ama parayı kullanmasını bilemeyen bir eş. (K23-42)

Bizim evde elektrik tesisatı kırıldı. Elektrik faturası ödenmedi. Su saati sökülürdü. Götürürlerdi. Çamaşırlarımız ortada kalırdı. Ben taa anneme çamaşır taşırdım yıkamaya. Elektrik saatimiz sökülürdü. İcraya giderdi. Oğlumu sünnet ettim. Sünnette toplanan altınlar var. Onları bozdurdum. Gittim, elektrik saatimi icraları kapattım. Getirdim yani açtırdım. (K04-54)

Ekonomik Destek

Katılımcıların bazıları, boşanma öncesi süreçte “eşlerinin ailesinden ekonomik destek” kredi kartı borçlarını ödeme, evin mutfak ihtiyaçlarını karşılama şeklindedir. Kadının boşanmasını önlemek, aile içindeki huzuru sağlamak amacıyla eşin ailesinin ekonomik destek sağlamaya çalıştığı görülmektedir.

Gidiyor mesela işte para da yok evde. Hani öyle yiyecek, içecek, şuymuş buymuş yok. Şimdi annesigile gidiyor azıcık çay getiriyor, azıcık şeker getiriyor annesigilden, makarna getiriyor, yiyecek getiriyor. Bununla bir hafta geçineceksin. (K01-47)

Kaynanam gelecek. Bana beş lira, on lira verecek. Pazardan gidicem, iki sebze alcam. Çocuklara yemek pişircem. Hep ömrüm öyle geçti. Yirmi iki yılımı öyle geçirdim. (K04-54)

Bir katılımcı (K10-69) ise eşinin kardeşi tarafından kredi kartı borçlarının ödendiğini fakat kayınpederi tarafından ekonomik olarak destek sağlanmadığını şu şekilde ifade etmiştir.

Kaynım gelmişti. Kaynım, ben dedi. Onun kredi borçlarını... “Sana para yollayacağım.” dedi bana. Sen, dedi. Şey yapma, dedi. Sonra telefon etti. Ben abimin borcunu bitireceğim. İşte kredi borcunu bitireceğim, dedi... Kayınpederim bana aç kalsanız, dedi dilerseniz bir dilim ekmek vermeyeceğim, dedi. Ne kadar ağır bir şey biliyor musun? İşte yani o kadar zor ki, nasıl diyeyim size? Kendinizi o kadar kötü

hissediyorsunuz ki hiç güvenecek kimseniz, Allaktan başka kimse olmadığını anlıyorsunuz. (K10-69)

Katılımcıların bazıları, boşanma öncesi süreçte “kök ailelerinin ekonomik destek” sağladığını belirtmişlerdir. Kök ailenin ekonomik desteği, mutfak ihtiyaçlarını, çocukların temel ihtiyaçlarını, kırtasiye, giysi, kömür ve yakacak ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.

Düşünsenize benim birçok şeyimi ailem karşılıyor. Kömürüm bitiyor gidiyor ordan alıyorum, doğru düzgün yemek bile yapmıyorum. Annem yapıyor kızım sen çocukla uğraşıyorsun bilmem ne diye. (K08-50)

Çoluk çocuk battaniye altında. Soğukta üşürlerdi. İstediklerini giyemezlerdi. Almazdı ki hiçbir şey. Ben hep kardeşim para verirdi. Ben alırdım. Okullar açıldığı zaman kardeşim kırtasiye ihtiyaçlarını görürdü. Annemgil hep evden bir şeyler koyar, getirirlerdi. Onlarla idare. Yani, hayatım boyunca onların desteğiyle o evlilik yıllarım da öyle geçti. (K04-54)

Katılımcıların bazıları, boşanma öncesi süreçte “sosyal çevrelerinin ekonomik destek” sağladığını belirtmişlerdir. Sosyal çevrelerinde engelli refahı alanında çalışan sivil toplum örgütleri, komşular, yakın akrabalar maddi destek sağlamaktadırlar.

Dediğim gibi dernekteki arkadaşların yardımları... (K10-69)

Hizmetlere Erişim

Katılımcıların hizmetlere erişimi ile ilgili konuda kreş hizmetlerine erişim, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim, sağlık hizmetlerine erişim konuları ön plana çıkmaktadır. Katılımcıların bakım yükünü azaltmak, çocukların gelişimini desteklemek bakımından “kreş hizmetlerine erişim” önemlidir. Çocuklar kreş hizmeti aldığı süreçte kreş yöneticileri ve çalışanları tarafından ayrımcı davranışlara maruz

kalabilmektedir. Hizmetlere erişim konusunda katılımcıların önemli bir rol ve sorumluluk üstlendiği anlaşılmaktadır.

İki yıl da kreşe gönderdim kızımı. Olumsuz hareketlerini, orda arkadaşlarla kaynaşsın diye. (K20-39)

Çocuğu kreşe götürüyordum, eğitime götürüyordum tüm çaba bende idi. (K29-56)

Bazı katılımcılar çocuklarının özel gereksinimiyle ilgili durumun kreşte öğretmenleri tarafından fark edildiğini ve özel eğitim için yönlendirildiklerini belirtmişlerdir. Bu durumun kaynağında annenin ve sosyal çevrenin bu konudaki bilgi eksikliği ve babasının ilgisizliği bulunmaktadır. Bir katılımcı (K27-43) çalışmak zorunda olduğu için çocuğunu kreşe verdiğini ve çocuğundan dolayı şikayet işittiğini, bunun psikolojik yükünün olduğunu bildirmiştir.

Birinci sınıf çağına gelince öğretmeni dedi ki “Bu ilkökul çocuğu değil, bunun kreşe gitmesi gerekiyor.” dedi. “Anaokuluna gitsin ki orda el becerileri gelişsin.” dedi. Sonra anaokuluna gönderdim. Anaokulundaki öğretmen dedi ki “Biz bu şekilde bu çocuğu kabul etmeyiz. Hani özel eğitim dersi alsın.” (K23-42)

Katılımcıların bakım yükünü azaltmak, çocukların gelişimini desteklemek bakımından önemli olan konulardan bir diğeri “özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim”dir. Özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim konusunda ekonomik sorunlar ve maddi konular önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda maddi ve sosyal destek almayan, profesyoneller tarafından yönlendirilmeyen katılımcılar zorluklarla karşılaşmışlardır. Özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri ile ilgili konularda da anneler “yalnız” bırakıldıklarını vurgulamaktadırlar. Katılımcılar şu an rehabilitasyon hizmetlerinin önceki dönemlere kıyasla daha yaygın, erişilebilir ve maddi açıdan uygun olduğunu bildirmişlerdir. Babanın çocuğun zihinsel engelli olmasını kabullenememesi hizmetlere erişimi olumsuz etkilemektedir. Çocukları için

özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden hizmet alan anneler genellikle aldıkları hizmetin çocuklarının gelişimine olumlu katkıları olduğunu belirtmişlerdir.

O ara hiçbir yerden destek almadım. İşte özel eğitime gidecektim... O zaman da Ankara'da bir tane özel eğitim okulu varmış. Onu da hastanede söylemişlerdi. İşte tabi artık bu süreçte oğlum beş yaşına filan geldi. Ben okul araştırıyorum devamlı. Rehabilitasyon merkezi daha kapıdan girerken bana işte babasının sigortalı, emekli sandığı olup olmadığını sordular. Ben de sigortalı deyince siz buraya gelemezsiniz. Oranın fiyatı o zamanlar 500 TL 'ydi ve babasının 300 TL aylığı vardı ve ben araştırmaya girdim. Bunları hep ben tek başıma yaptım yani. (K10-69)

Katılımcılar bir profesyonelin yönlendirmesi ve bilgilendirmesiyle özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine eğitim için gittiklerini belirtmektedir. Katılımcılar zihinsel engelli çocuğunun eğitim alması için maddi olanlarını sonuna kadar kullanmaya çalışmışlardır.

Arabamı sattım. Sonra kızımı uzun vadeli bir özel eğitime başlattım raporu çıkana kadar. Yani şöyle söyliyim size, o yıllarda bir araba parasına bir buçuk yıl haftada yaklaşık otuz saat derse anlaştım okulla, kurumla. Sonra rapor çıkınca o raporu da üstüne ekleyerek, bu süreci iki yıl okul parası hiç ödemedem özel dersle, haftada otuz saat bireysel ders aldırarak başladım. (K12-46)

Bir katılımcı (K13-49) eşinden ayrı yaşamaya başladıktan sonra, bulunduğu ilde özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi olmadığı için eşinin bulunduğu ile dönmek zorunda olduğunu ve çocuğunun eğitimi için eşiyle birlikte tekrar birlikte yaşamaya “katlandığını” bir süre birlikte yaşadığını belirtmiştir.

Bu ayrılıp birleşme sürecinden sonra işte ben çocuklarım üniversitede tedavi görsün. Oralarda özel eğitim alsın diyerekten ben tekrar barışma yoluna gittim. O arada ailemin durumu biraz iyiydi. Araba istedi. “Araba getirirsen, arabayla gelirsen, bankada hesabın olursa o şekilde kabul ederim.” dedi ve ben o şekilde

gittim. Tekrar kabul ettim. Gittim. Dört yıl orda çocuklarım eğitim aldı... Zaten evden kovuyordu. Ailemle yaşadığım yerde tedavi merkezi olmadığı için... Kızım için katlanıyordum. Yeter artık hani, ne olacaksa olsun. İsteyen istediğini bilsin ve ben çocuğum için hayatta kalacağım. Çocuğum için mücadele edeceğim. Ne gerekiyorsa yapacağım diye düşündüm. (K13-49)

Bazı katılımcılar özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişimle ilgili eşlerinin ve eşlerinin ailelerinin kendilerine tepki gösterdiğini, bu hizmetten yararlanmalarını engellemeye çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Kızıma özel eğitim gerekti. Başta işte kaynanamgil istemedi, özel eğitimi. “Bizim çocuğumuz deli mi? Niye gidiyor özel eğitime?” Sürekli bu vardı dillerinde... Ben bir türlü aileyi yenemiyordum. (K15-49)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğu özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden eğitim aldığı için çocuklarının damgalanabileceğine ilişkin kaygı yaşarken bazı katılımcılar tarafından özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri zihinsel engelli çocuğu olan annelerin birbirleriyle tanışıp sosyalleşebilmeleri için bir alan olarak görülmektedir.

Oğlumu rehabilitasyon merkezine götürüyordum. İnsanlarla tanışmaya başladım. Farklı kültürleri gördüm. Bazı şeyleri yavaş yavaş teker teker öğrendim. (K05-39)

Bir katılımcı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinin ticari kaygılarla işletildikleri için özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerine güvenmediğini ve çocuğunu bu nedenle eğitim sürecine dahil etmediğini şu şekilde ifade etmiştir.

Ben zamanla özel eğitimlerin yani böyle para kazancı, yani çocukları ticari amaçlı gördüklerine inandım ve ben 3, belki 4 yıldır yollamıyorum çocuğumu... Bir özel eğitimin bana işte “Çocuğunuzu bize yazdırın biz size ayda şu kadar para

verelim.” teklifiyle de karşılaştım. O yüzden özel eğitimlerin hani şey, ciddiyetine inanmıyorum artık. Göndermiyorum o yüzden. (K25-45)

Katılımcıların bir kısmı, zihinsel engelli çocuklarının eğitimi için ekonomik zorluklar yaşadıklarını ve maddi kaynaklara ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir. Çocuğunun eğitim masraflarını karşılamak için gündelik işlerde çalışmaya başlayan, ekonomik sorunların yanı sıra eşi ve ailesini eğitim için ikna etmeye çalışmak katılımcılar için zorlayıcı birer faktördür. Bir katılımcı (K08-50) çocuğunun eğitim masraflarını karşılamak için çalışmak istediği için eşi tarafından boşanmakla tehdit edildiğini bildirmiştir.

Temizlik tarzı işler yapacağım. Babam çıldırdı. Ben babama dedim ki, “Konuşmayacaksın.” Ya çünkü o zaman işte ne kadarsa miktar “Ya bu parayı vereceksin ya da konuşmayacaksın.” baba dedim. Ya ne faydası olacak da bilmem ne... Dedim ki bak, “Ben keşke diyeceğim hiçbir şeyi bırakamam.” dedim. Temizlikse temizlik. Gidicem dedim. Eşime söyledim, boşarım seni dedi. Ben sana ne dedim, boşarsan yol şurda dedim. Umrunda değilsin dedim. Gidicem çalışıcam. Dedim ki sen ödeyebiliyor musun çocuğun... okula götürücem ödeyebiliyor musun, ödeyemiyorsun. Ne konuşuyosun o zaman dedim. Ben çocuğumu dedim senin lafınla tehlikeye mi atıcam! (K08-50)

Üniversitede eğitim alındığını duydum. Oraya götürdüm. Orada saatli eğitim aldı. Orada bitti. Yani ben, uzun bir süre nasıl diyeyim size? Çünkü gerçekten paramız yoktu. Evde çok sıkıntılarım vardı. Bir taraftan içen bir adamla uğraşmak, bir taraftan okuyan iki tane ergenlik döneminde kızınız var. (K10-69)

Katılımcıların hem kendi refahları hem de zihinsel engelli çocuklarının refahları için ön plana çıkan bir diğer konu “sağlık hizmetlerine erişim”dir. Katılımcılar genellikle sağlık hizmetlerine erişimle ilgili sorun yaşamamaktadır. Sağlık hizmetlerine erişimle ilgili sorun yaşayan az sayıda katılımcı, sorunların kaynağında yer alan faktörlerin eşin düzenli bir işte çalışmaması ve sağlık sigortasının olmaması şeklinde bildirmişlerdir. Sağlık hizmeti alınamadığında

katılımcılar birikimlerini harcamakta, bu sorunu kendi çabalarıyla çözmeye çalışmaktadır.

Benim bileziklerim vardı ben bu çocuk için bi şey vermiyolardı mesela tedavi ettiricem, götürücem dediğim zaman bana yol parası dahi vermezdi. Ben ne yapardım? Bileziklerim vardı onları bozdururdum, gider çocuğumun tedavisini yaptırırdım. Bir yıl boyunca kendim mesela bir ilaç vardı... Onu kendi çabamla, ufaktan artırdıklarım, işte altınlarım her ay ilacını aldım düzenli. Ya maddi yönde bi sıkıntı yoktu. (K24-47)

Çok sıkıntı süreçlerdi. Bir hastalanınca doktora gidemezdik. Götüremezdik veya paramız olacak da götürecek, zor şartlarda falan... (K04-54)

Bazı katılımcılar sağlık hizmetlerine erişim konusunda sorun yaşamadığını ve eşlerinin kendilerine destek olduğunu bildirmiştir.

Hastanelere gittiğimiz zaman, ki o zamanlarda şimdiki gibi devlet imkan vermiyo, özellere ücretli gidiliyodu. O dönemlerde biz hep ücretli gidiyoduk. O... Ben de o ara ilaç kullanmadığım için yanımda geliyodu çok şükür. O durumları yapıyodu. Onu inkar edemem. (K20-39)

3.2.3. Bilişsel Boyut

Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları temasının üçüncü kategorisi olan bilişsel boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar bilgi ihtiyacı, eğitim, kişisel gelişim, sorun çözme becerileridir.

3.2.3.1. Bilgi İhtiyacı

Annelerin boşanma öncesi yaşantılarında, bilişsel boyut kategorisinde bilgi ihtiyacı ile ilgili kodda ön plana çıkan konular engellilik, sağlık, aile içi iletişimdir.

Katılımcıların “engellilikle” ilgili bilgi ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Katılımcılar genellikle çevrelerinde daha önce zihinsel engelli kimse olmadığı için zihinsel engellilikle ilgili bir deneyim ve gözlemlerinin olmadığını bu nedenle bilgi eksikliği yaşadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların engellilik türleri, engelli bireylere yönelik eğitimler, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim, engelli hakları, çocukların motor gelişimi, gelişim dönemleri ile ilgili bilgi ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu bilgi ihtiyacını karşılamak katılımcıları iyi hissettirmektedir.

Kızımın eğitimiyle alakalı, özel çocuklarla alakalı ordan kitaplar alıp okudum. Ve bu bana çok iyi geldi. Hani derler ya, hani bilgiyi kaynağından öğrenmek lazım, suyu gözünden içmek gibi... (K20-39)

“Şunu yapıyor mu, bunu yapıyor mu?” motor gelişimiyle ilgili. Benim de bilemediğim şeyler vardı, mesela “Kavanoz kapağı açıp kapatabilir mi?” diye sordu... Bizim ailede de öyle engelli kimse olmadığı için biz de bilmiyoruz. Biz hani hiç aklımıza böyle şeyler gelmiyo. (K25-45)

Katılımcıların “sağlıkla” ilgili konulardaki bilgi ihtiyacı bir diğer konudur. Zihinsel engelli çocuklarıyla ve kendileriyle ilgili temel sağlık konularında bilgi eksikliği yaşadıkları görülmektedir.

14 aylıkken havale geçirmeye başladı. Havalenin ne olduğunu bilmiyorum ve ben sadece çocuğum nöbet geçirdiğinde, ilk geçirdiğinde başında oturup ağladım. Hastaneye götürdük ve eşim olacak insan gene yanımızda yok. Gece saat 11 ve biz yalnızız... Sonrasında da epilepsiyi araştırmaya başladım. Nedir? Ne değildir? Nöbetlerde yapılır? Diazem nasıl yapılır? Hepsini çok güzel bi şekilde ilk müdahaleyi öğrendim. (K19-42)

Katılımcıların bilgi eksikliği yaşadıkları diğer konu da “cinsel sağlık”la ilgilidir.

Sevmiyordun da neden 3 tane çocuk yaptın? Ama ben, bir evdesin. Bir yer bilmiyorsun. Bir yere çıkmıyorsun. Korunma nedir? Hiç bilmiyorsun. (K15-49)

Yani bilmiyorum aslında çok enteresan biliyor musunuz? İlk zamanlarda ben zaten cinselliğin ne olduğunu bilmiyordum yani. (K08-50)

Katılımcıların “aile içi iletişimle” ve “çocuğa yönelik davranışla” ilgili bilgi ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Özellikle engelli çocukla iletişim kurarken nasıl davranması gerektiğine ilişkin bilgi eksikliği görülmektedir.

O, hiç kimseye bir şey sormazdı veya kızımın gittiğimiz zaman, kızımın böyle yerlere yatma huyu vardı. Bağıрма huyları vardı. O zaman falan babası resmen o çocuğa nasıl davranması gerektiğini bilmezdi... Agresif oluyordu. Daha agresif oluyordu. Anlatamıyordun ki. O çocuğa nasıl davranması gerektiğini hiçbir zaman bilemedi, engelli kızıma. (K04-54)

Şimdi bir yandan çocuğumla ilgili bir durum var bir yandan eşimle ilgili durum var. İki tane kocaman problem var önümde. Ne yapacağımı bilmiyorum. (K27-43)

3.2.3.2. Eğitim

Katılımcıların eğitim durumları (Çizelge 3.2) ilkokul ile üniversite arasında değişmektedir. 7 katılımcı ilkokul, 1 katılımcı ortaokul, 9 katılımcı lise, 2 katılımcı ön lisans, 10 katılımcı üniversite mezunudur. 1 katılımcının eğitim durumu bilinmemektedir. Açık öğretimin esnek olması lise, ön lisans ve üniversite eğitiminde katılımcılar için bir avantaj sağlamaktadır. Katılımcıların eğitim süreçlerini etkileyen en önemli faktör zihinsel engelli çocuklarının gelişimleri için bilgi ihtiyaçlarının olmasıdır. Bu bilgi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için katılımcılar, özel eğitim ve çocuk gelişimi gibi alanlarda kurslara, atölyelere ve panellere katılmışlardır.

Çocuk gelişimini kızdan sonra okumaya karar verdim. Çünkü hani ilk etapta büro yönetimi bana yeter dedim dernek işi için. Sonra dedim ki yok ben çocuk gelişimini de okuyup daha ileri olmam lazım. Çocuk gelişimini okudum. (K09-54)

Ben, çocuğa eğitim alırken üniversitede profesör annelere eğitim verdi. Yani o aldığım şeylerle ben gördüm ki bir tek ben değilmişim. Ben, üçüncü çocuğa niye doğum yaptım diye kendimi suçluyordum. Ama orada gördüm ki ilk çocuğu engelli, orada profesörün çocuğu da engelli. Yani, bana değil sadece herkese. Çocuğuma nasıl davranacağımı öğrendim. Tabi bu arada ben, hep araştırmaya girdim. Acaba hani ben, çocuğum için ne yapabilirim? Ne edebilirim? Nasıl yardımcı olabilirim? diye... Ben, panellere çok katıldım. (K10-69)

Bazı katılımcıların eğitim almaları ve kariyer süreçleri eşleri tarafından sınırlandırılmaktadır. Bir katılımcı eğitime katılım ve kariyer imkanının eşi tarafından sınırlandırıldığını şu şekilde ifade etmiştir.

İş imkanım güzel olabilirdi ya da daha güzel kendimi geliştirebilirdim aslında okusaydım dışarda burda daha güzel yerlerde olabilirdim. Çünkü önüme hep engel koydu, okumama da izin vermedi. Ben yazılmak istedim engel oldu, her şeyime engel oldu bu adam aslında. Burda da güzel bir yerde olabilirdim şu anda. (K02-50)

3.2.3.3. Kişisel Gelişim

Katılımcıların kişisel gelişimleri için vakit ayırdıkları görülmektedir. Katılımcıların kişisel gelişimlerinde temel motivasyon kaynağı zihinsel engelli çocuğun eğitimi ve gelişimidir. Katılımcıların bilişsel olarak kendilerini geliştirebilmek için eğitimlere katıldıkları, kitap okudukları, ehliyet aldıkları, destek programlarına katıldıkları görülmektedir.

Yani dış dünyayla bütün ilişkileri kesip, onun durumunu algılamaya çalıştım. Onun durumunu algılayıp, onunla ilgili eğitimlerini okudum bol bol. Okuldan destek aldım. (K18-46)

Ama oğlum benim dönüm noktamdı. Beni çok olgunlaştırdı, çok bana bir şeyler kattı. Bu kadar bilinçli değildim, tecrübeli değildim. (K19-42)

Bu arada kurslara gittim çocukların okulda olduğu sürede. Kurslara gittim, AÇ-EV'in anne destek eğitim programlarına katıldım. (K22-47)

3.2.3.4. Sorun Çözme Becerileri

Katılımcılar hem aile içi iletişimlerinde hem de zihinsel engelli çocuklarının eğitim tedavi ve gelişim süreçlerinde yaşadıkları sorunlarda sürekli “mücadele” içerisinde olduklarını belirtmektedir. Bu mücadele, katılımcıların sorunlar hakkında düşünme, neyi nasıl yapacaklarına karar verme, çözüme ulaşabilmek için kaynakları kullanabilme becerilerini geliştirmektedir. Katılımcıların çoğunluğu ailede yaşanan sorunları ve eşlerinin yaşadığı sorunları kendilerinin çözmeye çalıştığını bildirmektedir.

Tek başıma her şeyi yaptım. Yani, o insan varmış yokmuş benim için hiç önemli değildi, yani. Çünkü, anlatamaz bir şeyi. Onun sorunlarını bile ben çözmeye çalışıyordum, artık. (K10-69)

Yani her zaman için sorunlarımı ben çözmeye çalışıyordum. Sıkıntı nereden gelir, nasıl çözebilirim diye baktım yıllarca. Kendimi değiştirmeye çalışıyordum. Bilmediğim şeyleri öğrenmeye, sorunları çözmeye çalışıyordum... (K05-39)

Çok böyle hani, her şeyi öğrenir. Çok araştırırdım. Yapardım. Hani, daha becerikliydim, yani. Çok becerikliydim. (K04-54)

Katılımcıların çoğunluğu sorun çözme sürecinde kendilerini yalnız hissettikleri ve sorunlarını çözerken eşlerinden destek almadıkları ve dayanışma olmadığı için boşanmayla ilgili kararlarını eyleme geçirdiklerini vurgulamaktadır.

Baktım oradan bir ilerleme kaydedemeyeceğiz onunla. Ben, dedim. Hani, çocukların geleceğini düşünmek zorunda olduğumu düşünüp hemen kendi ailemin yanına... Artık sorunlarını çözmekle ilgili baş başa bıraktım onu. O da kendi çabasıyla çözmeye çalıştı falan filan. (K18-46)

Biz kadınlar, çocuğumuz doğduğunda onun hastalığıyla çok mücadele ediyoruz. Sadece anne oluyoruz. Noluyo, koca var mı yok mu, yanımızda mı değil mi? Perde çekiyoruz gözümüze. Çocuğum iyi olsun, çocuğumun ilacı, çocuğumun eğitimi vesaire, ne zamanki çocuğumuz biraz ayakları üstünde duruyo, bi bakıyoruz ki kocamız yok! Bi bakıyoruz ki biz bu savaşın içinde yalnızız. Bu maratonda hep tek başımıza koşuyoruz. Bu yüzden ayrılan, kendinin farkına varıp ayrılan çok fazla arkadaşım var. (K19-42)

3.2.4. Duyuşsal Boyut

Katılımcıların Boşanma Öncesi Yaşantıları temasının dördüncü kategorisi olan duyuşsal boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar olumsuz duygular, olumlu duygular, duygusal ve sözel şiddet, ruh sağlığı sorunları, profesyonel destektir.

3.2.4.1. Olumsuz Duygular

Araştırma için görüşlerine başvurulanan zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma öncesinde yoğun olarak olumsuz duygular yaşadıkları görülmektedir. Bu olumsuz duygular; acı, hüznün, suçluluk, çaresizlik, korku, kaygı, kırgınlık, keder, değersizlik gibi duygulardır.

Suçluluk, çaresizlik, korku, kaygı... Bahsettiğim duyguların bedenleşmiş haliyle karşı karşıyaydım. (K16-41)

Keder diyebilirim. Son yıllarım çok... hep öyle geçti. (K25-45)

Katılımcıların bir kısmı çocuklarını düşündükleri için eski eşlerine katlandıklarını ve bu olumsuz duyguları yaşadıklarını belirtmektedirler.

Yani çok acılar çektim ben anlatılmaz ki. Yani ben detaylı anlatırsam buna ne süre yeter ne zaman yeter ben çok acılar çektim çocuklarım mutlu olsun diye neler yapardım hani gülsün diye. Bir kadının yapabileceği her şeyi yapardım çocuklarım yüzü gülsün mutlu olsun diye. (K28-45)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan birisi “kendini adama”dır. Katılımcılar evlendikten sonra kendileri için değil eşleri ve çocukları için yaşadıklarını bildirmişlerdir. Katılımcılar kendilerini çocuklarına adadıkları için çalıştıkları işten ayrıldıklarını, kariyer planlarını değiştirdiklerini, sosyal çevreleriyle ilişkilerini sürdürmediklerini belirtmişlerdir.

Kendimin ne olduğunu bilemedim. İşte oğlum olunca, sırf her şeyimi oğluma adadım. Kendimi yani... (K10-69)

Ben, o dönemde işten ayrıldım. Ayrılmak zorunda kaldım daha doğrusu çünkü kızım küçük, ben tekrar hamileyim. Çocukları bırakacak bir yerim yoktu. Öyle söyleyim. Tabi işten ayrılıp, onlara tamamen kendimi adadım... Herhangi bir ilişkim ya da görüştüğüm herhangi bir insan olmadı. (K18-46)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “üzüntü”dür. Katılımcılar zihinsel engelli çocukları için teşhis aldıktan sonra yoğun olarak üzüntü yaşadıklarını, çocuklarının özel durumunu kabullenince üzüntülerinin azaldığını belirtmişlerdir. Yaşanan ekonomik sorunlar, yoksulluk, aileden ve sosyal çevreden destek görmeme, aile içinde eşi tarafından hak ettiği değeri görmeme üzüntüye yol açmaktadır. Yoğun yaşanan üzüntü nedeniyle yüz felci geçiren (K23-42), sağlık sorunları yaşayan katılımcılar vardır.

Yani bunaldım derken şöyle ağladım, çok ağladım. Gece ağladım. Gündüz ağladım ama ağlamanın bir faydası olmadığını anladım... Evlendiğim, ilk çocuğum öldükten sonra tekrar çocuğum olmamıştı. O zaman eşim bana, “Çocuğumuz olmayacak. Ayrılalım.”, demişti. Keşke güvenilebileceğim bir ailem olsaydı da ayrılabilseydim diye çok yoğun bir üzgünlüğüm oldu. (K10-69)

2 yaşındayken tanı konuldu Cerrahpaşa’da. Ondan sonra ilaçlarla tedavilere başladık. Süreç devam etti. Sürekli ataklar geçiriyordu. Daha sonra ben bunu işte kabullendim. Artık 3 yaşında mı 4 yaşında falan kabullendim. “Bu dedim tamam bu şekilde devam edecek.” Bu yaşadığım üzüntüler, çektiğim acılar bir nebze hafifledi kabullenince. (K24-47)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “korku”dur. Katılımcılar maruz kaldığı fiziksel şiddet, tehdit, ekonomik sorunlar ve eşin borçları gibi nedenlerle korku yaşadıklarını bildirmişlerdir.

Her gün sopayla, dayakla, işkenceyle öyle geçerdi. Korkudan evden dışarıya bile hiç çıkamazdık çoluk çocuk. (K01-47)

Onlar (çocuklar) dedi ki; biz anneannemin yanına taşınalım. Biz istemiyoruz burada yaşamak. Korkuyoruz, dediler. Çünkü eşim bir silah getirmiş. 2 tane silah birden. Ben gece kalkıyorum. Korkudan bu, diyorum. Gece, diyorum. Kalkacak birimizi vuracak, öldürecek. Alıyorum. Birini bir yere saklıyorum. Birini bir yere saklıyorum. Sabaha kadar kalbim küt küt atıyor. (K04-54)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “strestir. Hamilelik sürecinde çocuğun sağlığıyla ilgili riskler, zihinsel engelli çocukla ilgili tanı alma süreci, eşin çocuğun özel durumunu kabullenememesi, çocuğun bakım yükü, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, boşanmayla ilgili oluşan fikirler, zihinsel engelli çocuğun bakım, tedavi ve eğitim sürecinde “tek başına mücadele etmek”, ekonomik sorunlar ve sosyal desteğin

olmaması strese neden olmaktadır. Stres katılımcılarda bel fıtığı (K21-40), baş ağrısı (K28-45), uykusuzluk (K05-39), yüz felci (K22-47) (K23-42) gibi sağlık sorunlarına yol açmaktadır.

Başladım yüz felci geçirmeye. Psikolojik tedavilerle atlatıyordum fakat kızım dünyaya geldikten sonra, 8 aylıkken yine büyük bir, strese dayalı olarak bir atak geçirdim. O kalıcı oldu... Stres kaynağı tamamen işte eşimin kabullenmeyişi, çocuğun şeyi, kızımın şeyinin devamı. İşte maddi olarak sıkıntılar. (K22-47)

Stres kaynağım var. Şimdi bir yandan çocuğumla ilgili bir durum var bir yandan eşimle ilgili durum var. İki tane kocaman problem var önümde. Ne yapacağımı bilmiyorum. Yani çocuğumu tamam doktora götüreyim ama söyleneceklerle ne diyeyim... Ondan sonra evde de sürekli çatışmalar var, çocuğumla ilgilenemiyorum, hayal ettiğim istediğim hiçbir şeyi yapamıyorum. (K27-43)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “endişe” ve özellikle “gelecek endişesi”dir. Maddi sorunlar, gelir-gider dengesinin sağlanamaması (K12-46), zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecine katılımıyla ilgili konular (K19-42), zihinsel engelli çocuktan sonraki gebelikte tekrar engelli çocuğu olacağına ilişkin şüpheler (K04-54), annenin kendisine bir şey olursa çocuğunun bakımına ve geleceğine ilişkin kaygıları, zihinsel engelli çocuğunun geleceğine ilişkin kaygılar, boşanma düşüncesiyle birlikte gelişen ve çocuğun bakım ve sorumluluğunu tek başına devam ettirip ettiremeyeceğine ve zihinsel engelli çocuğun gelecekte boşanmayı sorgulayabileceğine ilişkin kaygılar gelecek endişesine yol açmaktadır.

Bu özel çocuk, bende şöyle bir sıkıntı oldu, bütün velilerde olmuş mudur, bilmiyorum, konuştuklarınızda. “Ben, bana bişi olursa nolacak?” kaygısı oluyor bizde. (K20-39)

Aslında her şeyi tek başıma yapmış olmama rağmen hani tek başıma kalınca napıcam? Yani bunun tedirginliğini de yaşadım, yaşamadım desem kocaman bir yalan olur... Yalnız mesela işte hani o şekilde evli oluyorsunuz, evli. Bir; böyle bir sıkıntı var. İkincisi; mesela diyorum ki oğlum büyüdüğü hani “Niye böyle bir şey yaptın?” der. Hani tedirginliklerim bununla da ilgili. (K08-50)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “mutsuzluk”tur. Katılımcılar genellikle eşleriyle yaşanan iletişim sorunları, aile içi ilişkilerdeki sorunlar, artan bakım yüküne eşin destek olmayışı (K26-49), şiddet (K01-47; K04-54) gibi nedenlerle özellikle evli kaldıkları sürenin son yıllarını mutsuz geçirdiklerini belirtmişlerdir.

Bir de işte herkes ailesiyle mutlu mesut bir yerlere giderken biz hiç çocuklarımızla bir arada eşimlen hiçbir yere gidemezdik, gezemezdik. Hep kavga, dövüş, kıyamet. Hep böyleydi hayatım. Ben hep yani, o yokken o işe gittikten sonra ben o mutluluğu komşumda, arkadaşımda işte onlarda buluyordum. Birkaç samimi komşularım vardı. (K04-54)

Mutsuzluk yaşadım yani. Hiç mutlu değildim. 2 yabancı gibiydik bir evde. Ama hani ailemin dırdırından kurtulmuştum sadece ama bu sefer de tuhaf bir insanla aynı evde yaşıyordum. (K06-63)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “yalnızlık”tır. Erkeğin, hamilelik sürecinde destek olmaması (K11-50), zihinsel engelli çocuğun tanı alması aşamasında tanıyı kabullenmemesi, çocuğun eğitim ve tedavi süreçlerinde destek olmaması katılımcıların duygusal yüklerini artırmakta ve yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Yalnızlık... Mahkumiyet de diyebiliriz ona. Açık cezaevi gibiydi. (K19-42)

Ben tabii bu süreci yapayalnız şey yapmaya başladım, içimde yaşamaya başladım. Psikolojik olarak çok içimde yaşamaya başladım olayları. (K22-47)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “nefret ve tiksinti”dir. Aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, aldatma, kavgalar nefrete ve tiksintiye yol açmaktadır.

Sürekli kavgamız vardı, sürekli. Artık nefret ediyodum. Eşimden nefret ediyodum, tiksiniyodum, görmeye tahammül edemiyodum. Gerçekten yani hiç kalbim sızlamadı bile. Umursamadım yani. O kadar nefret etmişim artık yani benden uzak olsun da ne yaparsa yapsın. (K24-47)

Sekiz sene önce hissettim ben aldatıldığımı. Hatta gözümle gördükten sonra bile ben yine boşanmadım. Hani... Çünkü çok seviyodum. Gözümle gördükten sonra, yakaladıktan sonra 2 sene sabrettim. Yani baktım ki yok, artık ona karşı sevgim yok. Ona karşı bir nefretim de yok. Sadece tiksiniyodum, görmek istemiyodum. Ondan sonra “Tamam” dedim. Yok ben bu insanla artık aynı evde yaşayamayacağım. (K21-40)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “huzursuzluk”tur. Katılımcılar (K12-46; K15-49) genel itibarıyla evlilik hayatlarını huzursuz olarak nitelendirmektedir. Geniş ailede yaşamın, aile içinde kadına değer verilmemesinin ve kayıinvalidenin aile içi ilişkilere karışmasının getirdiği sorunları bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir.

Kayıinvalidem huzursuzluk yapıyordu. Bana huzur vermiyordu. Ben, o evde bi insan değil de bi hizmetçiyim gibi. Ya benim hiçbir yerde fikrim sorulmuyodu. Hiçbir zaman önemsenmiyodum. Ben, canımın istediğini bile alıp yiyemiyodum. Alıyodum canımın istediğini gizliden, kendim yatak odamda yiyodum. Hamilelik dönemlerimde bunu çok yaşadım. (K24-47)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “erkeğin kıskançlığı”dır. Katılımcılar (K14-49; K10-69; K25-45; K28-45; K02-50) eşleri tarafından kıskanıldıklarını ve bu nedenle aile içi ilişkilerinin zarar gördüğünü, şiddete maruz kaldıklarını, evden dışarı çıkamadıklarını, dışarı çıktıklarında takip edildiklerini belirtmişlerdir.

Bir de kıskançlığı da vardı. Aşırı kıskançtı. Hani mesela ne diyim, hani öz dayımdan kıskanırdı, ablamın kocası eniştemden kıskanırdı. Ya da böyle bi telefonum çaldı; ben o zamanlar temizliğe gidiyorum. Beni arıyorlar adres veriyorlar şuraya gel diye. Ya da şuradan gel dedikleri zaman hemen gelir telefona kulağını dayardı kimle konuşuyosun diye. İşte dışardaki biriyle; yani bakkal diyelim, bakkala gidip de orda konuşmamı bile kıskanırdı. Diyorum ya en basiti şu; öz dayımdan beni kıskanır. Öyle hastalık derecesinde bi kıskançlığı da vardı. (K25-45)

Nasıl anlatayım size böyle bildiğiniz şizofreniye bağlı çok aşırı kıskançlık yapmaya başladı. Dışarı çıkmamıza asla izin vermezdi. Dışarı çıktığımızda kapıları kitlerdi, içeri almazdı. Dışarda kaldığımız günler oldu kızım, çocuğumla. (K28-45)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “çaresizlik”tir. Katılımcıların çaresizlik hissetmesine yol açan olaylar zihinsel engelli çocuğun bakım tedavi eğitim süreçleri ve bu süreçte eş desteğinin olmayışıdır.

Sonra ben o kadar çaresiz kaldım ki tabii ki benim yine psikolojim bozuldu. Napıcam? (K08-50)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “hayal kırıklığı”dır. Bir katılımcı (K20-39) kendi anne-babasının boşandığını, ailesinde boşanma deneyimi olduğu için “aile kurmayı” değerli gördüğünü, beklentilerinin karşılanmadığı ve kendisinin anlaşılmadığı bir ortamda hayal kırıklığı yaşadığını belirtmiştir. Zihinsel engelli çocuğunun gelişimi ve eğitimi

ile ilgili hayalleri olup fakat bu hayallerinin gerçekleşmeyeceğinin farkına varmak bazı katılımcılar tarafından hayal kırıklığı olarak nitelendirilmiştir.

Bir sürü hayal kırıklıkları... (K13-49)

Bir gün bulaşık yıkarken oğlumun arkamdan “Anne” diye gelip bacağıma sarılacağını hayal ederdim. Bir gün kalkacak oğlum. Böyle, ta ki rehabilitasyon merkezine yatıp çıkıncaya kadar. (K08-50)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “pişmanlık”tır. Katılımcılar (K14-49; K10-69; K29-56) evlendikleri için pişmanlık duyduklarını bildirmişlerdir.

Evlendiğime pişman oldum yoğun olarak. Tabi böyle severek evlenmeyi isterdim. Ben hani canım eşim, canım kocam öyle kelimeler kullanmadım. İçimden gelmedi çünkü. Pişmanlıkla geçti. (K14-49)

Evlendiğim için pişman oldum. Keşke, dedim ailem destek çıksaydı. Çünkü ben, okumayı çok seviyordum. Göndermediler. Ailem göndermemiştii. (K10-69)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “tehdit”tir. Maddi sorunlar yaşayan ve çocuğunun eğitimi gelişimi için kaynak ayırmayan erkeklerin eşlerini boşanmakla tehdit ettikleri görülmektedir.

Temizlikse temizlik. “Gidicem” dedim. Eşime söyledim, “Boşarım seni” dedi. “Ben sana ne dedim, boşarsan yol şurda” dedim. “Umrumda değilsin.” dedim. Gidicem çalışıcım. Dedim ki “Sen ödeyebiliyor musun? Çocuğu okula götürücüm, ödeyebiliyor musun? Ödeyemiyorsun. Ne konuşuyosun o zaman?” dedim. Ben çocuğumu senin lafınla tehlikeye mi atıcam! Zaten başımızda bi problem var. Ben bunu en az hasarla ne kadar kurtarabilirsem, yapabileceğim her şeyi yapıcım dedim. (K08-50)

Bir katılımcı (K28-45) eşi tarafından öldürülmekle tehdit edildiğini ve kızının bu olaydan olumsuz etkilenerek psikiyatrik tedavi gördüğünü şu ifadelerle belirtmiştir.

Hani ben her uyuduğumda tedirgin oluyodum. “Ben siz uyuduktan sonra kesecem sizi asacam” hep böyle tehditlerle. Bıçakla yatardı benim eşim. Yastığın altına bıçak koyardı daha sonra ben geleceğim seni kesecem diye benim kızımın psikolojisini bozdu. Kızım rüyalar gördü, okuldan kaçtığı zamanlar oldu. Öğretmen beni arıyordu siz neden izin vermiyorsunuz gitmesine bırakın gitsin çocuğun kafayı yiyecek yapmayın etmeyin. Gitmek istiyorsa niye engel oluyorsunuz ondan sonra bir sürü sıkıntı. Kızımı psikiyatriye götürdüm tedavi gördü bi 6 Ay falan o biraz toparlandı. (K28-45)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri yoğun duygulardan bir diğeri “değersizlik”tir. Bir katılımcı kendini değersiz hissettiren bir olay sonrası boşanmaya karar verdiğini belirtmiştir.

Kızımın hastanede yatarken ağır bir kelime konuşmuştu kızımın yanında (Ağlıyor)... Hastaneye gelmişti, dedim ki “Sen çalıştığın parayı nıpiyosun? Hani bize de vermiyosun. Faturaları da vermiyosun ki kira da ödemiyosun. Hani en azından o çocuğa (engelli oğluna) ne yediriyorsun, ne içiriyorsun?” dedim. Dedi... Orda da yine aynı şeyi söyledi; “Sana hesap mı vericem! Sen kimsin! Köpek kadar değer yok gözümde.” dedi. Ve kızımın yanında bana öyle dedi. Ben dışarı çıktım. Hastane bahçesinde ağlayarak o gün yemin ettim; dedim ki “Burdan çıkınca, sağlığınıza kavuşunca ben o zaman boşanıcam!” dedim. O gün kafama koydum işte boşanmayı. (Ağlıyor) (K25-45)

3.2.4.2. Olumlu Duygular

Araştırma için görüşlerine başvuru alan zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma öncesinde olumlu duygular yaşadıkları da görülmektedir. Olumlu

duygular, olumsuz duygulara kıyasla daha az hatırlanmaktadır. Bu olumlu duygular; huzur, sevgi, mutluluk gibi duygulardır.

Yani benim mutlu olmam için gerçekten elinden gelen her şeyi yapıyordu. İstedğim her şeyi yapıyordu. Yani hiç bi sorun yoktu. Muthuydum. (K21-40)

Eşimle ilişkilerim iyiydi. Ben kayınvalidemle oturuyodum, oturdum 17 yıl boyunca ayrıluncaya kadar. Kayınpederim de yaşıyordu. Kızım 1 yaşında... 1 yaşına girdiğinde kayınpederim vefat etti. O güne kadar huzurluyduk. (K24-47)

3.2.4.3. Duygusal ve Sözel Şiddet

Araştırma için görüşlerine başvurulmuş zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin önemli bir kısmının (K02-50; K04-54; K05-39; K14-49; K10-69; K13-49; K19-42; K24-47; K27-43) boşanma öncesinde duygusal ve sözel şiddete maruz kaldıkları görülmektedir. Katılımcılar ailelerinin ve çocuklarının ihtiyaçları ile ilgili bir talepte bulunduklarında hakaret ve küfür işittiklerini belirtmişlerdir.

Bez istersin, küfreder. Süt istersin, küfreder. Yani 2 yumurta yedireceksin çocuklara bağırır, çağırır. Anamla yatar babamla kalkar. Yani çok çok af edersiniz, affınıza sığınyorum. Ağza alınmayacak küfürler, hakaretler... Bu Facebook macebook çıktı, Instagram çıktı zaten, ordan mesaj atmalar. “Çay koy bilmem naaptığının kızı.” diye çok afedersiniz o tarz hitaplar... (K19-42)

Artık dayanılmaz hale geldi. Sürekli şiddet uygulama, hakaretler, küfürler, ağza alınmayacak sözler o kadar ağır geldi ki... Bir gün, kopma noktam o oldu... “Bıktım artık senden”, dedi. Sen, o kadar kötü yola düş diye uğraştım”, dedi. “Sen düşmedin”, dedi. “Ben, evden kovdum. Yine gitmiyorsun.” Zaten evden kovuyordu. Ailemin yaşadığı yerde tedavi merkezi olmadığı için... Kızım için katlanıyordum. Gitmedin, dedi. Ben seni satacağım. Üzerinden para kazanacağım, dedi. (K13-49)

3.2.4.4. Ruh Sağlığı Sorunları

Araştırma için görüşlerine başvurulmuş zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin önemli bir kısmının boşanma öncesinde ruh sağlığı sorunları yaşadığı bazı katılımcıların eşlerinin ruh sağlığı sorunları yaşadığı görülmektedir (Çizelge 3.8). Ruh sağlığı sorunlarının temelinde çocuğun vefat etmesi, zihinsel engelli çocuğun özel durumu, aile içinde yaşanan sorunlar, aile içi şiddet gibi faktörler yer almaktadır.

1 yıl sonra ilk çocuğum dünyaya geldi. 3,5 aylıkken de onu kaybettim, vefat etti. Sonrasında ben çok ciddi bir psikolojik sıkıntı yaşadım. Hani evliliğe katlanma sebebim oğlumdu. Sevgimi oğluma verdim, ilgimi... Hani ona çok bağlandım. Rabbimiz de diyo ya “Kimseyi benden fazla sevmeyin.” O konuda benim de hatam oldu. Çok aşırı bağlanmakla oğluma. Derken oğlumu kaybettim hiçbir sebep yokken, doktorlar hiçbir şey bulamazken. Akşam güle oynaya yatırdım, sabah son nefesine uyandım. Ben ciddi psikolojik sorunlar yaşadım. O daha fazla içkiye düştü. (K19-42)

Tabii ki bu süreç benim için hiç kolay geçmedi. Ciddi anlamda kabus gibiydi, psikolojim bozuldu. (K08-50)

Bu ruh sağlığı sorunlarından biri “depresyon”dur. Depresyonun kaynağında stres sonrası vücutta meydana gelen hastalıklar ve değişiklikler, zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenme süreci, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, çocuğun bakım ve eğitim sürecinde erkeğin kadını yalnız bırakması etkili olmaktadır.

Depresyon ve depresif belirtiler vardı. Psikoloğa gittim. Nörolojiye ve psikiyatreye gittim. (K16-41)

Sürekli mesela baş ağrım vardı. Her doktora gittim yani. Kalp damar hepsine gittim. Hiçbir şeyim yok. Ama ben düşünüyorum, psikiyatreye gitmeyi kabul edemiyorum. Depresyona girdim. Her türlü doktora gittim ama bir psikiyatr yardımını, onun desteğini kabul edemedim. (K05-39)

Ruh sağlığı sorunlarından bir diğeri “kaygı ve anksiyete”dir. Zihinsel engelli çocuğın tanı, tedavi ve hastane süreci, eğitimle ilgili konular ve çocuğın geleceğine ilişkin duygu ve dűřünceler katılımcıları kaygılandıran faktörlerdendir.

Kızım büyüyene kadar altı-yedi yaşına kadar bir fiil sabahlara kadar uyumadı. Hep ağladı. Bende hep bir soru işte “Nasıl?” Her gece ağlardım, yani. Acaba nölucak? Neden böyle oluyor? Napmam gerekiyor? Ama tabi, ben bunları sonra kendim bir şekilde hem kendimi eğittim hem yendim bunu yani. (K04-54)

Boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvurulan zihinsel engelli çocuğu olan annelerin 5’i (K07-41; K08-50; K16-41; K24-47; K28-45) intihar girişiminde bulunmuş, 3’ünün intihara ilişkin görüşleri olmakla birlikte intihar etmemiştir. Boşanma kararına ilişkin aile desteğinin olmaması (K24-47), eş ile ve eşin ailesiyle aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar (K24-47; K08-50), zihinsel engelli çocuğın geleceğine ilişkin endişeler, eşin şiddeti intihar girişiminin kaynağında yer alan faktörlerdir.

Kavgalar çoğalınca ailemi çağırdım. “Ben artık bu duruma katlanamıyorum. Ben dayanamıyorum artık. Benim çocuğum zaten engelli. Anası da ondan beter. Kendisi de ondan beter. Ben 3 tane ile birden uğraşamıyorum artık.” dedim. Yani durumu anlattım. Ailem de dedi işte “Bi kız kocasının evine gelinlikle girer, kefenle çıkar.” Bunu, onun yanında söylediler eski eşimin. Ondan sonra, bunlar gittikten sonra “Seni ailen bile istemiyor.” dedi. “Nereye gideceksin!” dedi. Daha çok, ondan sonra daha çok böyle kavga eder hale geldi, daha çok bu başka yaptığı... Her şey 2 katına çıktı, o ben ailemi topladıktan sonra. Ondan sonra artı yani... İntihar ettim ben... İntihar girişiminde bulundum. İlacı içtim, benim bir tane arkadaşım vardı, o kimseye ulaşamaz zaten diye, ben o sırada ilaç, haptan saydım. 60 tane hap içtim. Saydım etkisi olsun diye... Oraya tedaviye başladım zaten, doktorum bana dedi “Senin düzeltebileceğin bi eğriliğin kalmamış. Tedavini ol, tedavin bittikten sonra ayrıl evden.” (K24-47)

Ben ilaç içtim. Yine biz bununla kavga ettik. Bu kardeşimin yanında bana küfür etti. Zaten gecedен de yine kavga yapmıştık. Zaten böyle kırgındım, konuşmuyordum. Sonra babamın babam yaşında zihinsel engelli bir kuzeni var. Babamlara gelmiş. Ben de oldum olası oğlumdan hani özel insanlara diyim böyle yaşı büyük de olsa hep bir anaç ruhum vardır. O hep oraya gelirdi, yemek falan yerdі. Dedim ki annemler yok ama gel ben sana yemek hazırlarım dedim. Neyse yemek falan hazırladım. Yedi sonra, bu eli ayağı tutuyor her şeyi kocaman adam ama zihinsel problemi var. Ya doğru ya da yanlış ki öyle bir şey yaptıklarını zannetmiyorum, çünkü çok iyi baktıklarını biliyorum ama işte dedi ki abim beni dövdü falan dedi. Ondan sonra ben de zaten o akşamdan kalma sinir, kırgınlık diyim. Ondan sonra kardeşlerimin yanında bana küfretti. O kendimi aşağılanmış hissetmem, işte o abinin o konuşmaları falan benim kafam döndü böyle. Niye yaşıyorum ki? Ve şunu düşündüm: Ben çocuğumun ileriki halini görmek istemiyorum. Yani şöyle düşündüm. Aslında çok çelişkili bir durum. Nasıl anlatayım ki ya yanlış bir deyim de kullanmak istemiyorum. Ya dedim ki bunun eli ayağı tutuyor, bunu dövüyorlarsa benim çocuğuma ne yapmazlar ki? Halbuki kafa, aptal kadın sen başında olmazsan senin çocuğuna ne yapmazlar? Ondan sonra oğlumun nöroloji ilaçları vardı ve o gün de yola gidecekti oğlumun babası. Onları suyun içine attım karıştırdım. Çünkü ben hap yutmakta zorlanırım. Ya iki üç tane içtikten sonra vazgeçerim diye. Çünkü onları çıkarıyorum, midem bulanıyor. Onları erittim ondan sonra içtim. Kardeşim de bizde. Sonra oğlum da benim yatağında yatıyordu. Gittim oğlumun yanına yattım. Yani benim kafam oğlumun yanında ölmekti galiba... Tabii ki intihar olayı olunca hani adli vaka gibi polis falan da devreye giriyor ya o zaman soruyor bana niye böyle bir şey yaptınız diyor. Sadece ben oğlumu öne sürdüm biliyor musunuz? Ya işte böyle böyle çocuğumun böyle olmasından dolayı dedim. Diyor ki mesela işte eşiniz sizi mi dövüyor ya da şöyle mi böyle mi. İşte hani huzursuzluğunuz mu var, şiddet tabii ki. Ama ben orda hiçbir şey demedim. Hayır dedim sadece çocuğumdan dolayı dedim. Ben yani orda yalan söyledim. (K08-50)

3.2.4.5. Profesyonel Destek

Boşanma öncesi süreçte katılımcıların genellikle “aile danışmanlığı” hizmetlerine başvurmadığı ve profesyonel destek almadığı görülmektedir. Aile danışmanlığı için sadece bir katılımcı (K20-39) destek aldıklarını ve sorunlarının çözümü için yararlı olmadığını, bir katılımcı (K26-49) destek almak istediğini fakat eşinin kabul etmediğini bildirmiştir. Katılımcıların genellikle aile danışmanlığının eşleriyle yaşadıkları sorunun çözümüne katkı sağlamayacağını düşündükleri ve bu konuda olumlu düşünceleri olsa bile eşleri aile danışmanlığı istemediği için aile danışmanlığı hizmetine başvurmamışlardır.

Son 3-4 yıldır evliliğimi hani olacak ama nasıl olacak sürekli de şey diyordum ben mutsuzum bunu çözmemiz gerekiyor. Evlilik terapistine gidelim, psikologdan destek alalım hani çözüm bulalım. Mesela sen haftanın 5 günü lojmanda kal hafta sonları gel. Bir süre evde kalma çünkü çocuklar da bu durumdan sürekli şikayet ediyor. Çünkü hep bana kızgın, büyük kızıma sinirli, öfkeli, sürekli şikayet eder. (K26-49)

Boşanmadan 1-2 yıl önce teklifte bulundum... Hani bir evlilik terapisine başvursak dedim. Bir şeyleri çözemiyoruz senle dedim. Sen değişmiyorsun, ben değişmiyorum dedim. Belki bize hani bir yol gösterir falan dedim. Hani bana söylediği laf şuydu “ben deli değilim sen delirdiysen git tedavi ol” demişti bana. (K30-51)

Psikiyatrik sorunlar yaşayan katılımcılar genellikle “psikiyatrik destek” almak için profesyonel desteğe başvurduğunu belirtmişlerdir. Boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvuru alan zihinsel engelli çocuğu olan annelerin 16’sının psikiyatrik sorunlar yaşadığı, psikiyatrik sorun yaşayan annelerin 3’ünün profesyonel destek almadığı, 13’ünün profesyonel destek aldığı görülmektedir. 14 katılımcının psikiyatrik sorun yaşamadığı görülmektedir (Çizelge 3.8).

Psikiyatrik destek alan katılımcılar genellikle bir doktor ya da sosyal çevresinden birisinin yönlendirmesiyle, varsa intihar girişimi sonrasında psikiyatri hizmetlerine başvurdıklarını bildirmişlerdir.

Ameliyat geçirdim. Geçirdikten sonra bana hocamın söylemiş olduğu “Bak, bunu sen çok güçlü olduğun için, manevi olarak da manen çok güçlü olduğun için çok az bi hasarla şey yaptık.” Sonrasında işte bunun çok kötü boyutlara varabileceğini söyledi. O yüzden dedi ki “Ciddi anlamda bir destek alman gerekiyo.” Ben de üniversiteden destek almaya başladım. O zaman işte ilaç şey yapıldı. (K22-47)

Bir katılımcı profesyonel destek olarak psikiyatriye başvurmayı istediğinde eşi tarafından aşağılandığı ve psikiyatriye gidemediğini bildirmiştir.

Ben iyi değilim. Gece yarıları mezarlığa gidiyorum, çocuğumun ağlama sesini sürekli duyuyorum. Ve ona söylediğimde “Deli misin sen!” “Niye götüreyim ki seni!” hep böyle aşağılama, hep böyle ters konuşma bu şekilde devam etti. Ben tekrar bebeğim olsun diye uzun, 2 yıl boyunca tedavi gördüm, sonuç vermedi vs. baya bi sıkıntılar yaşadım. (K19-42)

Eşlerinin psikiyatriye gitmesi için teklifte bulunan katılımcılar bu teklifin eşleri tarafından genellikle reddedildiğini belirtmişlerdir. Eşlerinin teklifini kabul edip psikiyatrik destek alan erkeklerin aile yaşamlarında yaşanan düzelmeyi ve bu durumun zihinsel engelli çocuğa olumlu etkisini bir katılımcı şu şekilde belirtmiştir.

Psikiyatrıla bir görüş bakalım nolcak dedim o da destek almaya başladı. İlaç kullanmaya başladı. Dolayısıyla onun kaygıları, öfkesi azaldıkça, baba düzgün davrandıkça çocuk daha iyi gelişim gösterdi. (K26-49)

Boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvuru alan zihinsel engelli çocuğu olan anneler, genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon

merkezlerindeki psikologlar ve hastanelerde çalışan psikologlardan “psikolojik destek” aldığı, çok az sayıda katılımcının psikolojik destek almayı reddettiği, eşlerin ise genellikle psikolojik destek almayı reddettikleri görülmektedir.

Ya psikoloğa gidelim dedim, tedavi olalım birlikte. Sen de git ben de gideyim dedim. “Sen delisin sen git ben deli değilim.” dedi. Hep reddederdi hastaneyi. Oturduk, konuştuk olmadı yani hiçbir şekilde. (K02-50)

Profesyonel destek alma aşamasında meslek elemanının bilgilendirmesi ve yönlendirmesi boşanma kararını hayata geçirme konusunda katılımcılar için cesaretlendirici olmaktadır.

Özel eğitime gelip, gidiyoruz. Oranın psikoloğuyla, psikiyatriyle de şeydeyim, diyalogdaydım. Orayla görüştüm. Hani, acaba nasıl olur? Ne yapabilirim? İleride bir sorun yaşar mıyım? Bunları da sordum, yani. Onun bana verdiği cevap şuydu: “Abla kaç yaşındasın?” 35 yaşındayım. “35 yaşında yaptın yaptın. Yapamadın daha sonrasını yapamazsın. Artık ileriye götüremezsın çünkü yaşıyor, çocuklar var. Ben yapamam duygusuna kapılırsın”, anlamında bunu bana söyledi. Ondan sonra ben tamamen kararımı aldım. Ayrıldım. Bitirdim, yani. (K15-49)

Bir katılımcı eşinin çocuğunun engel durumunu kabullenmediği için psikolojik destek aramadığını belirtmiştir.

Psikolojik olarak maalesef. Çünkü eşim hiçbir sorun yok gibi şey yapıyordu, yansıtıyordu. İşte “Oğlum birlikte maça gidicez, şöyle yapıcaz, böyle yapıcaz. Çocukta hiçbir şey yok. Bu çocukta kim demiş!” falan. Bu düz mantıktaydı yani. Almadı. Hep reddetti. Hep reddetti. Almadı. (K22-47)

3.2.5. Tinsel Boyut

Tinsel boyut olumlu dini başa çıkmayı ve olumsuz dini başa çıkmayı kapsamaktadır.

3.2.5.1. Olumlu Dini Başa Çıkma

Katılımcıların bir kısmı boşanma öncesi süreçte yaşantılarını sınav, kader olarak görmekte ve bu süreçte baş edebilmek için dua ettiğini bildirmektedir. Tinsel yaşantılarını paylaşan, evlenme kararlarını ve eşiyle olan ilişkilerini bir “sınav” olarak gören katılımcının ifadeleri şu şekildedir.

Neden altı yıl “Senle evlenmem. Dünyada bir tek sen kalsan evlenmem.” dediğim adama bile bile körü körüne yanlış yaptım dedim. Hani bu nasıl “Acaba büyük mü konuştum?” dedim. Bunu bana Rabbim yaşattı. Evet dedirtti sonra da 20 yıl sonra da hayır dedirtti. Sonra devam etmeme kararı aldım. Bu da benim sınavımdı belki. Verdim o sınavı diye düşünüyorum. (K30-51)

Çok üzüldüm, evet çok ağladım. Bir iki gün sonra olayı kişiselleştirmeye gerek yok, bu herkesin başına gelebilir, kendi kendime teskin etmek zorundayım. Ve biraz da tevekkül diyelim. Şey oldu, hani Rabbim bana evet bunu bahşetti, imtihan evet ama bununla beraber benim yerimde saymamı da nasip etme diye dua da ettim. (K20-39)

Bir katılımcı, profesyonel destek aldığı süreçte psikoloğun kendini güçlendirmek için ifade ettiği çocuğunun bakımını üstlenebilecek donanımda olduğu için “seçildiği” vurgusunun hayata bakış açısını değiştirdiğini belirtmiştir.

“Allah’ın elinde böyle özel bir çocuk var. Yukardan baktı dedi, Bunu özel birine vermeliyim ki buna gerçekten güzel bakabilsin, sahip çıkabilsin. Ve seni özel seçti ve bu çocuğu sana gönderdi. Şimdi dedi bi düşün bakalım dedi, oğlun senin değil bi başkasının çocuğu olsaydı bu kadar yaşa... tabii ki konuşuyorsunuz,

anlatıyorsunuz. Bu kadar mücadelenin sonunda hayatta kalabilir miydi?” dedi. Sonra ben gerçekten kafamda mukayese ettim. İşte şunun olsa yok o bakamazdı ölürdü, yok o, dedim ki hayır benden başka kimse bakamazdı ki dedim. Oğlunuz özel bir çocuk, senin gibi özel bi anneye düştü dedi. Gerçekten bu benim hayatımın dönem noktalarından biri oldu biliyo musunuz? (K08-50)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri olumlu dini başa çıkma yöntemlerinden bir diğeri “kadere razı olmak ve teslimiyet”tir. Hem zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenme sürecinde hem de eşleriyle olan ilişkileri ve aile yaşamlarıyla ilgili konularda kadere vurgu ve teslimiyet duygusu görülmektedir.

Hatta bir uzmana gittiydim. O bana çocuğumun olmayacağını demişti. Hani miyomdan tedavi gördüm ama o tedaviden sonra işte, birkaç sene sonra çocuğum oldu. Yani, kaderimde kismetimde varmış, diyorum. (K10-69)

Hani, ben de artık şunu kabullenmiştim. Ben evlendim. İşte, Allah bunu bana yazmış. Bu, benim kaderim. Yani, sonuçta 3 tane çocuğum var. Bunu götürmek zorundayım. Ben artık bunu kabullenmiştim. (K15-49)

Katılımcıların boşanmadan önceki süreç için bahsettikleri olumlu dini başa çıkma yöntemlerinden bir diğeri “dua”dır. Bazı katılımcılar çocuğunun olması için bazı katılımcılar çocuğunun sağlığı için dua ettiğini bazı katılımcılar için boşanabilmek için dua ettiğini belirtmiştir.

Bir de koruyanım kalmadı. Ne biliyim hani... Bana eksikliğini hep gideren bir baba figürü vardı. O gidince (babasının vefatından bahsediyor) ben daha çok yalnız kaldım o insanla (eski eşi). Daha çok eziyet edince, zaten hep istediğim, duasını ettiğim şeydi çok şükür nasip oldu. (K19-42)

Ben keşke aldatılsa da bir an önce kurtulsam diye Allah’a dua ediyordum. (K01-47)

3.2.5.2. Olumsuz Dinsel Başa Çıkma

Bir katılımcı aile içi ilişkilerde “Allah korkusu”nun yanlış öğretildiğini ve toplumda dini boyutuyla kadının haklarının öğretilmediğini şu şekilde ifade etmiştir.

Şöyle bi şey diyim... Allah korkusunu öğretmişler ya, ne kadar yanlış öğretmişlerse... Hani günahdır da şudur da budur da... Hep erkeğin kadın üstündeki hakkı öğretildi bize. Kadının erkek üstündeki hakları öğretilmedi, dini boyutta da. Hani cahil bir toplum değil ki şey olsun. Onların yetiştirdiği gibi yetişiyosun ama. Ha evet günah boyunda evet 8 yıl karısıydım. 8 yılın sonunda Allah yolunu açık etsin, dedim git evlen, başka kadına git umrumda değil, elin elime değmesin! O geldiğinde ben başımı kapatıyodum, tesettürüme giriyodum eve gelen nikahlı kocam değil gibi. Bardağın ucuyla tutup ona ikramda bulunuyodum. Odamıza geçiyoduk çocuklarla, kapımızı kitleyip uyuyoduk. Hani “Ben çocuklarımın annesiyim, yemeğini hizmetini yaparım onun dışında yok bende.” diyodum. “Sen ne halin varsa gör. İstiyosan evlen.” diyodum. Nikahı da vereyim. O boyutta... (K19-42)

3.2.6. Boşanmaya Yol Açan Faktörler: Önceden kocalı kocasızdım şimdi kocasız kocasızım

Boşanmaya yol açan faktörler incelendiğinde, katılımcıların yoğun olarak eşlerinin sorumsuz davranışlarını gerekçe gösterdikleri, ilgisizlik, aldatma, şiddet, evden ayrı yaşama, terk, alkol kullanımı, akrabaların aile içi ilişkilere karışması, ekonomik sorunlar, kıskançlık, fikir uyuşmazlıkları, suçlama, yabancılaşma, kumar, pornografi gibi faktörlerin olduğu görülmektedir. Boşanma genellikle birden fazla faktörün bir araya gelmesiyle gerçekleşmektedir. Boşanma sadece bir nedene bağlı değildir. Boşanmaya yol açan sorumsuzluk, ilgisizlik, terk etme, akrabaların karışması, ekonomik sorunlar, sözel şiddet, duygusal şiddet, suçlama gibi faktörler zihinsel engelli çocuğun aile içi ilişkilerdeki dinamiğe etkisiyle derinleşmektedir.

Araştırmada görüşlerine başvurulmuş kadınların belirttiği boşanmaya yol açan faktörlerin dağılımına ilişkin bilgilere Çizelge 3.5’te yer verilmiştir.

Çizelge 3.5. Boşanmaya Yol Açan Faktörler

Sözcük Kombinasyonu	Sayı	Sözcük Kombinasyonu	Sayı	Sözcük Kombinasyonu	Sayı
1. Şiddet	26	7. Akrabaların Karışması	6	13. Kıskançlık	3
2. Sorumsuzluk	20	8. Ekonomik Sorunlar	6	14. Pornografi	3
3. Aldatma	10	9. Sözel Şiddet	6	15. Fikir Uyuşmazlığı	2
4. İlgisizlik	10	10. Duygusal Şiddet	5	16. Suçlama	2
5. Fiziksel Şiddet	8	11. Alkol kullanımı	4		
6. Terk Etme	7	12. Geçimsizlik	3		

Çizelge 3.5’te görülen boşanmaya yol açan faktörlerin frekansları, katılımcıların boşanma nedenlerine ilişkin ifadelerinin sözcük kombinasyonu ile oluşturulmuştur. Şiddet, sorumsuzluk, aldatma, ilgisizlik en yoğun görülen boşanma nedenleridir. Fiziksel şiddet, terk etme, akrabaların karışması, ekonomik sorunlar, sözel şiddet, duygusal şiddet, alkol, evi terk etme, geçimsizlik, çocuktan kaçma, çocuğun özel durumunu kabullenememe, kıskançlık, pornografi, alkol kullanımı, fikir uyuşmazlığı, suçlama boşanmaya yol açan diğer faktörlerdir.

Çizelge 3.6. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Boşanma Sürecinde Ön Plana Çıkan Faktörler

Katılımcı	Boşanmanın Aile Yaşam Döngüsündeki Yeri	Ailede Görülen ve Boşanmaya Yol Açabilecek Faktörler	Erkeğin Aldatması	Erkeğin Alkol Kullanımı	Boşanma Süreci
K01-47	Okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş)	Terk etme, Aldatma, fiziksel şiddet, sözel şiddet, duygusal şiddet, ekonomik sorunlar, sorumsuzluk	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma
K02-50	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Fiziksel şiddet, Duygusal şiddet, Kıskançlık	Yok	Yok	Çekişmeli Boşanma
K03-38	Bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar)	Sözel şiddet, Akrabaların karışması, Ekonomik sorunlar, Sorumsuzluk	Yok	Yok	Çekişmeli Boşanma
K04-54	Hareket eden merkezler olarak aile	Kıskançlık, şiddet, ekonomik sorunlar, Sorumsuzluk	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma

Çizelge 3.6. (Devamı) Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Boşanma Sürecinde Ön Plana Çıkan Faktörler

Katılımcı	Boşanmanın Aile Yaşam Döngüsündeki Yeri	Ailede Görülen ve Boşanmaya Yol Açabilecek Faktörler	Erkeğin Aldatması	Erkeğin Alkol Kullanımı	Boşanma Süreci
K05-39	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13–20 yaş)	Aldatma, sözel şiddet, duygusal şiddet, evi terk etme, akrabaların karışması, ekonomik sorunlar, sorumsuzluk	Var	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K06-63	Bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar)	Geçimsizlik, Sorumsuzluk,	Yok	Bilinmiyor	Anlaşmalı Boşanma
K07-41	Bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar)	Fikir uyuşmazlığı, Terk etme, fiziksel şiddet, sorumsuzluk	Yok	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K08-50	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13–20 yaş)	Alkol kullanımı, fiziksel şiddet, sorumsuzluk	Yok	Var	Anlaşmalı Boşanma
K09-54	Hareket eden merkezler olarak aile	Çocuğu kabullenememe, aldatma, anlaşmazlık,	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma
K10-69	Hareket eden merkezler olarak aile	Sorumuzluk, alkol kullanımı, evi terk etme, sözel şiddet, fiziksel şiddet	Yok	Var	Anlaşmalı Boşanma
K11-50	Bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar)	Sorumuzluk, geçimsizlik, suçlama,	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma
K12-46	Okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş)	Çocuktan kaçma, Sorumsuzluk,	Yok	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K13-49	Okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş)	Aldatma, Sorumsuzluk, Şiddet, İlgisizlik,	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma
K14-49	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13–20 yaş)	Pornografi, İlgisizlik, Sorumsuzluk, Fikir uyuşmazlıkları, suçlama	Yok	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K15-49	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13–20 yaş)	Fiziksel şiddet Duygusal şiddet, Sözel şiddet, İlgisizlik, Sorumsuzluk	Yok	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K16-41	Okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (30 ay–6 yaş)	Fiziksel Şiddet, Terk Etme	Yok	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K17-45	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13–20 yaş)	Kumar, ilgisizlik, sorumsuzluk, akrabaların karışması	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Anlaşmalı Boşanma
K18-46	Okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş)	Ekonomik sorunlar, ilgisizlik, şiddet	Bilinmiyor	Var	Anlaşmalı Boşanma

Çizelge 3.6. (Devamı) Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Boşanma Sürecinde Ön Plana Çıkan Faktörler

Katılımcı	Boşanmanın Aile Yaşam Döngüsündeki Yeri	Ailede Görülen ve Boşanmaya Yol Açabilecek Faktörler	Erkeğin Aldatması	Erkeğin Alkol Kullanımı	Boşanma Süreci
K19-42	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	İlgisizlik, aldatma, alkol, şiddet, Pornografi	Var	Var	Çekişmeli Boşanma
K20-39	Okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş)	Pornografi bağımlılığı, aldatma, ilgisizlik, sorumsuzluk	Var	Yok	Çekişmeli Boşanma
K21-40	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Aldatma	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma
K22-47	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Aldatma, Şiddet	Var	Var	Çekişmeli Boşanma
K23-42	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Sorumsuzluk, İlgisizlik, Evi terk etme,	Var	Var	Anlaşmalı Boşanma
K24-47	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Aldatma, Duygusal şiddet, Sözel şiddet, Fiziksel Şiddet, Sorumsuzluk, akrabaların karışması	Var	Yok	Çekişmeli Boşanma
K25-45	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Sorumsuzluk, ekonomik sorunlar	Yok	Yok	Anlaşmalı Boşanma
K26-49	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Geçimsizlik, Şiddet	Yok	Var	Anlaşmalı Boşanma
K27-43	Bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar)	Sorumsuzluk, İlgisizlik,	Yaşandığını düşünüyor	Var	Anlaşmalı Boşanma
K28-45	Hareket eden merkezler olarak aile	Şiddet, evi terk etme, kıskançlık, akrabaların karışması	Yok	Yok	Çekişmeli Boşanma
K29-56	Okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (30 ay-6 yaş)	Alkol bağımlılığı, Sorumsuzluk, İlgisizlik	Yok	Alkol bağımlılığı var	Anlaşmalı Boşanma
K30-51	Ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş)	Aldatma, fikir uyuşmazlığı, akrabaların karışması	Var	Çok nadir	Anlaşmalı Boşanma

Katılımcıların boşanma süreçleri aile yaşam döngüsü bağlamında değerlendirildiğinde, 5 katılımcının bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar)

döneminde boşandığı, 2 katılımcının okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (30 ay–6 yaş) döneminde boşandığı, 5 katılımcının okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş) döneminde boşandığı, 14 katılımcının ergenlik çağında çocukları olan aileler (13–20 yaş) döneminde boşandığı, 4 katılımcının hareket eden merkezler olarak aile döneminde boşandığı görülmektedir.

Katılımcıların boşanma nedenlerine bakıldığında, her bir boşanma olayında birden fazla faktörün etkili olduğu; eşin sorumsuz davranışları (20 katılımcı), aldatma (13 katılımcı), ilgisizlik (10 katılımcı), fiziksel şiddet (8 katılımcı), evi terk etme (7 katılımcı), akrabaların karışması (6 katılımcı), ekonomik sorunlar (6 katılımcı), sözel şiddet (6 katılımcı), duygusal şiddet (5 katılımcı), alkol (4 katılımcı) en yaygın faktörler olarak görülmektedir.

Erkeğin aldatma durumu incelendiğinde, 2 katılımcıdan konuya ilişkin bilgi alınmamıştır. 13 katılımcı aldatmanın yaşandığını bildirmiştir, 1 katılımcı aldatmanın olduğunu düşünmektedir. 14 katılımcı aldatmanın olmadığını belirtmektedir.

Erkeğin alkol kullanım durumu incelendiğinde, 1 katılımcı eşinin alkol bağımlısı olduğunu bildirmektedir. 2 katılımcıdan konuya ilişkin bilgi alınmamıştır. 1 katılımcı eşinin çok nadir alkol tükettiğini, 14 katılımcı eşinin alkol tüketiminin olduğunu, 12 katılımcı eşinin alkol tüketmediğini belirtmiştir.

Şekil 3.3. Boşanma Nedenlerine İlişkin MAXQDA Kelime Bulutu

Zihinsel engelli bir çocuğun aile içinde aile içi ilişkileri etkilemesinin yanı sıra genellikle sosyal çevrede ve toplumda zihinsel engelli çocuğu olan ailede erkeğin evi terk ederek gittiği, boşanma davasını erkeğin açtığı gibi bir düşünce ve algı olmasına karşı boşanma nedenleri ve boşanmaya karar veren taraf düşünüldüğünde kadınları boşanmaya karar verdiği ve boşanmayı gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili bir katılımcının ifadeleri şu şekildedir:

Ben ailelerin, özellikle baba, yani gerçekten ben şöyle tahmin ediyorum: Hani bu durumu tek ben yaşıyorum. Ben, bundan eminim. Benim gibi yüzlerce belki binlercesi var. Çünkü biraz şöyle oluyo ya, hep şöyle düşünüyorlar, hani ayrıldık ya biz, sanki eşim bırakıp gitmiş gibi düşünüyorlar ama tamam ben gönderdim ama onu göndermem için o zemini hazırlayan kendisiydi. Yoksa hiç kimse yuvam yıkılsın istemez yani, düzenim bozulsun istemez. (K08-50)

Katılımcılar genellikle eşlerinin “sorumsuzluğu” nedeniyle boşandıklarını belirtmişlerdir. Eşlerinin sorumsuz davranışlarının temelinde zihinsel engelli çocuğun varlığını kabullenememe, bakım, tedavi ve eğitim süreçlerine katılmama durumu söz konusudur. Eşin sorumsuzluğu, eşin kök ailesiyle ve kadının kendi kök ailesiyle ilişkilerine olumsuz yansiyabilmekte bu süreç de ayrıca aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Bu sorumsuzluk ekonomik konular, işsizlik, sağlık hizmetlerine başvurma, zihinsel engelli çocuğun bakımı, zihinsel engelli çocuğun eğitimi ile konularda ön plana çıkmaktadır. Katılımcılar çocuğun bakımını üstlendiği ve erkeklerin de toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında üstlendikleri eve gelir getirme, ihtiyaçları karşılama, sağlık hizmetlerine erişim gibi konularda rol ve sorumluluklarını yerine getirmediğini vurgulamaktadırlar.

İşte, oğlumun bu rahatsızlığından sonra eşim zaten çok sorumluluk alan biri değildi. Sorumluluğu olmadığı için de zaten oğlumu bir türlü kabul edemedi. (K10-69)

Ben inanılmaz babadan kaynaklı çocuktan stresliyim zaten üstüne babanın köstek olmasından kaynaklı yaşadığım gerginlikler çok oluyordu ve yanımda

olduğunu hiç görmüyordum babanın. Sürekli bir problem yaratıyordu. Doktora gitme gelme ben de dedim ki hani bu insanla bir çocuğu sağlıklı bir şekilde yetiştiremicez şu aşamada bile biz bu kadar çatışıyoruz dedim. (K11-50)

Babalar evde ikinci bir engelli birey gibi... İlgisiz, sorumsuz ve egoistin biriydi. (K16-41)

Hani hiçbir şey beni korkutmuyor, maddiyat mı? Zaten yokluk içinde yaşıyorum. Hani adam üstüme yük. O da bi kambur. Zaten oğlum yeterince yoruyor beni. Daha fazla yorulacak ve dayanacak gücüm kalmamıştı. Hani hastanede tek başınasınız, yoğun bakımın kapısında tek başınasınız. Doğuma yalnız gidiyorsunuz. Bi kadın için hep yalnızsınız. Adam var ama yok... (K19-42)

“Önceden kocalı kocasızdım, şimdi kocasız kocasızım.” diyorum kendime... Kocalı kocasızdım şimdi kocasız kocasızım öyle diyince arkadaşlarım gülerdi. Ama o zaman da vardı ama hani erkek olarak üstüne düşen görevleri yapması gerekir ki bir evin erkeği olsun, kocası olsun. (K08-50)

Katılımcıların boşanmayla ilgili gerekçe gösterdiği faktörlerden biri de eşlerinin “ilgisizliğidir”. Erkeğin ilgisizliği sorumsuzlukla birlikte kadınlar için yıpratıcı olmaktadır. Erkeğin ilgisiz davranışları hastane ile ilgili süreçlerde, zihinsel engelli çocuğun bakımı ve eğitim, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin konular, ev içi rol ve sorumluluklarla ilgili konularda görülmektedir.

Beni doğuma götürmedi. Yani ben sezaryenle doğum yapacaktım. Gideceğim tarih belli. Ben hastayım dedi adam, gideceğimiz gün. Beni götürmedi. Beni kendi ailem götürdü hastaneye. Ben doğum yaptıktan sonra, çocuk dünyaya gelince hastaneye geldi... Arkadaşlarım “Sen mutsuzsun. Bununla ayrılacağın belli falan, bu çocuğu doğurmadan aldır dediler. Ben biraz şeyim, merhametli bir insan olduğum için, yazık günah ayrılırsam da ben bakarım dedim dünyaya getirdim. Hamile

olduğumu söylediğimde de “Sana kim hamile kal dedi!” diye bir cevap aldım. Yani, sevinmedi yani, bir çocuğu olacak diye. (K06-63)

Şöyle bir şey eve gelmemelikler oldu. Çoluğu çocuğu benimsemez oldu. Beni görmemezlikten geldi. Evine hiç ondan sonra ne bileyim çocuklarla hiç ilgilenmedi... Hani ben çok kafama takardım hani şöyle bir şey özel eğitime gidiyor ama benim bu çocuğum iş sahibi olabilir mi şöyle böyle çok kafama takılıyordu. Adam hiç tınlamazdı pek ama ben çok üstüne düşerdim çocukların. “Bu çocukların gelecekleri n olacak? Geleceklerini nasıl sağlayabiliriz?” diye ben her gittiğim doktora sorardım. Öğretmenleriyle de diyaloga geçerdim. Hani o konuda babamız pek ilgisi yoktu açıkçası. (K23-42)

Boşanmaya yol açan faktörlerden bir diğeri aldatmadır. Katılımcılardan 13’ü aldatmanın yaşandığını bildirmiştir, 1 katılımcı da aldatmanın olduğunu düşünmektedir. Bazı katılımcılar aldatıldığını öğrendiğinde ya da fark ettiğinde eşine karşı duygusal ve fiziksel olarak bir yakınlık hissetmemeye başladığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar aldatıldığını öğrendikten sonra bu durumu kabullenemediğini fakat belli bir süre eşlerine “katlandığını” bildirmiştir.

Kendi en yakın akrabasıyla mesela... Bi ilişki yaşadı. Bi tane kız arkadaşı vardı mesela. Onunla bi ilişki yaşıyordu. Ben, kendisinin kız kardeşiyim diyerek gittim o kızla tanıştım. Kız çok delikanlıydı ama! Ha şu var, hiç kıskandınız mı diyin, hiç kıskanmadım! Ben kendisine dedim “Sen evlen, bi çift burma takacağım sana. Yeter ki beni bırak.” Ailem müsaade etmiyo ya kendisi beni bıraksın diye istiyodum. (K19-42)

Bundan beş altı sene önce beni aldattığını söyledi. Nasıl aldattığını söyledi... İşte özür diliyorum, bi kerhaneye gittiğini söyledi. Orda aldattığını söyledi. Bunu atlatmam iki ayımı aldı. (K20-39)

Bazı katılımcılar, eşlerinin zihinsel engelli çocuklarını kabullenmemeleriyle aldatma arasında ilişki kurmaktadır.

Bu kabullenemedi. Kabullenemeyince iyice çığırından çıktı. Çıktıktan sonra zaten şey var hani aldatmalar falan başladı. Tabi nolucak dışarı hayat. (K09-54)

Yani çocukların durumunu hiç kabul edemiyodu zaten. İşte sürekli onlara “Neden bi tane, biriniz de normal olmadınız?” gibi söylemlerde bulunuyodu. Bu tabi bu şeyi atamadı üzerinden. Yıllar sonra eski sevgilisiyle karşılaşmışlar bi şekilde. Sonrasında bi şeyleri başlamış. Tabii ben farkında değildim. (K22-47)

Boşanmaya yol açan faktörlerden bir diğeri şiddettir. Fiziksel şiddetin yanı sıra duygusal ve sözle olarak şiddete maruz kalmak katılımcıların aile içi ilişkilerini, fiziksel sağlıklarını sosyal çevreleriyle ilişkilerini ve duygusal yaşamlarını olumsuz etkilemekte ve boşanmaya yol açmaktadır.

Biz de kırılma anı o dayaktan sonra, hani zaten bardak doluyor doluyor. Bir damladan sonra taşıyor. O damla beni taşırdı artık. Herkese resti çekmiştim, yani o zaman. İyi ki de çekmişim diyorum, şimdi. Keşke daha önceki yıllarda çekseymişim. Hayatım iyi olacaktı. Hiç pişman olmadım. Zorluklar yaşadım mı? Yaşadım. (K15-49)

Boşanmaya yol açan faktörlerden bir diğeri evden ayrı yaşama, evi terk etmedir. Bir katılımcı (K07-41), hastanede çocuğu doğduktan sonra eşinin engelli bir çocuğunun öğrenmesiyle birlikte hastanede onları terk ettiğini, bırakıp gittiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra katılımcılar genellikle eşlerinin maddi konularda yaşanan sorunlar, aldatma, gece hayatının olması, parayı bilinçsiz bir biçimde harcama gibi nedenlerle evi terk ettiğini, belirli dönemlerde ya da belirli aralıklarla evden gidip sonra döndüklerini belirtmişlerdir.

Evi terk etme olayı böyle sıkıştığı zaman, böyle bir şey olduğu zaman filan dedim ya, eve haciz geldi. Bir şey aldı, sattı. Eve haciz geldi diye. O zaman ben onu arayıp, eve haciz geldi. Eşyayı aldı, gitti dediğim zaman eve gelmeden İstanbul'a çekip, gitmişti. Arada bir öyle İstanbul'a gider, gelirdi. (K10-69)

Gidiyordu 10-15 gün o herhalde aldığı maaş bitiyordu geri geliyordu yani. (K23-42)

Az sayıda katılımcı, eşlerinin işi gerekçe göstererek farklı bir ile ya da farklı bir ülkeye gidip uzun süre dönmediğini fakat arka planda eşlerinin çocuğun engel durumunu kabullenemediği için “çocuktan kaçtığını” belirtmişlerdir.

Gitti ya terk etti gibi. Yurt dışına gitti. E tabii ki oraya gitti haftada bir sefer arıyordu konuşuyordu sonra yani kendi hayatını yaşadı istediği gibi yaşamıştır o da biliyorum. (K05-39)

İlk beş seneden sonra çocuğa böyle mi falan benim olmaz benim çocuğum engelli olamaz falan hani bu birikim olur. Birikiyor, birikiyor, birikiyor. Son böyle emekli olduktan sonra da daha fazla hani bizi bırakıp memleketine gidiyor, geziyor. Yok ablasına gidiyor, yok Almanya'ya gidiyor. Hani kendisini bekar hayatı yaşadı o. Son radde gelen şey bunlar. (K09-54)

Boşanmaya yol açan faktörlerden biri alkol kullanımıdır. Alkol bağımlılığı olan bireyler iş yaşamını aksatmakta, sürekli iş değiştirmekte, evde çocuklarına ve eşlerine zaman ayırmamakta, rol ve sorumluluklarını yerine getirmemektedir. Bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Bazı katılımcılar çocuklarının zihinsel engelli olduklarına dair tanı aldıktan sonra eşlerinin daha fazla alkol tükettiğini belirtmişlerdir.

Onun bana hiç desteği yoktu. Ben hep tek başıma götürüyordum, getiriyordum, ilgileniyordum. Hastane olsun, tahlilleri olsun... Mental reterdasyon olduğu çıkınca raporunda zaten baba daha çok içmeye başladı. (K10-69)

Hayır hayır sadece alkol. Hatta kolonya bile içiyordu. Bu içki konusu üzerine oluyordu işte yani insan tamam içebilir, arada bir içer hani bir arkadaş ortamında içer bunun öyle bir olayı yoktu. Devamlı içiyim diyordu... Tabi tabi temelde bütün problem alkoldü yani. Kendini bilmemesi, çocuğumu yarım saat teslim edip bir yere gidemiyordum. (K29-56)

Boşanmaya yol açan faktörlerden birisi de akrabaların aile içi ilişkilere karışmasıdır. Eşin yakın akrabaları genellikle aile içi ilişkilere dahil olmakta, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecine, sağlık hizmetlerine başvurmasına müdahale etmektedir. Bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Ya ailesinde çok sıkıntı vardı. O da ailesinin ağzına çok bakıyordu. Yani, arada ben kalıyordum. Bir oldu. İki oldu. Üçüncüde dedim yani bu böyle olmayacak... Babası, kaynana gibiydi. Yani, bir erkek karışıyordu işin içine. Yani, o bana kaynanalık yapıyordu. (K03-38)

Aileyi ilişkiye karıştırmadığın zaman her şey biraz daha düzelebilirdi belki. (K07-41)

Boşanmaya yol açan faktörlerden biri de yabancılaşmadır. Yabancılaşma ev içerisinde fiziksel yakınlığın kurulamaması ve yatak odalarının ayrılmasıyla başlamaktadır. Yabancılaşma, eşlerin duygu ve düşünce paylaşımlarını azaltmakta, fiziksel, duygusal, tinsel ve bilişsel olarak kendilerini gergin hissetmelerine ve çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır.

Tensel, ussal ve tinsel birliktelik olmuyorsa evlilik de olmuyor. (K16-41)

Ne sorunu olduğunu da anlatmazdı. Hani bir evin içinde iki yabancıydık. Yani iki yabancıydık sadece otel gibi gelip gidiyordu. (K23-42)

Çiftler aynı odada uyumayı bıraktıkları zaman istedikleri kadar birbirlerini sevsinler, o kadar iyi geçinsinler ayrışma orada başlıyor. Ben öyle düşünüyorum. Gerçekten aynı yatakta uyanmayınca tensel, cinsel yani her anlamda yabancılaşma başlıyor bence. (K26-49)

Boşanmaya yol açan faktörlerden biri de kumardır. Erkeğin düzenli bir işinin olmaması ve gelir getirici bir işte çalışsa bile kazanılan paranın ihtiyaçları karşılamaya yönelik harcanmaması ekonomik sorunlara yol açarken bazı katılımcıların eşlerini kumara yöneltmektedir.

Şeyden dolayı boşandık biz zaten. Kumar oynuyormuş. Haberim yoktu, tabi ki. Yokmuş, daha doğrusu o zaman. Çok sonraları haberim oldu. Bizim boşanma sebebimiz; çok büyük borçlar şey yaptı, açtı. Ondan dolayı. Tabi bir de borçları açıp, arabayı kapının önüne bırakıp, araba tabi kardeşinin üstüneydi borçlarından dolayı. Kaçtı. Beş ay hiçbir şekilde ulaşamadık. Hani, öldürdüler mi? Çok fazla borcu vardı çünkü. Hiç haberimiz yok. Bu sebepten dolayı boşandık zaten. Kaçtı, gitti. Beş ay hiçbir şekilde ulaşamadı, ona. (K17-45)

3.2.6.1. Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi

Zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisi incelendiğinde, annenin çocuğun iyilik hali için boşanması, babanın çocuğun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesi, zihinsel engelli çocuğu olduğu için babanın evi terk etmesi, babanın zihinsel engelli çocuğa yönelik şiddet uygulaması, annenin yalnız bırakılması, annenin suçlanması, babanın sorumsuzluğu, babanın hayal kırıklığı yaşaması, sosyal ve ekonomik haklardan yararlanma, geciktirici bir faktör olarak zihinsel engelli çocuk konuları ön plana çıkmaktadır (Şekil 3.4.).

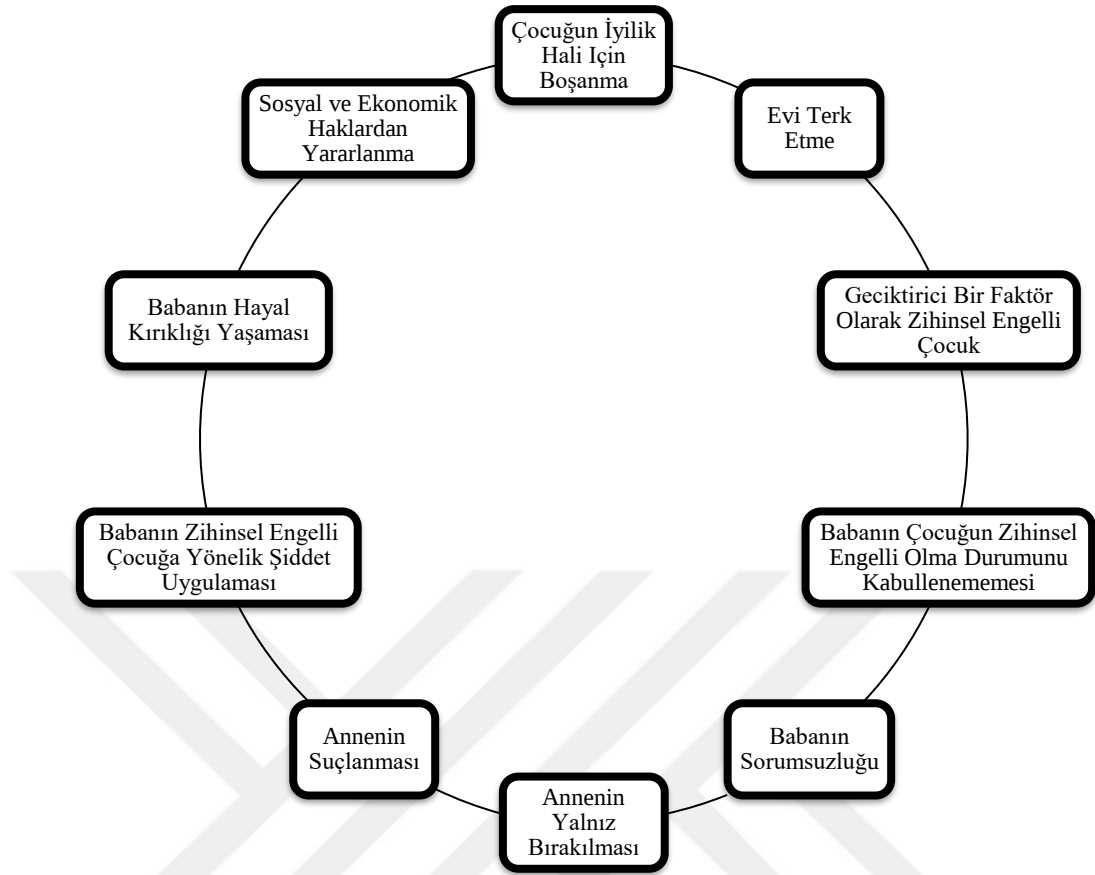
3.2.6.1.1. Çocuğun İyilik Hali İçin Boşanma: *Eşim mi çocuğum mu gibi bir seçim çıktı ortaya tabii ki çocuğumu seçtim*

Bazı katılımcılar aile içi ilişkilerde yaşanan sorunların çocuğunun iyilik halini olumsuz etkilediğini düşündükleri için boşanmaya karar vermişlerdir. Akrabaların zihinsel engelli çocuğun eğitime ve sağlık hizmetlerine erişimine müdahale etmesi, maddi sorunlar nedeniyle zihinsel engelli çocuğun sağlık ve eğitime kaynak ayıramama, çocukların sağlıksız bir ortamda yaşaması, zihinsel engelli çocuğun psikolojik iyilik halinin olumsuz etkilenmesi, zihinsel engelli çocuğun evde şiddete maruz kalması ya da şiddete tanık olması, babanın bakım konusunda destek olmaması gibi durumlar çocuğun iyilik halini olumsuz etkilediği için katılımcılar boşanma kararı almışlardır.

Şimdi çocuğunu kabullenemeyen ve her fırsatta çocuğa sesini yükselten bir babaya çocuğu belki mahkûm bırakmak istememiş olabilirim yani hani çünkü bu çocuğun hak ettiği bu değil bu muameleyi görmesi haksızlık olur diye düşünmüş olabilirim yani ne bileyim boşanmak bizim için bir kurtuluştur. (K12-46)

Kızım, babası dükkandan geldiği zaman babacım diye sarılıp, boynuna atlayan, işte öpen, sürekli temas halinde. Öyle bi çok sevecenliği var içinde onun. İşte onu görüyodum. Sonra baktım ki bir iki kere kızımı itti. “Yeter artık sevme beni. Bu kadar sevgi istemiyorum ben.” İşte vesaire bilmem ne gibi... O ara fark ettim ki kızıma saygısı yok. Kızımın da gereksiz yere ondan sevgi dilenmeye ihtiyacı yok. (K20-39)

Tabi çocuk evdeki çatışmayı görünce bana sarılıyor, bacağıma sarılıyor. Ben de o sırada ağlıyorum. Ağladığımı görmesin diye onunla ilgilenemiyorum mesela. Karmakarışık bir ortam çocuğum elden gidiyor... Oğlumu kaybediyorum çocuğumu, en çok istediğim şeyi. Sen iyisi mi git senin yapmadıklarını üzülerək, vakit kaybederek oğluma döneceğim sırtım yerine sana sırtımı döneyim oğluma yüzümü döneyim dedim. Yani elimde şöyle bir şey var eşim mi çocuğum mu gibi bir seçim çıktı ortaya tabii ki çocuğumu seçtim. (K27-43)

Şekil 3.4. Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi

Baktım oğluma artısı yok. Bizim kavgamızdan, gürültümüzden... Ya ben bi taraftan çocuğu eğitime götürüyorum. Hem eğitim hem işte fizik tedavi iyileştirmeye çalışıyorum ama diğer türlü çocuğun psikolojisini bozuyorum... Baktım bizim bu kavgalarımız dövüşlerimiz tabi şiddette var tabii ki. Oğluma artı katmıyor... Sonra eşim, oğluma yedirdiğim yemeğe karışıyor. Şunu söyliyicem: “Çok yedirme. Tuvaletini yapıyo, kokuyo. Bir gün böyle, iki gün böyle. Bi gün yemin ederim elimde kirli bezi aldım, “Bak bunu senin ağzına teperim.” dedim. “Bak benim tırnaklarımın içinde senin o pislik dediğin şey.” dedim. “Sana noluyo” dedim. “Miden bulanıyosa defol git. Çık dışarıya” dedim... (K08-50)

3.2.6.1.2. Babanın Çocuğun Zihinsel Engelli Olma Durumunu Kabullenememesi: Benim çocuğum engelli olamaz

Bazı katılımcılar aile içi ilişkilerde yaşanan sorunların kaynağında yer alan faktörlerden biri olarak babanın çocuğunun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesini belirtmişlerdir. Çocuğun özel gereksinimlerini kabullenememe, babaların sorumluluk almamasına, evden ayrı yaşamalarına, evi terk etmelerine, sağlık hizmetlerine başvurmamalarına ve annenin sağlık hizmetlerine başvurmasını engellemeye yol açmakta aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

O kabullenmedi. Belki de sorun ondan başladı. O kesinlikle çocuğunun engelli olduğunu kabullenmedi. Ya hep beni suçlama... İşte “Çocuğu süttten kestın on üç aylıkken, on dört aylıkken nöbeti başladı.” Mesela onda bile beni suçladı ki ben bunu ona izah ediyodum. Ben rahatsızlandım, vertigo hastalığına yakalandım. Ben ilaç kullanmak için mecburdum süttten kesmeye. Yirmi günlükken büyük oğlum yere düşürdü. O yüzden büyük oğlumu suçladı, çocuk onun yüzünden engelli olmuş diye. Bunun gibi birçok şey... Hani sadece Rabbimin takdiri demek yoktu. “Sizin yüzünüzden bu hale geldi.” (K19-42)

Babası hiçbir şekilde kabullenmiyordu çocuğunun engelli oluşunu ve hep diyordu ki soranlara “Doğumda düşürmüşler çocuğu, ondan böyle olmuş.” Halbuki, hiç öyle düşürme falan da yok. Herkese öyle söylüyorlardı. O kabullenmiyordu. Hatta, ben doktora götürelim dediğim zaman daha benim çocuğumun bir şeysi yok ki, götürmüyordu ve ben bir fiil kendim bir şekilde işte götürüyordum. (K04-54)

3.2.6.1.3. Evi Terk Etme: Ben dayanamıyorum

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğu olduğu için babanın süreci kabullenemediğini, hayal kırıklığı yaşadığını ve evi terk ettiğini, babanın zihinsel engelli çocuğu bir “ayak bağı” olarak gördüğünü, hayatı yaşamak için engelleyici bir faktör olarak değerlendirdiklerini bildirmişlerdir. Az sayıda katılımcı ise maddi

olarak sorunlar yaşadıklarını, eşlerinin yeni bir iş için farklı bir ülke ya da ile gittiğini, borçlarından dolayı evi terk ettiklerini bildirmişlerdir.

Eşim geldi, güya elinden tutup götürcekmış de çocuğu falanmış da fişmanmış da. Kızım tabi çok özürlü bir çocuk olunca, bütün hayalleri yıkılmış da öyle bir çocuğun psikolojisini kaldıramazmış da. Çocuğu bıraktı gitti. Terk etti... Doğumdan hemen sonra gitti. Ben 2 yıl hastanelerdeydim. Hastanelerde hiçbir ameliyatında başında durmadı ki. Hiçbir ameliyatında! Sonra edemedim, mahkemeye verdik işte, beraber mahkemeye verdik. Ondan sonra ayrıldık. Ayrıldıktan altı ay sonra evlendi. (K07-41)

Dedim “Sana bir şey soracağım?” “Sor.” dedi. “Sen, evi terk edip giderken, oğlum için mi terk ettin?” dedim. “Ben, dayanamıyorum.” dedi. “Tamam” dedim. Bir tek sorum oydu. “Tamam” dedim ve benim için zaten bitti. Benim çocuğumu kabullenmeyen, benim çocuğumu istemeyeni ben zaten istemem. (K10-69)

Gezmeyi, tozmayı, eğlenmeyi seven bir insandı. İşte, engelli çocuğu olup da ona ayak bağı olmuş. Yani, gezmekte tozmakta engel olan birisi. Ben evde çocuğuma bakıyım. O da gezsün tozsün. Hayatına karışılmasın. (K13-49)

Kızım üç yaşlarındayken tanı konuldu. Tanıyı öğrendiğimiz gün eşim evi terk etti. Hiçbir şey söylemeden gitti. Hiçbir şey söylemedi... Köye gitmiş. Altı ay sonra da köyden bir kızla evlenmiş... (K16-41)

İnanın çünkü gördüğüm bazı hikayeler benim çevremde şu an da benimle aynı konumu paylaşan en az on tane kadın tanıyorum. Otuzlu yaşlarında. Henüz birer tane özel çocuk sahibi ve eşleri tarafından bir şekilde terk edilmişler ve şunu söyleyen çok iyi konumda bir baba bile gördüm. “Benim sağlıklı bir çocuğa ihtiyacım var. Senden boşanıyorum.” diyen karısına böyle bir baba bile tanıdım. (K18-46)

3.2.6.1.4. Zihinsel Engelli Çocuğa Yönelik Şiddet: *Tahammülü yoktu kızıma*

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğa yönelik olarak babanın şiddet uyguladığını ve bu durumun aile içinde tartışmalara, ilişkide anlaşmazlıklara yol açtığı bildirilmektedir. Zihinsel engelli çocuğa yönelik şiddetin temelinde de zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenmeme yer almaktadır.

Çocuğun böyle takıntıları çoktu. Hatta bir gün almış, kapıya koymuş dışarı. Bir de gittim çocuk dışarıda ağlıyor. Ona tahammül edemiyor bağırmasına, şeyine. O zaman tabi ki tartışmalarımız oldu. Ondan sonra işte hep koyup gidiyordu. İçip, geliyordu. Vurup kafayı yatiyordu. (K10-69)

Çocuğuma kötü davranıyordu. Tahammülü yoktu kızıma. Yani onun özel durumunu asla kabul etmedi. Yaptığı davranışlar yani, ağır bi çocuk gerçekten. Şu an bile kızımın raporu %97. Şöyle, mesela çocuğuma bağırmasına katlanamıyordum... Hiçbir şeyden haberi olmayan tanı almış bir çocuğa senin zulüm etmeye hakkın yok. Yok böyle bi şey yani. (K12-46)

Çocuk ona doğru baksa “Hoşt, köpek sidiği ne bakıyorsun?”, derdi... Bir gün yalvardım. “Ya ne olur. Uykusuzum. Gözlerim bozuldu. Gözlerimi açamıyorum uykusuzluktan. Bir beş dakika bak, dedim. Uyuyayım.” Çocuğu susturamamış. Bir tane patlatmış. Yeter artık ne ağlıyorsun diye. Çocuk susmuş bir anda. Ona bakmış. Gittiğim zaman ikisi de ağlıyordu. “Ne oldu?” “Ağladı. Susturamadım. Bir tane vurdum.” Sanki ben çaresizim. Sana karşılık veremem, der gibi bakmış çocuk ona. Öyle anlattı. O yüzden ağlıyormuş o da. (K13-49)

3.2.6.1.5. Annenin Yalnız Bırakılması: *Bi bakıyoruz ki biz bu savaşın içinde yalnızız. Bu maratonda hep tek başımıza koşuyoruz*

Katılımcılar zihinsel engelli çocuğunun bakımında, eğitiminde, tedavisinde kendilerini yalnız hissetmektedirler. Bu yalnızlık katılımcıların çocuklarıyla birlikte “yalnız yaşamayı” ve “mücadele etmeyi” öğrenmelerine katkı sağlamış, boşanma sonrası için baş etme becerileri geliştirmişlerdir. Katılımcılar kendilerini bu süreçte baş edebilir ve güçlü gördükleri zaman boşanma kararlarını eyleme geçirmişlerdir. Bunun yanı sıra ailede çocuklar baba ile de vakit geçirmediği için boşandıktan sonra genellikle çocuklar babanın “eksikliği”ni hissetmemişlerdir.

Bu yıllarda ben tek başıma kızımın yaşamayı öğrenmiştim zaten. (K12-46)

Biz kadınlar çocuğumuz doğduğunda onun hastalığıyla çok mücadele ediyoruz. Sadece anne oluyoruz. Noluyo, koca var mı yok mu, yanımızda mı değil mi... Perde çekiyoruz gözümüze. Çocuğum iyi olsun, çocuğumun ilacı, çocuğumun eğitimi vesaire. Ne zamanki çocuğumuz biraz ayakları üstünde duruyo, bi bakıyoruz ki kocamız yok! Bi bakıyoruz ki biz bu savaşın içinde yalnızız. Bu maratonda hep tek başımıza koşuyoruz. Bu yüzden ayrılan, kendinin farkına varıp ayrılan çok fazla arkadaşım var... (K19-42)

Ben napıcam diye düşünmedim. Çünkü neden biliyor musun? Bu çocuklarla hep tek tabanca olduğum için hiç aklımın ucundan geçmedi. Zaten tek başımaydım. Çocuklarım da hiç tınlamadı zaten bayram gelmiş geçmiş, özel günlerde falan hiç hiç aklımıza gelmez. Çünkü alıştık, alışkanlık olunca öyle oluyor. Bağımlılık olsaydı bu şekilde olmazdı tabii ki çocuklar etkilenirdi. (K23-42)

3.2.6.1.6. Annenin Suçlanması: Genelde suçlayıcı tarzda birazda bunu kullanarak ilerledi bizim evliliğimiz

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde anne sadece çocuğun engel durumunun temelinde bir gerekçe olarak görüldüğü için değil, çocuğun bakımını üstlendiği ve çalışmadığı için de suçlanmaktadır. Katılımcılar çocuğun engelli oluşunun genellikle aile içi ilişkilerde baba tarafından suçlama ve anneye yönelik baskı oluşturma aracı olarak kullanıldığını belirtmişlerdir.

Çocuğun engelli oluşuna ilerleyen süreçte çocuk geliştikçe ve kendisinin de işte bu çocuk neden böyle oldu hani benim suçummuş gibi bu durumu hep benim aleyhime kullandılar. Sen iyi olsaydın bu çocuk böyle olmazdı diye. Yani ne kadar tahsilli olursa olsun böyle düşünmesi beni çok üzüyordu. Bu da tabii ailesinden gelen tepkilerinde kendisini etkilediğini düşünüyorum. Yeri geldi yardımı da oldu ama genelde suçlayıcı tarzda birazda bunu kullanarak ilerledi bizim evliliğimiz. (K14-49)

Ya hep beni suçlama... İşte “Çocuğu süttten kestın on üç aylıkken, on dört aylıkken nöbeti başladı.” Mesela onda bile beni suçladı ki ben bunu ona izah ediyodum. Ben rahatsızlandım, vertigo hastalığına yakalandım. Ben ilaç kullanmak için mecburdum süttten kesmeye... Hani sadece Rabbimin takdiri demek yoktu. “Sizin yüzünüzden bu hale geldi.” (K19-42)

En son çocukların önünde şu kelimeleri kullandı: “Siz sadece yiyicisiniz.” Yiyici derken onun tabirini kullanıyorum. Hani evde sürekli ben getiriyorum siz yiyorsunuz. Evde hiçbir şeye yaramıyorsunuz. Sen istesen çalışabilirsin, bu eve para getirebilirsin.” dedi. Ben de dedim ki “Tamam ben çalışayım. Peki beni özel çocuğumla hangi iş yeri kabul edebilir? Mantıklı bir şey söyle bana.” (K20-39)

3.2.6.1.7. Sorumsuzluk: *Kendince kurtuldu çocuklarından kaçarak*

Katılımcılar zihinsel engelli çocuklarının eğitimiyle ve sağlık hizmetlerine erişimleriyle ilgili süreçte eşlerinin desteğini göremediklerini ve bu süreçte eşlerinin sorumsuz davranışlarının çok fazla olduğunu vurgulamaktadırlar. Babanın babalıkla ilgili rol ve sorumluluklarını yerine getirmemesi ve bu sorumluluklardan kaçınması aile ilişkilerini olumsuz etkileyen en önemli faktördür.

Ve bu doğumdan sonra da devam eden yaşattığı o gerilimler, köstek olma durumları, anlayamama durumları, özellikle sağlıkla ilgili aşamalarda doğru kararları verememesi ve sürekli doktora bile gidip bunu söyleyip doktor buna napıcaktınız böyle bir durumda yapacak bir şey yok evde, getirmekle en doğru şeyi yaptınız dediği halde bile bunu kabul etmek istemeyişi, vesaire vesaire beni o noktaya getirdi. Yani ben yapamıcam dedim bu insanla. (K11-50)

Sorumluluktan kaçtı karşı taraf, alamadı, şey yaptı. Baktı ki bu şekilde ben kaçabilirim. Kendince... Kendince kurtuldu çocuklarından kaçarak. Sorumluluğu da benim üzerime bıraktı, yıktı. O özgür. Ama benim hayatta mücadele etmem gereken iki tane evladım var. (K22-47)

3.2.6.1.8. Sosyal ve Ekonomik Haklardan Yararlanma

Bir katılımcı (K05-39), zihinsel engelli çocuğu için sağlanan sosyal ve ekonomik haklardan yararlanmak için eşi tarafından boşanma teklif edilmesi üzerine bunu kabul etmediğini, daha sonra kendisi bu sosyal ve ekonomik imkanlar sunulduğu için ilk fırsatta boşanmak için başvurduğunu ve eşinden ayrıldığını belirtmektedir. Sağlanan sosyal ve ekonomik imkanlar katılımcıların iyilik haline katkıda bulunduğu için katılımcılar boşanma sürecinde bu hakları göz önünde bulundurmaktadır.

Kendi işten çıkıp evde kalmak istedi. Sen çalış, boşanalım devletin verdiği desteği alırız dedi. Bu bana mantıklı gelmedi. Ben kabul etmedim. O zaman boşanayım kendim yaşayayım devlet bana destek versin çocuğuma bakayım diye düşündüm. Şimdiye kadar çocuklar için görmezden geldim ama bunu kabul edemem. Hayır deyince artık olaylar patladı. O zaman fırsat bulunca hemen ayrılmaya karar verdim. (K05-39)

3.2.6.1.9. Boşanmayı Geciktirici Bir Faktör Olarak Zihinsel Engelli Çocuk

Katılımcılar genellikle, boşanma kararını daha önce almalarına rağmen ailede zihinsel engelli bir çocuğun olması nedeniyle boşanma kararlarını eyleme geçirmeyi geciktirmişlerdir. Boşanma kararını eyleme geçirmeyi geciktirmenin temelinde, akılda soru işareti bırakmamak için tüm imkanları değerlendirmek, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygı yaşamak, ekonomik kaygılar yaşamak, boşanmak için şartların olgunlaşmasını beklemek, zihinsel engelli çocuğu olduğu için evliliği sürdürmeye “mecbur olduğunu” düşünmek, çocuğu babasız bırakmamak gibi faktörler etkili olmuştur.

Bu kararı ayrılmadan belki bir on yıl falan önce verdim. Ama ben işte şöyle düşündüm: Ya hani oğlum böyle olduğu için onu babasız bırakmak istemedim... En çok da gerçekten oğlumu babasız bırakmamak. Hani hep diyorum ya en başta da “Ya Allah vurmuş zaten böyle bi de ben babasız bırakmayım.” diye. Ama artık bu öyle bi hale geldi ki, oğlumun da psikolojisi bozulmaya başladı. (K08-50)

Hedef koymuştum ayrılıcam. Ayrılmak için neler yapmam gerekiyor şunları, bunları yapmam gerekiyor. Planlı ayrılmayı yaptım açıkçası mağdur olmamak açısından. Benim engelli çocuğum var pat diye ayrılırsam mağdur olursun. Çocuğunu da kimseye vermek istemiyorsun, ailenin evine dönmek istemiyorsun hani ailen diyor ki çocuklarını bırak da gel diyo. (K14-49)

Sekiz sene boyunca aldatıldığımı hissettim ve en sonunda da kendi evimde kendi odamda başka bir kadınla yakaladım. Ondan sonra iki sene yine sabrettim yani çocuklarım var diye, engelli bir çocuğum var ve çalışamıyorum. Sabrettim sonunda artık baktım ki yok olmuyor yani psikolojim bozuluyor. Ondan sonra da boşanmaya karar verdim. (K21-40)

Bir katılımcı (K20-39) kendi anne babasının boşanma deneyimi olduğu için boşanma kararının ardından “akılda soru işareti bırakmamak” adına boşanma kararını eyleme geçirme konusunda beklediğini belirtmiştir.

Benim üç yıl, beklememin son üç yılı çocuklarla alakalı muhakeme yapmam oldu. Neden? Onun da temeline geleyim. Benim annem babam beş yaşındayken ayrıldı. Ve ben hem çocuk olarak yaşamışım bunu hem ebeveyn olarak yaşıyorum. Yani benim gibi bu durumu kimse bu kadar detaylı düşünemez belki de. Hem çocuk gözünden bakıyorum, hislerimle düşünüyorum o anki o kademelerimi düşünüyorum ve ben çok küçüktüm ayrıldıklarında ve ben o yaştan beri ayakta durmaya çalışıyorum... Bundan ziyade... Çünkü ben de soru sormuşumdur anneme neden böyle, neden şöyle... Bu sorulara hiçbir soru bırakmamak kaydıyla ilerde kendime sorup bunu da yapabiliirdim, bunu da yapsaydım, bunu da denese miydim acaba? Bunlardan hiçbir şekilde kendime soru işareti bırakmadım. (K20-39)

Bir katılımcı (K13-49) yaşadıkları ilde zihinsel engelli çocuğu için eğitim imkanları olduğu, boşanıp kök ailesinin yaşadığı ile giderse çocuğunun eğitimden mahrum kalacağını düşündüğü için boşanma kararını eyleme geçirmeyi geciktirdiğini şu şekilde ifade etmektedir.

O an şey düşündüm, sadece. Hani, kızım eğitimsiz kalacak. Ben zannediyordum ki kızım işte tedavi görecekt, düzelecek ve ben ona engel olacağım diye korkum vardı. Kızım bir yerlere gelirse ben bunlara katlanmadım diye benim çocuğum tedavisiz kalacak. İlk etapta düşündüğüm şeyler onlardı (K13-49)

Bazı katılımcılar, zihinsel engelli çocukları olduğu için eşleri tarafından kendilerinin evliliği sürdürmeye “mecbur” görüldüğünü belirtmişlerdir. Bu durumun bir sonucu olarak erkekler eşlerinin kendisine katlanabileceğini, sorumsuz davranışlarda bulunabileceklerini ya da “kendi hayatlarını yaşayabileceklerini” düşünmüşlerdir.

Bütün sorunlarımı, sıkıntılarımı nasılsa bu engelli çocukla beni bırakıp gidemez gibi kendisi istediğini yapıp bütün çocuğun bakımını bana yüklemişti. Yalnız ben yapıyordum. Hani gezdiriyim, tozduruyum, şuraya götürüyüm gibi daha çok kendisi yapardı onları. Eee benden habersiz tatillere giderdi vs. o şekilde farklı şeyler yapıyordu. Ben keşfettiğimde, sorduğumda neden böyle yapıyorsun dediğimde “Derdimi çekmeye mecbursun ben ne yaparsam yaparım.” gibi koz olarak bana “Sen bırakıp gidemezsin bizi çekmeye bütün ömür mecbursun.” gibi her istediğini yaptırmaya çalışan birisi olarak devam etti hayatına... Hani “Sen benim derdini çekmeye mecbursun” lafı bardağı taşıran son noktaydı. Ben dedim senin derdini çekmeye mecbur değilim. Tabii belli şartları da oluşturmuştum. (K14-49)

Sinirlendi, küfretti, çekti evden gitti. O inanmadı. “Ayrılamaz! 3 tane çocuk bi de özel bi çocukla nasıl ayrılacak ki!” diye düşündü. (K19-42)

3.3. Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları

Çalışmanın ikinci teması “Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları”dır. Bu temada çalışmaya katılan annelerin boşanma sürecinde fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutta deneyimleri ile boşanmaya yol açan faktörler ve zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisine yer verilmiştir. Annelerin deneyimleri boşanma öncesine, boşanma sürecine ve boşanma sonrasındaki sürece göre farklılaştığı için temalar yapılandırılırken bu husus dikkate alınmıştır. “Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları” teması “Fiziksel Boyut” “Sosyal Boyut” “Bilişsel Boyut” “Duyuşsal Boyut” “Tinsel Boyut” kategorilerinden oluşmuştur.

Her bir kategoriye ilişkin bulgular aşağıda sunulmuştur. Boşanma süreci genellikle anlaşmalı gerçekleştiği ve çok uzun sürmediği için Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları'nın kapsamı daha sınırlıdır.

3.3.1. Fiziksel Boyut

Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları temasının ilk kategorisi olan fiziksel boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar fiziksel sağlık, fiziksel şiddet ve cinsel yaşamdır.

3.3.1.1. Fiziksel Sağlık

Katılımcıların kendi “fiziksel sağlıklarıyla” ilgili olarak boşanma sürecinde genellikle önemli sorunlar yaşamadıkları, sağlık hizmetlerine erişebildikleri görülmektedir. Katılımcıların bazıları, boşanma sürecinde barınmak için yeni bir mekan arayışında olmuşlardır. Kiralık ev ve yaşamı sürdürebilecek nitelikte eşya arama konusunda zorluk yaşamışlardır. Bu süreçte sosyal destek alan ve kök ailesi tarafından desteklenen katılımcılar bu süreci fiziksel açıdan daha rahat geçirmişlerdir.

Bir, çocuk benden ilgi bekliyor. İki, ayrılıyoruz adam evde oturacak ben başka eve çıkıcam ev bulmam gerekiyor, eşya almam ayarlamam gerekiyor. Günlerce gittim ha bu arada da çalışıyor muydum izinli miydim şimdi tam hatırlayamadım. Bir taraftan da sanırım tabi çalışıyordum. Yaa her şey düşünebiliyor musunuz? Çocuk var, o durumda bir çocuk normal çocuklardan farklı, ihtiyaçları var. Ben evden ayrılıyorum boşanan benim. Boşanan benim derken evden çıkan benim çocuğumu alıp bir taraftan ev arıyorum kiralık ev. Tek başıma uğraşıyorum her şeyle. (K11-50)

Bir katılımcı, sigorta tarafından zihinsel engelli çocuğu için ödenen ilaç ve cihaz ücretinin eşi tarafından engellendiğini, bu durumun kendisine yönelik bir duygusal şiddet aracına dönüştürüldüğünü şu şekilde belirtmiştir.

Benim sigortam falan yok. Dediğim gibi ev hanımıyım. Şey, ilaçları tabi cihazlar filan kullanıyordu kızım. Onlar da biliyorsunuz baya bir maddi değeri var. Şimdi ben, avukata başvurdum. Gerekli dilekçelerimi verdim. Çocuğumun cihazlarını, gerekli şeylerini alıyordum. Ben ilacı yazdırıyorum buradan. Alıyorum. Mal müdürlüğüne ödeniyordu. Mal müdürlüğü de babaya ödüyordu. Baba da eczaneye veya ne bileyim? Cihazcıya ödüyordu ve onları yapmayı bıraktı ve eczaneyi arayıp demiş ki, “O paraları ben cebimden ödüyorum. Ödemeyeceğim.” ve çocuğumun hayati önem taşıyan, epilepsi nöbeti var. Hayati önem taşıyan ilaçların hepsini kesti. (K13-49)

3.3.1.2. Fiziksel Şiddet

Boşanma sürecinde katılımcıları etkileyen önemli konulardan bir diğeri “fiziksel şiddettir.” Boşanma öncesi aşamada fiziksel şiddete maruz kalan katılımcıların bazıları boşanma aşamasında da şiddete maruz kaldıklarını bildirmişlerdir. Fiziksel şiddete maruz kalan bazı katılımcıların (K22-47) deneyimlerinde eski eş uzaklaştırma kararıyla evden uzaklaştırılmış, bazı katılımcılar (K01-47; K02-50) ise silahla tehdit edilmişlerdir. Bazı katılımcılar, çocuklarının olumsuz etkilenmemesi için uğradıkları şiddeti saklamaya çalıştıklarını bildirmişlerdir.

Evi ayırma döneminde fiziksel şeye uğradım. Yani, darbeler de aldım. Sözlü de olurdu, fiziksel de olurdu. (K18-46)

Gayri silah attı, sıktı eve. Çocuklar bu silahtan hastalandı. İkisi de uyku yüzü görmeyiverdi, korktular. Hani sürekli anne ölme, anne sakın öldürmesin seni böyle kalkarlardı. Sıçrar kalkarlardı. Tek başlarına hiç korkuları yoktu, korkuyu hiç göstermedim onlara. Kendi yediğim sopayı bile ben bunlara göstermezdim. Odaya oturttururdum onu çıkma kuzum çıkmayın derdim. Hani anne babam seni niye böyle derlerdi yok kuzum biz şaka yapıyoruz derdik. Ağzım yüzüm kan olsa yine silerdim, buralarıma bıçaklar sokardı hani hiç çocuklarıma göstermezdim. (K01-47)

3.3.1.3. Cinsel Yaşam

Boşanma sürecinde fiziksel boyutta ele alınan bir diğer deneyim “cinsel yaşam”la ilgilidir. Katılımcıların boşanma öncesi süreçte genellikle sorun yaşadıkları cinsel yaşam konusunda boşanma sürecinde ve boşanmaya yakın dönemde cinsel birlikteliklerini sonlandırdıkları görülmekle birlikte evlilik içi tecavüze maruz kalan bazı katılımcılar bulunmaktadır.

Yastığımın altında bıçakla yatıyordum bana dokunmayacaksın diye. Bir gün annem dedi ki “Kızım bu ne?” Anne dedim ya gece akşam yatarken elma yedim bir yerime batmasın diye oraya koydum dedim. Böyle bazen son zamanlarda şimdi o evrelerde değil ama mesela evli olmak bir şey değiştirmiyor. Eşim bana tecavüz etti. Ben istemeden bir şey yapıyorsa ve evet ben ondan sonra cinsellik benim için kabus gibi bir şey oldu. İşte ayrılıcam bilmem ne yapınca o da şey yapıyo. O da vahşileşiyο diyim. Sonra yani o süreçte, cidden ama o süreçte çok kötü şeyler yaşadım. İşte o süreçte zaten o tecavüz olayı da yaşandı... (K08-50)

3.3.2. Sosyal Boyut

Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları temasının ikinci kategorisi olan sosyal boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar boşanmaya ilişkin tepkiler, ekonomik durum ve hukuki konulardır.

3.3.2.1. Boşanmaya İlişkin Tepkiler: *Gelinlikle çıktın kefenle gireceksin*

Annelerin boşanma sürecinde sosyal boyutta yaşantıları incelendiğinde sosyal çevrenin, eşin ailesinin ve kök ailenin boşanmaya ilişkin destekleyici ya da engelleyici bakış açısı ön plana çıkmaktadır.

“Sosyal çevrenin boşanmaya ilişkin tepkileri” incelendiğinde genellikle engelleyici bir bakış açısının varlığı destekleyici bakış açısına göre daha yoğun olarak görülmektedir. Sosyal çevreden gelen tepkiler, kadının “dul” kalacağı,

boşanınca ekonomik sorunlar yaşayacağı, boşanmanın kabul edilemez bir durum olduğu ile ilgili ve boşanmış olduğu için çevredeki erkeklerle muhatap olmasını yadırgamaya yöneliktir.

Sen evlendin gelinlikle çıktın kefenle gireceksin diye bir şey vardır ya ailelerde. Haliyle gittiğiniz yerde hayatınızı idame ettiriyosunuz, dişinizi tırnağınıza takıp çalışıyorsunuz. Her şeyi mükemmel yapsan da karşılığını alamıyorsun. (K14-49)

İşte çevrenin baskısı; hani dulluğu kabul etmeyen bi çevreye sahibiz ya... Burası küçük bi yer. İşte dulsun. Birine selam versen yanlış anlarlar. Ben dedim kim ne derse desin. İşte hocayla konuşursun niye konuştun. Ben diyodum “Engelli bi çocuk büyütüyorum. Ben bu çocuğun sıkıntılarında yeri gelecek hocalarla saatlerce konuşucam. Konuşmak zorundayım. Ben bu süreci sağlıklı atlatmak zorundayım.” (K19-42)

İşte ben ayrıldığımda, işte herkes işte böyle bi çocukla yalnız kaldın da, napacaksın da, bilmem ne de... Bu benim sorunum dedim ya. Eğer dedim kapınıza dedim ekmek için gelirsem, bence bunları o zaman konuşun dedim. (K08-50)

Bazı katılımcılar, sosyal çevrelerinden boşanmaya ilişkin verilen tepkilerin destekleyici nitelikte olduğunu belirtmişlerdir. Destekleyici tepkilerle karşılaşan katılımcılar boşanma sürecine sosyal ve ekonomik açıdan daha kolay uyum sağlamaktadırlar.

Çevremden aşırı destek gördüm. Herkes çok beni seviyordu ve bana hep diyorlardı ki; sen, daha önce niye boşanmadın? Bana zaten hep boşanmamı teklif ederlerdi. Sen, bu adamı nasıl çekiyorsun? Nasıl bu evliliğe katlanıyorsun? Böyle bir hayat olmaz. Ayrıl. Ben ayrıldıktan sonra hiç etrafımdan, çevremden ne arkadaşşımdan ne eşimden ne dostumdan ne akrabamdan hiçbir kötü tepki almadım. (K04-54)

Dernektekilerin hepsi bayan olduğu için hepsi bana destek oldu... Mesela bankaya gidiyorum, bankaya giderken yanımda durdular. Adamın silahı var sana bir şey yaparlar, hepsi korkuyor. Hanımefendi geldi parayı alırken. Hoca geldi tapuya imza verirken. (K09-54)

“Eşin ailesinin boşanmaya ilişkin tepkileri” incelendiğinde engelleyici ve destekleyici bakış açılarının varlığı görülmektedir. Eşin ailesinden boşanma sürecini destekleyenler boşanma öncesinde katılımcıyla sosyal ilişkileri güçlü olduğu için ya da katılımcının eşin ailesine ekonomik yük olduğunu düşündükleri için kendilerini rahatlatmak istemektedir.

Ben ayrılacağım zaman bile kendim ayrılamadım. Çünkü hiçbir gelirim yoktu. Evim kira, kızlarım evlenmişti. Onlar biraz erken hem baba hem kardeş şeyinden erken evlilik yaptılar. Oğlumlaydım. Kredi kartı borçları vardı. Çalışmıyordu. Kira veremiyorduk. Kayınvalidemler kira ödemeye başladı. “Tek kavga etmeyin. Kirayı ben ödeyim.” dedi. Sonra kirayı verirken ikincisinde, üçüncüsünde “Hep biz mi vereceğiz?” gibi. Halbuki kendisi söyledi. Sonra kredi kartları borçları oldu. Kayınvalidem oğluna, “Ayrıl oğlum.” dedi. Yani böyle bizi düşünmeden yani, bu çocukla bu kadın ne yapacak diye düşünmeden oğluna, “Oğlum ilk ayrılan sen değilsin. Son ayrılan da sen olmayacaksın. Ayrıl. Yeni bir hayata başlayabilirsin.” diye bunu söylüyor. Kulaklarınızla duyuyorsunuz. (K10-69)

“Kök ailenin boşanmaya ilişkin tepkileri” incelendiğinde engelleyici bakış açısının daha yoğun olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra kök ailenin boşanmaya karşı destekleyici bir tutumu varsa hem boşanma süreci hem de boşanmadan sonraki süreçte katılımcılar kendilerini sosyal, ekonomik ve duygusal yönden daha rahat ve güvende hissettiklerini belirtmişlerdir. Kök ailenin boşanmaya ilişkin engelleyici tepkilerinin temelinde ekonomik durum, ihtiyaçların karşılanamayacağına ilişkin kaygılar, boşanma sonrası engelli çocukla yaşanabilecek zorluklara ilişkin kaygılar, ailede daha önce boşanma deneyiminin olmaması, boşanmaya ilişkin toplumsal olarak engelleyici bakış açısı yer almaktadır. Kök ailenin boşanmayı engelleyici

bakış açısı boşanmanın geciktirilmesine yol açmaktadır. Kök ailede genellikle babanın daha engelleyici bir role sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Onlar işte nasıl geçinceksin sanki onlara yük olucakmışım gibi hissettiler hani niye ayrılıyorsun bir de ilk ailede ben ayrılan kişi olacaktım hani hiç böyle bir şey yaşanmamıştı. Neye böyle cesaret ettin, engelli çocuğun var neyine güveniyorsun gibi hani mağdur olursun, perişan olursun gibi baktılar. (K14-49)

Benim ailem şunu söyledi: “Sen, oraya gelinliğinle girdin. Kefeninle çıkacaksın.” Biliyorsunuz önceki yıllarda bir anne, baba işte ailelerin böyle bir şeyi var, tarzı vardı. Sonra ben dinlemedim. Aman napayım? Maalesef 3 çocuk, 16 yıl, gençliğim gitti. 35 yaşındaydım ayrıldığımda. (K15-49)

Ailem de istemiyodu, bizim ailede pek boşanan olmamıştır. Babam... İşte hani babamın adı Mehmet. “Mehmet’in kızı boşandı mı desinler!” İki tane çocuğun var işte biz sana, babam emekliydi; “Ben hala sizin için çalışıyorum. Size destek olmak için çalışıyorum. Çocukların babası başında dursun.” dedi. (K25-45)

Bunun yanı sıra daha az sayıda katılımcı kök ailelerinin boşanmayı destekleyici bakış açısına sahip olduğunu bildirmişlerdir. Boşanma sürecinde desteklenen katılımcılar, ekonomik sosyal ve duygusal olarak kendilerini daha güvende hissetmişlerdir.

Ailem o konuda hiç şey yapmadı. Hep yanımda oldu. Destek oldu. Yani, biz elimizden geleni yaparız, dediler. Ellerinden geleni yaptılar o süreçte. Yardımcı oldular. (K13-49)

3.3.2.2. Ekonomik Durum

Annelerin boşanma sürecinde sosyal boyutta yaşantıları incelendiğinde ekonomik durumla ilgili olarak ekonomik güç, kadının iş gücüne katılımı, ekonomik anlaşmazlıklar, sosyal çevreden ekonomik destek konuları ön plana çıkmaktadır.

Boşanma sürecinde kadının ekonomik güce ve gelire sahip olması, barınmak için bir evin olması ya da ekonomik desteğinin olması katılımcının süreci hızlandırmasında etkili olmaktadır. Boşanma öncesinde çalışmayan bazı katılımcılar boşanma aşamasında ekonomik güce ihtiyaç duyduğu için zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu, bakım ihtiyaçlarını dikkate alarak çocuğuyla birlikte bulunabileceği ya da çocuğuna vakit ayırabileceği ortamlarda çalışmaya başlamışlardır. Boşanma sürecinde “ekonomik anlaşmazlıklar” yaşanmaktadır. Bu anlaşmazlıklar erkeğin kredi kartı borçları, ev ya da araba paylaşımı ve mal paylaşımına ilişkin anlaşmazlıklar yer almaktadır.

Ben ayrılmayı kafaya koymuştum. Ailesiyle de konuştum, kardeşleriyle. Sonra bu dediğim gibi işte, onu yaparım bunu yaparım. Sonra bi tane araba var ya, halbuki ben kendi paramla aldım. Arabayı isterim dedi, ayrılmak için bana şart koşuyo. Dedim ki sen neyin kafasını yaşıyorsun dedim, sen kaç para verdin bu arabaya! Bir, vermiş olsan bile bu araba ne için kullanılıyo dedim. Sen hiç utanmıyo musun dedim. Senin çocuğunu okula götürüyorum, senin çocuğunu taşıyorum bununla dedim. (K08-50)

Bazı katılımcılar, boşanma sürecinde kalacakları ev, mutfak ve eşya ihtiyaçlarıyla ilgili olarak “sosyal çevrelerinden ekonomik destek” aldıklarını bildirmişlerdir.

Ben ayrı eve gittim. Çünkü o evi aldığı için, ev benim dedi. Ben de yarı kiraya çıktım. Ha o zaman yönetim kurulundaki arkadaşlar da yardım etti. Kiraya çıkıyorsun emlakçı bilmem ne ailem de destekler yine. Hiçbir eşya almadan çıktım. Bütün eşyalar benim dedi, bütün ev falan ben tek başıma çıktım. (K09-54)

3.3.2.3. Hukuki Konular

Annelerin boşanma sürecinde sosyal boyutta yaşantıları incelendiğinde hukuki konularla ilgili kodda avukat desteği, anlaşmalı boşanma, çekişmeli boşanma, mal paylaşımı, boşanma sürecinin uzamasıyla yaşanan sorunlar, nafaka, koruma ve bakım (velayet), tazminat alt kodları ön plana çıkmaktadır.

Avukat Desteği

Boşanma sürecinde katılımcıların hukuki konularla ilgili olarak avukat desteği önemli bir yer tutmaktadır. Katılımcıların avukata başvurma süreçlerinde maddi durumları yeterliyse ya da sosyal çevrelerinde avukat varsa onlardan destek aldıkları görülmektedir. Maddi durumu iyi olmayan ya da sosyal çevresinden destek almayan katılımcılar barodan avukat talebinde bulunmuşlardır. Az sayıda katılımcının eşlerinin akrabalarından destek aldığı görülmektedir. Katılımcılar avukattan haklarına ya da boşanma hukukuna ilişkin bir bilgi ya da danışmanlık almamışlardır. Sadece boşanma sürecinde mahkeme işlemlerini hızlandırmak için avukata başvurdukları görülmektedir.

Ertesi gün kaynım geldi. Çıkardı, bana para verdi. Bir avukat bul. Boşan, dedi. Kurtul, dedi. Bu, dedi. Evdeki eşyaları da sattırır, dedi. O şey ile ben, başvurdum. (K10-69)

Benim arkadaşımın abisi, Adli Tıp Uzmanı abisi. Hem Adli Tıp Uzmanı hem de şeyi var, avukatlık bürosu var. Oydu benim avukatım. (K17-45)

Avukat işte baroya başvurdum ben şey için mahkeme için baro bana avukat verdi. Onunla işte başka bir yardım almadım. (K28-45)

Anlaşmalı Boşanma: *Boşanmayı çok istiyodum adak bile adamıştım*

Boşanma sürecinde, Çizelge 3.6’da görüldüğü üzere 23 katılımcının anlaşmalı boşanmıştır. Katılımcılar genellikle “bir an önce kurtulmak” ve eski eşleriyle daha fazla muhatap olmamak için mahkemede mal, nafaka ya da farklı bir konuda talepte bulunmamayı tercih etmişlerdir.

Anlaşmalı boşandık. Ben benim derdim bir an önce onun nefes aldığı ortamdan uzaklaşmaktı. Dolayısıyla çok fazla talebim olmadı. Onun da işine geldi ve biz anlaşmalı şekilde bir celsede boşandık. (K11-50)

Mahkeme günü bana şey dedi, hani hakim çağırmadan önce, “İçerde ne söyleyeceksin?” dedi. Ben de dedim ki “Hani neyse o.” dedim hani. “Sakın dedim sen de aksini söyleyip” Ben çünkü boşanmayı çok istiyodum. Adak bile adamıştım. “Ne söyleyeceksin?” dedi. “Neyse o.” dedim hani “Kağıtta yazılan neyse odur.” dedim. “Ben dedim başka bir şey söylemiyicem.” “Sen ne söyleyeceksin?” dedim. “Dedim sakın hani bu işi uzatacak bişi söyleme.” dedim. “Tamam.” dedi. İçeri girdik, boşandık. (K25-45)

Çekişmeli Boşanma

Boşanma sürecinde, Çizelge 3.6’da görüldüğü üzere 7 katılımcının çekişmeli boşanmıştır. Çekişmeli boşanmanın temelinde mal paylaşımı ile ilgili anlaşmazlıklar yer almaktadır. Erkeğin boşanmayı kabul etmemesi ve mal paylaşımıyla ilgili yaşanan belirsizliklerle ilgilidir. Bir katılımcı (K22-47) çocuğunun zihinsel engelli olması nedeniyle mahkemede hakim tarafından eve ihtiyati tedbir kararı konulduğunu ve bunun örnek bir uygulama olduğunu belirtmiştir.

Hiçbir şekilde boşanmayı kabul etmediği için 4 yıl çekişme şey oldu. Bir 4 yıl kadar çekişmeli boşanma davası devam etti. En sonunda ben, orayı daha şey yapmadan hani gel dedim protokolü imzalayalım. Çünkü iş artık karşılıklı böyle gereksiz bir hakaret çıkmazına... Böyle bir duruma düşmeyelim. Protokole isteklerimizi yazalım. Bu şekilde hatta ben, onun sunduğu her isteğe evet dedim ama

o benim sunduğum özellikle çocuklarımla ilgili bakımından filan bahsetmiyorum. Görmesiyle, ilgilenmesiyle ilgili alakalı özellikle yaptım ben bunu. Hiçbirisini gerçekleştirmedi. Herhangi bir tanesi bile gerçekleştirmedi. (K18-46)

Amaç ne burada? Evin yüzde elli hissesini şey yapmamak, kaybetmemek. Çünkü mahkeme kanadıyla biz talepte bulunduk. Bu çocukların özel durumlarından dolayı işte hakim bize üst davayı açtığımız dosyadaki hakim, çok sağduyulu bir hakimdi. O, çocukların özel durumundan dolayı İnsan Hakları ve Avrupa Çocuk Hakları Bildirgesi'ne atıfta bulunarak özel durumu olan çocukların yaşam alanlarının onlara tahsis edilmesi ve şeylerinden ötürü ihtiyati tedbir koydu eve ve çocuklara tahsis etti. Satılamaz, üçüncü kişilere devredilemez diye. (K22-47)

Mal Paylaşımı: Paylaşılacak bir şey kalmadıydı

Boşanma sürecinde katılımcıları etkileyen hukuki konulardan biri de mal paylaşımıdır. Katılımcıların önemli bir kısmı maddi konularda sorun yaşadıklarını ve birikim olarak az sayıda katılımcının evinin ya da arabasının olduğunu bildirmiştir. Mal paylaşımı ile ilgili sorun yaşayan az sayıda katılımcı evin paylaşımıyla ilgili veya erkeğin mal kaçırmasıyla ilgili sorun yaşadığını belirtmiştir. Katılımcılar genellikle anlaşmalı boşanmayı tercih ettikleri ve mal talebinde bulunmadıkları için mal paylaşımıyla ilgili bir durum söz konusu olmamıştır.

Onların hepsini bitirmişti zaten kumarda. Paylaşılacak bir şey kalmadıydı. Ev hiç almadı zaten. Hep araba alıyordu. Onları da zaten şey yaptı. Aldığı arabaların hiçbirisi kendi üzerine değildi. Hepsi annesiyle kardeşinin üzerineydi. (K17-45)

Bi tane ev almıştık ortak. Oturduğu ev vardı zaten ben evlendiğimde, daha sonra ev aldık. Onun halen daha, sekiz yıl oldu sanırım davamız sürüyor. Evi ben evden ayrılır ayrılmaz abisine devretmiş. Mal kaçırdı. İşte biz yıllardır onun ispatıyla falan uğraşıyoruz. (K24-47)

Öyle bir malımız olmadığı için bir mal paylaşımımız olmadı. Evimizde yoktu arabamızda yoktu o zaman. (K30-51)

Boşanma Sürecinin Uzamasıyla Yaşanan Sorunlar

Boşanma sürecinde 7 katılımcı boşanma sürecinin uzadığını bildirmiştir. Boşanma sürecinin uzaması genellikle çekişmeli boşanmalarla ilgilidir. Erkeğin boşanmayı kabul etmemesi, boşanma sürecinde annenin zihinsel engelli çocuğun sağlık sorunlarıyla, hastane ve eğitim süreçleriyle ilgilenmesi, nafaka talebinde bulunması boşanma sürecini uzatmıştır. Boşanma süreci uzadığı için eşi tarafından silahla tehdit edilen iki katılımcı bulunmaktadır.

Bizi beş sene boşamadı hükümet beş sene. Ben mahkemeye gidiyorum devlet Allah var bana bedava avukat verdi. Hani her şeyime koşturdular... En sonunda hani beni öldürttürecektiler yani öyle diyeyim sana. Ondan sonra evde bir gece oturuyordum, çocuklarımın hepsi dışardaydılar. Geldiler benim evimi taradılar silahla. (K01-47)

Yani, şöyle dediler mahkemeye çıkıp babası falan. İşte iki kez gözlerinden ameliyat oldu. Sonra hastalığı ortaya çıktı. Annesi kucağından düşürdü. Bu çocuk, o yüzden bu hale geldi diye iftira attılar mahkemede. Nafakasıydı, tazminatıydı, şuydu, buydu derken ben uzattım yani. (K03-38)

Nafaka: Yakamdan bir düşsün ya istemiyorum

Boşanma sürecinde nafaka konusu katılımcıların boşanma sürecini etkileyen hukuki, ekonomik ve sosyal yönü olan en önemli faktördür. Genellikle, zihinsel engelli çocuğun bakımıyla ilgilenen kadının istihdam sürecine katılamaması ve maddi gelir elde edememesi nafakaya duyduğu ihtiyacı artırmaktadır. Nafaka vermeyi kabul eden erkekler zihinsel engelli çocuğunun özel gereksinimlerini göz

önünde bulundurdıkları ve çocuğun bakım yükünü üstlenmekten kaçındıkları için nafaka ödemeyi kabul etmektedirler.

“Bak ben bu çocuğa bakıyorum. Ben bu çocukla çalışamam.” dedim. “Ben bunu (protokol) hazırlattım. Oku. Eğer, imzalarsan kira bedeli istiyorum.” “Yok. Ben bunu ödemem.” diyor. “Oğlumu sana vereceğim. Ben işe başlayacağım. Hafta sonları oğlumu senden alacağım.” dedim. Çünkü biliyorum bakmayacağını. Ondan sonra o da “Yok, ben bakamam” dedi. “İmzalıyorum” dedi. Öylelikle o kağıdı imzalattım. (K10-69)

Katılımcılar genellikle erkeğin nafaka ödemek istememesi, boşanma sürecini uzatmamak ve anlaşmalı bir şekilde boşanmak için nafaka almayı talep etmemişlerdir. Bazı katılımcılar eski eşlerinin nafaka ödememek için kendilerini borçlu ve icralık göstermeye çalıştığını bildirmişlerdir. Bazı katılımcılar mahkemede nafaka ödenmesine karar verilmiş olsa bile eşlerinin kendilerine nafaka ödemediğini, kendilerinin de muhatap olmamak için talepte bulunmadıklarını belirtmişlerdir.

Hatta şöyle bir acı tecrübe yaşadık. Hâkim bana beş kere sordu çocuk için bak kendin için bir daha nafaka davası açamazsın çocuğun için açabilirsin ama cüzi miktarda olur, emin misin iyi düşündün mü bak bir daha düşün istersen davayı erteleyelim. Neden böyle bir karar veriyorsun nafaka senin hakkın derken ben sadece şunu söyledim yakamdan bir düşün ya istemiyorum. (K12-46)

Bitti ve nafaka ödemek istemedi... Hakim artık çıldırdı ve düşük bir nafaka ile tamam artık dedim ben. Yeter ki kurtulayım. Lanet olsun. Yirmi yıl önce 120 lirayla şeye başlandı. Nafakaya başlandı. Şu an da 149,5 lira nafaka alıyorum. (K13-49)

Katılımcılar genellikle eşlerinden nafaka talep etmeleri halinde boşanmayacaklarını düşündükleri, boşanma sürecinin uzayacağını düşündükleri için nafaka talebinde bulunmamaktadır. Bir katılımcı (K26-49), erkeğin çocuğuna ve

eşine şiddet eğilimi ve tehditleri olması durumunda kadınların genellikle nafaka talebinde bulunmadığını belirtmiştir.

Nafaka konusunda bana 300 TL nafaka bağlamıştı o zaman mahkeme. Çocuklara da 150'şer TL. Sadece benimkini ödedi. Diğerlerine icra koydurucam dediğimde, eğer onlara icra koydurursan, alırsan, çocukları tamamen alırsın. Okutmam diye tehdit etti beni. Bende çocuklarım sıkıntı yaşamalarını diye onları istemedim tekrardan. (K24-47)

Babanın çocuğuna ve eşine şiddet eğilimi varsa, baba tehditkarsa anne çok da bir talepte bulunamıyor. Eğer gerçek doğruyu konuşmak gerekirse eğer ben tek çocuk olmasam babamdan kalan mal varlığım olmasa sürünüyordum ve perişandım bu kadar basit. Eğer olmasa birikmişle onun sesini kesemezdim avukatla bile çok zor ikna ettim. Yani babalar otizm sürecinden bağımsız dava açtığında genelde kızgın oluyor, şiddete meyilli oluyor. (K26-49)

Koruma ve Bakım (Velayet): *O bizden kurtulmuştu biz de ondan kurtulmuştuk*

Boşanma sürecinde koruma ve bakım (velayet) konusunda mahkemede genellikle annelerin talebi olduğu babaların velayeti istemediği görülmektedir. Çok az sayıda katılımcı, çocuklarının velayetinin babaları tarafından istendiğini, bu talebin de anneye psikolojik baskı oluşturmak amacıyla olduğunu belirtmektedir. Görüşülen katılımcılardan sadece bir katılımcı (K02-50) velayetin babada olduğunu belirtmiştir. Velayet babada olmasına rağmen zihinsel engelli çocuk anneye birlikte yaşamaktadır. Babayla da görüşmektedir.

Katılımcıların velayetle ilgili taleplerinde temel konu çocuğun iyilik halinin sağlanmasıdır. Çocuğun bakımı, duygusal, sosyal ve fiziksel bakımdan korunması annelerin önceliğidir. Katılımcılar özellikle zihinsel engelli çocuğun bakım ve

gelişimini göz önünde bulundurdıkları için eski eşlerinin velayet talebinde bulunmadıklarını belirtmişlerdir.

Kız kardeşi avukattı. Onun avukatıydı aynı zamanda. Bir sürü beni karalama şeyine geçmiş. İşte ben ilkokul mezunuyum. Vasıfsız biriyim. Hiçbir annelik... İyi bir şeyim yok. Kötüyüm ve nafaka vermek istemiyor. Çocuğun annede kalmasını istiyor... Ben, zaten çocuğumu bırakmam asla. En son hakim çıldırdı. “Hem kadını o kadar kötüliyorsunuz hem de çocuğun velayetini anneye vermek istiyorsunuz. Artı bir de nafaka ödemek istemiyorsunuz. Bu nedir? Bunu anlayamıyorum. Bu nedir? Yeter artık.” dedi hakim. İşte “Onun bakmakla yükümlü olduğu bir annesi var.” dedi avukatı. Hakim Bey de dedi ki, “Artık zaten anneye de çocuğa da bakamaz. Madem öyle tutar bir kadın. İkisine de baktırtır. Sen açıkça bundan kurtulmak istiyorum desene.” (K13-49)

Velayetini ben aldım. Zaten baba, hiç ilgilenmiyor. İlgilenmedi de bu zamana kadar. Tanımıyor bile babayı. Yani o derece. Hiç tanımıyor... Hakim normalde bana verdi. Hem küçük olduğu için hem engelli olduğu için ama onlar da inatlaştılar. Onlar da velayeti biz alacağız dediler ama tabi çocuğu kabul etmediler. (K03-38)

Sadece şunu söyledim ben senden hiçbir şey istemiyorum istemeyeceğim de sadece çocuğumun velayetini istiyorum. Tabii ki dedi. Yani tabii ki. O kadar. Gayet normal güle oynaya gidip boşanıp göbek atarak çıktık yani. Karşılıklı o bizden kurtulmuştu biz de ondan kurtulmuştuk. (K12-46)

Bir katılımcı üç çocuğu olduğu ve çocukların bakım yükünü paylaşmak için erkek çocuğun baba tarafından alındığını, çocukları için ortak velayet teklif ettiklerini, ortak velayetin yeni başlayan bir uygulama olmakla birlikte avantajlarının yanı sıra resmi işlemlerde süreci uzattığı için katılımcı tarafından bir dezavantaj olabileceği belirtmiştir.

Üç çocukla tek başıma mücadele veriyordum. Kızımın eğitimleri falan filan derken biz hani kendi aramızda şey dedik, “En azından bir tanesini senden alayım.” dedi. Halaları var bekar. Ben ilgilenirim. Tamam, dedim. İşte çocuğu o aldı, erkek olanı, ortancayı çünkü kızımın eğitimleri vardı. Küçük zaten bebek, bana muhtaç. Mecburen ikinci olanı o aldı... Ortak velayette anlaştık, biz. Ortak velayetimiz var. Şu an da Türkiye’de çok fazla yok hatta bu ortak velayet... Ben aslında hepsinin velayetini kendim almak istiyordum. Başta kızımdan dolayı. Ortak velayet çünkü bir süre sonra sıkıntı yaratmaya başlıyor. Çünkü mesela birine dekont çıkartıyorsun. Direkt babaya düşüyor filan. Öyle bir sürü şeyle ilgilenmek zorunda kalıyorsun. Sıkıntı değil benim için. Uğraşırım ben, problem değil. Ortak velayeti o teklif etti. Ben de işi yokuşa sürmemek için kabul ettim açıkçası. (K18-46)

Tazminat

Boşanma sürecinde nafakanın yanı sıra tazminat konusu da katılımcıları etkileyen ekonomik ve hukuki bir durumdur. Katılımcıların önemli bir kısmı boşanma sürecini uzatmamak ve çekişmeli boşanmamak için nafakayla birlikte tazminatı da istemediğini belirtmişlerdir. Mal paylaşımında bulunan ve nafaka alan bazı katılımcılar da nafaka aldıkları için tazminat talebinde bulunmadıklarını belirtmişlerdir.

Nafaka filan ben, hiçbir şey istemiyorum, dedim. Yeter ki beni buradan alın. Ben, buradan çıkayım. Bir an önce çıkayım. Nafakaymış, paraymış, hiçbir şey gözümde yok. İşte maddi yıpranmış, ne diyorlar ona? Ne bileyim? Tazminat davasıymış, onların hiçbirini gözüm görmedi. (K15-49)

Nafaka vermemek için kendini bi dünya icralık, borçlu gösterdi. Tazminat vermemek için ki alamadım da zaten. Halihazırda bana borçlu görünüyo ama kendi maaşına bi dünya haciz koydurduğu için. Evin üstüne bi dünya haciz koydurmuş. (K19-42)

3.3.3. Bilişsel Boyut

Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları temasının üçüncü kategorisi olan bilişsel boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar boşanmaya ilişkin düşünceler ve boşanmanın anlamıdır.

3.3.3.1. Boşanmaya İlişkin Düşünceler: *O inanmadı. Ayrılmaz! Üç tane çocuk, bir de özel bir çocukla nasıl ayrılacak ki! diye düşündü*

Boşanma sürecinde ön plana çıkan boşanmaya ilişkin düşünceler “erkeğin boşanmaya ilişkin düşüncesi” “kadının boşanmaya ilişkin düşüncesi” “engelli çocuğun boşanmaya ilişkin düşüncesi” “engelli olmayan çocuğun boşanmaya ilişkin düşüncesi” şeklindedir.

Erkeğin boşanmaya ilişkin düşüncesi ele alındığında, erkekler genellikle eşlerinin “kendilerine mecbur” olduğunu, boşanamayacağını, zihinsel engelli bir çocukla zorlanacağı için boşanmaya cesaret edemeyeceğini, bir işe girip çalışamayacağını düşünmektedir. Bu nedenle genellikle boşanma davası katılımcılar tarafından açılrsa da genellikle erkekler eşlerinin kendilerinden ayrılamayacağını, boşanamayacağını düşünmektedirler. Erkeklerin boşanma kararına öfkelenedikleri, kabullenemedikleri görülmektedir. Bazı katılımcılar eşlerinin boşanma sürecini kabullenemediği için kendilerine psikolojik şiddet uyguladığını bildirmektedir. Aile içi ilişkilerde aldatma, pornografi gibi durumlar varsa katılımcılar bu konuyu gündeme getirerek bunun duyurulmaması karşılığında eşlerini boşanmaya ikna etmişlerdir.

O benim ayrılacağımı hiç düşünmüyordu. Hani cesaret edemez iki çocuğum var ya hani girip bir işe çalışamaz bana bağlı bana mahkum işte “Sen ayrılamazsın benden, boşanmam.” derdi hep. Ama bildiğinden de şaşmazdı. Sadece onu nasıl ikna ettim şey bu sapkınlık, filmler vesaire, ayrılmazsa ben de bu süreci çevremdekilerle paylaşacağımı söyledim. (K14-49)

Sinirlendi, küfretti, çekti evden gitti. O inanmadı. “Ayrılamaz! Üç tane çocuk, bir de özel bir çocukla nasıl ayrılacak ki!” diye düşündü. Evden çekip gitti. Kahveye diye gitti, gece bir gibi geri geldi. Ben kapıyı kilitledim, üstüne anahtarları bıraktım. Ondan sonra polis çağırdım. Derken olaylar büyüdü... Her gün karakol, polisler, şudur budur baya sıkıntılı bi süreçti. Davayı açtım, uzaklaştırma aldım. Bu cinsel saldırılarından dolayı zaten karakolda anlattığımda direkt altı ay uzaklaştırma verildi. Yani o tarz şeyler... Mahkeme süreci başladı. (K19-42)

Kadının boşanmaya ilişkin düşüncesi incelendiğinde, katılımcıların çocuklarının iyilik halini düşünerek boşanmaya karar verdikleri ve kendilerini güçlü hissettikleri zaman boşanmayı eyleme geçirdikleri görülmektedir. Katılımcılar boşanma sürecini başlattıklarında vakit kaybetmeden boşanıp çocuklarıyla birlikte kendilerini güvende hissedebilecekleri bir alan oluşturmaya çalışmaktadırlar. Bazı katılımcıların zihinsel engelli çocuklarının sağlık sigortasından yararlanması ya da babalarının emekli maaşından yararlanabilmeleri için eşlerini önce yasal olarak boşanmaya ikna ettiği, yasal boşanma gerçekleştikten sonra başka bir gerekçeyle fiziksel olarak evlerini ayırdıkları görülmektedir. Bazı katılımcılar kök ailelerinin ve sosyal çevrelerinin boşanmaya ilişkin düşüncelerinden ve tepkilerinden çekindikleri için boşandıklarını saklama eğilimindedirler.

Önceliğim çocuğumdu hep ne yapmalıyım onun için en doğru ne yapabilirim neye ihtiyacı var şimdi sırada ne var. Bir taraftan takibini de rutin hastaneye de ben götürüyordum. Yani o kadar yaşamım doluydu ki... Yapabileceğim en doğru şey ne bir problem varsa şu anda napmalıyım sürekli bunlara kafa yordum ben. (K11-50)

Sekiz sene önce kendisi şöyle bi teklifte bulundu, dedi ki “Bırak beni, ben kendi hayatımı kurayım.” Çok da sakın konuşuyor. “Belki ilerde serbest yaşayıcım zaten. Belki ilerde evlenirim belki evlenmem. Bu şehirden de giderim zaten.” dedi. O an ben bi şok. Neden? Çünkü her şeyi üzülerek belirtiyorum, üstlenmişim zaten. Onun yapacağı tek iş sevgisini göstermek. Ya da emeğe saygı duymak neyse ne! Sevmek zorunda değil, çok da umrumda değil. Ama emek var burda, ortada bi emek var. Ortada bi özel çocuğun var, ona verilen de bi emek var. (K20-39)

Zihinsel engelli çocuğun boşanmaya ilişkin düşüncesi incelendiğinde, genellikle süreci anlamlandıramadıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocuklar genellikle süreci anlamlandıramamakla birlikte boşanma öncesinde babaları tarafından bakım sağlanmadığı ve ilgi gösterilmediği için eksikliklerini hissetmemektedir. Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuklarının boşanma sürecinde mutlu olduklarını, zihinsel engelli çocuklarının boşanma sürecinde annelerini desteklediklerini bildirmişlerdir.

Kızım o zaman ortaokul ikinci sınıftaydı. Bizim bu kararı aldığımızda kızımın çok bir akli ermiyordu, o zaman. Tabi kızım bir de biliyorsunuz zihinsel engelli. Epilepsi nöbetleri sık geçirdiği için çok bir algılama şeyi yoktu, yani. Zaten babası yok. Babası olmadığı için çocuklar, biz babamızdan ayrılıyorz problemini hiç yaşamadılar. Ha var ha yok. Hani, bizim babamız nerede? Hani, neden gelmedi? Nerede? gibi hiçbir şeyimiz yoktu, yani öyle şeyimiz olmadı bizim. Zaten kızım la sürekli ben ilgilendiğim için hani, baba neredeymiş, nasılmış? Kızım zaten hiç önemsemiyordu ve şimdi zaten hiç önemsemiyor (K15-49)

İnanılmaz mutlu oldu. Boşandıktan sonra tabii babası evdeki eşyalarını topladı ben daha doğrusu eşyalarımı topladım. Babası da kendi eşyalarını topluyor yani evin içinde böyle bir durum var kapının önündeki valizimizi benim çocuğum eliyle dışarı çıkarıp benim elimden tutup hadi gidelim moduna girdi. Yani burada işimiz bitti bir an önce gidelim... İki yıl önce babası bir almak istemişti bir yerde buluşalım da hani ben kızımı alayım götüreyim diye babasının geldi arabayı görünce içinde babasını görünce arabadan inip kaçmaya çalıştı kapıyı kapatmaya çalıştı yani çocukta babası ile ilgili hiç iyi şeyler hatırlamıyor. O yüzden de çok istemiyor yani. (K12-46)

Az sayıda katılımcı ise zihinsel engelli çocuğunun anne babasının boşanmasını desteklemediği, bazı durumlarda boşanmayı sürecin başında onaylarken sonradan reddettiği, bazı durumlarda ise sürecin başında reddederken sonradan onayladığı görülmektedir.

Anne, dedi. Siz, dedi. Sürekli kavga ediyorsunuz. Gelmesin eve artık, dedi oğlum. Ben de kabul etmiş zannettim ama sonra aslında kabul etmemiş boşanmamızı. Sonra şey dedi. “Keşke boşanmasaydın. Ben, çok pişmanım öyle dediğime.” Ben, dedim ki: “Sen, istediğin olmadı. Bu zaten olacaktı. Ben, senin fikrini sordum.” Ama tabi ki bunu anlayabilecek bir çocuk değil bu kadar bu olanları. Normal çocuk bile kabul edemezken bu, hiçbir şekilde kabul etmedi. İşte, öfke nöbetleri başladı. Ondan sonra, hep şey... Sonrasında beni suçlamaya başladı. (K17-45)

Oğlum çok istemedi boşanmamızı. Oğlumu çok şey yaptı, yaraladığını biliyorum ama sonra konuşurken anlattım her şeyi. Çok akıllı bir çocuk hemen anlıyor zaten. Söyledim yani olmucak, olmuyor yapamıyorum yani sen de zarar görüyorsun ben de. İlk bir iki sene falan çok şey yaptı geri birleşmemizi hayal kuruyordu, şey yapıyordu. Sonradan alıştı, şimdi tepkisi iyi. (K02-50)

Zihinsel engelli olmayan çocukların boşanmaya ilişkin düşüncesi incelendiğinde, genellikle boşanmayı destekleyici bir düşünceye sahip oldukları ve bu süreci destekledikleri görülmektedir. Bazı katılımcılar çocuklarının şiddete tanık olduğu, babalarının ilgisiz olması ve sorumsuz davranışlarının farkında olması nedeniyle çocuklarının boşanma sürecini daha kolay kabullendiklerini ifade etmişlerdir.

Kızım zaten çok rahatsızdı. Hatta şey anne hiçbir şey yapmayacak mısın hep böyle mi olacak, ne zaman harekete geçeceksin, hani evden gidecekti. Şey demişti kızım, çok küçüktü bir yerde yemek yiyoruz “Anne babam ölsün istemiyorum ama hayatımızda da olsun istemiyorum anne” demişti... İster istemez tüm bilincinize rağmen çocuklarınızı karşı tarafa karşıt olarak kullanabiliyorsunuz. Ya da çocuğun yanında babasından kötü bahsediyorsunuz ama çocuğun ruhunda derin yaralar da açılıyorsunuz. Ama bunu yapmamak lazım ölçütünü ayarlamak gerek. (K26-49)

Ya ilgisiz de değildi ama çok kıskanıyor, çok dövüyordu, hakaretleri. Son zamanlarda bıçakla falan başımda beklerdi gece. Kızım gördü en sonunda ondan

sonra kız tamam anne ayrılabilirsin dedi. Ondan sonra kızım da yanımda olunca destek olunca boşanmaya karar verdim. (K02-50)

Bazı katılımcılar, çocuklarının boşanmaya ilişkin başlangıçta tepkilerini belli etmediklerini fakat anne babalarının boşanmalarından ve mutsuz aile yaşamında olumsuz etkilendiklerini bildirmişlerdir.

Çocuğum bana ona sorduğumda “Sen nasıl istersen.” demişti bana. Ama bir gün bir paylaşımda gördüğümde neler yaşadığını hissetmeye çalıştım. Şey yazmıştı “Mutlu aileleri mutlu sevgililerden daha çok kıskanıyorum.” diye yazmıştı. (ağlıyor) Benim içime oturmuştu. Mesela hani bana gelip bi şey anlatmamıştı. “Anne şunu hissediyorum ya da şunu yaşıyorum.” diye hiçbir şeyden bahsetmedi.” (K25-45)

3.3.3.2. Boşanmanın Anlamı: Hayata yeniden başlamak

Katılımcılar boşanmayı farklı şekillerde anlamlandırmakla birlikte boşanmayı genellikle özgürlük, kurtuluş, olması gereken bir şey olarak olumlu şekillerde anlamlandırmaktadır. Bazı katılımcılar boşanmayı çocukları düşünmek, ferahlık, mutluluk, sevinç ve hürriyet şeklinde tanımlarken az sayıda katılımcı boşanmayı hayal kırıklığı, psikolojik savaş, yolların ayrılması, gelecek endişesi olarak tanımlamaktadır. Boşanma katılımcılar tarafından olumlu bir yaşam deneyimi olarak anlamlandırılmaktadır. Boşanmayı olumlu şekilde anlamlandıran, özgürlük, kurtuluş, olması gereken bir şey, ferahlık, mutluluk, sevinç ve hürriyet olarak tanımlayan katılımcıların paylaşımları şu şekildedir.

Boşanma, hafifleme, özgür bir şekilde yaşam, özgürleşme. (K16-41)

Hayata yeniden başlamak. (K02-50)

Hürriyet. Hürriyetime kavuştum. Öyle diyim ne diyim. Aynı evdesin ama hapishanede yaşıyorsun. O bir odada sen bir odada hani hiç ortak bir şeyiniz yok. Şimdik gayet iyiyim, hür yaşıyorum. (K09-54)

Az sayıda katılımcının boşanmayı olumsuz tanımlamasının temelinde çocuklarının boşanma sürecinden olumsuz etkilenmesi ve çocuklarına yansıyan süreç yer almaktadır. Boşanmayı hayal kırıklığı, psikolojik savaş ve yolları ayrılması şeklinde tanımlatan katılımcıların paylaşımları şu şekildedir.

Mesela ayrılmak için ne mücadele verdim. Ama ayrıldıktan sonra mesela o, oğlumun babasının resimlerini indirmek. Mesela çok ilginç o zaman o resimleri indirirken çok üzölmüştüm. Keşke böyle olmasaydı diye. Mesela onun sevdiği bi yemeği yapıyodum. İşte hem kızıyodum hem de mesela dediğim gibi aslında daha çok da kızıyodum üzölmekle birlikte. (K08-50)

Psikolojik savaş... Evet. Yirmi beş yıl boyunca aynı yastığa baş koyduğunuz insanın hiç ama hiç tanımadığınız bir yüzünü görüyorsunuz. Ve daha düne kadar güldüğünüz, yediğiniz, içtiğiniz, şey yaptığınız, hayatı paylaştığınız insanın bir anda size düşman olduğunu görüyorsunuz. Sizi bitirmek için var gücüyle elinden gelen her şeyi yapabileceğini görüyorsunuz. Çocuklarına değer vermediğini görüyorsunuz. Önemsemediğini görüyorsunuz. Her şeyin yalan olduğunu görüyorsunuz. Her şeyin bir çıkara, menfaate dayandığını görüyorsunuz. (K22-47)

Yıkık, hayal kırıklığı kocaman. (K27-43)

3.3.4. Duyuşsal Boyut

Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları temasının dördüncü kategorisi olan duyuşsal boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar olumsuz duygular ile olumlu duygulardır.

3.3.4.1. Olumsuz Duygular

Katılımcıların duyuşsal boyutla ilgili olarak yoğun olarak olumsuz duygular yaşadıkları görülmektedir. Bu olumsuz duygular, tehdit, endişe, rahatsızlık, kendini suçlama, tükenmişlik ve üzüntüdür. Katılımcıların boşanma sürecinde yaşadıkları duygulardan biri “tehdit”tir. Bir katılımcı boşanmak istediği için eşinin kardeşi tarafından tehdit edildiğini şu şekilde ifade etmektedir.

Kaynımın büyük tepkileri vardı. O zaman işte bana ayrılırsan seni öldürürüm. Yani ben, dinlemiyorum ya vaatler verildi kabullenmedim ya, kabul etmedim ya. İşte seni öldürürüm. Tavuk ölüsü kadar gelmen gözüme. İşte mahkemeye gitme. İşte şunu yaparım, bunu yaparım ama ben yani, koymuştum bir kere kafaya. (K15-49)

Bazı katılımcılar boşanma sürecinde eşleri tarafından özellikle “nafaka” konusunda çocukların eğitimi ve maddi konularla tehdit edilmektedirler. Babanın çocuğa ve anneye şiddet eğilimi olduğunda ve tehditkar olması annelerin boşanma sürecinde talepte bulunmamasına yol açmaktadır.

Nafaka konusunda bana 300 TL nafaka bağlamıştı o zaman mahkeme. Çocuklara da 150’şer TL. Sadece benimkini ödedi. Diğerlerine icra koydurucam dediğimde, eğer onlara icra koydurursan, alırsan, çocukları tamamen alırsın. Okutmam diye tehdit etti beni. Bende çocuklarım sıkıntı yaşamalarını diye onları istemedim tekrardan. (K24-47)

Babanın çocuğuna ve eşine şiddet eğilimi varsa, baba tehditkarsa anne çok da bir talepte bulunamıyor... Ben şikayetçi oluyorum, beni eşim tehdit ediyor, korkuyorum diye komiser bizi çağırıp Hanımefendi uzlaşın. (K26-49)

Bir katılımcı eşi tarafından ölüm tehdidi alarak mahkemeye götürüldüğünü ve boşanması, boşanmada bir talepte bulunmaması için tehdit edildiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Bana dedi ki kalk kulağımı yıkatmaya gideceğiz öyle beni kandırdılar. İşte hastalandım dedi beni götürdü bıçak dayadı kuzum. Burama bıçak dayadı. Şey var meğerse bir kadını sevmiş, başka kadını. Hani benden hemen boşanıp ona, bana doğruca dese yine boşanırım. Ne yapayım beni istemeyeni. Bıçağı dayadılar bana taksiye attilar doğruca şeye mahkemeye getirdiler. Ağzımdan şey ifade alacaklar. Çocukları bana vereceksin, evden hiçbir talep almayacaksın. Buradan gidince seni intihar ettireceğim, seni öldüreceğim diyerek benim aşkıma dayanamadı kendi kendini öldürdü diyecekler. (K01-47)

Katılımcıların boşanma sürecinde yaşadıkları duygulardan biri “endişe”dir. Boşanma sürecinde katılımcılar ailelerinden ve sosyal çevrelerinden destek alma, boşanma ve sonrası süreçte başetme, sosyal çevresi tarafından damgalanma konularında endişeler yaşanmaktadır.

En çok babamdan korkuyordum. Bana acaba destek olur mu, acaba bana neden ayrılıyosun diye sorar mı diye. En büyük destekçim o oldu. (K14-49)

Boşanma sürecinde bir süre “Acaba başarabilir miyim? Ne yaparım? Nasıl yaparım? Nasıl olur?” Çevremden de gördüğüm gibi işte “Dul kadın damgası yerim de işte çevremden bana bi herhangi bi sarkıntılık falan olur mu?” bu korkuyla... (K24-47)

Katılımcıların boşanma sürecinde yaşadıkları duygulardan biri “kendini suçlama”dır. Katılımcıların ailesi ve sosyal çevresi boşanma sürecini desteklemiyorsa ya da kendilerinden kaynaklanan bir durum nedeniyle çevredekiler boşandığını düşünüyorsa ya da aldatılmışsa kendilerinde bir “eksiklik” hissedip kendilerini suçladıkları görülmektedir.

O esnada ben annemi kaybettim. O ayrıldığım dönemde de annem öldü. Ben kendimi suçladım... Annem istemedi benim ayrılığımı. Ben ayrılacağım, artık yeter, dedim. Akşam böyle konuştuk. Yani annemle böyle tartıştık. Sabah böyle ölüm haberi

geldi. Ben haliyle kendimi suçladım. Acaba benim yüzümden mi? Hani ben mi sebep oldum? O konuşmanın üzerine öyle olunca ben kendimi çok suçladım. (K15-49)

Boşanma sürecinde ben hep kendimi suçladım; “Acaba bende eksiklik ne vardı?” diye kendimi hep suçladım. Son iki seneye kadar ben hep kendimi suçladım. “Acaba bende hani yetersiz bi şey mi vardı?” Yani neden başkası diye... (K21-40)

Katılımcıların boşanma sürecinde yaşadıkları duygulardan bir diğeri “tükenmişlik”tir. Zihinsel engelli çocuğun bakımı, eğitimi ve hastane süreçlerini takip etmenin yanı sıra boşanma sürecinde mahkemeye gitmek, boşanma dosyasını takip etmek katılımcıları duygusal ve psikolojik açıdan olumsuz etkilemekte, tükenmişlik hissetmelerine neden olmakta, depresyon varsa depresyonun etkilerini artırmaktadır.

Bir gün içerisinde sabah mahkemeye gidiyordum, mahkemede onlarla uğraşıyorum. Öğleden sonra çocuğumun hastane randevusu var. Gidiyorsun, çocuğun derdiyle uğraşıyorsun. Yani, baya bir beni yormuştu o şeyler, baya bir etkilemişti, yani. (K03-38)

Antidepresan kullanmaya başlayalı baya oluyor, on beş yıl falan oluyor kullanalı. Boşanma evresinde... Ondan sonra başladım kullanmaya. Ondan önce de çok doktor, vermişti. Aralıklarla kullanıyordum ama sürekli kullanmıyordum. Ondan sonra sürekli kullanmaya başladım. (K04-54)

Katılımcıların boşanma sürecinde yaşadıkları duygulardan biri de “üzüntü”dür. Katılımcılar boşanma sürecinde eski eşlerinden gördükleri tepkilerin, çocuklarının etkilenmesinin, kadınların suçlanmasının üzüntü verici olduğunu bildirmişlerdir.

Bazen çok üzülüüyordum. Sürekli bir şeyler manasız geliyordu, hayatın tadı yoktu... (K05-39)

Erkeğin gerçek yüzünün ortaya çıktığı, öyle dedi bana avukatım daha doğrusu “Bir erkeğin kalitesi boşanmada belli olur.”, dedi. Gerçekten öyleymiş. Ondan sonra başka işte şey, kadınların çok üzülmeleri. Bunlar. Çok büyük sıkıntı. Bir de şey, kadınlar suçlanıyor hep. Niye? Bilmiyorum. Bunlar üzüntüye neden oluyor. (K17-45)

3.3.4.2. Olumlu Duygular

Katılımcıların duyuşsal boyutla ilgili olarak olumlu duyguları daha az yaşadıkları görülmektedir. Bu olumlu duygular, mutluluk, huzur, kurtuluş ve çabadır. Bu olumlu duyguların temelinde boşanmayla birlikte eski eşten “kurtulmuş” olmanın verdiği mutluluk ve huzur vardır.

En azından ben çocuğumla mutlu yaşarım dedim. Hani bu adamdan kurtulurum diye mutlu oldum. (K06-63)

Bitecek diye bu ıstırap bitecek diye çok yorgundum fiziksel olarak çok fazla şeyle ilgilenmem gerekti. Aşırı derecede yorgundum fakat bir taraftan da huzurluydum biteceği için. (K11-50)

3.3.5. Tinsel Boyut

Tinsel boyutta boşanma sürecinde katılımcıların olumlu dini başa çıkma yöntemlerine başvurduğu ve genellikle dua ettiği görülmektedir. Dua ettiğini belirten katılımcılar, duayı birisiyle konuşmak, dertlerini anlatmak ve içini dökmek şeklinde görmektedirler.

Önceden bir boşanayım diye, herkes boşanmaktan korkuyo ama ben hep dua ettim geceleri. (K05-39)

Yani o arada zaten bi dua ediyosun, ağlıyorsun. Ağlarken de yalnızdım işin ilginç tarafı. (K20-39)

3.4. Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları

Çalışmanın üçüncü teması “Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları”dır. Bu temada çalışmaya katılan annelerin boşanma sonrasında fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutta deneyimlerine yer verilmiştir. Annelerin deneyimleri boşanma öncesine, boşanma sürecine ve boşanma sonrasındaki sürece göre farklılaştığı için temalar yapılandırılırken bu husus dikkate alınmıştır. “Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları” teması “Fiziksel Boyut” “Sosyal Boyut” “Bilişsel Boyut” “Duyuşsal Boyut” “Tinsel Boyut” kategorilerinden oluşmuştur. Her bir kategoriye ilişkin bulgular aşağıda sunulmuştur.

3.4.1. Fiziksel Boyut

Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları temasının ilk kategorisi olan fiziksel boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar fiziksel sağlık, bakım yükü, cinsel yaşam, öz bakım, fiziksel çevre (kır/kent) etkisidir.

3.4.1.1. Fiziksel Sağlık: *Yaşam mücadelesini omuzlarıma aldım. Artık şu an omuzlarım çöktü*

Fiziksel sağlık ile ilgili kodda hastalıklar, bel ve boyun ağrıları, uykusuzluk, sağlık hizmetlerine erişim alt kodları ön plana çıkmaktadır. Annelerin boşanma sonrasında kalp ritim bozukluğu, şeker, mide rahatsızlığı, saç kıran gibi kaynağını stresten ve ruh sağlığından alan sağlık sorunları yaşadıkları görülmektedir. Bu sağlık sorunları kadınlarda yaşın ilerlemesiyle görülmekte, zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, olumsuz duyguların yoğun olarak yaşanması ve depresyon gibi durumlar fiziksel sağlığı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu süreçte zihinsel engelli çocuğu olan anneler çocuklarının sağlığını ön planda tuttıkları için kendi sağlıkları için vakit ayırmaya ve sağlık hizmetlerine erişmeye öncelik vermemektedir.

O zaman şey başladı; kalp ritim bozukluğu. Şimdi hala da devam ediyor mesela. O zamandan beri düzene girmedim. Şekerimle de ilgili sürekli sıkıntı vardı. Ya

düşer ya yükselir. Hiçbir dengesi yoktur. Onlar bozuldu... Öncelikle kendi sağlığını düşünemedim. Oğlumunki daha ön plandaydı. (K17-45)

Tüm değerlerim düştü. Ben artık gözümü açamıyorum, uyumak istiyorum. Hani bunlar şeydi sadece ağır depresyonun getirisi değildi. En sonunda işte bir kan tahlili yaptırdığımda B vitamininin sıfır olduğunu, magnezyumun sıfır olduğunu, birçok değerimin düştüğü... Vücutta hani depresyona girince ihtiyacı olan hormonları, mineralleri kullanıyor yoğun bir şekilde ve hepsi eksilmeye başlamıştı. (K27-43)

Bazı katılımcılar fiziksel sağlıklarıyla ilgili olarak, bakım yükünün ve stresin etkisiyle bel fıtığı, boyun fıtığı, sinir sıkışması gibi sağlık sorunları yaşadıklarını bildirmişlerdir.

O kadar kötü ki yani, dediğim gibi yaşam mücadelesini omuzlarıma aldım. Artık şu an, omuzlarım artık çöktü, diyeyim. Bel fıtığı, boyun fıtığı, sinir sıkışması, şey zorlu süreçlerden geçtim. (K13-49)

Hani fiziksel sağlığım yerindeydi. Çok yorgundum. Oğlumu sürekli kucagımda taşıdığım için, nöbetlerde hep ben kucakladığım için, kasılmaları oluyo ya o yüzden bel fıtığım, boyun fıtığım o günlerden beri var. Şu an şiddetli bi şekilde devam ediyο ama çok şükür Rabbime ayaktayım. (K19-42)

Bazı katılımcılar çocuklarının bakım yüküne, yaşadıkları depresyona ve olumsuz duygulara bağlı olarak uykusuz kaldıklarını bildirmişlerdir.

Tabi çocuklar küçüktü o zaman. Çocuklar uyuyordu. Bunları yatırıyordum, uyuyordu. Benim uykum yoktu. Sabaha kadar o film şeridi gibi dönüyordu, dolaşıyordu. Bana geliyordu. Dönüp, dolaşıp bana geliyordu, yani yaşadıklarım, geçmiş hayatım, yıllarım. (K15-49)

Katılımcılar genellikle sağlık hizmetlerine erişim konusunda sorun yaşamadıklarını kendileri ve zihinsel engelli çocukları için sağlık hizmetlerine erişebildiklerini bildirmişlerdir. Sosyal çevresinden destek alan bazı katılımcılar özel hastaneden sağlık hizmeti aldığını belirtmiştir.

Kızımın bedensel bir problemi yok. Dolayısıyla bütün sağlık problemlerimizi ben eski hastanede hallediyorum. Dolayısıyla sağlıksal açıdan bir masrafımız yok. Herkes canla başla altı ayda bir gidiyorum hastaneye dişini de tedavi ediyorlar, kulaklarına da bakıyorlar, nöroloji doktoru da bizi kabul ediyor yani hani sağlıksal açıdan bir problemimiz yok açıkçası. (K12-46)

SGK var babadan kaynaklı. Kendi babamdan. Çocukların babasından değil. Kendi babamdan. Ulaşabiliyorum. Bir sıkıntı yaşamıyorum o anlamda. (K18-46)

3.4.1.2. Bakım Yüğü: Ben oğlumun hayatını yaşıyorum kendi hayatımı yaşamıyorum

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında fiziksel boyutun önemli bir kısmını bakım yükü oluşturmaktadır. Bakım sürecinde sosyal desteğin olmaması, ağır zihinsel engelli ve bedensel engeli bulunan çocuğun bakımı, hasta yatağının olmaması, cihaz eksikliği, gelir elde etmek için başka bir işte çalışma gibi durumlar bakım yükünü artırmaktadır. Tek ebeveyn olarak çocuğun bakım sorumluluğunu üstlenmek kadının evden ayrılamamasına, sosyal hayata katılamamasına yol açmakta; çocuğun özel durumunu dikkate alarak iş yaşamında düzenlemeler yapmasına, çalışma saatlerini sınırlandırmasına ya da evden çalışabileceği işleri yapmasına neden olmaktadır. Katılımcıların önemli bir kısmı çocuklarının bakım yükü nedeniyle gelir getirici düzenli bir işte çalışmamaktadır. Bakım yükünün fiziksel sağlığın yanı sıra sosyal, ekonomik, duygusal ve ruhsal etkileri bulunmaktadır. Bakım yükü, katılımcıların iş yaşamında kariyer planlarını olumsuz etkilemekte, çalışan katılımcıların işten ayrılmasına, ekonomik olarak gelir kaybına yol açmakta, sosyal hayata katılımlarını ve sosyal çevreleriyle ilişkilerini sınırlandırmakta, fiziksel

sağlıkları bakımından bel fıtığı, boyun fıtığı, kalp ve tansiyon gibi hastalıklara yol açmakta, olumsuz duygular yaşamasına neden olmaktadır.

Bir destek yok hakikaten çok zor. Eve hasta yatağı aldık. Demir korkuluk olsun da ben dışarı çıktığımda düşme korkusu yaşamasın diye. Çünkü iki defa düştü kafası kırıldı. Mecbur bırakıp çıkmak zorunda kalıyorum market ihtiyacı vesaire var. Evden çalışsam da gitmem gereken durumlar oluyor... Benim görevim sadece kızıma bakmak mıymış acaba diyorum. Bunu düşündükçe bazen isyan edesim geliyor ama sonra diyorum ki hiçbir anlamı yok. (K14-49)

Bir süre kısıtlı zamanlarda babaanneye bıraktım... Kreşten sonra düzgün bir bakıcı tanıdık birini bulana kadar. Ama ne kadar tanıdık birini bulsanız da güvenemedim kimseye ya, derdini anlatamayan bir çocuk olduğu için sonra çalıştığım yerde çok destek oldular bu konuda bana. (K12-46)

Az sayıda katılımcı zihinsel engelli çocuğunun bakımı için annesinden yardım aldığını belirtmiştir. Genellikle çalışan katılımcılar çevrelerinden bakım konusunda yardım talep etmekte, çalışma saatlerini çocuğuna göre planlamaktadır. Bakıcı desteği alan az sayıda katılımcı bulunmaktadır. Bakıcı desteği alan katılımcılardan biri (K12-46) bakıcıların engelli bir çocuğa bakım vermesiyle ilgili güven sorunu yaşadığını belirtmiştir.

Bu çocuklar ağır yük. (K16-41)

Bazı katılımcılar evlilik hayatları boyunca da çocuğun bakım yükünün yanı sıra sosyal ve ekonomik konularda rol ve sorumlulukları kendileri üstlendiği için boşanma sonrasında zorluk yaşamadıklarını, “eşlerinin yükünden kurtuldukları” için boşandıktan sonra daha iyi hissettiklerini belirtmişlerdir.

Fiziksel zorluğum hiç olmadı; üstümdeki yükler kalktı. Tam tersi işim kolaylaştı. Nasılsa, o adamın banka işlerini halleden bendim, faturaları ödeyen

bendim, alışverişe verdiği üç kuruş, verirse, giden bendim. Benim yüküm ağırdı. İlaça koşan ben, hastaneye koşan ben. Hani yüküm ciddi anlamda hafifledi benim. O insanın yükü kalktı üstümden. Ben bu dışarı işlerinde hiç zorlanmadım. Yalnızlıktan da zorlanmadım. (K19-42)

Şu an duygularımı nasıl anlaticam onu şu an aklıma gelmiyo ama şu an ben oğlumun hayatını yaşıyorum. Kendi hayatımı yaşamıyorum yani. Kendim için hiçbir şey yok. (K24-47)

Boşandıktan sonra bakım yükünü tamamen anneler üstlenmiş durumdadır. Katılımcılar eski eşlerinin boşandıktan sonra da bakıma ilişkin rol ve sorumluluk almadıklarını belirtmişlerdir. Bakım yükünün sürekliliği nedeniyle katılımcılar dinlenemediklerini, kendilerine vakti ayıramadıklarını, fiziksel olarak uykusuzluk ve yorgunluk yaşadıklarını vurgulamaktadırlar.

Benim de rahatlamaya ihtiyacım var. Ben 33 senedir bir fiil kızımın beraberim. Ben de bir gece yalnız, rahat yatmak istiyorum. Ben, mesela senelerdir akşam yatıp sabah kalktığımı hatırlamıyorum. Hep sabaha kadar kızım benim dolaşır. Yat, kalk, çişti, suydı, problemlerdi. Altına yapar. Üstüne yapar. Gece üçlerde yatak temizlerim. Çiş temizlerim. Yani, sabah beşte kalkar. Beni uyutmaz. Kalkarız. Otururuz. Yani, ben de isterim. Böyle normal bir ebeveyn gibi akşam yatıyım sabah kalkıyım. Artık ben de 54 yaşında bir bayanım. Bazı rahatsızlıklarım var. Biraz babası alsın, onu. Bir hafta o baksın. Ben de bir hafta kafamı dinleyim. Rahat ediyim. Yok, öyle bir şey. Hiç, asla öyle bir şey yok. Hep yani, babası kendi rahatına düşkün. (K04-54)

Bakım ile ilgili konuda katılımcıların “kurum bakımına” ilişkin görüş ve düşünceleri değerlendirildiğinde katılımcıların genellikle çocuklarının iyi şartlarda bakılamayacağını düşündükleri ve çocukları için kurum bakımı hizmetinden yararlanmak istemedikleri görülmektedir.

Yatılı merkezleri asla düşünmedim. Düşünmem de. Düşünmem çünkü bir anne gibi hiç kimse şey yapamaz. Çocuğum nerede ben orada. (K13-49)

Pandemi döneminde palyatifte kaldık. Covid zatürreye çevirmişti iki ay zorlu bir sürecimiz vardı, oksijen desteği alıyordu. Eve getirirsem öleceğini söylemişlerdi ve palyatif bakımda genelde yaşlıların bulunduğu bir yermiş meğerse hani bakım evinde bakamayanlar geliyorlar son günlerini orda rahat yaşasın rahat rahat ölsün vesaire gibi... Oraya gittiğimde bakım evine çocukların emanet edilmeyeceğini gördüm. İşte bana diyolardı bakım evine bırak hayatına bak diye bunu nasıl söyleyebiliyorlar onu da anlamıyorum. Demek ki annelik duyguları yok. Ve ben oradaki kişileri gördükçe asla bakımevine çocuk bırakılmaz. Ancak ben ölürüm bakacak kimse olmaz o zaman devlet bakımevinde bakar. (K14-49)

Bir katılımcı yaşı ilerlediği, psikolojisi olumsuz etkilendiği ve çocuğunun bakımı için yeterli gücü ve enerjisi olmadığı için çocuğunu kurum bakımına verebileceğini belirtmektedir.

Yatılı verme fikri bu sene önce oluştu bende. Çünkü artık çok yıprandım. Yani psikolojim iyice bozuldu. Çocuk da artık şey oldu, iyice raydan çıktı diyebilirim. Şu an düşünüyorum, ama işlemlerime başlayacağım. Yatılı kalabilir diye yazı almam gerekiyormuş hastaneden. Şu an hastane bu pandemiden dolayı işte pek randevu filan vermiyorlar. İşte o yüzden. Yoksa öyle bir girişimde bulunacağım. Artık çünkü sınır noktaya geldim. Bittim yani tükendim... Zorunlu hale geldi benim için. Çünkü benim yaşımla ilerliyor, o güçleniyor. Yani ben iyice çıktı. Her geçen gün daha da kötüye gidiyor. (K06-63)

3.4.1.3. Cinsel Yaşam: Tamamen orada çocuklarıma adadım hayatımı

Katılımcılar genellikle boşanma sonrası süreçte cinsellikle ilgili bir isteklerinin olmadığını belirtmişlerdir. Boşanma öncesi süreçte eski eşle yaşanan olumsuz cinsel deneyimler, cinsel doyumun olmaması, zihinsel engelli çocukla ilgili rol ve sorumlulukların daha önemli görülmesi ve “kendini çocuğuna adama” gibi

faktörlerin etkisiyle katılımcılar genellikle boşanma sonrasında cinsellikle ilgili isteklerinin olmadığını belirtmişlerdir. Az sayıda katılımcı, boşanma sonrasında farklı bir partnerle duygusal yakınlık kurduğunu ve birliktelik yaşadığını belirtmiştir.

Cinsel hayat falan yok. Boşandım kızım la birlikte yaşıyorum yani. Hani öyle bir cinsel ihtiyaç duyduğum oldu mu sorarsanız inanın aklına dahi gelmiyor. Yani hani bu duyguları uyandırmak için karşınızda bir fert olması gerekir. Hani böyle bir karşı cinse ilgi duyabileceğim karşı cins ile ilgili ya bir insanı beğenirsiniz çok hoşlanırsınız sonra tabi ikinci kademedede cinsel duygular insanda oluşmaya gelişmeye başlar. Hiç böyle bir şey olmadığı için öyle bir duygu yok yani. (K12-46)

Ben tamamen orada çocuklarıma adadım hayatımı. Herhangi bir ilişkim ya da görüştüğüm herhangi bir insan olmadı. (K18-46)

Hayatta bazı şeyler daha ön plana çıkıyor. Cinsellik bizim için daha geri planda ama erkekler için öyle olmadığı için bu aldatmaydı bilmem ne başka türlü oluyor. Ama anneler de bu olmuyor önce çocuk sonra aile, engelli bir çocuğun var onu düşünüyorsun. Cinsellik çok çok önemli değil. Ondan sonra da hiç fark etmedi benim için. (K09-54)

Bazı katılımcılar boşandıktan sonra sosyal çevrelerindeki erkekler tarafından tacize maruz kaldıklarını bildirmişlerdir. Bir katılımcı (K22-47) bir erkek tarafından zihinsel engelli çocuğu olduğu için erkekler tarafından kabul edilemeyeceğini ama bir taraftan da cinselliğin bir ihtiyaç olduğunu belirterek tacizde bulunduğunu şu şekilde belirtmiştir:

Sitemdeki benden yaşça büyük bir beyefendinin “Kızım, senin sevmeye, şey yapmaya ihtiyacın var. İşte senin ama çocukların da şey; ilgi, özel durum olduğu için kimse bu durumda seni kabul etmez.” falan böyle saçma sapan şeyler. Kaldı ki bu insan cahil bir insan da değil. Baya üst konumlarda memurluk yapmış bir insan. İşte şey “seni rahat da bırakmazlar” şöyledir böyledir. (K22-47)

Ben ondan sonraki süreçte de belki ayaklarımın üzerine sağlam bastım ama ayrıldıktan sonra farklı şeylerle uğraşıyorsunuz. Üzgünüm ama o zaman size abla, yenge diyen insanlar size farklı gözle bakıyor... Bunu söylemekten aslında utanıyorum. Kendi akrabam bana şunu söyledi. Çünkü ama o dönemde belki ben mi anormalim. Cinsellik benim için hiçbir zaman bir ihtiyaç olmadı. Belki yaşadığım hayatla ilgili olabilir. Bana dedi ki, akrabam uzaktan muzaktan akraba sonuçta, “İhtiyaçlarını nasıl hallediyosun?” dedi. Ben de dedim ki “Kendim hallediyorum.” Ondan sonra, “Kendin mi hallediyosun?” dedi. Hı hı dedim “Kendim hallediyorum bazen de işte anne baba destek çıkıyo” dedim. Güldü... “Aptal mısın, aptala mı yatıyorsun?” dedi. Dedim ki “Anlamadım o ne demek ki” dedim. Aklımın ucuna bile gelmiyor böyle bi şey. Ondan sonra, “Ben ondan bahsetmiyorum bundan bahsediyorum” diyince... O cinsel hayatımı... Ben buna elimin tersiyle bi tane yapıştırdım, şerefsiz dedim. Sen mi karşılıycaksın benim dedim. (K08-50)

3.4.1.4. Özbakım

Katılımcılar genellikle boşanma sonrasında özbakımlarına dikkat ettiklerini, giyimlerine, makyajlarına ve saçlarına özen gösterdiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların çocuğun bakım yükü, tedavisi, eğitimi ve gelişimi için emek sarfederken ve vakit ayırırken “kendilerini ihmal” ettikleri söylenebilir. “Bakım verenin kendini ihmalı”, özellikle duyuşsal ve psikolojik bağlamda, fiziksel sağlığa ve kendi hastalıklarının tedavisine vakit ayırma bağlamında, sosyal çevreyle ilişkiler, ekonomik olarak gelir elde etme ve harcama bağlamında kendini göstermektedir.

Ben şen şakrak biriyim hayata küsmüş biri değilim aslında. Gezerim, giyinirim işe giderken yeri gelir makyajımı yaparım. (K14-49)

Ben, şöyle temiz giyinmeyi, hafif de makyaj yapmayı seviyorum. Yani, saçlarım falan düzgün. (K10-69)

Bazı katılımcılar boşandıktan sonra kendilerini daha iyi hissettiklerini, sağlıklarına dikkat ettiklerini ve beslenmelerine özen gösterdiklerini belirtmişlerdir.

Ayrıldıktan sonra on sekiz kilo aldım. Bu kilo almış halim. Bir deri bir kemik niye? Sofraya oturduğumda sürekli bi kavga kıyamet. Benim de moralim bi bozuk olsun mutfağa küserim, yemek yiyemem. Hani keyfiniz yerinde olsun ki yemek yiyebilirsiniz. Hani morali bozuldukça mutfağa geçen bi insan değilim, yemek yiyen bi insan değilim. Ayrıldıktan sonra karnımın doyduğunu hissettim. (K19-42)

3.4.1.5. Fiziksel Çevre: Kır / Kent Etkisi

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarını etkileyen önemli faktörlerden biri de fiziksel çevredir. Bu konuda ön plana çıkan konu zihinsel engelli çocuğun gelişimi için yaşanan fiziksel çevrenin imkanlarıyla ve yaşanan çevrenin evliliğe-boşanmaya bakış açısıyla ilgili kültürel kodlarıyla ilgilidir.

Yaşanılan konutta asansörün bulunması, erişilebilir olması, evin çevresinde temel ihtiyaçların karşılanmasına olanak tanıyacak yerlerin bulunması, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylıkla sağlanabilmesi boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğuyla birlikte yaşayan katılımcılar için önemlidir.

Şu an ben diğer evi kiraya verdim onun asansörü yoktu. Biraz da ikinci evi o yüzden aldım. Kızımın rahat edebileceği. Asansör yoktu çünkü biz beşinci kata çıkıyorduk. İşe gidiyorum çocuğu indiricem mesela beş kat dura dura iniyo, işte çıkamıyor. Şu an zaten hiç orda yaşayamazdık o yüzden biz asansörlü evi tercih ettik. İşte havuz olsun çocuğu havuza götürebileyim. Biraz uzak ben akrabaların bulunduğu muhitten çıkıp daha uygun bir ev alabileceğim bölgeye geldim. (K14-49)

Özel eğitim alanında çalışan bir katılımcı (K27-43) çocuğunun gelişimi ve eğitimi için bir köye yerleşip doğayla iç içe yaşadığını, çocuğuyla birlikte köyde gerçekleştirdiği etkinliklerin çocuğunun gelişimine önemli katkılar sağladığını belirtmiştir.

Gittim köyde bir ev buldum. Ucuzdu da kirası. Dedim ev barınmak için. Geceleri uyuyabileceğimiz güvenli bir alan, ısınacak bir yer bu. Her gün sabah

kalkıyoruz kahvaltımızı yapıyoruz, çıkıyoruz gidiyoruz oğlumla... Bir gün dağa bir gün çakıla, bir gün toprağa, bir gün denize, bir gün göle. Her gün bir yere gidiyoruz. Olabildiğince oğlumu kimsenin olmadığı yerlere götürüyorum. Anadan üryan soyuyorum her yere bir şeyler değsin, çizsin, baksın. Beynine desin ki ben buradayım kolunum, ayağınım desin. Kişi kendini bilmezse, anasını bilmezse, rakamları sayıları bilse nolur. Önce kendisini bilecek, annesini bilecek her çocuk gibi o yollardan geçecek. Muazzam bir fark oluştu oğlumda. (K27-43)

Fiziksel çevrenin ve özellikle kırsalda yaşamının insanların kültürüne, evliliğe ve boşanmaya ilişkin algılara etkisi söz konusudur. Boşanma sonrasında bazı katılımcılar “dul kadın” şeklinde damgalandıklarını ve çevrelerinde sorgulandıklarını belirtmişlerdir.

Burada (kırsal bölge) sen çocuğunu özel eğitime götürüyorsun kendi arabanla. Ona bile “Nereden geliyorsun bu saatte?” “Nereye gidiyorsun bu saatte? Sorguluyorlar. “Hayırdır, bir süslenmişsin.” Ya bir temiz giyinmenin nesi süslenmektir? Yani evdeki eşofmanlarımla, pijamalarımla mı dışarı çıkayım? Yani bu tür şeyler bile problem. (K13-49)

Şu da hiç unutmuyorum. Erkek kardeşim evlenecek. İşte geline kına yakılacak. Herkes dedi o ona sen yak, o ona sen yak. Gelinin annesi dedi ki, “Sen bari yak.” Tamam yakayım, dedim. Meğerse öğrendim ki şeymiş, mutlu evliliği olan kişiler kına yakarmış. Ben bunu bilmiyordum. Ablam dedi ki “Çekil kenara, Sen yakma.” dedi “Ama yak dediler.” dedim. “Hayır yakma.” dedi. Dediğim gibi sonradan öğrendim ki mutlu evliliği olanlar olurmuş ama o tercih benim değildi ki... (K13-49)

Bizde böyle şeylik var bir yere gittik ya işte “Dul kadın nereye gidiyo, napıyo, kimle konuşuyo?” diye de tepkiler var yani. Köy şeyi olduğu için ama tınlamadım. Ben kendimi bildikten sonra umrumda değil zaten. (K23-42)

3.4.2. Sosyal Boyut

Katılımcıların Boşanma Sonrası Yaşantıları temasının ikinci kategorisi olan sosyal boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar sosyal çevreyle ilişkiler, sosyal hayata katılım, ebeveynlerin ve çocukların ilişkileri, toplumsal cinsiyet rolleri, ekonomik durum ve hukuki konulardır.

3.4.2.1. Sosyal Çevreyle İlişkiler

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde sosyal çevreyle ilgili kodda ön plana çıkan alt kodlar sosyal çevre tarafından sağlanan sosyal destek, sosyal çevre yoksunluğu, sosyal dışlanma, kök aileyle ilişki ve boşanılan eşin ailesiyle ilişkidir.

Sosyal Destek: *Hayatımı kolaylaştıran insanlar*

Katılımcıların boşanma sonrasında aldıkları “sosyal destek” sosyal yaşamlarını güçlü kılan en önemli konudur. Katılımcılar sahip oldukları sosyal sermayenin ve dolayısıyla aldıkları sosyal desteğin hayatlarını kolaylaştırdığını, engelli çocuğun ihtiyaçlarını karşılamaya ve maddi ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olduğunu belirtmektedir. Zihinsel engelli çocuğunun eğitimi için engelli refahı alanında faaliyet yürüten sivil toplum kuruluşlarının etkinliklerine katılan ve derneklerde aktif rol alan katılımcılar sosyal destek aldıklarını vurgulamaktadırlar. Sivil toplum kuruluşları engellilerin ve annelerinin sosyal hayata katılmaları, ihtiyaçlarının karşılanması ve haklarının savunulması için önemli bir rol üstlenmektedir.

Katılımcıların genellikle boşandıktan sonraki sosyal hayata katılımlarının ve sosyal çevreleriyle ilişkilerinin boşanma öncesine göre daha iyi olduğu görülmektedir.

Hayatımı kolaylaştıran insanlar oldu. Hastane döneminde hiç beklemediğim kişilerden destek gördüm. Mesela çalıştığım şirketteki müşterilerimden destek

gördüm. Hatta kızımın tekerlekli sandalyesini aldı. Yürüteç dediğimiz aleti hediye etti. Yani mesela 2 haftada bir yemekler getiriyordu şaşırdık yani beklemediğim bir şeydi... (K14-49)

Derneğe başladığım için çok mutlu oldum. Gerçekten o kadar güzel dostlar edindim. O kadar güzel arkadaşlar edindim ki hani sizden iyi olmasın. Hepsinden Allah bin kere razı olsun. Hala bak şu anda bile ufacık bir şeyimde param yok dediğim anda yarın ne yapacağım? Bir bakarım, biri arar. Hesabına para yatırdık. Hani, oğluna bir şeyler al diye. (K10-69)

Katılımcılar genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde engelli çocuğu olan farklı annelerle ve ailelerle tanışmakta ve sosyalleşmektedir. Bunun yanı sıra bazı katılımcılar çocukları için hizmet aldıkları özel eğitimi ve rehabilitasyon merkezlerinin yöneticilerinden ve öğretmenlerinden destek aldıklarını belirtmişlerdir. Çok az sayıda katılımcı ise fırsat buldukça akrabalarıyla görüştüğünü belirtmiştir.

Buraya geldiğimizde özel eğitimin tam yanı başına tuttum ben evi. Aramızda bir yol vardı ve özel eğitim müdürüne şunu kullandım: “Benim evimin anahtarı burada. Ben işe gidiyorum. Çocuklarım bu.” Hani, o zaman servise bir para yatırıyor ya devlet. “Ben istemiyorum. O size kalsın ama siz, benim çocuklarımı sahiplenin.” Hani, bir zarar gelmesin. Kızıma bir cep telefonu almıştım hani diyalogda olalım diye. Orada bir öğretmenimiz vardı. Sağ olsun çok destek çıktı. “Abla, sen git. Çocuklar kalkınca gelsinler benim yanıma. Ben yedirir, içirir, doyururum. Seni de ararım. Rahat edersin. Kafan rahat eder.” (K15-49)

Sosyal çevreye gelince, ne hikmetse benim etrafımda bütün arkadaşlarımdan özel çocuğu var. Sağlıklı çocuğu olan, hani sağlıklı aile görüştüğüm bi tek akraba, gelinlerimiz, ailemiz var işte. Özel eğitimde tanıştık. Beş aileyiz. Mesela birbirimize geceli gündüzlü gidip geliriz. Kimse kimseyi mesela “Dul kadınsın, işte kimsenin evine gidemezsin.” Ama onlar beni bi bacı olarak görürler, kardeş benimserler çocukları dahil olmak üzere. Hani öyle sıkı dostluklarım var. (K19-42)

Sosyal Çevre Yoksunluğu: Konforlu ama yalnız

Bazı katılımcılar boşanma sonrasında sosyal çevrelerinden destek göremediklerini ve kendilerini yalnız hissettiklerini belirtmişlerdir. Zihinsel engelli çocuğun tanı almasıyla birlikte çalışan annelerin iş yaşamlarına ara vermeleri, çalışmayı bırakmaları ya da çalışma saatlerini çocuklarına göre yeniden düzenlemeleri, sosyal çevreleriyle görüşmek için zamanlarının daha sınırlı olması, zihinsel engelli çocuğun davranışları ve sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa bakış açısı nedeniyle sosyal çevreyle yapılan görüşmelerin sınırlandırılması annelerin sosyal yaşamlarını etkileyen önemli faktörlerdir. Boşanmayla birlikte genellikle sosyal çevrenin değişmesi ve tek ebeveyn olarak rol ve sorumlulukların daha belirgin hale gelmesi annelerin sosyal çevreleriyle görüşmeleri için ayırdıkları vakti sınırlandırmaktadır. Hem zihinsel engelli çocuktan hem de boşanmadan kaynağını alan bu faktörler katılımcıların sosyal çevreleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemekte ve kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Arkadaşlarımdan uzak kaldım. Komşularımdan ayrı kaldım. Çevrem, tanıdığım, bildiğim ortamdan ayrı kaldım. Gidip, gelmem zor. Engelli bir çocuğum var. Şartlar çok el vermiyor. Yani, her şey çok zorlaştı. (K04-54)

Yani bana da destek veren bir ailem olsaydı, anlayışlı komşularım olsaydı... Sosyal hayatımız yok gibi bir şey yani. Ben mesela arkadaşlarıma gidemiyorum. Onlar da eskiden mesela bana geliyorlardı ama şimdi onlar da gelemiyorlar. Çünkü çocuğum, üstünü parçalıyor, çıplak geziyor. Yani kocaman, yetişkin çocuk. Düşünün karşınızda çırılçıplak geziyor... Benim de psikolojimi bozuyor böyle bir durum. Etraftaki insanlar da tabi o yüzden evime gelmek istemiyorlar. Şu an anca telefonla görüşüyoruz. (K06-63)

Sosyal Dışlanma: Kendi hapishanemizde tıkalı kalmıştık

Katılımcıların sosyal çevreleriyle ilişkilerini ve deneyimlerini şekillendiren iki temel husus vardır. Bunlar boşanmış olmakla ve zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmakla ilgilidir. Bazı katılımcılar sadece boşanmış olduğu için sosyal çevreleriyle olan ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini ya da sözel olarak tacize maruz kaldığını, az sayıda katılımcı ise zihinsel engelli çocuğu olduğu için sosyal çevreleriyle ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini, kiralık ev bulma, kreş hizmetinden yararlanma gibi konularda sosyal dışlanma yaşadığını belirtmektedir.

Bazı katılımcılar boşandıktan sonra sosyal çevreleri tarafından boşandıkları için dışlanabileceği ya da tacize maruz kalabileceği korkusuyla boşandığını çevresindeki insanlara açıklamamıştır.

Kimseye başta zaten hani, boşandığımı söylemedim. Hiç kimseye söylemedim zaten ben boşandığımı. Sadece apartmanın içindekiler bildi. O da birkaç kişi bildi ki onlar da ta iki sene sonra öğrendiler. Hani, küstü. Annesigilde kalıyor diye geçiştiriyordum. Daha sonra o da tesadüf birinden duymuşlar. Öyle öğrendiler. Kimseye boşandığımı söylemedim. Zaten beraber hiçbir yere gidip gelmediğimiz için ben çocuğumla gittim gittim geldim, yani. (K10-69)

E bir de şu var: Korku. Ayrılmışım, eşinden ayrısın acaba biri bir şey mi diyecek? Hani, ben evliyken parmağımda yüzük yoktu. Ayrıldıktan sonra ben yüzük takmaya başladım. Hani, acaba bir şey mi olacak? Biri bana bir şey mi... Bir de bu namus korkusu mu desem, böyle bir şeyim vardı yani. (K15-49)

Bazı katılımcılar sosyal çevreleriyle bir sorun yaşamadıklarını ilişkilerini güçlü bir şekilde devam ettirdiklerini bildirmişlerdir. Sosyal çevreleriyle olan ilişkilerin niteliğinde akrabalık bağlarının güçlü olması ve akran desteği önemli bir rol oynamaktadır.

Hiçbir konuda, mesela şu şekilde, “Aa bu dul kadın. Bu şöyledir, böyledir.” diye herhangi bir şeye maruz kalmadım hiçbir zaman. (K24-47)

Zaten babamı kaybetmiştim. Annem de hastalığının zor dönemindeydi. Kendi canıyla uğraşıyordu. Fakat şey kuzenim bana biraz yardımcı oldu. Akrabaları düzenlemek beni anlamaya çalışmak açısından dayımın kızı akrabaları etkilemeye çalışırken baya bir yardımcı oldu. Hatta memleketten dayım geldi, derdimi anlattım toplantı yapıldı. Bu çok iyi oldu. Dediğim gibi destek çevremden boşanırken de şanslıydım. Boşandıktan sonra bir sıkıntı olmadı. Şöyle ben aile apartmanında oturuyorum. Doğma büyüme buralıyım zaten hani şey gibi olmadı insanlara dul kadın değil de Melahat ablanın kızıydım yani. (K26-49)

Bazı katılımcılar ise çocukları zihinsel engelli olduğu için sosyal dışlanmaya maruz kaldıklarını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar (K22-47; K15-49) çocuklarıyla birlikte en çok eğitim ortamlarında veliler, öğretmenler ve öğrenciler tarafından dışlanmaya maruz kaldıklarını, dolmuş ya da otobüs gibi sosyal alanlarda dışlanmaya maruz kaldıklarını belirtmişlerdir.

O insanlara göre biz ayak bağıydık yani. Hani ortada olunmaması gereken, toplum içinde yanınızda götürmemeniz, gezdirmemeniz gereken, işte bireyler olarak baktılar. Aslında bunu böyle söyleyen kimse kabul etmeyecektir. Ama bana hissettirdikleri duygu buydu. (K12-46)

Çok kötüydü. Kimse kalmamıştı yanımda zaten. Kimse anlamıyordu, duymuyordu. Kendi hapishanemizde tıkalı kalmıştık oğlum ile. Kimse gelmiyordu, gitmiyordu. Kimse sormuyordu. Yok evin ters yerde, yok bizim de hayatta yoğunluklarımız var. Yalnızdım yani... Benim başka bir sosyal dışlama kaynağım olduğu için (zihinsel engelli çocuk nedeniyle dışlanma) ona (boşanma nedeniyle dışlanma) gerek kalmıyordu. (K27-43)

Bizim çocuklarımız işte zihinsel olduğu için her yerde rahat edemiyoruz. İnsanların bakışları. Ya tanıyanlar artık bildikleri için onlar o şeyde sıkıntı yok ama bi mesela avmye gittiğin zaman veya bi kafeteryaya, bi çay bahçesine, bi yere gittiğin zaman huzurla oturamıyosun. Rahatça oturup çayını içemiyosun. (K24-47)

Bazı katılımcılar (K15-49; K05-39) kiralık ev ararken zihinsel engelli çocuğu olduğu için ya da boşanmış olduğu için ayrımcılığa maruz kalabilmekte bu nedenle boşandığını ya da zihinsel engelli çocuğu olduğunu saklama gereği duymaktadır.

Çocuklarla emlakçıya gidiyorum. Emlakçı bazen engelli çocuk görünce yardımcı olmuyor. Hatta çalışıyorum falan diyorum, düzenli gelirim var, evraklarım var. Her şeye bakıyorlar ama çocuğum engelli olduğu için bana yardımcı olmuyorlar. (K05-39)

Kök Aileyle İlişkiler: Ver çocukları sosyal hizmetlere bak hayatına

Boşandıktan sonra “kök ailenin sosyal desteği” ön plana çıkmaktadır. Genellikle anne ve baba bu süreçte yardımcı olmaktadır. Boşandıktan sonra kök ailesi tarafından maddi ve manevi yönden destek alan katılımcılar daha rahat bir yaşam sürdürmektedir. Katılımcıların ekonomik ihtiyaçlarının yanı sıra zihinsel engelli çocuğun bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda desteğe ihtiyaç duydukları ve bu konuda bazı katılımcıların kök ailesinin destek sağladığı görülmektedir.

En çok babamdan korkuyordum. Bana acaba destek olur mu, acaba bana neden ayrılıyosun diye sorar mı diye düşünürken en büyük destekçim o oldu. Maddi anlamda hiçbir şey almadım ama psikolojik olarak sen akıllı kadınsın, ne yaptığını biliyosun bu kadar yıldan sonra da ayrılıyosan vardır bir bildiğin dedi. Hani beklentimin dışında bir destek gördüm. (K14-49)

Benim en büyük destekçim ailemdi. Öyle söyleyeyim. Annem, kardeşim yani tamamen onlardan destek aldım her anlamda... Kendi ailemin şeyleri olduğu için hani evi, maddi olarak iyi olduğu için sıkıntı yaşamadım... Yani, inşallah boşanmaya karar veren tüm kadınlar benim gibi şanslı olurlar. İyi bir aileleri olur. Onlara destekçi olan çevreleri olur. Ben, çok sağlıklı bir şekilde atlattım bu durumu. İnşallah tüm kadınlar bu şekilde atlatır. (K18-46)

O tedavi sürecinde, boşandıktan sonra ailemden destek aldım. En büyük destekçim onlardı. Hep onlar yanımdaydı. Hep onlar arkamda durdular... Hiç babayı tanımadı ama baba olarak dayı ve dedeyi biliyor. O yüzden, babayı hiç sorgulamıyor. Yani o hissi verdiler ona. Sevgiyle büyüdü zaten. (K03-38)

Görücü usulüyle, babasının ısrarı ve onayıyla evlenen katılımcılar aile yaşamlarında yaşadıkları sorunlardan dolayı babalarının kendisini sorumlu ve suçlu hissettiğini, aile içindeki maddi-manevi eksiklikleri kendilerinin gidermeye çalıştığını bildirmektedir.

Hani babamın istediği oldu ya akrabası ya bi de onların yüzünden hani ben acı çektim ve ayrıldım ya babam sanki benim onun yüzünden acı çekmişim gibi hissetti. Anlatabiliyor muyum? O yüzden kendimi çok kötü hissettim. O yüzden birbirimize karşı acı hissettik. Bunu da birbirimize karşı söyleyemedik ve sanki o hasta olduğu zaman benim yüzümden hasta oldu, ben hasta olduğum zaman sanki onun yüzünden hasta oldum. (K07-41)

Çok az sayıda katılımcı boşandıktan sonra kök ailesiyle birlikte yaşamayı denemiş ve bu süreçte zihinsel engelli çocuğunun eğitimi, bakımı, ev içindeki davranışları gibi konularda anlaşmazlıklar yaşadıkları için birlikte yaşamının olumsuz bir deneyim olduğunu ve bu nedenle ayrı bir evde yaşamaya karar verdiklerini belirtmişlerdir.

Biz annemin evine geldikten sonra iki oda bir salon bir evde yaşamak zorunda kaldık. Yaşlı bir insan, genç çocuklar bir arada baya bir sıkıntılar oldu. Annem, biraz problemli bir insandı. Her şeyi kabul etmiyordu. Çok titizdi. Haliyle delikanlı çocuk, kapı çarpıyor. Arkadaşı gelsin istiyor. Geliyor. Gidiyor. Öyle öyle sıkıntılar çok. Yani, ben çok böyle iki arada iki dere de kaldım. Böyle sıkıntılar çok yaşadım. Yani, bu hiç kolay bir süreç değil. Biz farklı, ayrı bir eve gitmiş olsaydık çocuklarımla beraber çok daha farklı şeyler olurdu ama büyük bir ebeveynin olduğu bir eve gitmek çok daha farklı bir şey. (K04-54)

Yedi katılımcı (K14-49; K12-46; K16-41; K23-42; K24-47; K01-47; K06-63) boşandığı için kök ailesi tarafından dışlandığını, destek görmediğini belirtmektedir. Aileleri boşanmaya olumlu yaklaşan bazı katılımcıların ailelerinde ise zihinsel engelli çocuğun velayetinin alınmasına ve bakımının sürdürülmesine karşı çıkıldığı görülmektedir. Katılımcılar boşandığı için sosyal çevresi ve ailesi tarafından kabul edilse de boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğunun velayetini aldığı ve bakımını sürdürdüğü için kabul görmemektedir.

Uzaktaki insanlar canınızı yakamıyorlar zaten bu konuda. En yakınlarınız daha çok ıstırap veriyor size. Davranışlarıyla, tavırlarıyla... Yani ben de şöyle yaptım, çocuğumla beraber kendime bir dünya kurdum ve gittiği yere kadar böyle gidicek yani... Ben aynı anne karnından aynı spermilerden dünyaya geldiğim kardeşimle ters düştüğüm binlerce nokta var ki, bunlardan en acımasız kızım ile ilgili yaptığı yorumdu. O lafi söyledikten sonra bir daha kardeşimi görmedim ben. Yani “Madem boşanacaktın çocuğu niye aldın?” Kedi yavrusunu, köpek yavrusunu bırakamaz insan. Çocuğum o, yani ne olduğunun, sıfatının bir önemi yok ki. (K12-46)

Ee benim de kardeşlerim babaları varkene hani “dayıcım dayıcım” diyolardı. Çocukların babasından boşandıktan sonra onlar da böyle bir iticilik geldi hani “şunun çocukları” der gibi. Çocukları iteleyiciliği oldu ailemde. Halen de var. Hani benim ailem şöyle bir şey hocam “Ver çocukları sosyal hizmetlere bak hayatına” diye de ben çok teklif aldım. Dedim ben “Hayır siz bakmayın ben çocuklarıma bakıcam.” dedim. Eşirecem, toplayacam dedim ama ben bu çocuklarıma bakıcam

diye... Ben onların aklına uysaydım şimdi çocuklarımsız mutsuzluk yaşayacaktım, huzursuzluk olacaktı. (K23-42)

Boşanılan Eşin Ailesiyle İlişki: Öküz öldü, ortaklık bozuldu

Katılımcıların önemli bir kısmının boşandıktan sonra boşanılan eşin ailesiyle ilişkilerini genellikle sonlandırdıkları, görüşmedikleri görülmektedir. Bazı katılımcılar eşlerinin aileleri tarafından boşandıkları, evliliği devam ettirmedikleri, eşlerine “katlanmadıkları” gerekçesiyle suçlandıklarını belirtmişlerdir.

Bu arada eşimin tarafı tamamen şey yaptılar, “Torunum, torunum.” diyen insan, torunlarını dahi görmüyor şu an. Telefonlarını bile açmıyor. Hani bi tabir vardır, çok özür dilerim “Öküz öldü, ortaklık bozuldu.” diye. (K22-47)

Ailesi sanki şey gibi beni suçladı gibi. Hani bu zamana kadar idare ettim de şimdik mi idare edemiyordun diye suçlamalarla da karşılaştım. Hani çocuklarım amcaları çok şey etmezdi ama şimdi tamamen ilişkilerini kestiler. Halaları desen öyle. Baba desen zaten kesmişti ilişkiyi. (K23-42)

Üç katılımcı (K10-69; K12-46; K04-54) boşandıktan sonra boşandığı eşinin anne babasıyla ve akrabalarıyla görüştüğünü ve sosyal destek aldığını belirtmiştir.

Ailesi çok çok iyiydi. Mesela sülalesi gerçekten çok... Ben ayrıldım, bitti. Ben kaynımla görüncemle eltimle dayılarıyla yengeleriyle çok çok iyiyim ve onlar da beni kendi yeğenleri gibi kardeşleri gibi severler. Kaynımdan Allah razı olsun. O bana çok büyük destek oldu... Kaynımın Şile’de evi var. Gidiyoruz oraya. Onlarla Şile’nin içine gidiyoruz. Sahil köylüler kendileri. Yani, onlarda arabayla her yeri gezdiriyorlardı. (K10-69)

Ben zaten eşimden ayrıldım ama eşimin ailesi, kayınvalidem beni çok severdi. Ailesi beni çok severdi. Ben tabi, annesi de rahmetlik oldu. Ablası da rahmetlik oldu

da daha bir kardeşi var. Bir tane daha erkek kardeşi var. Hepsi benlen görüşürler. Abileriyle görüşüyorlar. Benle görüşüyorlar. Hiçbir zaman bağımız kopmadı. Biz ayrıldıktan niceler sonra benim kayınvalidem kanser oldu da kayınvalideme ben baktım. (K04-54)

3.4.2.2. Sosyal Hayata Katılım

Katılımcıların boşandıktan sonra boşanma öncesine kıyasla sosyal hayata daha fazla katıldıkları, maddi olarak gelir elde edebildiği ya da elde edilen geliri yönetebildiği için sosyal hayata katılım için kaynak ayırabildikleri görülmektedir. Sosyal çevrelerinden, akrabalarından ya da sağlıklı çocuklarından destek alan katılımcıların hem kendilerinin hem de zihinsel engelli çocuklarının sosyal etkinliklere daha aktif katılabildikleri, kendilerini “özgür” ve “yapabilir” gördükleri ve bu özgüvenle sosyal hayatta daha aktif rol aldıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocukları için eğitim hizmeti alan katılımcılar, hizmet aldıkları eğitim kurumlarında diğer ailelerle ve velilerle tanışarak sosyal bir çevre edinmekte ve sosyal etkinliklere katılabilmektedirler. Bazı katılımcıların, zihinsel engelli çocukları olduğu için kendilerini sosyal hayattan geri çekmedikleri ve sosyal hayata çocuklarıyla birlikte katılmak için özellikle çaba sarfettikleri görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğun okula başlaması ya da bakım verme konusunda kadına destek olan birisinin olması katılımcıların sosyal hayata katılımını olumlu yönde etkilemektedir. Katılımcılar arasında binek aracı olan ve araç kullanan katılımcıların sosyal hayata daha aktif katılabildiği görülmektedir.

Boşandıktan sonra (sosyal hayatım) daha iyi oldu. Daha rahatlıkla geziyorum. Çünkü kazancım elimde param. Biz işte gidiyorduk her hafta sonu kadınlar yemek yiyebilmek gücümüz vardı ama babası varken çok zordu. (K09-54)

Ben hayatım boyunca onlan hep bir boyunduruk altında yaşıyordum. Ondan ayrıldıktan sonra özgürlüğüme kavuştum. Tatillerime gittim. Liseyi dışardan bitirdim. Onlan olsaydı yapamazdım, öyle bir şeyi. Araba sürmesini öğrendim. Yani,

araba kullanmadım. Yani, ben bunların hepsini kendi başıma başardım, yani. (K04-54)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğun bakımı, gelir elde etmek için çalışma yaşamına katılma, zihinsel engelli çocuğun özel durumu ve gereksinimiyle ilgili durumlar nedeniyle sosyal etkinliklere katılma konusunda zaman ve maddi kaynak ayıramadıklarını belirtmişlerdir.

Sabah işe giden işten evine giden birisiyim hani vaktim yok. Gidip birisiyle muhabbet etmeye, gezmeye vaktim yok. Yoksa sosyal ilişkim gayet iyi. İyi olmasa hani müşteri ilişkisi iyi olan bir işte çalışamam... Hayatımız zor. Kolaylaştıran şeyler olsaydı, benim binanın altında şey var kültür merkezi orda yeri geliyo sanatçılar geliyor, yeri geliyo filmler geliyor ama ben çocuğumu bırakıp çocuğumu alıp gidemiyorum. Hani sosyal etkinlik alanlarımız var ama ücretsiz bir bakıcı durumu olsa... (K14-49)

Gerçekten birlikte çok iyi vakit geçiriyoruz. Çok keyifli vakit. Ha çok kötü günlerimiz de oldu. Başlangıçta, şöyle söyliyim, yalnız yaşamaya başladığımız dönemde ekmek almaya gidemediğim için aç yattığım günler çok oldu. Çünkü kızımınla birlikte markete gitmek demek üstümüzden tramvay geçmesi anlamına geliyor. Hani kelime anlamı bu. Onu göze almaktansa ya ekmeksiz yemek yiyelim ya da aç ne varsa yiyelim yatalım kafasında yaşadım bir süre. Çok zordu. (K12-46)

3.4.2.3. Boşanma Sonrası Ebeveynlerin ve Çocukların İlişkileri

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili kodda ön plana çıkan alt kodlar boşanılan eşle ilişkiler, babanın çocuklarla ilişkisi, annenin çocuklarla ilişkisi, çocukların kardeş ilişkisidir.

Çizelge 3.7. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailede Boşanma Sonrası Ebeveynlerin ve Çocukların İlişkileri

Katılımcı	Anne Kiminle Yaşıyor	Baba Kiminle Yaşıyor	Çocuğun Baba ile İletişimi
K01-47	Çocuklarıyla Yaşıyor	Evlenmiş ailesiyle yaşıyor.	Görüşmüyor
K02-50	Yalnız Yaşıyor	Evlenmiş ailesiyle yaşıyor.	Sıklıkla görüşüyor.
K03-38	Çocuğuyla, anne ve babasıyla yaşıyor	Evlenmiş, ailesiyle yaşıyor.	Görüşmüyor.
K04-54	Çocuklarıyla	İkinci evliliğini yapmış, boşanmış. Yalnız	Görüşmüyor.
K05-39	Çocuklarıyla, anne ve babayla	Yalnız	Sıklıkla görüşüyor.
K06-63	Çocuğuyla	Yalnız	Görüşmüyor
K07-41	Çocuğuyla ve annesiyle	Evlenmiş, ailesiyle yaşıyor.	Görüşmüyor
K08-50	Çocuğuyla	Yalnız	Görüşmüyor
K09-54	Yalnız Yaşıyor	Evlenmiş, ailesiyle yaşıyor.	Görüşmüyor
K10-69	Çocuğuyla	Yalnız	Görüşmüyor
K11-50	Çocuğuyla	Bilinmiyor	Bilinmiyor
K12-46	Çocuğuyla	Annesiyle aynı evde	Görüşmüyor
K13-49	Evlenmiş, eşi ve çocuklarıyla	Yalnız	Görüşmüyor
K14-49	Çocuğuyla	Evlenmiş, ailesiyle yaşıyor.	Nadiren Görüşüyor
K15-49	Çocuklarıyla	Bilinmiyor	Görüşmüyor
K16-41	Çocuğuyla	Evlenmiş, ailesiyle yaşıyor.	Görüşmüyor
K17-45	Çocuğuyla	Yalnız	Haftada 1 telefon, yılda 3 kere yüz yüze
K18-46	Çocuklarıyla ve annesiyle	Yalnız	Görüşmüyor.
K19-42	Çocuklarıyla	Yalnız	Görüşmüyor.
K20-39	Çocuklarıyla	Annesi ve ablasıyla birlikte yaşıyor	Görüşüyor
K21-40	Engelli çocuğuyla	Annesi, sağlıklı çocuklarıyla	Görüşüyor
K22-47	Çocuklarıyla	Sevgiliyle	Telefonla nadiren görüşüyor
K23-42	Çocuklarıyla	Yalnız	Telefonla nadiren görüşüyor
K24-47	Engelli Çocuğuyla	Engelli olmayan çocuğuyla	Görüşüyor
K25-45	Çocuklarıyla	Evlenmiş ailesiyle yaşıyor	Nadiren görüşüyor
K26-49	Çocuklarıyla	Yalnız	Görüşmüyor
K27-43	Çocuğuyla	Yalnız	Görüşmüyor
K28-45	Çocuklarıyla	Kök ailesiyle	Görüşüyor
K29-56	Çocuğuyla ve babasıyla	Bilinmiyor	Görüşmüyor
K30-51	Çocuğuyla	Evlenmiş ailesiyle yaşıyor.	Sıklıkla görüşüyor

Çizelge 3.7’de görüldüğü üzere zihinsel engelli çocuğu olup boşanan annelerin kiminle yaşadığı incelendiğinde, katılımcıların 23’ü çocuğuyla, 4’ü çocuğu ve anne-babasıyla, 2’si yalnız, 1’i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan babaların ise 9’u evlenmiş ailesiyle yaşamaktadır. 12’si yalnız (1’i ikinci evliliğini yapıp boşanmış) yaşamaktadır. 4’ü annesiyle-kök ailesiyle, 1’i engelli olmayan çocuğuyla, 1’i sevgilisiyle yaşamaktadır. Babalardan 3’ünün kiminle yaşadığı bilinmemektedir.

Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan babaların zihinsel engelli çocuğuyla görüşme sıklığı incelendiğinde, 17 babanın zihinsel engelli çocuğuyla görüşmediği, 4 babanın görüştüğü, 6 babanın nadiren görüştüğü, 3 babanın sıklıkla görüştüğü görülmektedir.

Boşanılan Eşle İlişkiler

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili kodda boşanılan eşle ilişkiler alt kodu değerlendirildiğinde boşanmış anne babalardan 5’inin çocukları için ihtiyaç olması durumunda görüştüğü, annelerin genellikle eşleriyle görüşmediği ve iletişim kurmadığı, bazı katılımcıların görüşme esnasında eşleri tarafından psikolojik şiddete maruz kaldığı, bazı katılımcıların eski eşleri tarafından kendilerine minnettarlık duyulduğu, 4 babanın eski eşleriyle tekrar evlenmek istediği görülmektedir.

Boşanmış anne babalardan 5’inin çocukları için gerektiği durumlarda görüştüğü görülmektedir. Katılımcılar genellikle eski günlerini hatırlamak, yüz yüze gelmemek ve karşılaşmamak için gerekli olmadıkça görüşmemeyi tercih etmektedirler. Çocuklarının ihtiyaçları ve bakımı için iletişim kurmaktadırlar.

Biz hala görüşüyoruz. Yani telefonla da olsa, çok yüz yüze gelemiyoruz hayat şartlarından dolayı. Ama ben gerçekten olmadığına üzülüyorum. Kendi adıma değil

çünkü ben bi şekilde kendimi kurtardım, bi şekilde hayatımızı idame ettiriyorum kızım ile beraber ve mutluyuz da yolunda her şey. Çocuğum daha iyi, ilerliyor en azından hani. Benim için en büyük şey bu. (K12-46)

Çocuklardan dolayı, çocuklar ona gittiği zaman yazışmak zorunda kalıyoruz ya; işte oğlumun ilacını verdin mi... İşte dikkat et tuvalete gittiğinde kendini temizleyemiyor vesaire gibi konuşmak zorunda kaldığımda direkt asılma boyutuna geçtiği için kısa kesip engelliyodum. (K19-42)

Katılımcıların genellikle eski eşleriyle iletişim kurmadıkları görülmektedir. Katılımcılar geçmişini hatırlamak ve muhatap olmak istemedikleri için görüşmediklerini belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar tehdit edildiği ve can güvenliği olmadığı için boşandıkları eşleriyle görüşmemektedir.

Yeniden hortladığı zaman tepkim çok şeydi. Ağladım. Geçmişe döndüm. Bir şeyler yaktım. (K13-49)

Şöyle bir şey söyleyim size biz boşanalı sekiz-dokuz yıl oldu. Boşandıktan sonra, o mahkeme salonundan çıktıktan sonra benim onunla bir kelime diyalogum yoktur. (K30-51)

Az sayıda katılımcı boşandıktan sonra eşleri tarafından psikolojik şiddete maruz kaldığını, sosyal medya ve mesaj yoluyla hakarete uğradığını, telefon numaralarının farklı kişilerle paylaşarak rahatsız edildiğini belirtmiştir.

İşte veriyor bir kişiye numaramı. Beni rahatsız ettiriyor. Adam da böyle çirkin çirkin, pis pis şeyler. İşte beni arayacaksın. Bana şunu yapacaksın, bunu yapacaksın. Evini biliyorum. Evin şu adreste, gece geleceğim falan. Ben çok korktum. Yalnız yaşıyorum ve çok korktum. Hadi kapıyı açmazsın. Adam kapının önünde bağırsa millet bana ne der?... Gece kapıma dayanırsa ben ne yapacağım? Ben korkuyorum.

Evimde kalamıyorum... Yani böyle değişik insanlara numaramı verip, beni rahatsız ettiren insan. Sonra telefon numaramı değiştirdim. (K13-49)

Hiç görmedim de telefonla da görüşemeyiz. Biz hiç iletişime geçemedik. Efe'den dolayı da geçemedik. Ben iki kere falan denedim hakaret, küfür etti. Bir de şey mesela feyis falan açtım ordan da hakaretler falan hepsini kapattım. Şu anda hiçbir şekilde görüşmüyoruz kendisiyle. (K02-50)

Az sayıda katılımcı, çocuğunun bakımını üstlendiği (K10-69), kendi bakımını üstlendiği ve ihtiyaçlarını karşıladığı için (K04-54) eski eşinin kendisine minnettarlığını ifade ettiğini belirtmiştir.

Bu ameliyatımda yalnız, eve geldi. Görümcem vardı yanında. Ayağımdan ameliyat olduğumda baya bir kötüydüm zaten ayağımdan da. Sonra, çiçek alıp gelmiş. Yukarı çıktı, beş dakika. İlk defa. Ondan sonra, ağladı. Dedi, “Mustafa’yı bırakmadığın için teşekkür ederim.” dedi, sadece. O kadar. (K10-69)

Dört katılımcı (K14-49; K19-42; K25-45; K30-51) eski eşleri tarafından kendilerine tekrar barışma ve evlenme teklif edildiği, fakat kendilerinin eski yaşamlarına dönmek istemedikleri ve bu şekilde mutlu oldukları için eski eşleriyle yeniden evlenmeyi reddettikleri görülmektedir.

Ayrıldıktan sonra kendi kızıyla haber göndermiş. Bana dedi ki “Sen cevap vermedin. Ne zaman geleceksin?”... Ben merak ettim. Nedir bana söyleyeceğin şey? “Ben kabul etmeyeceğini bildiğim için söylemedim bile” dedi. Bana “Tekrar evlenebilir miyiz? Tekrardan birlikte olabilir miyiz?” diye kızıyla haber gönderiyor. Ben de “Zor kurtuldum senden. Bir daha asla olmaz böyle bir şey.” dedim. (K14-49)

Sonra kaç kere iş yerime geldi. Hani barışmak istediğini, çocukların başında durmak istediğini. Benim oğlum da kızım da babalarını çok seviyorlardı, düşünler. Bi de oğlum da özel bi çocuk. Hani anlatamıyosun ve yaşları da küçük, kızım

operasyonlar geçirmiş... “Çocuklarımın başında durayım.” dedi. “Ben sana karışmıyıcım ister çalış ister çalışma ben sana bi şey demiyicem, yapmıyıcım.” Bende “Yok.” dedim. Daha sonra telefonda işte tekrar konuşmak istediğini söyledi. Ben dedim ki “Artık ümidini kes. Yoluna bak. Ben dedim aç da kalsam, susuz da kalsam, sürünsem de sana geri dönmem!” dedim. “Ben dedim çok talihsiz kalsam; iki çocuğumu da alırım, giderim, hepimizi göle atarım dedim. Benle dedim, bi daha olmaz!” dedim. (K25-45)

Babanın Çocuklarla İlişkisi: *Bilmiyorum ki bir insanın babasıyla ilişkisi nasıl olur?*

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili kodda babanın çocuklarla ilişkisi alt kodu ele alındığında zihinsel engelli olmayan çocukla ilişki ile zihinsel engelli çocukla ilişki ayrı ayrı değerlendirilebilir.

“Zihinsel engelli olmayan çocukla ilişki” dikkate alındığında, anne ile baba boşandıktan sonra, bazı çocukların babaları talep ettiğinde babalarına ekonomik destekte bulundukları, babanın anne ile iletişim kurmak istemesi üzerine arabulucu rol üstlendiği görülmektedir. Babanın boşandıktan sonra çocuklarıyla duygusal, fiziksel ve sosyal bir yakınlığı ve bağı kalmadığı anlaşılmaktadır. Katılımcılar genellikle, eski eşlerinin ekonomik, sosyal, duygusal bir desteğinin ve yardımının olmadığını vurgulamakta ve çocuklarının babalarıyla iletişim kurmak istemediklerini belirtmektedirler.

Diğer çocuklarımla da (bağı) yok. Hiç yok ama onlardan küçük kızımı değil ama büyük kızımı arar. Para ister. Gider. Para alır, gelir. Bir gün para almak için geldi aşıya. O arada da benim torunlar geldi. Üç tane erkek torun işte. Böyle çocuklara bakıyor. Dedim ki, yukarıdan. Eve çıkmaz yani. Balkondan “Bak. Bunlar kim?”, dedim. Şöyle baktı. “Bunlar senin torunun.” dedim ve tanıyamadı torunlarını. (K10-69)

Kendi kızımın doğumunda bile hastanede refakatçi olarak kaldı, babası bakmadı mesela. Ondan dolayı benim büyük kızım babasıyla konuşmuyor. Niye sen zor zamanımızda bize destek olmadın diye. (K14-49)

Bir katılımcı (K22-47) babanın çocuğuyla görüşüp kendisini karalayıcı ifadeler kullandığı için, bir katılımcı (K24-47) babasının evlilik dışı ilişki yaşadığını onaylamadığı için, bir katılımcı (K26-49) boşanmayla ilgili olarak mahkeme sürecinde tanıklık yaptığı için, bir katılımcı (K28-45) boşanmadan önce çocuğunun babası tarafından şiddete maruz kaldığı ve kendilerini terk ettiği için, bir katılımcı (K04-54) düğününde babasının yanında olmadığı ve kendisini yalnız bıraktığı için babasıyla görüşmek istemediğini belirtmiştir. Zihinsel engelli olmayan çocuklarıyla görüşen babaların genellikle erkek çocuklarıyla görüşürken kız çocuklarıyla görüşmediği görülmektedir.

Oğlum hep görüşüyor onların arasında bi sorun yok. Kızımın babayla çok büyük kavgaları oldu, tartışmaları oldu... Bundan üç-üç buçuk yıl önce işte babası eve başka kadın. Yani nasıl söyleyeyim şimdi size bunu, paralı işte... Öyle kadınlar eve getirdiği için kızım da bunu öğreniyor komşulardan, birebir kendisi de işte yakalıyo. Kavga ediyolar. Babası bunu evden atıyo. Kızım o akşam kalp krizi geçirdi... Bu süreçten sonra üç-üç buçuk yıl hiç konuşmadılar. (K24-47)

Büyük kızıma çok kızgın. Kızım çünkü şahit olmak istedi. Hatta, hakim karşısına çıktığı zaman “Çok küçüksün, annenin anlattıkları yeter, anlatmayabilirsin.” diye ikna ettik. Kızım mahkemede ifade vermedi fakat karakoldaki ifadelerinden dolayı aslında ona çok kızgındı. (K26-49)

Çünkü babasına karşı çok büyük kızgınlığı var. Kızım evlendiğinde babası misafir geldi düğününe. Bir takı, bir şey hiçbir şey bir çöp bile takmadan veya yanımızda... Biz dedik; gel yanımızda dur. Misafirleri karşılayalım. O gün bile yanımızda durmadan kaçtı, gitti. O yüzden babasına karşı bir kırgınlığı var. Torunu kız çocuğu oldu. Gidip görmedi, etmedi. Öyle kırgınlık, yani. (K04-54)

“Zihinsel engelli çocukla babanın ilişkisi” değerlendirildiğinde, babaların çok azının zihinsel engelli çocuklarıyla görüştüğü ve bu görüşmelerin de sınırlı olduğu, genellikle telefonla gerçekleştirildiği görülmektedir. Yüz yüze görüşmelerde ise birkaç saatlik görüşmeler gerçekleşmektedir. Bazı durumlarda eski eşin ailesi de zihinsel engelli çocuklarla görüşmektedir. Bazı katılımcılar babalarının çocuklarıyla görüşmesinin çocuklara duygusal, bilişsel ve cinsel gelişim açısından zarar verici olabildiğini belirtmişlerdir. Zihinsel engelli çocuk anne babası evli olduğu süreçte babasıyla sosyal ortamda vakit geçirmedeği ve ilgisiz davranışlara maruz kaldığı gibi bu durum anne-baba boşandıktan sonra da devam etmektedir. Boşanma sonrasında baba zihinsel engelli çocuğa yabancılaşmaktadır.

“Yirmi bir senedir çocuğuma “Seni Kızılay’a yemeye götüreceğim.” diyor. Yirmi bir senedir ve daha hala götüreceğim, yemeğe gidecek ve geçen gün çocuğuma diyor ki: “Geleceğim.” dedi. “Top oynayacağım seninle.” Ve hala çocuk top elinde “Babam gelecek. Top oynayacağım.” diyor. Artık o kadar kızdım bir gün. Çocuğun yanında söylemek istemiyorum. Arayacağım. “Bir daha yapamayacağın şeyi benim çocuğuma söyleme.” diyeceğim. Benim çocuğum mutlu benimle. Çok mutlu bir çocuk. Çünkü ben onu çok mutlu ediyorum. (K10-69)

Dört sene öncesine kadar çocuklarım iki üç ayda bir kere gidiyordu, gelip alıyordu. Ben de sıkıntı çıkarmıyodum işin aslı. Ta ki oğlum; o uyurken telefonunu veriyo, çocuk uygunsuz şeyler (pornografik görüntüler) izliyo. Çocuk o zaman on üç on dört yaşlarında ergenlik döneminde ve engelli bi çocuk. Doğruyu yanlış bilmiyor. Ve sonrasında o çocuğun küçük oğluma ve bana karşı dönüşleri oldu. Öyle olunca büyük bi olay yaşadım... Hani benim oğlum bana dokunamaz. Zaten benim bu yönde büyük travmalarım var. Onun bana dokunmasını ben kabullenemedim. (K19-42)

Katılımcıların önemli bir kısmı eski eşlerinin zihinsel engelli çocuklarıyla görüşmediğini, nadiren görüştükleri durumlarda ise eski eşlerinin çocuklarıyla ilgilenmediğini belirtmişlerdir. Katılımcılar genellikle zihinsel engelli çocuklarının boşanma sürecinde babalarından ayrı kalmayı sorgulamadığını, sürecin pek farkında olmadıklarını ve olumsuz etkilenmediklerini belirtmişlerdir.

Oğlumun bağılılığı... Hani babaya karşı bağılılığı pek fazla yok. Sadece babanın yanında olsa bile hani hep, mesela ben bi yere gittiğimde arkadan bakar, beni arar. Onun için pek fazla baba konusunda etkilemedi. (K21-40)

Babaya bağımlılık yoktu. Benim şimdi 5,5 yaşında oğlum var hani ağzından babamı çok özledim, babama da gideyim diye duymadım ben hocam. Hani okuldan gelir anne ben seni çok özledim çünkü baba da o bağımlılık yok. Babada sevgi yok... Böyle bilmiyorum ki bir insanın babasıyla ilişkisi nasıl olur? Adam para verecem diye korkuyo, yemek yedircem diye korkuyo, çocuklar bana kalacak diye korkuyo. (K23-42)

Bir katılımcı (K25-45) zihinsel engelli çocuğunun babasıyla görüşmediği için duygusal olarak etkilenmediğini düşünse de davranışlarından etkilenmiş olabileceğini anladığını şu şekilde belirtmiştir:

Yani oğlumun hani içinde yaşadıkları ya da ne düşünüyo bu konuda bilemiyorum ama... Bi dönem her akşam, benim yan komşum vardı. Her akşam kocası eve gelince onlara gitmek istiyodu. Ben de anlam veremiyodum bi dönem. “Niye diyodum hani bu kocası gelince onlara gitmek istiyo?” Sonra şey düşündüm, hani onun babasının gelmediğini ama onun eve geldiğini düşündüğü için gitmek istiyo diye düşünmüştüm. (ağlıyor) Hani çocuğum konuşamadığı için tabii duygularını da anlatamıyo. (K25-45)

Bir katılımcı (K30-51) boşandıktan sonra eski eşinin zihinsel engelli çocuğuyla görüştüğünü ve ihtiyaçlarıyla ilgilendiğini belirtmiştir.

Boşandıktan sonra da bir engelli çocuğumuz var geliyo, görüyo, ilgileniyo ilgisini alakasını kesmedi. (K30-51)

Boşanma sonrasında çocuklarda “Babanın Çocuklarına Yabancılaşması” görülmektedir. Bazı durumlarda “Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu” da söz konusudur.

“Babanın çocuklarına yabancılaşması” genellikle, boşanma öncesinde zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu kabullenememiş, çocuklarının sorumluluğunu almaktan kaçınan, bakım yükünden ve ekonomik yükten kaçınan babaların çocuklarıyla iletişim kurmaması, duygusal ve sosyal olarak yakınlık hissetmemesi, maddi ve manevi desteğini esirgemesi şeklinde görülmektedir. Babanın çocuklarına ve özellikle zihinsel engelli çocuğuna yabancılaşması, katılımcıların önemli bir kısmı tarafından ifade edilen bir olgudur.

“Kızıma söyle beni aramasın.” dedi. Kızım, arada bir arıyordu. Ya bu laf çok zoruma gitti. Yani... Çocuk arıyor babasını. Aramasın mı yani... Arama mı diyeyim yani... (K07-41)

Yıllardır kızımı görmez. Belki bi on yılı da geçmiştir gelip görmediği işte. Burda işte mahkemeye geldi, karşısında oturup baktı. Çocuğun kafasını bile gelip sevmeyi ya yani. Mahkeme için geldi ama karşıda oturdu, mahkemeye girdi ve gitti. Yani çocuğu seviyim, görüyüm, o bile olmadı. Yani biz oturuyoduk işte tanıyıyo mu? Ben, babam, kızım mahkemeyi bekliyoruz. Hiç, geldi, oturdu, karşıdan baktı, gitti. (K29-56)

Sadece mahkemenin verdiği günler vardı babanın görebileceği. Onda da ya bir geldi ya da iki geldi. Yani, başka yok. 2009'dan beri hiç yok zaten. En son 2009'da geldi. Çok küçüktü zaten. Geldi, görüştü. Başka da yok, yani... Velayetini ben aldım. Zaten baba, hiç ilgilenmiyor. İlgilenmedi de bu zamana kadar... Elimden gelen her şeyi yaptım da ama kendileri kabul edemediler. İlgilenmek istemedi babası. Yani, bu yaşına kadar da hiç ilgilenmedi. Tanımıyor da yani hiç. Babayı tanımiyor. (K03-38)

“Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu” ise babaya karşı yöneltmiş bir yabancılaşma sendromu olarak daha az görülmektedir. Genellikle babanın yabancılaşması söz konusu olduğu için çocuğun babaya yabancılaşması daha az sayıda katılımcı tarafından belirtilmiştir. Esasında çocuğun babaya yabancılaşması babanın çocukla kurduğu olumsuz iletişimin, ilgisizliğin ve sorumsuz davranışların bir sonucu olarak görülmektedir. Anne tarafından kasıtlı bir yönlendirme ve algıya bağlı olarak gelişmemiştir.

Kızım da çabuk unuttu. Kızım babasını, aile bireylerini teker teker tanıyabilecek kapasitede. Hani, konuşmasa da herkesi pek de unutmuş değil. Görünce babasını biliyor. Ondan sonra babası ayda yılda bir kere, çok nadir arar. Kızımı ver, der. Kızımı veririm. O da işte “Baba, baba araba al. Et al. Onu al.” der. O da “Tamam alacam kızım.” der. Bitti, gitti. İşte bu kadar babalık... (K04-54)

“Kızım hadi artık ben yoruldum. Biraz da baban baksın. Tatile babanın yanına git.” Çıldırtıyor. “Bana onun adını okumayın. O, benim diş ameliyatıma dahi gelmedi. Onun ben ismini duymak istemiyorum. Baba demeyin, bana.” (K15-49)

Bir katılımcı ise (K18-46) eski eşinin zihinsel engelli çocuğuyla görüşmediğini, yanına aldığı oğluyla da kendisini görüştürmediğini belirtmiştir. Bu durum da ebeveyne yabancılaşmaya yol açmaktadır.

Kızım biraz babaya düşkün bir çocuktü ve bizim şu an hala çok kötü şeyimiz var. Gelip, görmüyor çocuğu. Yani, gelip onlarla vakit geçirmiyor. Onlarla vakit geçirmediği gibi bana da kendi oğlumu da göstermiyor. Biz, şu an öyle bir sıkıntı da yaşıyoruz. Yani, kızım şu an babayı hatırlamıyor. En son iki sene önce gördü. Düşünün. İki sene önce biz tatildeyken gelip, gördü ve bir daha görmedi. Kendisi de onlardan vazgeçmiş gibi bir davranışta şu an da. Zaten bir tanesi bende, diyor anladığım kadarıyla. (K18-46)

Annenin Çocuklarla İlişkisi: İyi bir yol arkadaşı

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili kodda annenin çocuklarla ilişkisi alt kodu ele alındığında zihinsel engelli olmayan çocukla ilişki ile zihinsel engelli çocukla ilişki ayrı ayrı değerlendirilebilir.

“Zihinsel engelli olmayan çocukla ilişki” dikkate alındığında, anne ile baba boşandıktan sonra annelerin çocuklarıyla ilişkilerinin güçlendiği görülmektedir. Birlikte sosyal hayata katılmakta, etkinlikler yapmakta, duygusal olarak paylaşımlarda bulunmakta ve birbirlerine destek olmaktadır. Boşandıktan sonra annelerin zihinsel engelli olmayan çocuklarıyla ilişkilerinin iyi olduğu, birbirleriyle birlikte vakit geçirdikleri, evlenen çocukların kendilerine destek olduğu, daha sakin ve düzenli bir yaşam sürdürdükleri görülmektedir. Boşanma sonrasında bakım veren olarak annenin yaşadığı fiziksel sağlık sorunlarının zihinsel engelli çocuğun bakım sürecini zorlaştırdığı, bakım veren olarak annenin sosyal hayata katılımında sınırlılıklara yol açtığı görülmektedir.

Oğlumla bizim aramızda güzel bir diyalog var. Babayla biraz resmidir asker oluşundan mı kaynaklanıyor mesela şey benim gibi arkadaş gibi. Her şeyimizi paylaşabiliriz, her şeyimizi konuşabiliriz. Ben onun ses tonundan bile anlarım mutlu mu mutsuz mu?... Birebir onun yanında oldum, birbirimize destek olduk, yaralarımızı sardık. (K30-51)

Ben boşanınca (çocuklarımla ilişkilerimin) daha iyi olacağına inanıyordum. Çünkü, benim çocuklarımla birlikteyken kurallarım var. Babaları yanımdayken hiç kurallarımız yoktu. (K05-39)

“Zihinsel engelli çocukla ilişki” dikkate alındığında annelerin bakım veren rolü çok uzun süre devam ettiği, zihinsel engelli çocuğun bakım, tedavi ve eğitim süreçlerini takip ederken birlikte bir yaşam kurdukları görülmektedir. Katılımcıların

boşandıktan sonra çocuklarıyla olan ilişkilerinde çocuklarının gelişimine ve eğitimindeki ilerlemeye vurgu yaptığı görülmektedir.

Ben bi şekilde kendimi kurtardım, bi şekilde hayatımızı idame ettiriyorum kızımınla beraber ve mutluyuz da yolunda her şey. Çocuğum daha iyi ilerliyor en azından hani. Benim için en büyük şey bu. Hani kendisi iki kişilik ailemizin bi de köpeğimize var evde. Evin içinde gayet keyifliyiz, hani oyunlar oynuyoruz, ne biliyim ben ona hayali dünya yaratıyorum. Bazen eşlik ediyorum bazen etmiyor ama genel olarak ben azmettiğim yolda kararlı ve mutluyum yani dolayısıyla. Bunun da ödülünü aldığımı düşünüyorum. Çünkü gerçekten çok tatlı bir çocuk. İçgüdüleri çok iyi bir çocuk. Yani mutsuzsanız sizi güldürmek için şebeklik yapar, ağlarsanız mendili getirir gözyaşınızı siler. Hani iyi bir yol arkadaşı... (K12-46)

Sadece diyeceğim şey; ayrıldıktan sonra anneliğimin daha güzel olduğu. Tabii ki ben çocuklarımı hiçbir şekilde ihmal etmedim. Ama onlarla daha kaliteli zaman geçirdim. Daha güzel... Ne bileyim, hayatın tadına vardım ya! Öyle diyim. (K19-42)

Çocukların Kardeş İlişkisi

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında, sosyal boyut kategorisinde ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili kodda çocukların kardeş ilişkisi alt kodu ele alındığında, Çizelge 3.4.'te detaylı bir şekilde görüldüğü üzere 10 katılımcının 1 çocuğu, 8 katılımcının 2 çocuğu, 11 katılımcının 3 çocuğu, 1 katılımcının 4 çocuğu bulunmaktadır. Birden fazla çocuğu olan 20 katılımcıdan 6'sı son çocuğunun istenmeyen gebelik olduğunu belirtmiştir. Az sayıda katılımcı zihinsel engelli çocuğun bakım ve özel gereksinimleri için ayrılan zaman nedeniyle engelli olmayan kardeşin ihmal edilebildiğini, sosyal alanda vakit ayıramadığını ifade etmektedir. Bu durumun az da olsa kardeşler arasında kıskançlığa yol açtığı görülmektedir. Kardeşlerin yaşı büyüdükçe daha bilgili ve bilinçli oldukları, annelerine bakım konusunda ve sosyal hayata zaman ayırabilmesi konusunda destek oldukları görülmektedir. Birden fazla çocuğu olan katılımcıların bazıları, çocuklarının ilerleyen süreçte zihinsel engelli kardeşlerine bakım vermeleri ve destek olmaları

konusunda beklentilerini ifade ettiklerini belirtmişlerdir. Zihinsel engelli çocuklarının kurum bakımına verilmesini düşünmediği bunun yerine kardeşlerinin bakım vermesini istediği görülmektedir.

Hiçbir zaman da oğlumu da onlara (kardeşlerine) emanet etmedim. Ben çocuklarıma şöyle dedim; “Ben sıkıntı yaşıyorum. Bu sıkıntıyı tek başıma göğüslerim. Siz rahat edin ama ileride bana bir şey olacak olursa benim çocuğuma siz bakın.” dedim. Sadece o kadar... Ben nasılsa bu hayata alıştım, dedim. Ben, çünkü belli bir yaşta bu çocuğum ama onlar yeni evlenmişti. Eşleriyle yeni birbirlerini tanıma zamanı. Onların hani, benim yüzümden hani oğlumun yüzünden problem yaşamalarını istemedim. Onun için de onlara hani, yavrum dedim. Ben her şeyi göğüslerim elimden geldiği kadar... Bana bir şey olacak olursa sakın dedim. Onu bir yerlere şey yapmayın. Siz bakın diyerekten hiç bırakmadım ve yansıtmamaya da özen gösterdim ve yansıtmadım da zaten. Ayrılma süremizde de o şeyleri de zaten düşündüm. (K10-69)

3.4.2.4. Toplumsal Cinsiyet Roller: *Hem baba rolünü yapıyormuşum hem anne rolünü yaptığım için hiç etkilenmedim*

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde toplumsal cinsiyet rolleri ile ilgili kodda ele alındığında, toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların iş yaşamına ve istihdam sürecine dahil olmasını engellediği görülmektedir. Toplumsal cinsiyetteki bu iş bölümü boşandıktan sonra tek ebeveynli bir ailede olması durumunda, engelli bir çocuğun varlığı ve eğitim düzeyinin düşük olması gibi faktörlerle birleşince kadınların çalışma yaşamına katılmadığı görülmektedir.

Bizim ailede bayanlar çalışmaz. Bayanlar çalışmaz. Artı engelli çocuğu olan... Zaten ilkokul mezunuyum. Ne iş yaparım? En fazla temizliğe gidebilirsin veya bir yerde çaycılık yapabilirsin. E çocuğumu bırakıp nereye gideceğim hocam? Tamamen çocuğumun bakıma ihtiyacı var. Ona adapte olmam lazım. (K13-49)

Katılımcılar genellikle boşanmadan önce ve boşandıktan sonra evdeki rol ve sorumlulukları büyük ölçüde kendilerinin üstlendiğini ve boşandıktan sonra bu rol ve sorumlulukları kendilerinin devam ettirdiklerini belirtmişlerdir. Boşandıktan sonra kadınlar kendi güçlerinin ve “yapabilirliklerinin” farkına varmaktadır.

Hiçbir değişiklik olmadı. Zaten ben eskiden onları yapıyordum. Hem baba rolünü yapıyordum hem anne rolünü yaptığım için hiç etkilenmedim... Onun için çok rahattım. Ben zaten eskiden de baba rolünü yapıyordum çocuklara karşı zaten annesin ikisi de olduğu için yani hiç zorlanmadım, zorlanan arkadaşlar var mı var ama ben hiç zorlanmadım. Çünkü onları zaten yapıyordum da fark etmemişim. (K09-54)

Boşandıktan sonra şöyle iki üç sene sonra şunu fark ettim: Yani bi kadın, bi erkek olmadan da kendi ayakları üzerinde durabilir. Yani kendi kendine yetebilir. Kadının birisi hayatında birinin olması şart değil, kendi kendine yetebilir. (K21-40)

Bir katılımcı (K23-42), aile hayatında ve eşiyle yaşadıkları deneyimlerden sonra “erkeklerle” karşı olumsuz duygu ve düşünceler geliştirdiğini ifade etmiştir.

Eee erkeğe karşı böyle daha şeyliğim oldu yani hani erkeğe karşı böyle... Erkek milletini görmek istemiyorum. Halbusem ki hani bir erkek kötü diye her erkek kötü olamaz. Hani bir kadın kötü diye her kadın kötü olamaz ya. (K23-42)

3.4.2.5. Ekonomik Durum

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durum kodunda, ekonomik güç, kadının iş gücüne katılımı, ekonomik sorunlar, ekonomik destek, evde bakım parası, sosyal yardımlar, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim alt kodları bulunmaktadır.

Ekonomik Güç

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodda ele alındığında, ekonomik güç alt kodunda, boşanma sürecinin ardından kadınların yatırım yapabildikleri, paralarını değerlendirebildikleri, gelir-gider dengesi kurabildikleri, bütün güçlüklerle rağmen evliyken ulaşamadıkları ekonomik özgürlüklerine boşanma sürecinin ardından erişebildikleri anlaşılmaktadır. Katılımcıların genellikle kirada yaşadıkları, çok az sayıda katılımcının ailelerinden kalan evde yaşadıkları, bir katılımcının düzenli bir şekilde evde bakım parası almaya başlayınca ev aldığı, bir katılımcının ise oğlunun aldığı evde yaşadığı görülmektedir.

Çizelge 3.3'te görüldüğü üzere, katılımcıların gelir kaynaklarına bakıldığında, çalışanlar maaş ile geçimini sağlarken çalışmayan katılımcıların genellikle evde bakım parası, gündelik işler, emekli maaşı, nafaka, sosyal yardımlar, sosyal çevreden gelen ekonomik destek ve yardımlar ile geçimlerini sağlamaktadır. Katılımcılardan 16'sı engelli çocuğu için evde bakım parası alırken, 13'ü evde bakım parası almamaktadır. 1 katılımcı evde bakım parası için başvuru yapacağını bildirmiştir.

Boşandıktan sonra şöyle bir şey hocam en azından aldığım paranın ne olduğunu bildim. Nereye harcayacağımı bildim. Kafam dinç oldu. Hani bugün de nerde acaba, çalışıyo mu çalışmıyor mu ki, ev kirasını nasıl ödeyecez diye düşüncelere dalmışlığım yoktu. Kafam çok rahattı yani. (K23-42)

Çalışamıyorum, devletin sosyal yardımlarla işte, bakım maaşı, engelli maaşı onlarla geçimimi sağlıyorum. (K24-47)

Bir katılımcı (K29-56), emekli maaşının masraflarını karşılamaya yettiğini belirtmiştir.

Kendi emekli param, kendi aldığım maaş yetti. (K29-56)

Kadının İş Gücüne Katılımı

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodun kadının iş gücüne katılımı alt kodu ele alındığında, Çizelge 3.3'te görüldüğü üzere katılımcıların 5'i bir işte çalıştığı, katılımcıların 4'ünün memur, 1'inin kapıcı, 1'inin temizlik personeli olduğu, 19 katılımcının ise herhangi bir işte çalışmadığı görülmektedir.

Katılımcıların önemli bir kısmının çocukların bakım yükünü üstlendiği, eğitim düzeyinin yetersiz olduğu, toplumsal olarak kadının çalışmasının uygun görülmediği için çalışmadıkları, çalışan az sayıda katılımcının ise zorlu şartlarda çalıştıkları ve çalışma yaşamlarını çocuklarının özel gereksinimlerine göre düzenledikleri görülmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyetçi iş bölümü bakış açısının yanı sıra, engelli çocuğun olması, eğitim düzeyinin düşük olması, çocuğun bakım yükü kadının istihdam sürecine katılımını engellemektedir. Katılımcıların boşandıktan sonra genel itibarıyla hanelerine giren maddi gelir azalmıştır. Fakat boşanmadan önce kadınlar eve gelen gelir ve gelirin harcanması konusunda sınırlılıklara sahip oldukları için genellikle ekonomik refahları boşandıktan sonra daha iyi düzeydedir.

Katılımcıların bel fıtığı, boyun fıtığı, yorgunluk ve uykusuzluk gibi fiziksel sağlık sorunları gündelik işleri ve temizlik işlerini yaparken zorlanmasına yol açmaktadır. Kadının çalışma yaşamına dahil olması yeni sosyal çevre edinmesi, sosyal çevresiyle iletişimini güçlendirmesi ve sosyal destek ağı geliştirmesi bakımından katkı sağlamaktadır.

Bizim çocuklarımıza direk bütün çocuklara, engelli çocuklara asgari ücretten maaş bağlasa çünkü gerçekten evde akşama kadar. Sabah kalkıyoruz. Çaydı, yemektir, meyvesiydi. Dakika başı çocuk dışarıdan bir şey istiyor. Bunları anneler almak zorunda. Yapmak zorunda. Çalışsam ben o kadar çok iş bulurdum ki ama çocuğumu nereye bırakıp da gideyim. (K10-69)

Özel çocuğum olduğu için bi yerde çalışamıyorum. Hani ben çocuğumu kimseye emanet eden, güvenebilen bi insan değilim. O yüzden çalışamıyorum. (K19-42)

Katılımcıların “zorlu şartlarda” çalışmaları dikkat çekmektedir. Bu durum kaynağını, eğitim seviyesinin düşük olması, gündelik işlerin zorluğu, çalışılan işlerin beden gücü gerektirmesi, bakım yüküyle fiziksel olarak yıpranan kadının çalışma sürecinde de yıpranması yer almaktadır. Kadınların temizlikçi, aşçı, güvenlik görevlisi gibi emek yoğun işlerde çalıştıkları görülmektedir.

Kızımın sürekli eğitimleri, ayrıldım, iş yok. Kendim ilkokul mezunuyum. Nereye gidebilirsin? Ne yapabilirsin? ... Ben, bina temizliğe gittim. Ev temizliğine gittim. Evimi ayırdım. Evimin kirasıyla... Hiçbir eşyamız yok. Sadece çocukların iki bazası vardı. Üç çocuk, bir anne. O esnada işte, elimden ne gelirse yaptım. (K15-49)

Ev temizliğine gittim. Fabrikaya gittim taş ayıkladım. Belimde bel fıtığı olduğu için sürekli eğildiğim için orada 1 hafta çalıştım, fazla çalışamadım. İşte ev işlerine gittim. Her işi yaptım. Arımla namusumla çocuklarıma bakmak için her işi yaptım, çok uğraştım. (K01-47)

Çalışan katılımcılar, çalışma koşullarını zihinsel engelli çocuklarının özel gereksinimlerini dikkate alarak düzenlemektedirler. Genellikle çocukları için eğitim hizmeti aldıkları kurum ve kuruluşlarla ilgili işlerde çalışmakta, bu imkanı bulamayan katılımcılar çalıştıkları iş yerine yakın kurumlardan çocukları için eğitim hizmeti almakta, az sayıda katılımcı çalışabilmek için kreş hizmetinden yararlanmaktadır. Özel sektörde çalışan bir katılımcı pandemiyle birlikte zihinsel engelli çocuğunun bakımını sürdürmek için evden çalışma modeliyle evinde çalışmaktadır.

Şu anda oğlum özel eğitime gittiğinde ben fırsat bulup ev temizliğine gidiyorum. Ama yoksa da oğlumu bırakıp gitmiyorum hiçbir yere. (K28-45)

Çocuklarımı sabahtan bırakıp da akşam gelen bir anne değilim. Ben öyle iş bulamam çünkü. Korktuğum için ben bu binanın içindeyim hani çocuklarım da gözümün önünde olsun diyerekten ben başka bir iş yapamadım. (K23-42)

Boşanma sonrasında zihinsel engelli çocuğun bütün sorumluluğunu üstlenmeleri ve bakım yükünün ve aileyle ilgili bütün rol ve sorumluluğun sadece annede olması, katılımcıların erken emekli olmalarına, görevde yükselme için ortaya çıkan fırsatların değerlendirilememesine yol açarak çalışan katılımcıların kariyer planlarını da olumsuz etkilemektedir.

Şu an özel bir şirkette yani güvenilir büyük bir şirkette satış temsilcisi olarak başladım. Sağ olsunlar engelli çocuğumla beni kabul ettiler... Biraz da böyle kariyer noktasında geri planda kalmak zorunda kaldım. Neden çünkü sorumluluk yüklemeye çalışıyo iş yeri sana haliyle çocuğunu bırakıp gidemiyorsun. Biraz kısıtlı bir iş hayatım oldu. Yoksa hani bulunduğum mevkide müdürlüğe kadar gidebilmişken kızımın engellilik durumundan dolayı ben kendimi bilerek geri planda tutmak zorunda kaldım... İş konusu, kariyerimi hep arka plana ittim. Hani çocuğu git bakıcıya ver ya da bakımevine ver sen git çalış dediler onu da yapmadım. Tabii ben hayatımı kızıma yönelik yaşadım. (K14-49)

Babaannemiz artık yaşlandı ve kızım da büyüdü ve kuvvetlendi sonra bir gün babaanne özel eğitimden gelirken kızımı elinden kaçırmış çocuk caddeye fırlamış. Ben isteyim ve şoför son anda kaportanın üstüneyken tutabilmişler yani. O gün istifa ettim yani istifa ettim o gün. Aç susuz fark etmez ki açlıktan ölmeyiz nasıl olsa ben çalışmazsam ama böyle bırakırsam çocuğum zarar görecektir kafasında istifa ettim yani bıraktım işi... İstifa ettim zaten artık dedim çalışmayacağım. (K12-46)

Yani devamlı izin alıp buraya geliyodum. Doktora getiriyodum götürüyodum. Ee şey emeklilik günüm dolar dolmaz ben emekli oldum. Hatta şöyle bir de gelecekken ikinin üçünden oldum onu beklemedim. Yani kırk beş yaşında emekli oldum. (K29-56)

Ekonomik Sorunlar: Yoğun olarak valla yokluğu yaşadım.

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodun ekonomik sorunlar alt kodu incelendiğinde, katılımcıların genellikle kirada oturdukları ve sabit bir gider olarak kira ödemesinde zorlandıkları, ailelerinden ve sosyal çevrelerinden destek alanların bu sorunları daha iyi bir şekilde çözebildiği görülmektedir. Mülk dairede oturanlar ya da ev için bir kira ödemesi yapmayanlar, ailesinden sosyal ve ekonomik destek alanlar daha iyi koşullarda hayatına devam ederken sosyal desteği olmayan katılımcılar ekonomik sorunlar yaşamaktadır. Bu ekonomik sorunlar katılımcıların temel ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştırmakta, evin ısınmasıyla ilgili sorunlar yaşanmakta, daha kötü koşullarda barınmalarına yol açmaktadır. Zihinsel engelli çocuğunun bakımını üstlendiği için çalışamayan ya da kariyer planlarını gerçekleştiremeyen, statü kaybı yaşayan, çalışmayı bırakan katılımcılar ekonomik olarak sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Ekonomik sorunların özellikle boşanmanın hemen ardından görüldüğü, ilerleyen süreçte katılımcıların gelir gider dengesini kurmaya çalıştığı görülmektedir.

Ya ekonomik olarak tabii ki de çok büyük sorunlar yaşadık. Yani çok zorlandım çünkü iyi maaşlı çalışan iyi bir statüde bir insanken devletin verdiği maaşla (evde bakım parası) geçinmeye çalışan bir insan haline geldim. Ve bu yaralayıcı gerçekten. Ama kendi kendime hep şunu söyledim. “Çocuğunun canı mı daha önemli yoksa senin çektiğin acı mı?” Tabii ki çocuğumun canı daha önemli. Bu süreci de böyle kendi kendime atlattım. Çok ağladığım geceler olmuştur ama sabah kalkıp kahvaltı yapmaya başlayınca birçoğunu unuttum zaten. Çünkü çözümü olmayan bir şeye üzülmenin bir anlamı yok. Şu an yapabilecek hiçbir şeyim yok, bu çocuğu kimseye bırakamam. Kimse huyunu suyunu bilmiyor. (K12-46)

Yedi ay boyunca bir lira para girmede evime. Hani abim kömür alırsa sobam yanıyo, annem pazar parası verirse, ekmek parası verirse ekmek alıyorum... Çok zor bi süreçti ya! Öyle böyle değil... Ve ben ortak mülkte kalıyodum. Şu an sekiz aydır kiradayım. Tahliye kararı çıkardı. Geçen sene ocak ayında bizi kargatulumba sokağa

attı gibi bişi oldu, çocuklarını. Ama o süreçte kira vermiyodum ama üç tane çocuk okula gidiyo. Yemek, içmek, soba derdi var, kömür alıncak. Yani...Borç...Gırtlığa kadar borç derler ya, benimki gırtlığı aşmıştı. Herkese borcum birikti. (K19-42)

Boşanmayla birlikte kadının gelir kaybı yaşaması, kadının tek bakım veren olduğu için işgücüne katılamaması zihinsel engelli çocuğun ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırmaktadır. Katılımcıların önemli bir kısmı, zihinsel engelli çocuğunun eğitimi için materyallere, eğitim-öğretim araç gereçlerine kaynak ayıramadıkları için kendi imkanları ve becerileri dahilinde kendileri materyal tasarlamaktadır. Boşanma sonrasında zihinsel engelli çocuğun bakım yüküne ek olarak ekonomik yükünün arttığı, bu durumun strese ve olumsuz duyguların yaşanmasına neden olduğu görülmektedir. Bu süreçte bir başatme stratejisi olarak maneviyata yönelme, teslimiyet söz konusudur.

Gece yarısı, mesela şu an kızım uyudu ya benim dinlenmem gereken saatte ben evde materyal yapıyorum para vermemek için. Vallahi yani hani oturuyorum, ne bileyim meyve suyu kutularından işte pet şişelerden elime geçen karton ambalajlardan saçma sapan şeylerden evin içinde, hani çocuğumu oyalayabilmek için... Mesela şu an kış dışarı çıkamıyoruz, hava çok soğuk sadece okula gidip gelebiliyoruz parka bile çıkmıyoruz. Yani birazcık daha iplerden örgü yapıp işte basket filesi falan yapıyorum evin içinde. Neden? Bunlara para vermemek için. (K12-46)

Çok sorun yaşadım hocam. Çok yaşadım valla. Hiç hatırlamak istemiyom. Elli liraya muhtaçtım ben. (K23-42)

Maddi sıkıntı çok yaşadım. Çünkü kiracıyım, kiramı ödeyemedim. Hem hastalarımı düşünüyordum. Hem ondan sonra kirayı nasıl ödeyecem? Bakkal borcunu nasıl ödeyecem? Aidatı nasıl ödeyecem? Bir de bunların stresi çok fena beni gerdi. Ben çocuklarımı çoğu zaman terk edip gitmeyi çok düşündüm. Çünkü artık bunaldım. Aşırı derecede bunaldım ama yine de Allah'a sığındım Rabbim bir şekilde yardım edecek dedim. (K28-45)

Ekonomik Destek

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodun ekonomik destek alt kodu incelendiğinde, katılımcılardan ikisinin (K10-69; K21-40) kısa bir süre de olsa boşanılan eşin ailesinden ekonomik destek aldıkları, katılımcılardan biri (K04-54;) boşandıkları eşinin çocukları evlenirken maddi destek sağladığı, katılımcılardan biri (K06-63) boşandıktan sonra çocuğunun özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetinden yararlanması için eğitim masrafinin yarısını sekiz-on yıl süresince karşıladığı görülmektedir.

İlk defa oğlum evlenirken yardımı oldu. Şöyle, işte evine koltuk aldı. Masa aldı. Bir, iki eşya aldı. Yatak odasını aldı. Kızıma hiçbir yardım da bulunmadı. Ne çeyizine ne evlenirken ne düğününe ne derneğine. Bir tek oğluna işte öyle bir yardımda bulundu. Ondan sonra bir, iki eksikleri olduğu zaman falan yardım etti. Başka parasal yönden ne bize ne onlara kimseye yardımı yok, yani. (K04-54)

Özel eğitime de baya para ödüyorduk o zaman. Tüm gün giriyordu işte sabahdan akşama kadar gidiyordu. O okulun baya faydasını gördük. Oraya da benim zorumla gitti. “O kadar parayı ben veremem.” dedi adam. “O zaman yarısını sen vereceksin dedi, senin de çocuğun.” dedi bana. İşte bi kısmını o verdi. Bi kısmını ben verdim. O şekilde çocuk oraya sekiz-on sene gitti. (K06-63)

Katılımcıların paylaşımları dikkate alındığında, genellikle babaların boşandıktan sonra anneye ve zihinsel engelli çocuğa ekonomik olarak destek sağlamadığı, maddi anlamda önemli bir katkılarının olmadığı anlaşılmaktadır.

Medikal cihazlar falan gerekti. Haliyle birkaç bin lira masraf çıkıyor. Babaya yaptırmasını söylediğimde “İşte benim diğer çocuğum var. Parasını sen verirsen yaptırabilirim.” gibi evdeki eşi de onu kıskanmaya başlamış. Hastanedeki o süreç ama sen başka bir şey yaşıyorsun karşı taraf farklı algılayabiliyor. Bunu mesela

babasının üzülp gibi görünüp ama tedavi masrafları tedavi dediğimde birkaç bin liralık bir şey sonuçta devlet hastanesinde yatıyosun birkaç bin liralık bir şeyi bile ben almıyorum sen al. Maddi açıdan da çok destek olmadı açıkçası. (K14-49)

Katılımcılar, boşandıktan sonra kök aileleri tarafından kendilerine maddi destek sağlandığını bildirmişlerdir. Babadan kalan miras, babadan kalan emekli maaşı, kardeşin evinde kira bedeli ödemedi ikamet etme, anne-baba ve kardeşlerin maddi yardımlarıyla ihtiyaçlarını karşılayan katılımcılar bulunmaktadır.

Şu an geçimimi ailemin desteğiyle sağlıyorum. Kardeşim var, o sağ olsun destekledi. Ablam, bekar bir ablam var, o her zaman biz evliyken dahi çocuklarımın bütün ihtiyaçlarını o şey yapardı, karşılardı. Ablam destek oldu. (K22-47)

Ailemin desteğiyle ev tuttum. Eşyalarımı aldım. Birkaç yatak, çocukların yataklarını aldım. Öyle şeylerde abilerim yardım ettiler. Bazılarını yeni sıfır aldım, bazılarını ikinci el aldım. Bir ev yaptım çocuklarım için, kendim için... Annem babam olmasaydı şimdi nasıl yaşayacaktım bilmiyorum. (K05-39)

Az sayıda katılımcı ise anne-babasından ya da kardeşlerinden ekonomik bir destek almadığını belirtmiştir.

Yavrum hani çok zor oluyor. Tek başına kiraydı, elektriği, suyu, çocukların geçimiydi. Hani onu istiyorlar, bunu istiyorlar yapmak zorundasın. Her şey başına kalıyor. Ne annemden ne kardeşlerimden gördüm. (K01-47)

Hiçbir şekilde annemlerden bile destek görmedim. Kardeşimden bile görmedim. (K10-69)

Az sayıda katılımcının sosyal çevrelerinden de ekonomik destek aldıkları görülmektedir. Alınan bu destek yiyecek ve ihtiyaç duyulan malzemelerin

karşılanmasına yönelik olarak aynı yardımları kapsadığı gibi nakdi yardımlar şeklinde de olabilmektedir.

Yardımlarım geldi, yardımlarımla idare ettim. Hani konunun komşunun verdiğiyle Allah bin kere razı olsun bugünlere geldim. (K23-42)

Evde Bakım Parası

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodun evde bakım parası alt kodu incelendiğinde, Çizelge 3.3'te görüldüğü üzere katılımcılardan 16'sının engelli çocuğu için evde bakım parası alırken, 13'ünün evde bakım parası almadığı, 1 katılımcının ise evde bakım parası almak için başvuru yapacağı görülmektedir.

Evde bakım ücretini bağlattım kendi kızımın bakımını üstlendiğim için. (K14-49)

Ben boşanma kararı aldığımda etraflıca düşündüm. Yani şöyle bir şey ben boşandığımda benim hiç maaşım yoktu, hiçbir gelirim yoktu. Ama sosyal haklarımı bilen bir insandım. Şu an bakım aylığı alıyorum... Biz eski eşimle evliyken kızım engelli maaşı almıyordu. Ondan sonra boşandım. Ben bütün sosyal haklarımı araştırdım. Evde bakım aylığına bağlandım ve kızım da engelli maaşı aldı. Biz o gün bu gündür sekiz-dokuz yıldır hiç kimseden bir kuruş dahi yardım almadan kendi ayaklarımızın üzerinde duruyoruz. Kızımın maması raporlu, bezi raporlu az çok biliyorsunuzdur engelli ailelerinin durumları işte ilaçları raporlu onları devlet şeysiyle alıyoruz. O şekilde hayatımızı idame ettiriyoruz. (K30-51)

Anneler çocuklarının bakımını üstlendikleri için bu süreçte çalışmak istemekte fakat çalışamamaktadırlar. İş yaşamlarının çocuklarının özel durumunu temel alarak şekillendirmektedirler. Masraflarını karşılarken evde bakım parasıyla ve sosyal yardımlarla karşılamaktadırlar. Bu süreçte engelli çocuk için alınan evde bakım

parası ekonomik olarak bir güç sağlamakla birlikte bakım veren olarak anneler, zihinsel engelli çocukları vefat ettikten ya da aldıkları evde bakım parası farklı bir nedenle artık ödenmedikten sonra, hayatlarını devam ettirebilecekleri düzenli bir gelir ya da elde ettikleri bir maddi dayanak olmadığı için geleceğe ilişkin endişe yaşamaktadırlar.

Ben şu an 47 yaşındayım. Belimden rahatsızım, fazla süre ayakta duramıyorum. Benim bu oğluma bi şey olduğu zaman benim bütün gelirim, geçim kaynağım da gidiyo. Ve benim çalışma gibi bi şeyim yok. Bundan sonrası ne olacak? Ben şimdi memlekete gitmiş olsam orda bi evim yok. Kardeşlerimin yanına sığmam. Orda yaşayacağım, yaşamımı devam ettirebileceğim bi yer yok yani. Bilmiyorum... İnşallah öyle bir şey olup da kimseye muhtaç kalmam. (K24-47)

Bir katılımcı evde bakım parası alabilmek için gerekli şartlardan biri olan, hanede yaşayanların gelirlerinin toplamının hanede yaşayan kişi sayısına bölünmesiyle elde edilen miktar asgari ücretin üçte ikisinden az olması gerektiği için aldığı nafakayı iptal etmek durumunda kaldığını belirtmiştir. Bazı katılımcılar babalarından kalan emekli aylığı ile bakım parası arasında tercih yapmak durumunda kaldıklarını bildirmişlerdir.

O sırada anne bakım parası çıktıydı. Ben, ona başvurdum. Nafakayı iptal ettim tabi. Nafaka gözüktüğü için onu bağlamıyorlardı. Ona başvurdum. O arada da oğluma 2022 maaşı bağlandı. (K10-69)

Sosyal Yardımlar

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodun sosyal yardımlar alt kodu incelendiğinde, çok az sayıda katılımcının belediye ya da vakıflardan sosyal yardım aldığı görülmektedir.

Ben bu çocuklarımı belediyeynen, sosyal hizmetlerinen, temizlik yaptığım binanın temizliğiyle, oradan burdan çocuklarıma giysi, ayakkabı gibi şeylerle onlarla yararlanıyorum. (K23-42)

Çalışamıyorum, çalışamıyorum. Devletin sosyal yardımlarla işte, bakım maaşı, engelli maaşı, onlarla geçimimi sağlıyorum. (K24-47)

Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Hizmetlerine Erişim

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası ekonomik durumla ilgili kodun özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim alt kodu incelendiğinde genellikle katılımcıların Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Özel özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezleri'nden aldıkları hizmetlerin yanı sıra ekonomik durumları ve gelirleri ölçüsünde bazı özel eğitimler almaya çalıştığı fakat ekonomik olarak gelirleri bu hizmete yetmediği için bu eğitimlerin bir sürekliliğinin olmadığı, kendileri her ne kadar eğitim almak için kaynak ayırmaya çalışsa da bunun yetersiz olduğu görülmektedir. Katılımcılar genellikle, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde verilen eğitim süresinin yetersiz olduğunu ve bu sürenin artırılması gerektiğini belirtmişlerdir.

Özel eğitime gidecek paramız, sigortamız yoktu. Devlet destek olsaydı, kızıma çocukluğundan beri bakabilseydim. Daha farklı olurdu. (K16-41)

Şimdi benim küçüğüm üç yaşındaydı ben kreşe verdim. Gittim ben bunu sordum soruşturdum kaymakamlıktan, sosyal hizmetlerden en iyi kreşe verdirdim para veriyο muyum vermiyorum. Sosyal hizmetler veriyor sağ olsun. Hani şimdiki aklım olsaydı şimdiki bu düzenim olsaydı keşke ben bu ilk oğlumu da bu tür böyle bir şeylerle ilgilenseydim. (K23-42)

3.4.2.6. Boşanma Sonrası Hukuki Konular

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları sosyal boyut kategorisinde boşanma sonrası hukuki konular incelendiğinde nafakayla ilgili konu ön plana çıkmaktadır. Boşandıktan sonra Çizelge 3.3'te de görüldüğü üzere 14 katılımcının nafaka aldığı, 16 katılımcının ise nafaka almadığı, alınan nafakanın 250 TL ile 1.100 TL arasında değişmekle birlikte genellikle az miktarda olduğu görülmektedir. Nafaka alan katılımcıların paylaşımları incelendiğinde genellikle nafaka ödemelerinin yapılmadığı, ödemesi yapılan nafakaların ise düzensiz olduğu, nafaka artışının düzenli bir şekilde yapılmadığı, boşanılan eşle muhatap olmamak için bu duruma tepki göstermedikleri anlaşılmaktadır.

Yani, taahhütlerin hiçbirisini neredeyse yerine getirmedim. Karar olmasına rağmen nafaka da almadım. İlk başta tedbir nafakasını bir iki kez ödedi. Mahkemeye açtığım tedbir nafakasını ödedi bir iki kez. O da bir iki kez yani. Çok fazla değil. Ondan sonra bir kuruş para almadık yani. (K18-46)

Sonra boşanma süreci tamamlanınca nafaka 1100 Lira kadar bi şey oldu. O şekilde, çok şükür borcumu harcıma bitirdim. Çocuklarım da kendi yağıyla kavruldu kimseye muhtaç olmadan. (K19-42)

3.4.3. Bilişsel Boyut

Katılımcıların Boşanma Sonrası Yaşantıları temasının üçüncü kategorisi olan bilişsel boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar bilgi ihtiyacı, eğitim, kişisel gelişim, sorun çözme becerileri, yeniden evlenmeye ilişkin düşünceler, farkındalıklar, geleceğe ilişkin karar vermedir.

3.4.3.1. Bilgi İhtiyacı

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları bilişsel boyut kategorisinde bilgi ihtiyacı bakımından incelendiğinde yasal haklarla ve çocuğun cinsel sağlığıyla ilgili konu ön

plana çıkmaktadır. Katılımcıların yasal haklar konusunda bilgi eksikliğinin olması dikkat çekmektedir. Bu haklar, kamu kurumlarının sağladığı ayni ve nakdi yardımlar, ekonomik destekler, velayete ve nafakaya ilişkin konular, engelli bir çocuğu olup boşanan kişilerin yararlanabileceği haklar, elektrik, doğalgaz, su, internet gibi ödemelerde fatura indirimleri gibi konuları kapsamaktadır. Katılımcılar, bu bilgi ihtiyacını sosyal medyada oluşturulan topluluk ve gruplardan, sosyal çevrelerinden, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çocukları için hizmet alan diğer ailelerden, çocuklarının öğretmenlerinden aldıkları bilgilerle gidermeye çalışmaktadırlar.

Ben mesela facebooktan zihinsel engellilerin ya da engellilerin yaşam platformu diye ben katılmıştım. Orda mesela bir paylaşımda devletin bez verdiğini, ödediğinin farkına vardım. Ondan sonra gidip rapor çıkarttım devletten bez almaya başladım. (K14-49)

Engelli bir bireye sahip olan ebeveynin hakları konusunda. Çünkü hukukta hiç böyle bir şey yok. Onların boşanma süreçlerinde çocukların düzenlerinin korunabileceği hiçbir şey yok... Engelli çocuğun 18 yaşına geldiğinde vesayeti için de dava açmak durumunda kalıyorsunuz. Babanın umrunda değil. Ben dava açtım. Bi de dava görüldü. Onun için de bir sürü evrak ve bir sürü sağlık kurulu raporu. (K22-47)

Az sayıda katılımcı, zihinsel engelli çocuğunun ergenlik döneminde cinsel gelişimiyle ve cinsel sağlığıyla ilgili nasıl davranacağı ve tepki vereceği konusunda bilgi ihtiyacının olduğunu belirtmiştir.

Direkt bana dediler, bizi doktor gibi gör, her şeyi söyleyeceksin ki biz seni aydınlatıcaz. Şu an oğlumun bütün cinsel sıkıntılarını ben arayıp öğretmeniyle konuşuyorum, erkek olmasına rağmen. Bunun utanılacak bi şeyi yok! İlk önce bunu bi aşmamız lazım. Hani sağlıklı insanlar diyorum ben kapı arkasında yapıyo, bizim çocuklarımız bilmiyo. Ona kapı arkasında yapması gerektiğini, bazı şeyleri biz öğretileriz. Ama ailelerimiz gerçekten çok bilinçsiz. Hani denetleme sıfır. (K19-42)

3.4.3.2. Eğitim ve Kişisel Gelişim: *Ne yapabilirim? Neyi değiştirebilirim?*

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde eğitime önem verdikleri görülmektedir. Katılımcıların boşandıktan sonra kendi eğitimlerine önem verdikleri, seminerlere ve eğitimi programlarına katılarak kendilerini bilişsel yönden geliştirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Zihinsel engelli çocuğunun gereksinimleri doğrultusunda özel eğitim öğretmenliği okuyan, yüksek lisans yapan ve bu alanda çalışan katılımcıların yanı sıra boşandıktan sonra üniversite sınavına hazırlanan, üniversite okuyan, liseyi ve üniversiteyi açıktan okuyan katılımcılar bulunmaktadır. Bazı katılımcılar ise eğitime ve kurslara katılmak istediğini fakat çocuğunun özel gereksinimleri ve bakım yükü nedeniyle eğitime vakit ayırmakta zorlandığını ifade etmektedir. Bu durum bilişsel gelişim için bir sınırlılık oluşturabilmektedir. Eğitimlere önem göstermenin temelinde zihinsel engelli çocuğun yaşam kalitesini artırmanın yanı sıra katılımcıların kendilerinin de yaşam kalitesini yükseltme çabalarının olduğu görülmektedir. Katılımcıların psikoloji, özel eğitim, iletişim, zihinsel engelli çocukla iletişim, kamu yönetimi gibi eğitim ve programlara katıldıkları görülmektedir. Çocuğunun eğitim sürecini kendi bilgi ve donanımı sayesinde takip eden katılımcılar profesyonel destek almayı ihmal etmemişlerdir.

Artık ben hani, kendimi geliştirmek, psikoloji kitapları okuyup ne yapabilirim, neyi değiştirebilirim? O psikoloji kitabından aldığım şeyleri uygulamaya çalışmalarım, kızımın olan iletişimimle, ilgilenmemle diğer çocuklarla iletişimimde. (K13-49)

Halk Eğitim’de özel eğitim veriliyomuş eğitim olarak. Özel çocuklara eğitim amaçlı. Ben de dedim ki okul müdürümüze, okul aile birliğindeyim. Hocam ben de alabilirim, eğitim almayı çok seviyorum, kendimi geliştirmeyi çok seviyorum. O da dedi ki “Ya ön lisans mezunu olman lazım.” O an ön lisans mezunu neydi ya, o an şoktayım. Hem heyecanlıyım hem şoktayım. “Ön lisans yani üniversite mezunu mu?” “Evet.” dedi. Ya hocam neden olmasın, ben zaten yaşayarak bu eğitimi almışım. Farklı boyuttan eğitimini alarak neden kendimi taçlandırmayayım ki! Benim bunu

almam lazım. Üniversite sınavına katıldım iki yıl önce, kazandım. Örgün eğitim. Bu yıl okulum bitti. (K20-39)

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde önem verdikleri bir diğer konu da kişisel gelişimdir. Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmaları, katılımcıların kendilerini bilişsel anlamda geliştirebilmeleri için teşvik edici bir faktördür. Katılımcılar çocuklarının gelişimi, eğitimi, tanı ve tedavi süreci için yeni bilgiler öğrenmeye ve kitap okumaya ihtiyaç duymaktadır. Annelerin bu süreçte çocuklarının ihtiyacına yönelik eğitimler aldığı, çocuklarının ihtiyacına yönelik kurslara katıldığı ve üniversite okumayı tercih ederken özel eğitimle ya da çocuk gelişimi gibi bölümler tercih ettiği görülmektedir. Katılımcılar, genellikle özel gereksinimli bireylere yönelik konularda eğitimlere katılmaya, yeni bilgiler öğrenmeye, çocuklarının iyi şartlarda yaşaması için yeni bilgiler edinmeye çalışmaktadırlar. Bazı katılımcılar kendileriyle benzer sorunları yaşayan insanların neler yaşadıklarını da merak edip araştırma yayımlarınca sonuçlarını okumak istediklerini belirtmişlerdir.

O dönemde otorite kim varsa insanların kapısını aşındırdım. Ergoterapiye götürdüm kızımı. Ergoterapi nasıl yapılır onu öğrendim. Kızıma yapanları sürekli soru yağmuruna tutup belki benden nefret ettiler biliyorum ama şu an evde onları ben uygulayabiliyorum kızıma. Ya buna benzer özel eğitimle ilgili ne varsa konuya hâkim olmak istedim. İlk yıllarda özellikle kızım daha küçükken imkanım varken. Çünkü akli çalışan herkes gibi bu çocuk büyüyünce ben bununla baş başa kalacağım hayatımı ne kadar kolaylaştırırsam, kendimi ne kadar eğitirsem o kadar rahat yaşarım kafasında, gece yarılara kadar cilt cilt kitaplar okudum, altılarını çizdim, notlar çıkardım, İngilizce kaynakları hastanede çalıştığım için çok şanslıydım doktorlara tercüme ettirdim. İnsanlar yurtdışında ne yapıyorlar? Bu işin bir tedavisi var mı? Hani ne yapsam daha iyi olur? Yaklaşık dört beş sene gece gündüz buna kafa yordum diyebilirim yani. Çok emek verdim. (K12-46)

Hani bana bu süreçte birçok kitaplar önerdiler, kitaplar okudum, konferanslara katıldım. Şehir dışından gelen profesörler oldu, onlarla toplantılar yaptık. Hani ben kendime bi artılar katmaya çalışıyorum. (K19-42)

3.4.3.3. Sorun Çözme Becerileri

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde ön plana çıkan bir diğer konu katılımcıların sorun çözme becerileridir. Sorun çözme sürecinde kadınlar tek başlarına sorunlarını çözmek için mücadele etmektedirler. Sorunlarla tek başlarına ilgilenmek sorun çözme kapasitelerini artırmış ve kendilerini değerli hissetmelerini sağlamıştır. Boşanma sonrasında ekonomik gelirin azalması, zihinsel engelli çocuğa daha fazla vakit ayırma ihtiyacının olması, sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa ve boşanmaya ilişkin tutumlarıyla baş etme konusu sorun çözme becerilerinin kullanıldığı alanlardır.

Yani bu kadar tek başıma mücadele verdiğim için de hiç pişman olmadım. Hatta hastanede o son yaptığı nedir kızına bir medikal cihazı bile çok gören bir insan işte parasını vermeyen bir insan iyi ki de senden ayrılmışım var ya hastanedeyiz zordayız sen para istiyosun bizden. (K14-49)

Ben, kendim çok değerliyim. Çünkü gerçekten değersiz biri değerliyim. Çünkü her şeyi kendim yaparım. Kendim ederim. Kendim çözerim bir sorun olduğu zaman. Hiçbir şeyi kimseden destek almadan yaptım... Çok pozitif, yani gerçekten başkalarının şeyini ben şey yaparım. Konuşurum. Onları rahatlatırım. Çünkü, yapım gereği galiba bilmiyorum. Çözüm bulmayı çok seviyorum bir şeyler için. (K10-69)

Boşanma sonrasında genellikle maddi konular başta olmak üzere, ekonomik sorunlar, sosyal çevreyle ve kök aileyle yaşanan sorunlar, boşanılan eşle yaşanan nafakaya ve mahkeme sürecine ilişkin sorunlar, zihinsel engelli çocuğun bakım, eğitim ve tedavi sürecinde yaşanan sorunlar katılımcıların odaklandığı konular olmuştur. Bu süreçte katılımcılar bu konular hakkında düşünme ve çözüme ulaşabilmek için kaynakları kullanabilme becerilerini kullanmışlardır. Katılımcıların

boşanma öncesinde olduğu gibi boşandıktan sonra da sorumlulukları kendilerinin üstlendiği görülmektedir. Boşanılan eşin sorumluluk almaması, ilgisiz tutum ve davranışlarda bulunması boşanma sonrasında katılımcıların sorun çözme için gösterdikleri mücadeleyi zorlaştırmaktadır.

Ben bir hayat mücadelesiyle bir engelli çocukla çıkmışım yola. Boşanmak bir de oradan hani, eşten zaten ilgi yok, evin içi zaten belli bir nevi oradan kopup hayata atılıp hani kendimi bir özgür hissedip çocuklarıma sımsıkı sarılıp, hani ileriye görmek benim amacım buydu... (K15-49)

O zaman beni psikiyatriye sevk ettiler. O da sadece bana şey dedi “Sen dedi bugüne kadar yaşadığın sorunları çözmek yerine, destek görmek yerine dedi hepsinin üstüne örtüyü örtmüştün. Ve şu an dedi vücudun artık alarm veriyö. Hani, sen kendi ruh sağlığını dinlemediğin için vücudun bu şekilde tepki veriyö.” demişti. (K19-42)

3.4.3.4. Yeniden Evlenmeye İlişkin Düşünceler

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde yeniden evlenmeye ilişkin düşünceler kodunda erkeğin yeniden evlenmeye ilişkin düşüncesi ve kadının yeniden evlenmeye ilişkin düşüncesi alt kodları bulunmaktadır.

Erkeğin Yeniden Evlenmeye İlişkin Düşüncesi

Çizelge 3.7.’de görüldüğü üzere zihinsel engelli çocuğı olup boşanan babaların 9’u evlenmiştir ve ailesiyle yaşamaktadır. Babalardan 12’si yalnız (1’i ikinci evliliğini yapıp boşanmış) yaşamaktadır. 4’ü annesiyle-kök ailesiyle, 1’i engelli olmayan çocuğıyla, 1’i sevgiliyle yaşamaktadır. Babalardan 3’ünün kiminle yaşadığı bilinmemektedir.

Boşandıktan sonra eski eşinin evlendiğini belirten katılımcılar genellikle evliliğin 3 ay – 4 yıl arasında gerçekleştiğini, eski eşlerinin evlendikten sonra genellikle kendileriyle iletişim kurmadığını belirtmişlerdir.

Üç dört sene sonra evlendi. 2011’de falan evlendi. Ondan sonra zaten tamamen bağıni kopardı. Yoktu zaten bir bağı, tamamen bitirdi yani. (K03-38)

Ben iki yıl hastanelerdeydim. Hastanelerde hiçbir ameliyatında başında durmadı ki. Hiçbir ameliyatında! Ondan sonra, annemle babamla duruyorduk başında. Sonra edemedim, mahkemeye verdik işte, beraber mahkemeye verdik. Ondan sonra ayrıldık. Ayrıldıktan 6 ay sonra evlendi. Şu anda dört çocuğu mu, üç çocuğu mu var... (K07-41)

Bazı katılımcılar boşanılan eşin boşandıktan sonra sorumluluk almamak, rahat bir yaşam tarzı sürdürmek için evlenmediğini belirtmiştir.

Onun evlenmeye şeyi yok ki hocam nerde akşam orda sabah. Çoluk yok çocuk yok napacak. (K23-42)

Kadının Yeniden Evlenmeye İlişkin Düşüncesi: *Benim yüküm ağır, yükümü kolaylaştırmayacaksa, yükümü yük etmiyecekse ben boğulurum.*

Çizelge 3.7’de görüldüğü üzere zihinsel engelli çocuğu olup boşanan katılımcılardan 23’ü çocuğuyla, 4’ü çocuğu ve anne-babasıyla, 2’si yalnız, 1’i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır.

Boşandıktan sonra evlenmeyen ve zihinsel engelli çocuğuyla yaşamaya devam eden katılımcıların genellikle ikinci bir evlilik yapmaya ilişkin olumsuz düşünceleri bulunmaktadır. Bu düşüncelerin temelinde; sosyal çevreden, zihinsel engelli çocuktan ve katılımcının kendiyile ilgili düşüncelerinden kaynaklanan bazı faktörler söz konusudur. Sosyal çevre tarafından kadının boşandıktan hemen sonra

evlenmesinin hoş karşılamaması, boşanmış bir kadınla evlenmekle ilgili toplumda erkeklere yöneltilen baskıcı bakış açısı ön plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun etkisi değerlendirildiğinde, zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, bakım yükü nedeniyle sosyal hayata katılamama ve yeni bir insanla tanışmak için sosyal ortamın olmaması, katılımcıların evlenmeyi düşündükleri kişilerin zihinsel engelli bir çocukla yaşayamayacağına yönelik düşünceler, zihinsel engelli çocuğunu koruma, zihinsel engelli bir çocuğun bakımının ve birlikte yaşamanın zorluğu gibi faktörler dikkat çekmektedir. Katılımcılar, kadının tekrar evlendiğinde özgür davranamayacağını ve rahatlarının bozulacağını düşünmektedir Bazı katılımcılar erkeğe güven duymama, kız çocuğunu koruma, ilk evlilikte yaşanan olumsuz deneyimlerin ikinci evlilikte yaşamaktan endişe duyma gibi nedenlerle yeniden evlenmeyi düşünmediklerini belirtmişlerdir.

Oğlumla çok rahatım. Kimseye hesap vermiyorum. Kendi kazancımı kendim yiyorum. İstemediğim hiç kimseye hesap vermek istemiyorum, açıkçası artık... Sorumsuz birinden bıkmışım. Bitirmişim. Sorumsuz birini daha çekemezdim. (K10-69)

Boşandıktan sonra iki yıl geçmeden birisi karşıma çıktı. Doktordu ama işte boşandı hemen birisini buldu durumu olmasın diye hani ben şey yapmadım bir de başka şehirde yaşıyordu. Bir arkadaş vesilesiyle tanışmıştık. Evlenmiş ayrılmış bekar bir insandı. O ailesiyle arasında evlenmiş ayrılmış çocuklu birisini niye tercih ediyosun diye çocuğuna baskı uygulamaya başladılar. Aslında kafa yapımız da baya uyuşmuştu fikir açısından. Ondan sonrasında da zaten kafama uygun birisini bulamadım... Açıkçası ben de bir anne olarak kendime yakıştıramadığım için bir de iki tane kız çocuğum var evde bekar onların istemeyeceğini düşünerek ki öyleydi zaten... Artık sorun yaşamak istemiyorum. Çünkü zaten bir kızım var onun sorumluluğu var bir de ek onun şuyunu, şunun buyu dedi işte farz et evlendin farklı biri laf etti ben artık dolmuşum hani kaldıramam... (K14-49)

Kimseye güvenemiyorum yalan söyleyemeyeceğim ya da belki karşıma öyle bir insan çıkmadı. Herkes kötüdür demek istemiyorum ama öyle bir insanla tanışacak ne

bir ortamım var benim. Çünkü biz sabahleyin sekiz gibi çıkıyoruz kızımın servise binip okula gidiyoruz, okuldan geliyoruz saat üçte kızımın banyosu var her gün banyo yapmak zorunda. Bu bir takıntı yani dışarıdan gelince banyo yapmadan salona bile girmiyor. Yani öyle söyleyeyim kapıdan girer girmez hemen soyunup banyoya dalıyor işte banyosu yemeği bilmem nesi derken zaten benim haşarım çıkıyor. Kızımı kime bırakacağım da nereye gideceğim de kimle tanışacağım. Yani bu aslında detay öbür taraftan da gerçekten 19 yaşında kendini anlatamayan bir kız çocuğuyla yaşadığım eve hiçbir erkeği sokmak istemem yani. (K12-46)

Bazı katılımcılar evlenme niyetiyle bazı arkadaşlıklar edinse de erkeğin evli olduğunu sonradan öğrenmesi ve çocuklarıyla ilgili çekinceler nedeniyle evlenmekten vazgeçmiştir. Çok az sayıda katılımcı ise şimdiye kadar evliliği düşünmediğini fakat bundan sonraki süreçte şartları uygun olursa evlenebileceklerini belirtmişlerdir.

Şimdiye kadar düşünmedim şimdiden sonrasını bilmem. (K21-40)

Aslında evliliği düşündüm. Ama kızımın durumları açısından düşünemedim. Çünkü onun bakımı açısından yani ben onu kimseye emanet edemezdim... Aslında istiyorum ben evlenmeyi. Şu anda istiyorum mesela artık... (K07-41)

Bir katılımcının (K13-49) boşandıktan sonra yeni bir evlilik yaptığı görülmektedir. Katılımcı, eski eşinin öz çocuğuna babalık görevini, rol ve sorumluluklarını yerine getirmediğini ve yeniden evlenebileceği insanın da benzer davranışta bulunabileceğini düşündüğü için çocuğunu ön planda tuttuğunu ve boşandıktan sonra evlenmek istemediğini belirtmiştir. Ailesinin ve toplumun “boşanmış bir kadın” ile ilgili olumsuz algısı ve baskısı üzerine görücü usulü ikinci bir evlilik gerçekleştirdiğini, ikinci evliliğinde eşinin kendisiyle ve kızıyla ilgilendiğini ve sorumluluklarını yerine getirdiğini, mutlu bir evliliğinin olduğunu bildirmiştir.

Şuan ki evlendiğim eşim, benden dört yaş büyüktü hocam. O da hiç evlenmemiş. Yani geldi işte. “Ben ciddi niyetle geldim”, dedi. “Kabul edersen ben seninle evlenmek istiyorum.” Ben de dedim ki, “Ya, ben bir sürü şeyler yaşadım. Gördüğün gibi bir engelli kızım var. Nasıl bakacaksın? Ne bileyim? Çocuk altını kirletiyor. Her tarafı koku sarıyor. Sen buna katlanır mısın? Veya yemek yerken öksürüyor, tıksırıyor. Her taraf yemek oluyor. Buna katlanır mısın? Öz babası bile katlanmadı.” İşte kabul edeceğini falan söyledi. Ben de dedim ki, “Nasıl güveneyim.” O da dedi ki, “Yaşa ve gör.” O zaman dedim ben şayet bunlara şuan kabul edersen daha sonra söylemeyi bırak, ima etsen bile ikinci değil on ikinci eşim olsan ben seni boşarım, dedim. Tamam. “Yaşa da gör.” dedi. Çok şükür 19 yıllık evliyiz. Bir kere olsun bunu hep söyledim, söylüyorum. Öz babasından görmediği ilgiyi, sevgiyi kızım şuan ki eşimden gördü. İletişimleri çok güzel. Dünya kızımın etrafında dönüyor. (K13-49)

İkinci evliliğini yapan (K13-49), eşinin kendisine ve zihinsel engelli çocuğuna ilgi göstermesi, zaman ayırması, sevgisini göstermesi, saygı duyması gibi faktörlerin aile içi ilişkilerini güçlendirdiğini ve çocuğunun duyuşsal, psikolojik sağlığına olumlu katkıda bulunduğunu vurgulamaktadır.

Her türlü desteğiyle yanımda. Yani dediğim gibi kızım sevgi görmemiş. Ben sevgi görmemişim. İtelenmişiz. Kakalanmışız. Şuan ki eşime göre her şey, kızımın istediğine göre, işte benim isteklerime saygı duyması, kızıma iyi bir baba olması. Bir de kızım şeydi, işte bir yere gittik de mi? Herkes baba baba dediği zaman kızım ağlamaya başlıyordu. Çok huysuzlanmıştı o süreçte. Anlatamıyor ama ağlıyordu sürekli. Ne zaman eşimle evlenmeye karar verdik? Abimin eşi, “Artık bu senin baban”, dedi. Ondan sonra baba, baba hiç dilinden düşürmedi ve kızımın huysuzlukları, böyle sebepsiz ağlamaları gitmişti, hocam. Konuşamadığı için anlatamıyor. Ne yapıyor? Sürekli ağlıyor. Huysuz. Yani kızım da şuan ki eşimle evlenince psikolojikmen o kadar rahatladı ki onun demek ki baba ihtiyacı vardı ki eşim tamamen karşıladı. (K13-49)

Bir katılımcı ise (K27-43) evlenme teklifi aldığını, oğluyla evlenme teklifi aldığı arkadaşının uyumunu belli bir süre gözlemleyip ona göre karar verebileceğini belirtmiştir.

Bir hafta evvel evlenme teklifi aldım. Evlilik düşünüyoruz. Oğlumun uyumuna bağlı yani. Gözlücez üç beş ay iyice netleşip oturuyorsa niye evlenmeyeyim. (K27-43)

3.4.3.5. Farkındalıklar: Zaten oğlumla verdiğim bi savaş var. Bunun yanı sıra bi de ben oğlumun babasıyla savaş vermişim

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde farkındalıklar kodunda alınan kararı geciktirmemek gerektiği, insanlara hak ettikleri değeri vermek gerektiği, hayatın anlamının sorgulandığı, güç ve güçlü olma isteği, özgüven alt kodları bulunmaktadır.

Bazı katılımcılar, boşanmayla ilgili olarak boşanma kararını daha önce almalarına rağmen eyleme geçme konusunda bekledikleri için pişmanlık yaşadığını ve alınan kararı geciktirmemek gerektiği konusunda farkındalık kazandıklarını belirtmişlerdir. Bu konuyla ilgili bazı bulgular duyuşsal boyutta pişmanlık duygusu bağlamında da ele alınmıştır.

Zaten oğlumla verdiğim bi savaş var. Bunun yanı sıra bi de ben oğlumun babasıyla savaş vermişim... Ben şimdi diyorum ki ya keşke o ilk bir yıllık ayrı yaşadığımızda bu işi kökünden bitirseydim. Yeminle benim hayatım daha farklı olurdu. Ama ben düzelicek, işte yine diyorum ya, işte oğlum babasız kalmasın, oğlum şöyle olmasın, oğlum böyle olmasın... Ben boşuna mücadele vermişim. Ben enerjimi boşuna harcamışım oraya. Belki bu kadar tükenmiş olmayacaktım şimdi. Ve bu enerjimi diyim, çocuğum için kullanıyordum. Ama insanlara şunu söylerim ki bi şey, insan değişmiyo. Yani... Eğer bi insan ilgisizse, o hep ilgisiz olacaktır. Ne kadar zaman geçerse geçsin düzelmeyecektir. Bunun için valla ne kendilerinden fedakarlık etsinler ne de zamanlarından. (K08-50)

Mesela ikinci bir şans vermeyecekmişsin. Bunu anladım. Sadece zaman kaybıymış. Hani otuzlu yaşlarda boşanmak ayrı bir şey. Mesela, ben ilk karar verdiğimde oğlum sekiz yaşındaydı... Boşa zaman kaybıymış hiçbir şey değişmiyormuş. Hiçbir şey düzelmiyormuş. Baktım, olmadı. Olmuyorsa hiç uzatmanın alemi yokmuş. İkinci bir şans vermeyecekmişsin. Hani ikinciye verdin, beşinciye niye veriyorsun, mesela? Yeter. Olmuyorsa olmuyordur... (K17-45)

Bazı katılımcılar, yaşadıkları deneyimler doğrultusunda insanlara hak ettiği değeri verme konusunda farkındalık kazandıklarını, insanlara hak ettiklerinden fazla değer verilmemesi gerektiğini ve bu konuda çok fazla fedakarlık yaptıklarını belirtmişlerdir.

Fedakarlık. Çok fedakarlık yaptım. Çoğu şeyleri hani hataları görsem bile görmezden geldim. (K21-40)

En başta insanlara gereğinden fazla değer vermiş olduğum oldu. Gerçekten hak etmedikleri değeri verdiğimi fark ettim. Ondan sonra... Bir şeyin asla değişmeyeceğini gördüm. (K22-47)

Bazı katılımcıların hayatın anlamını sorguladıkları, kendileriyle özdeşleşen “bakım verme”yi yaşama/dünyaya gelme amacı olarak değerlendirdikleri görülmektedir. Bazı katılımcılar ise boşandığı için evli kaldığı süreyi boşa geçmiş bir süre olarak değerlendirmekte ve hayatı anlamsız görmekte-dirler. Bu bulgular tinsel gelişim boyutuyla da ilgili olduğu için tinsel gelişim boyutundaki bulgulara da ele alınmıştır.

Gereğinden fazla sorumluluk aldığımı zaten fark etmiştim ama bunun beni son 3 yıldır yıpratmış olduğunu üzülerek fark etmiş bulunuyorum. Bir de o ara yeri geliyor insan olduğunuzu bile, bu kadar kendini geliştirmeye adapte etmişsiniz, bu kadar eğitime o keza yönelmişken, o ara insan olup gerçekten dinlenilmediğinizi fark ediyorsunuz. Ve

bu da gerçekten çok acı bişey bu. Hem duygusal yönden hem ruhsal yönden hem fiziki hem cinsellik yönünden. (K20-39)

Yıprandığını hissediyor insan. Boşa geçmiş mesela işte kaç sene geçti? 20 sene. 24 yaşındaydım... Mesela, bir ömür boşa gitmiş. Niye boşa gitmiş? Hani, neye gitti bu kadar zaman? Hiçbir anlamı yok. Boşa gitmiş yani, her şey. (K17-45)

Kendime ait bir varlık algım yoktu. Ancak işte bir yemek yemek, çocuğumun karnını doyurmak... (K16-41)

Katılımcıların farkındalık kazandıkları en önemli alan ve en çok üzerinde durdukları konu güçlü olduklarıyla, güçlü olmayı istedikleriyle ve güçlü görünmeye çalıştıklarıyla ilgili paylaşımlarıdır. Boşandıktan sonra geçmişi değerlendirdiklerinde ve bulundukları zamana ilişkin bir değerlendirmede bulunduklarında tek başlarına üstlendikleri rol ve sorumlulukları yerine getirdikleri, ekonomik, sosyal, duygusal ve fiziksel güçlüklerle karşı mücadele ettikleri için kendileriyle gurur duydukları ve kendilerini takdir ettikleri görülmektedir. Bu kendileriyle duydukları gurur ve kendilerini takdir etme duygusu kendileriyle barışık olmalarını sağlamaktadır. Yapabilirliklerinin farkında olmaları katılımcıları güçlü kılmaktadır.

Ben, her zaman diyorum. Ben, güçlüyüm ve güçlü bir kadınum. Zaten benim o güçlülüğüm ve kararlılığım olmasaydı mümkün değildi benim bu anıma gelmem. (K15-49)

“Ben gerçekten çok güçlü ve akıllı bir kadınmışım!” diye düşündüm. Ben istedikten sonra yapamayacağım hiçbir şey yok. Kendimi fark ettim yani. (K24-47)

Bir katılımcı (K20-39) kaplumbağanın üstünde parçalanmış kabuğunun atılması örneğiyle bir metafor kullanmıştır. Kaplumbağanın kabuğu kendisini dış tehlikelerden ve etkenlerden korumak için bir koruyucu iken parçalandığı zarar gördüğü zaman bir yük olarak görmektedir. Kabuk parçalandığında ya da zarar

gördüğünde o kabuğu atamaması ondan kurtulamaması bir sorun olarak algılanmaktadır. Katılımcı boşanarak bu yükten “kurtulduğunu” belirtmiştir.

Bu yönden gerçekten tek taraflı ne kadar efor sarf ettiğini fark ediyorsun ve bu çok acı bişi. Bunun için kendime neden eziyet ettiğimi düşünüyorum gene o ara hemen bi olumlu düşünce aklıma geliyor. Bunu fark ettiğime çok mutluyum ve ilerisi için hayat çok güzel. Sonuçta ben çok tatlı bi insanım, çok iyiyim ve hiç kimsenin kötü olmasını, kötü geçinmesini hiç istemeyen biriyim. Herkes mutlu olsun. Kendisi de öyle. Gerçekten bütün samimiyetimle söylüyorum. Ve ben kendimle baş başa kaldığımda çok eğlenebildiğimi zaten fark etmişim boşanmadan önce ve bunun onun yükünü almadığı, uzattığı acayip bişi oldu. Düşününün kaplumbağanın üstünde sırtı yok, iyi yönden bakıyorum... Hani o kabuk parçalanmıştır ama atamıyordur, bilmiyordur ya. (K20-39)

Katılımcılar bu süreçte güçlü olmaları gerektiğini ve bu mücadeleyi çocukları için verdiklerini, çocuklarının daha iyi şartlarda olmaları ve yaşamaları için güçlü olmaya ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir.

Kendi ayaklarımın üzerinde durmak zorunda olduğumu hissettim... (K13-49)

Güçlü olmam gerektiğini, kimseden fayda olmadığını, benim bu mücadelede tek başıma, ne kadar sıkıntıları, üzüntüleri şey yapıp bir kenara alıp, ne kadar meşgul olursam çocuğuma o kadar faydalı olacağımı düşündüm. Yani kendi kendime moral verdim. (K06-63)

Katılımcılar yaşadıkları deneyimlerin özgüvenlerini artırdığını, yapabilirliklerinin kendilerini güçlü hissettirdiğini vurgulamaktadırlar. Boşandıktan sonra kendilerini özgür hissetmeleri, kendi kararlarını kendilerinin vermesi, rol ve sorumluluklarını önceden de kendilerinin yaptığını ve boşandıktan sonra da devam ettirdiklerini fark etmeleri özgüvenlerini artırmıştır.

Özgür oldum ve kendi başıma her şeyi yapabileceğimi de gördüm ve gerçekten hiçbir şekilde kimseye muhtaç değilim... Herkes bana gıptayla baktı. Boşanmış, o çocukla yaşıyor, gayet güzel giyiniyor... (K10-69)

Ben hayatım boyunca onlan hep bir boyunduruk altında yaşıyordum. Ondan ayrıldıktan sonra özgürlüğüme kavuştum. Tatillerime gittim. İşte dedim ya bak, liseyi dışardan bitirdim. Onlan olsaydı yapamazdım, öyle bir şeyi. Araba sürmesini öğrendim. Yani, araba kullandım. Yani, ben bunların hepsini kendi başıma başardım, yani. (K04-54)

3.4.3.6. Geleceğe İlişkin Karar Verme

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde geleceğe ilişkin karar verme kodunda günü kurtarmak, ekonomik güç, eğitim, ehliyet ve araba alma, çocuğun eğitimi ve gelişimi, ev alma alt kodları bulunmaktadır.

Katılımcıların boşandıktan sonra genellikle “günü kurtarmak” için acil ihtiyaçlarını ve önemli konularını gündeme aldıkları ve acil ihtiyaçları üzerine odaklandıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğunun bakımıyla ve eğitimiyle ilgilendiği için genellikle istihdam sürecinin dışında kalan katılımcılar günlük ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmışlardır. Geleceği düşünmek, bakım veren rolünü üstlenen birey olarak kadının vefat etmesi durumunda zihinsel engelli çocuğun bakımının devam ettirilemeyeceği konusunda geleceğe ilişkin endişeye ve bazı katılımcıların moralinin bozulmasına yol açmaktadır.

Yani geleceği düşünmek istemedim. Çünkü düşündüğüm zaman moralim bozuluyodu. İşte; hani ben yaşlansam, ben ölsem bu nolur diye düşününce insan kendini kötü hissediyor. Hani günü yaşamayı düşündüm, gelecekte ne olacak ne bitecek kaygısını düşününce insan, kendisini kötü hissediyö. Bu çocuklara yönelik hiçbir şey yok. (K06-63)

Geleceğimle ilgili valla tek düşüncem ayakta durabilmektir. Çünkü oğlumla çalışamayacağım için onunla ayakta kalabilmektir. (K10-69)

Hiçbir şey düşünmedim ki. Bugün bulduğumuzu bugün yeriz, yarın bulduğumuzu yarın yeriz. Ama Allah büyüktür dedim. Hiç düşünmedim. Hiç o şeylere gelemedim ki. Yani öyle bir düşünceyle hiçbir şeye sahip olamadım. Sadece bugünün telaşıyla, bugünü akşam ettiysem çok şükür bugün akşam oldu derdim. Yarına şey olurum. Hani geleceğim, gideceğim nolağmış hiç oralara girmezdim ama çok şükür... (K23-42)

Katılımcıların geleceğe yönelik olarak ekonomik bir güç elde etme, düzenli bir gelirle daha iyi şartlarda yaşama, bir eve sahip olma isteklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Zihinsel engelli bir çocuğun eğitim ve tedavi ihtiyaçları, özel araç-gereç ve ilaç ihtiyacı, eğitimin maliyetinin yüksek olması ekonomik olarak güçlü olmalarını gerektirmektedir. Katılımcıların önemli bir kısmı çalışmadığı ve ailesinden destek alamadığı için kirada oturmakta, zihinsel engelli çocuğu olduğu için apartmanda zorlanabilmektedir. Engellilere uygun koşullarda bir barınma imkanına sahip olmayı düşünmektedirler.

Gerçekten hiç kimseye hani böyle ihtiyaç duymadan bir evim, bir de kendimizi oğlumla geçindirebileceğimiz kadar param olmasını çok isterdim. (K10-69)

Hayatımı kolaylaştıracak mesela şimdi bir evim olsaydı şu an rahat ederdim. Arabam olsaydı daha bir rahat ederdim. Maddi konuda tabi ki herkes, iyisini ister ama buna da şükrediyoruz tabi ki. (K15-49)

Ben o bakıcı maaşını birikim yapıyodum. Neden? Kızımın çenesinde sıkıntı var. Ortodonti tedavisi için. Çenede sıkıntı olmadan önce de Allah da biliyo, Kızımın adına 2+1 veya 1+1 ev almayı düşünüyordum. Çocuk ilerde dışarda kalmasın diye. (K20-39)

Katılımcılar boşandıktan sonra hem çocuklarının eğitimi hem de kendi eğitimleri için yeni kararlar almışlardır. İyi bir eğitim almanın kendilerini güçlendirici bir faktör olacağını belirtmişlerdir. Eğitim için açık öğretimden liseyi ve daha sonrasında üniversite eğitimini tamamlayan katılımcılar bulunmaktadır.

Eğitimim olsa, insan ilişkilerinde başarılı olsam, hayır diyebilsem... (K16-4)

Kızım ile ikimiz hep aynı yatakta yatıyoruz. Ben geceleyin mesela kızımı yatırırken yanında defterler, kitaplar kucağımda hep ders çalışıyordum. O yırtardı mırtardı. Yani, annem oradan kızar. Öyle zor şartlarda yaptım ki ama ben hırslı bir insanım. Hırs ettim, yaptım. (K04-54)

Katılımcılar boşandıktan sonra bağımsız hareket edebilmek ve çocuklarıyla istedikleri yere gidip gelebilmek için ehliyet almaya ve araba almaya ihtiyaç duyduklarını ve gelecekleri için araba alma ve ehliyet almayla ilgili hedefler belirleyerek bu doğrultuda ellerinden geleni yaptıklarını belirtmişlerdir.

Ben çocuklarımı iyi bir şekilde büyütmek istiyorum yani. Onun dışında şunu istiyorum: Ehliyet alayım, inşallah kiradan çıkayım, araba alayım. Öyle yaşayayım. (K05-39)

Katılımcıların geleceğe ilişkin aldıkları kararların önemli kısmını çocuklarının eğitim ve gelişimi için yapılacak şeyler kapsamaktadır. Çocuklarının daha iyi şartlarda eğitim almalarını ve kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeye gelmelerini istemektedirler.

Gelecekle ilgili tek kararım kızımı gidebildiği kadar ileri götürmek kendimle ilgili kararım ya da bir planın var mı dersiniz içinde bulunduğum mevcut durumu mutlu, huzurlu, kaygısız endişesiz yaşamaktan hiçbir gelecekte ilgili kararım yok açıkçası. (K12-46)

İşte çocuklarımla bir arada olup, çocuklarımla olmak istedim. Onlar okulunu bitirecek, hep öyle konuşurdum çünkü kızım. Oğlum küçüktü daha, iki numara oğlan. Onlar çalışacak, işte ben evde bunlara bakıcam. Onların, yani normal bi aile düzeni. (K24-47)

Bundan sonra dediğim kendi ayaklarımla üzerinde durup çocuğumu tek başıma büyütmek, tek derdim buydu, yani. (K03-38)

3.4.3.7. Sorunlara İlişkin Öneriler

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarıyla ilgili olarak bilişsel boyut kategorisinde sorunlara ilişkin öneriler kodunda katılımcıların çözüm önerileri fiziksel, sosyal, bilişsel ve duyuşsal alt kodlarda ele alınmıştır.

Fiziksel Boyuta İlişkin Öneriler: Erken tanı sisteminin oluşturulması, engelli raporuna ek olarak doktordan aylık periyotlarla alınan raporla ulaşılabilen mama, bez gibi desteklerde kolaylık sağlanması, medikal cihaz, hasta yatağı gibi ekonomik yükü olan ve bakım verenin sağlığını koruyucu öneme sahip malzemelerde devlet katkısının artırılması katılımcılar tarafından belirtilen önerilerdir.

Katılımcılar birinci basamak sağlık hizmetlerine başvurduklarında profesyoneller tarafından yeterli bir yönlendirmenin yapılmadığını belirtmektedir. Yeterli yönlendirme ile tanı önceden belirlenebilir ve tedavi süreci hızlandırılabilir. Erken tanı için birinci basamak sağlık hizmetinde hizmet sunan doktor ve hemşirelerin engellilik konusunda duyarlı olması ve gerekli yönlendirmeyi yapması gerekmektedir. Bebekleri ve çocukları için aile hekimliğinden hizmet alan aileler için aşı takibi, boy ve kilo takibinin yanı sıra engelliliğe ilişkin bulguların da değerlendirmeye alınması önemlidir.

Pratisyen hekim böyle bir şüpheyle karşılaştığı zaman aileyi ürkütmeden, korkutmadan belki de çatı altında bunu anlayabilecek bir psikiyatr olan hastaneye yönlendirmeli bence. Çocuğu psikiyatr değerlendirebilir bir de mesela şey denebilir

aileye önlem amacıyla gözlem altına alıyoruz diyerek aileyi paniğe sokmadan yapılabilir. Hani çok maliyetli, külfetli bir şey değil diye düşünüyorum. (K26-49)

Katılımcılar evde bakım hizmetlerinin kapsamı konusunda yeterli bilgiye sahip değildirler ve bu hizmetten yeterince yararlanamadıklarını düşünmektedirler. Evde bakım hizmetleri kapsamında ilgili olarak rapor alma sürecinde kolaylık sağlanmasını, süreyle ilgili sorun yaşanmamasını istemektedirler.

Yani ben çocuğumu mesela evde bakım hizmeti için fizyoterapi desteği alıyorum rehabilitasyon merkezlerinden devlet karşılıyor tamam onun içinde mesela bir sürü rapor çıkartmak zorunda kaldım. Heyet raporu ayrı ee orda mesela belirtilmemiş heyet raporunda evde fizik alması diye mesela sedyeyle taşınabilir tekerlekli sandalye ibaresi var mesela. Rehabilitasyon merkezine gidiyorsun mesela bu rapor yeterli değil neden orda iki kelam etmemişler bu çocuk evde fizik alabilir. Bunu ben mi düşünürüm sen doktorsun senin düşünmen lazım değil mi. (K14-49)

Evde bakım hizmeti eve geliyor, doktor geliyor ve bize şunu yazıyor. Diyor ki; sürekli raporu olan çocuk bunu, bu ilaçları kullanmasında hiçbir sakınca yoktur. Sırf bu yazıyı yazmak için geliyor doktor eve. Diyorum ki hocam siz bunu yazabiliyorsanız bu raporu neden bizim eve geldiğinizde sürekli evde yatan çocuk iyileşme şeysi yok o ilaç raporunu, bez raporunu neden... Yok geliyor onu yazıyor. Diyor ki şu hastaneye gidiceksiniz biz gidiyoruz orayla konuşuyoruz, ordaki birim onaylıyor ondan sonra tekrar bölümlere gidiyoruz. Bizim kaç günümüzü alıyor bu rapor çıkartmak. Biz yani bu benim büyük bir sıkıntım yaa. Ben çocuğumu bırakıyorum bir akrabamı buluyorum ya işte çok değer verdiğim aile dostumu buluyorum ben çocuğumu ona bırakıyorum. (K30-51)

Katılımcıların önemli bir kısmı düzenli ve sağlıklı bir barınma alanı ve konut konusunda sorun yaşamaktadır. Konuta sahip olmak için TOKİ'nin yapacağı sosyal konut projelerinden yararlanmak istemektedirler.

Bir evim olsa içine girsem daha güzel olurdu, kiralarda orda burda. (K01-47)

Valla hocam hani ben isterim ki bu tür şeylerin üstüne TOKİ'den yararlanmalarını isterim. Hani ben bir şey edemedim yapamadım hocam hani yapamadım edemedim, gidemedim hocam. (K23-42)

Sosyal Boyuta İlişkin Öneriler: Boşandıktan sonra çocuğun velayeti annede olmakla birlikte çocuk 18 yaşını doldurduktan sonra engelli çocuğun vesayet davasıyla ilgili bürokratik işlemlerin fazla olması nedeniyle sorun yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra boşandıktan sonra kadınların çok azı düzenli olarak nafaka almaktadır. Katılımcılar hem boşanma sürecinde hem de boşanma sonrasında adli konularda bilgi almak için danışmanlık hizmetine ihtiyaç duymaktadırlar. Bu konuda destek sağlanması gerektiğini belirtmektedirler.

Engelli çocuğun 18 yaşına geldiğinde vesayeti için de dava açmak durumunda kalıyorsunuz. Babanın umrunda değil. Ben dava açtım. Bi de dava görüldü. Onun için de bir sürü evrak ve bir sürü sağlık kurulu raporu. (K22-47)

Hani, hakim ya da savcı demedi ki hani senin çocuğun engelliymiş sen bir dur, mesela şimdi mahkemeye geldin üç gün beş gün sonra gel ya da sen bir benim yanıma gel. Şu hakların var. Hiçbir şekilde öyle bir şey olmadı. Hani mahkemede engelli çocukların ailelerinin ayrılması ile ilgili hiçbir şekilde yön göstermediler mesela bana. (K17-45)

Boşanma sürecinde şiddet ve şiddetli geçimsizlik olduğu için katılımcılar bir an önce boşanmak ve boşanma sürecini uzatmamak adına ya da boşanılan eşten korktukları için nafaka talebinde bulunamadıklarını belirtmişlerdir. Bu konuda hakim inisiyatif kullanması gerektiğine ilişkin görüş ve öneriler bulunmaktadır.

Hakim mesela inisiyatifini kullanıp kızıma ben istemiyorum dediği halde nafaka bağlayabilirdi mesela. Çünkü ben istiyorum dediğimde içinde zaten şiddet

olan bir boşanma hakim bu inisiyatifini kullanabilirdi mesela... Mesela mallar varsa ortada onlara tedbir kararı konuluyor. Çocuğun özel durumunu göstererek bu tarz örnek uygulamalar var ama bu tabi bireysel bir şey hakime kalmış oluyor... Kanunen korunma altına alınması gerekiyor yani insanların inisiyatifine kalmaması gerekiyor. Ben nafaka istemiyorum dese bile çocuğun eğitim masrafları göz önünde bulundurularak bu yönde yaptırımlar yapılması gerekiyor. (K26-49)

Zihinsel engelli çocuklar ihmal ve istismara açıktır. İhmal ve istismarın önlenmesi için çocukların bakımı ve korunması önemlidir. Bu hususta tedbirlerin alınması ve gerekli denetimlerin aksatılmadan gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunun yanı sıra ailelerin bu konuda bilgilendirilmesi, farkındalıklarının artırılması, ihmal ve istismarın önlenmesi için gereklidir.

Geçen bi çocuğumuzu gördük mesela hurda topluyo. Ben sabaha kadar gözyaşları içinde hıçkırığa hıçkırığa ağladım. Müdürlerimizi aradım, öğretmenleri aradım. Ben dedim bu aileyi şikayet ederim. Bakım, evde bakım maaşı alıyo. Ya sen bu çocuğu terlikle kış günü, kışın oluyo bu olay, terlikle kış günü nasıl dışarı bırakıp hurda toplatırsın! Çöpleri eşeliyo çocuk! Keşke imkanım olsa dedim, yüreğim olsa ben alsam ben büyütsem o çocuğu. Hani ailelerimiz çok fazla bilinçsiz... Eğitim sıfır. Eğitim, çocuktan önce aileye verilmeli. Ama aile de almaya aç olmalı. (K19-42)

Evde bakım ücretinin verilmesi ve takibi, alınan ücretin suistimal edilmemesi önemlidir. Bunun yanı sıra engelli aylığının alınması için yönetmelikte belirtilen hanenin toplam gelirinin hanede ikamet eden kişi sayısına bölündüğünde kişi başına düşen tutarın asgari ücretin üçte birini geçmemesi gerektiği hususu engelli ailelerini mağdur etmektedir.

Bir dönem aldım sonra kızım evlendikten sonra kişi sayısı azaldığı için ee aldığım para bölünüyor onların belli şeyleri var ondan dolayı şu an almıyoruz. Benim maaşım 100 lira 200 lira fazla çıksa vermiyolar. Aslında bunun kaldırılması gerekiyor devlet tarafından aslında engelli bireyin engelli maaşını bile vermiyolar

sigortası var diye ee çocuk napsın hastalandığında sigortamdan faydalaniyor olmasın mı yani maaş alalım diye... (K14-49)

Maaşlarımıza zarar gelmesin. Gittim... Ne öğrendim, şimdi evde bakım parası... Aslında burda bir danışıklı dövüş var gibi. Çünkü birçok kişininkini kesmişler. 60 liradan 100 liradan hiç böyle birden bire artmaz 200 Lira zam koydular. Bende o kadar sevindim ki, dedim ki 1800 o oldu, 1000 de oğlumun 2800. Ama şunu öğrendim ki: Bize her yıl denetlemeye gelirler, işte evraklar isterler, evde değişiklik var mı? Asgari ücretin 1/3'ü olması gerekiyormuş ve bizimki 47 Lira mı ne fazla geliyor.. Kadın, bana ne dedi biliyo musunuz, şu anda denetime geledikleri için dedi alıyorsunuz. Denetime geldiklerinde sizin bu maaşını kesilecek. E napıcaz biz? (K08-50)

Çalışan az sayıda katılımcı, engelli çocukları için yasalarla kendilerine tanınan haklarda memur statüsünde çalışan kişilerle işçi statüsünde çalışan kişilerin izin hakkıyla ilgili bir ayrımın olduğunu ve bu konudaki eksikliğin giderilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Bazı katılımcılar, çocuklarının zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra aile hekimi gibi her ailenin bir sosyal hizmet uzmanının olması gerektiğini ve süreci sosyal hizmet uzmanının takip etmesi, danışmanlık vermesi ve rehberlik etmesi gerektiğini düşünmektedirler.

Rehabilitasyonda bilgilendirildim şansına direkt özel eğitimciyle başladı kızım. Özel eğitimci bir öğretmenle tanıştırıldı onunla başladı. Müdire Hanım çok ilgiliydi, sürekli konuştu, sürekli bilgilendirmeye çalıştı ama yeterli değil. Aslında yine benim bir önerim var. Bir çocuğa bir teşhis konulduğu zaman keşke bir tane sosyal çalışmacısı olsa aile hekimi gibi. (K26-49)

Az sayıda katılımcı, mahallelerde ev ziyaretlerinin yapılarak hem zihinsel engelli çocuğun takibinin yapılması hem bakım veren olarak anneye psikososyal destek sağlanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Engelli ailelerini ziyarete gelsinler mesela. Çat kapı! Soysal hizmetler, sosyal yardımlaşma... “Merhaba biz geldik bi kahve içmeye.” Hani şu var, evde bakım maaşı veriyorum sana çocuğa iyi bakıyor musun gibi değil. Bi arkadaş gibi, bi dost gibi... Hani o şekilde yaklaşılın... Hani şahsen benim çok hoşuma gider. Bi resmi kurumdan gelinip, “Nasılsın? Oğlunla alakalı bi sıkıntın var mı?” Hani sadece bunu sor zaten ben senden aş, ekmek istemem ki... Ama sorulmak insanın hoşuna gider. (K19-42)

Katılımcılar zihinsel engelli çocuklarının bakımını üstlendikleri için çalışmadıklarını, bakım aylığı olarak bir ücret aldıklarının fakat sigorta primlerini yatıramadıkları için emeklilik haklarının olmadığını, yasal haklardan yararlanamadıklarını belirtmişlerdir. Geçimlerini çocukları için aldıkları bakım ücretinden karşılayan katılımcılar çocuklarının vefat etmesi ya da aldıkları ücretin herhangi bir nedenle kesilmesi konusunda kaygı yaşamaktadırlar.

Emekli maaşım olsaydı mesela çocuğuma çok daha fazla imkân sağlayabilirdim. Yani hakkım olan bir şeyi alamamak zedeliyor insanı yani bu benim hakkım yani şöyle bir eli yağda bir eli balda yaşayan tipler değiliz ki biz. Zaten hani böyle bir çocukla zaten hayat çok zor ama en azından sosyal devlet anlayışında devletin bence birazcık daha bu konuda insanlara ne bileyim, hatta şartsız şurtsuz belirli bir engel düzeyinin üstü için konuşuyorum. Tabi ki haksızlık da etmek istemiyorum hani %20 engeli olan annelere emekli maaşı bağlansın gibi bir şey söylemiyorum ama hani %80’in %90’ın üzerinde engelli birey annenin en azından hani biz otomatik olarak bir emekli maaşı bağlanmalı bence yani sosyal devletin gereği budur. (K12-46)

Düşünün yani çalışmayan bir bayan ve benim hiçbir gelirim yok ve aileye bakım aylığı adı altında veriyor ama bizi sigortalamıyor biz emekli olamıyoruz öyle şeyimiz yok. (K30-51)

Az sayıda katılımcı, kendilerine bir şey olması ya da yaşları ilerleyip çocuklarına bakamayacak duruma gelmeleri durumunda zihinsel engelli çocukları için hizmet alacakları yatılı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinin yaygınlaştırılmasını istemektedir.

Türkiye’de, bu çocukların sayısı gittikçe artıyor ama hiçbir şey yapılmıyor. Biz öldükten sonra yaşayabilecekleri, öyle bir ortamları olmasını isterdim. Yani üzücü bir durum. Hani bu çocuklara yazık... (K06-63)

Katılımcılar, boşanma öncesinde ve boşanma sonrasında bir aile danışmanlığı hizmetinin kamu tarafından ücretsiz bir şekilde tüm ailelere sunulması gerektiğini, bu konuda zihinsel engelli çocuğu olan ailelere öncelik tanınması gerektiğini belirtmişlerdir.

Kadın veya erkek neyse bilmiyorum, genelde kadınlar bu yönden çok hassas oluyolar. O an eşiyle bir sorun yaşadı veya benim yaşadığım, anlattığım sorunlar var ya hani. Bahsetmiştim özel olarak söylediklerim. O konuda kimseye danışamadıkları olur. Çünkü kimse söyleyemiyor. Onu ona söyleyebilmeli, o seni yönlendirebilmeli. İşte, o an o şöyle yaptı ben ne yapabilirim, o an o şöyle yaptı ben ne yapabilirim. (K20-39)

Keşke eşler karşılıklı otursa konuşsa biz bunu nasıl çözebiliriz deseler. Hatta eşler şey yapsa boşanmaya mı karar verdiler. Sağlıklı bir boşanma için özellikle çocuklar için bir evlilik terapisti, bir uzman eşliğinde sosyal çalışmacı varsa hani sağlıklı bir şekilde boşansalar. Çünkü karı koca boşanıyor fakat çocuklar boşanmıyor. Çocuklar için ister istemez görüşmek iletişim kurmak zorundasın. Yani boşanan çiftlerin çocukları içinde işte beraber yemek mi yenecek, sinemaya mı

gidilecek bunlar sağlıklı olmalıdır. Gerektiğinde çocuklar için ortaklığı kurabilse eşler. (K26-49)

Zihinsel engelli çocuğun gündüzlü kısa süreli ve bir gün ya da bir hafta gibi süreli bırakılabileceği kurumların olması, zihinsel engelli çocuğun sosyalleşebilmesi, yeni bir sosyal çevreye dahil olması, anne babaların çocuklarını bırakarak birbirleriyle birlikte vakit geçirebileceği sosyal ortamlar oluşturması için de yarar sağlayacaktır. Böyle bir sosyal ortamın oluşturulması eş ilişkilerini güçlendirebilecek bir ortam sağlayacaktır. Zihinsel engelli çocuğu olan aileler özellikle tek ebeveynli aileler sağlık hizmetlerine erişirken çocuğunu kısa süreli bırakabileceği bir mekan ya da kurum olmadığı için dış randevusu, hastane randevusu, ameliyat gibi sağlık hizmetlerine erişmekle ilgili sorunlar yaşamaktadırlar. Ankara’da bulunan Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından hizmet sunulan Mola Evleri 0-3 yaş aralığında engelli çocuklar için hizmet sunduğu için daha büyük yaştaki zihinsel engelli çocukların bırakılabileceği bir mekan bulunmamaktadır.

Çocuğu olan aileler için hatta boşanmış anneler babalar yani için bu çocukların hani en azından iş saatlerinde bakılabilecek bi yerlerin açılmasını, eğitim yerinin, bakım yeri gibi; bakım yerine vermek gibi değil de. Mesela anne çalışıyo diyelim saat 9’da versin saat 5’te alsın gibi... Çünkü hadi düşünecek olursak, diyelim ki annedir, tek, yalnızdır, maddi yönden hiçbir desteği yok. Hani ben mesela hemşireyim. Gidip çalışmıyorum, çocuğumu bırakamıyorum. Yani öyle bir yer olsa giderim, çalışırım. (K21-40)

Kesinlikle ebeveynlerin haftada bir erkekse erkek kadınsa kadın ya da karı kocaysa karı koca sosyal bir alan yaratılmalı, çocuğuna sahip çıkılmalı. Onlara ait bir akşam ve ertesi gün olmalı. Örneğin cuma akşamdan cumartesi öğlen onikiye kadar hani. (K27-43)

Gözümün arkada kalmayacağı bir yerler olsun isterdim. Mesela şimdi ben hasta oluyorum ama hastaneye gidemiyorum. Çünkü ben çocuğumu kimseye emanet

edemem. Kimse de bakamaz. Şimdi benim, belki de bir sürü sağlık problemim var ama ben bilmiyorum hastaneye gitmediğim için. (K06-63)

Bazı katılımcılar, zihinsel engelli çocuklarını bırakacakları bir mekan olmadığı ve bakım yükü fazla olduğu için çalışmakta zorlandıklarını ve çalışamadıklarını, zihinsel engelli çocukları da istihdam sürecine dahil edebilecek meslek kursları ve atölyelerin, istihdam olanaklarının engelli çocuğu olan tek ebeveynli ailelerin göz önünde bulundurularak tasarlanmasının kendileri için yararlı olacağını ve istihdam sürecine katılabileceklerini belirtmişlerdir.

Tek başıma hani okumuş olsam, işim gücüm olsa kendi ekmeğimi hani kazandım da daha iyi bir işim gücüm olsa daha iyi olurdu. Madem Allah vermiş böyle olacaktı hani bir işim gücüm olsa daha güzel olurdu. (K01-47)

Çocukların belki el becerilerini geliştirmesi yapabilecekleri küçük işleri, işte bir resim atölyesi, işte galoş atölyesi, bu tarz örnek uygulamalar var. (K22-47)

Bilişsel Boyuta İlişkin Öneriler: Bazı katılımcılar engellilik konusunda tanı alma sürecinden itibaren bilgi eksikliği yaşadıklarını, engellilikle ilgili tanı, tedavi süreçleri, engelli hakları, engelli çocukların eğitimi gibi konularda bilgi eksikliklerini giderecek eğitimlere ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir. Özellikle babaların bu süreçte eğitimlerle bilgilendirmesi ve süreci anlaması, kabullenmesi önemli görülmektedir. Bunun yanı sıra engelli çocuklara özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde verilen eğitim saatlerinin artırılması önerilmektedir.

Bir şey yapılmalı sadece anneler yetmiyor. Bir de babalar eğitilmeli bence. Erkekleri suçladığım için değil. Anne çocuklarla bir arada olduğu için zaten mecburen bir yola giriyor. Oysa baba zaten dışarıda çalışan, para getiren, çocukları seven hani çok algılayamıyor süreci. Babasının da süreci algılayabilmesi için de çok ciddi bir süreç gerekiyor. Bunu bazen her kadın anlatamıyor. Oysa profesyonelden

destek alınması ilk teşhis koyulduğunda bir profesyonel babaya hatta çocuğun yakın çevresi eğitilmeli. (K26-49)

Engelli bir bireye sahip olan ebeveynin hakları konusunda. Çünkü hukukta hiç böyle bir şey yok. Onların boşanma süreçlerinde çocukların düzenlerinin korunabileceği hiçbir şey yok. (K22-47)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğun gelişim süreciyle ilgili olarak özellikle cinsel gelişimi ve sağlığı konusunda nasıl davranılması ve nasıl yaklaşılması gerektiğiyle ilgili bilgi eksikliği yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Direkt bana dediler, bizi doktor gibi gör, her şeyi söyleyeceksin ki biz seni aydınlatıcaz. Şu an oğlumun bütün cinsel sıkıntılarını ben arayıp öğretmeniyle konuşuyorum, erkek olmasına rağmen. Bunun utanılacak bi şeyi yok! İlk önce bunu bi aşmamız lazım. Hani sağlıklı insanlar diyorum ben kapı arkasında yapıyo, bizim çocuklarımız bilmiyo. Ona kapı arkasında yapması gerektiğini, bazı şeyleri biz öğretecez. Ama ailelerimiz gerçekten çok bilinçsiz. (K19-42)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecini takip edebilecek ve aileyi ve zihinsel engelli çocuğu eğitim konusunda yönlendirebilecek eğitim konusunda danışmanlık verebilecek bir yapıya ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir.

Esasında bir de teşhis konulan çocukların eğitim koçuna ihtiyacı var demişti bana çok mantıklı gelmişti. Hani bu çocuğun hangi eğitim desteğini alması lazım, neler yapılmış, bundan sonra neler yapılmalı keşke bu devlet kontrolü altında yapılırsa böylece suistimallerin önüne de geçilebilir. Çünkü o kadar çok şunu eğittik, bunu yaptık diyen insanlar var ki her yerde. Bir yerde hastalık varsa umut tacirleri de hemen o kadar çok var. Özel sektörden uzak derken özel sektörde işin içinde olabilir. Nasıl bir hastalandığımızda MR çekileceği zaman işte özel sektöre yönlendiriliyorsa bu şekilde hani yapılacaklar belirlenip özel sektöre de yönlendirebilir ama özel sektörü devlet kontrol edebilir. (K26-49)

Duyuşsal Boyuta İlişkin Öneriler: Bazı katılımcılar psikolojik desteğe ve aile danışmanlığına ihtiyaç duyduklarını ve bu konuda kendilerine destek ve danışmanlık sağlayacak meslek elemanlarıyla çalışmak istediklerini belirtmişlerdir.

Her aileye bir tane psikolojik danışman sunmaları gerekiyo. Neden diye sorarsanız, bu psikolojik danışman, bu çocuk ergenliğe de girecek, özellikle erkek çocuk özellikleri daha erken giriyor ergenliğe ve talepleri daha farklı oluyo. (K20-39)

Psikolojik desteğe ihtiyacımız oluyor. Tamam ben mesela kitap okuyarak, şeyleri geliştirerek ben kendimi şey yapabiliyorum ama bazı anneler, bazı insanlar onu da yapamıyor hani... (K21-40)

3.4.4. Duyuşsal Boyut

Katılımcıların Boşanma Sonrası Yaşantıları temasının dördüncü kategorisi olan duyuşsal boyutta yoğun olarak ifade edilen kodlar olumlu duygular, olumsuz duygular, duygusal ve sözel şiddet, ruh sağlığıdır.

3.4.4.1. Olumlu Duygular: O içimdeki çocuğu hiç kimseye öldürtmücem

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması, duyuşsal boyut kategorisinde olumlu duygular incelendiğinde katılımcıların yoğun olarak mutluluk hissettiği görülmektedir. Mutluluğun yanı sıra katılımcılar kendilerini huzurlu, özgür, gururlu, rahat, memnun ve değerli hissetmektedir. Katılımcıların boşanma sonrasında yoğun olarak olumlu duygular yaşadığı görülmektedir.

Ben artık hani, böyle mutluydum çocuklarımla. Hani, bir özgürlüğü elime almıştım. Kendi evimi kurmuştum. Karışan yoktu. Emreden yoktu. Hani, kendi kazancımı artık hani az da olsa kendim getirip evimde hani az da olsa bir çorba kaynatıp çocuklarımla beraber, kapımı kapatıp kimsenin hani başımı ağrıtmadığı bir duyguya kapılmıştım yani böyle. (K15-49)

Ama mutlu biriyim. Şöyle çok negatif bakmam her şeye. (K10-69)

Bir katılımcı (K30-51), yaşadığı güçlüklerle baş etmek için hayata olumlu bir bakış açısıyla baktığını ve bu bakış açısını değiştirmek istemediğini şu şekilde belirtmiştir:

Çevremdeki insanlara bakıyorum durumları sosyal olarak çok iyiler, maddi olarak benden kat kat iyiler yani birinci dereceden akrabalarım diyim. Yani diyolar ki senin yanına geldiğimiz zaman böyle biz hayat buluyoruz, huzur doluyoruz. Hani ben hayata pozitif bakıyorum hala da bakıcam. O içimdeki çocuğu hiç kimseye öldürtmücem. (K30-51)

Katılımcılar yaşadıkları olumlu duyguların çocuklarına ve aile içi ilişkilerine de yansıdığını belirterek, boşanma sonrasında kendilerini daha iyi hissettiklerini vurgulamışlardır. Katılımcıların kendilerini mutlu hissetmelerinin ve olumlu duygular yaşamalarının kaynağında, boşandıktan sonra özgür davranmaları, “yapabilirlikleri” konusunda farkındalık kazanmış olmaları, zihinsel engelli çocuklarının eğitiminde ve gelişiminde ilerleme kaydetmiş olmaları, çocuklarına vakit ayırabilmeleri, eşlerinin sorumsuz ve ilgisiz davranışlarından “kurtulmuş” olmaları yer almaktadır.

Bi insan mutluysa evlatlarına vereceği çok şey var. Ama ağlayan bi anne çocukların önüne et de koysa o çocuklar onu mutsuz yiyo. Biz bunu boşanma sürecinde çok güzel yaşadık. Yeri geldi oğlumun elinden tuttuk halay da çektik. Güldük, eğlendik. Biz gülmeyi unutmuşuz ailecek. Çocuklarım çok mutluydu. Acayip mutlulardı ama... Niye? Anne mutlu. Tamam her gün bulgur da koysa önlerine gülerek, eğlenerek her işi beraber yapıyoruz. (K19-42)

Boşandıktan sonra daha mutlu oldum. En azından huzurluydum. Üstümden bi yük kalkmış gibiydi. (K25-45)

Boşanma sonrasında katılımcıların önemli bir kısmı kendini huzurlu hissettiğini belirtmiştir. Aile içinde şiddet olmadığı ve kendilerine “yeni bir dünya” kurdukları için huzurlu hissettiklerini belirtmişlerdir.

Boşanma deyince ferahlık geliyor. Benim için huzur geliyor... Hiç pişman olmadım ben ayrıldığım için huzurluyum. İyi ki ayrılmışım diyorum... Yani bu kadar tek başıma mücadele verdiğim için de hiç pişman olmadım. (K14-49)

Şu anki halimi sorarsanız ha çok çok maddi konusunda tamam çok iyi değildim ama çocuklarımla çok huzurluyum. (K28-45)

Valla daha çok onlara sarıldım, onları daha iyi hani ortam iyi, huzursuzluk yok, bağırma çağırma yok. Hani sessiz sakin, mülayim ortamdı. Zaten ben kavgacı birisi değilim. Hani oğlan da rahatlamıştı. Rahatlıkla evde bir huzur, yaa yemek yerken evde huzur olduğunu anladı. (K09-54)

Katılımcılar boşanma sonrasında kendilerini özgür ve rahat hissettiklerini, boşandıkları için memnun olduklarını vurgulamaktadırlar.

Özgür oldum ve kendi başıma her şeyi yapabileceğimi de gördüm ve gerçekten hiçbir şekilde kimseye muhtaç olmadığımı anladım... Herkes bana gıptayla baktı. (K10-69)

İşte çocuklarım rahat, beni gözü yaşlı görmüyolar, oynuyolar. Yani böyle içim de rahat. Çünkü önceden muallakta kalmıştım evli mi kalsam boşansam mı diye... Boşanınca çok rahat ettim. (K05-39)

Katılımcılar boşandıktan sonra kendilerini değerli hissettiklerini belirtmişlerdir.

Boşanma sürecinde kendimle ilgili fark ettiğim: İnsan olduğum! Değerli olduğum! Meğersem ben çok değerliyim ama benim değerimi anlayan olmamış. (K09-54)

Katılımcıların boşanma sürecinde güçlü oldukları, boşandıktan sonra bir şeyler başarabildikleri, başka insanlara yardım ettikleri, kendi çocuklarıyla ilgili deneyimlerinden yararlanarak başka zihinsel engelli çocukların gelişimine katkıda bulundukları için kendileriyle gurur duydukları görülmektedir.

Ben, en azından benim gibi olan annelere yardım etmeye, bilmeyen annelere yardım etmeye çalıştım. Mesela, çocuğunu okula göndermeyen annelere yol gösterdim... Kendimle hep neden gurur duydum? Çünkü ben ailemden hiç destek almadan ben dik durdum. Yenilmedim, yani. Allah'ıma şükürler. (K10-69)

O süreçte bir şey fark etmedim de yıllar sonra dönüp baktığımda kendimi çok takdir ettim yani. Tek başıma ne kadar evet sonrasında takdir ettim. (K11-50)

3.4.4.2. Olumsuz Duygular: Her halükarda yalnızsın. Gene yalnızsın yani

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması duyuşsal boyut kategorisinde olumsuz duygular incelendiğinde katılımcıların yoğun olarak daha önce boşanmadığı için pişmanlık duyduğu görülmektedir. Bu pişmanlığın yanı sıra, üzüntü, stres, korku, endişe, yalnızlık gibi olumsuz duyguların varlığı dikkat çekmektedir. Boşandıktan sonra yaşanan olumsuz duygular genellikle boşanma süreciyle ilgilidir. Az sayıda katılımcının dile getirdiği olumsuz duygular zihinsel engelli çocuğun tanısı ve özel gereksinimleriyle ilgilidir. Bir katılımcı (K27-43) çocuğunun aldığı tanıyla bağlantılı olarak güvensizlik, inanç zedelenmesi ve karamsarlık yaşadığını belirtmiştir.

Güvensizlik, inanç zedelenmesi, karamsarlık. Tanıyla ilişkisi var. Çocuğum tipik gelişim gösterseydi bu kadar yıkılmazdım yani. Çünkü bir sürü boşanmış insan var yani. (K27-43)

Bir katılımcı (K06-63) yaşı ilerlediği ve artık çocuğunun bakımı ve evle ilgili sorumlulukları tek başına yürütmekte zorlandığı için kendini tükenmiş hissetmektedir. Tükenmişlik duygusuyla birlikte çocuğunu kurum bakımına verme düşüncesinin geliştiğini bildirmiştir.

Yatılı verme fikri bu sene önce oluştu bende. Çünkü artık çok yıprandım. Yani psikolojim iyice bozuldu. Çocuk da artık şey oldu, iyice raydan çıktı diyebilirim. Şu an düşünüyorum, ama işlemlerime başlayacağım. Yatılı kalabilir diye yazı almam gerekiyormuş hastaneden. Şu an hastane bu pandemiden dolayı, işte pek randevu filan vermiyorlar. İşte o yüzden. Yoksa öyle bir girişimde bulunacağım. Artık çünkü sınır noktaya geldim. Bittim yani tükendim. (K06-63)

Dokuz katılımcı, daha önce boşanmadıkları için pişmanlık yaşadıklarını belirtmişlerdir. Evlilik hayatını sürdürmek amacıyla direndikleri ve çaba gösterdikleri için, yaşadıkları sorunlar ve sıkıntılar nedeniyle fiziksel sağlıklarını yitirdikleri için katılımcıların zaman zaman kendilerine kızgınlıklarının olduğu görülmektedir. Katılımcılar boşandıkları takdirde zihinsel engelli çocuklarının bakım ve sorumluluğunu tek başına üstlenmiş olmanın zorlukları hakkında tereddüt yaşamaktadır. Fakat boşandıktan sonra zorluklar yaşamış olmalarına rağmen boşanma kararlarını geç bir zamanda eyleme aktardıkları için pişmanlık yaşadıklarını belirtmişlerdir.

Tabi ki boşanıncaya kadar hep diyodum “Olmaz. İşte çocuk arada perişan olur. Tek başıma bakamam. İlgilenemem. Yetişemem. Maddi manevi” hep düşüncem oydu. Ama boşandıktan sonra “Keşke bunca yıl çekmeseydim.” dedim. “Neden daha önce ayrılmadım? (K24-47)

Şu an kendime kızıyorum. Niye bu kadar direndim? Ve o kadar sıkıntıyı çektim ve belki daha sağlıklı olacaktım o kadar sıkıntıyı çekmeseydim. (K13-49)

Herkese resti çekmiştim, yani o zaman. İyi ki de çekmişim diyorum şimdi. Keşke daha önceki yıllarda çekseymiştim. Hayatım iyi olacaktı. Hiç pişman olmadım. Zorluklar yaşadım mı? Yaşadım. (K15-49)

Katılımcıların yaşadığı olumsuz duygulardan biri de üzüntüdür. Çalışan katılımcıların tek ebeveyn olarak bir taraftan zihinsel engelli çocuğun bakım ve gereksinimleriyle ilgilenmesi gerekirken bir taraftan çalıştığı işle ilgili yapılması gerekenlere odaklanması, iş yaşamıyla ilgili sorunlar yaşamasına neden olmakta ve bu durum katılımcıları üzmektedir. Zihinsel engelli çocuğun sağlığıyla ilgili sorunlar, evlilik yaşamına uzun yıllar emek verip ardından “gençliğin” ve “yılların” heba edildiğini” düşünme, ailenin birlikteliğini devam ettirmek için harcanan emeğin ve çabanın zayi olduğunu düşünme, aidiyet hissetmeme katılımcıların üzüntüsünün kaynağında yer alan bazı etkenlerdir. Yaşanan kayıp duygusu bir eşi kayıp etmenin ötesinde boşa geçtiği düşünülen gençlik dönemine yöneliktir.

Hani on altı yıllık ne de olsa orada bir anım var. Yılların geçmiş, gençliğin gitmiş. Tabi ki bir süreç yaşadım, yani. Üzüntülü anlarım oldu işte, yani. Tabi çocuklar küçüktü o zaman. Çocuklar uyuyordu. Bunları yatırıyordum, uyuyordu. Benim uykum yoktu. Sabaha kadar o film şeridi gibi dönüyordu, dolaşıyordu. Bana geliyordu. Dönüp, dolaşıp bana geliyordu, yani yaşadıklarım, geçmiş hayatım, yıllarım... (K15-49)

Üzüntü, hayal kırıklığı. Bundan sonra ne olacak? Oğlum nasıl toparlanacak? Hani, bir boşanma hiç sevinçle sonuçlanır mı? Bilmiyorum. (K17-45)

Üzüldüm. Yirmi yılım gitti ama sıkıntı değil. Rabbim sonumuzu güzel eylesin inşallah. Ama hissettiğim şey, anne olmak, güzeldi. Güzel olmayan şey, bir yere ait olmadığımı hissettim. (K20-39)

Bazı katılımcılar boşanma sonrasında, toplumdaki “dul kadın” algısı ve etiketlenmekten, geleceğe ilişkin yaşana endişeden, çocuklarına eski eşi ya da yakınları tarafından kaçırılacağına ya da zarar verilebileceğine ilişkin yaşanan endişeden dolayı korku yaşadığını belirtmiştir. Bir katılımcı da (K06-63) çocuğunun kendisine ya da bir başkasına zarar vermesinden korktuğunu belirtmiştir.

Ama onlarla birleşince epey bir zaman korktum gidecekler diye, çocuklarımı alıverecekler diye. Korkudan çocuklarımı götürürken bile ellerini sıkı sıkı tutardım. Parka götürürken hani gizli gizli gider gelirdim. Hani biri gelip alıverecekler diye. Yine bu çileyi çekeceğiz diye. (K01-47)

Aslında korkuyosun niye biliyo musun? Dışarda ben şimdi diyelim ki sizi gördüm sizle gittik yürüdük. Biri bizi görürse benim hakkımda ne düşünür korkusuyla hep aslında bugüne kadar. (K02-50)

Bazen de korkuyorum yanında. Yani hiç kolay bir hayatım yok. Bütün odalar kitleniyor... Bazen böyle asabi hareketler yapıyo falan. Kafasını, gözünü etrafa çarpacak, kendisine zarar verecek diye korkuyorum...Çünkü kıyafetlerimi yırtıyor. Odanın kapısı açık olsa girecek içeri ne var ne yok hepsini yırtacak, onun için. (K06-63)

Katılımcılar boşanma sonrasında ekonomik olarak geçinmeye, kendilerinin ve çocuklarının geleceğine ilişkin endişe duymaktadır. Bazı katılımcılar, boşandıktan sonra yeniden bir evlilik yapma, maddi olarak kimseye muhtaç olmadan yaşamını sürdürme, kendini bekleyen belirsizlikler, zihinsel engelli çocuğun geleceği, bakım veren olarak annenin kendisinin ölümünden sonra çocuğuna ne olacağı hakkında endişe duymaktadırlar.

Uzun bi süre geçim şeyini yaşadım, geçim derdi. İşte “Yapabilir miyim? Kırımı ödeyebilir miyim? Faturalarımı ödeyebilir miyim?” hep bunları yaşadım. (K24-47)

Kızımın durumunu önce kabullendim ama yapmaya çalışsam da kızım hala konuşmuyor, bir şeyleri daha öğrenemedi. İki üç yaşında bir çocuğa bakar gibi ben kızıma bakıyorum. Yani tek düşüncem bana bir şey olursa benden sonra kızım ne olur düşüncesi. (K29-56)

Katılımcıların önemli bir kısmı boşanma öncesinde hissettikleri yalnızlık duygusunu boşandıktan sonra da devam ettiğini vurgulamışlardır. Boşanma sonrasında aile ve sosyal çevre tarafından yeterli düzeyde maddi ve manevi desteğin sağlanmaması, zihinsel engelli çocuğun ve zihinsel engelli olmayan çocuğun sorumluluklarının annede olması katılımcıların kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Ailem beni istemiyordu “Defol git” dediler. Aidiyetsizlik, dışlanmışlık, kabul edilmemişlik, öksüzlük hissettim... Her gün anksiyete ve sinir yaşıyordum... Ben hayatımda bir tane eğlendiğim anı hatırlamıyorum. (K16-41)

Her halukarda yalnızsın. Gene yalnızsın yani. (K20-39)

Annemle babamı gönderdim. Sonrasında da canım çok acıdı. Oğlumu yatırdıktan sonra mutfakta sıza kalıyordum yani acıdan, ağlamaktan, üzülmekten. Gecenin bir yarısı kendimi yerde bulup bir kenarımdan kendi kedime tutup “Hadi, yarın yeni bir gün.” deyip bu elimi bu elimden tutup kaldırıp yatağıma götürürdüm. (K27-43)

3.4.4.3. Duygusal ve Sözel Şiddet

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması duygusal boyut kategorisinde duygusal ve sözel şiddet incelendiğinde bazı katılımcıların boşanma sonrasında eski eşleri tarafından iftira ve hakarete uğradığı, tehdit edildiği, tek taraflı ısrarlı takip ettirildiği, çocuklarla boşanma sonrasında ilgilenmediği, nafaka gibi yasal yükümlülükleri yerine getirmediği görülmektedir. Az sayıda katılımcı, boşanılan eş tarafından çocuklarının bir duygusal şiddet aracı olarak kullanıldığını belirtmişlerdir.

Arayıp, sormadı. Yirmi yıl boyunca arayıp, sormadı. Anca ne oldu? İşte veriyor bir kişiye numaramı. Beni rahatsız ettiriyor. Adam da böyle çirkin çirkin, pis pis şeyler. İşte beni arayacaksın. Bana şunu yapacaksın, bunu yapacaksın. Evini biliyorum. Evin şu adreste, gece geleceğim falan. Ben çok korktum. Yalnız yaşıyorum ve çok korktum. Hadi kapıyı açmazsın. Adam kapının önünde bağırsa millet bana ne der? (K13-49)

Çocuğu haftada iki kere baba görebilir, işte şu şu tarihler alabilir diye karar alınıyor ya, o zaman daha ben çocuğu emzirdiğim halde sırf beni üzme, yıpratmak için geliyolardı çocuğu almaya her hafta. Çocuğu alıyolardı o saat dilimi içinde götürüp getiriyolardı... Yani, aslında çocuk değildi niyetleri. Beni yıpratmak için, intikam duygusu yani. Ben ayrıldım diye, bana intikam duygusu beslediler. (K06-63)

Bu arada çocuklarını bir yıldır hiç görmedi, aramadı, şey yapmadı. İki yıl süreyle hiçbir şekilde nafaka ödemedi, tedbir nafakalarını. Bütün yıldırma politikalarını uyguladı. Çocuklarının yaşadığı evin, ben düzenli olarak elektrik, su, telefon faturalarımı ödediğim halde abonelikler onun adına açıldığı için internet, telefon, elektrik, doğalgaz, su aklınıza gelebilecek tüm şey... Abonelikleri iptal ettirmiş. Ve çocuğumun doğum gününde, tam da doğum gününde kapıya elemanlar geldi. Elektriği, suyu kapatmak üzere. Ben de durumu kendilerine şey yaptım. Kızım ağlayarak “Amca nolur.” dedi “bugün benim doğum günüm. Nolur... Bugün kesmeyin.” falan amcacım dedi. Adam ağlayarak gitti zaten. (K22-47)

3.4.4.4. Ruh Sağlığı: Bu yükü artık kaldıramıyorum

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması duyuşsal boyut kategorisinde ruh sağlığı incelendiğinde genellikle boşanma öncesinde depresyon yaşayan katılımcıların boşanma sonrasında da depresyon yaşadığı bunun yanı sıra bazı katılımcıların kaygı ve anksiyete yaşadığı görülmektedir. Bazı katılımcıların intihar teşebbüsünde bulunduğu belirlenmiştir. Katılımcıların genellikle psikiyatri uzmanlarından ve psikologlardan psikolojik destek aldığı görülmektedir.

Çizelge 3.8’de görüldüğü üzere boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvurulmuş zihinsel engelli çocuğu olan annelerin 16’sının psikiyatrik sorunlar yaşadığı, psikiyatrik sorun yaşayan annelerin 3’ünün profesyonel destek almadığı, 13’ünün profesyonel destek aldığı görülmektedir. 14 katılımcının psikiyatrik sorun yaşamadığı görülmektedir.

Katılımcılar hem zihinsel engelli çocuğun tanı alma süreciyle hem de boşanmayla birlikte yaşadıkları deneyimlerle psikolojik sorunlar yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu süreçte uzun süren evliliğin sonlandırılması, zihinsel engelli çocuğun tanı ve tedavi süreci, boşanmayla birlikte sosyal çevrenin ve fiziksel çevrenin değişmiş olması, yalnızlık, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygılar, çocuğun bakım yükü, yakınların kaybı, ekonomik sorunların yaşanması gibi faktörler ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Zihinsel engelli bir çocuğun gelişim sürecinde kendilerini daha güçlü olmak zorunda hissettiklerini bunun için mücadele ettiklerini, profesyonel desteğe başvurdıklarını belirtmişlerdir. Profesyonel destek olarak psikiyatristlerden ve psikologlardan yardım aldıkları bu süreçte ilaç kullandıkları görülmektedir. Bunun yanı sıra tinsel olarak kader ve teslimiyet anlayışıyla bir baş etme stratejisi geliştiren katılımcılar bulunmaktadır. Boşanmanın yasal olarak gerçekleşmiş olması, zihinsel engelli çocuğun eğitim süreçlerinin iyileştirilmesi ve sosyal çevrenin desteği bu süreçte katılımcıları güçlendiren etkenlerdir.

Psikolojik sıkıntılar da çok yaşadım, inançlar da hani, ayrılma süreçlerinde. Çünkü hem yeni ayrılmışım hem çocuğumun engelli olduğunu öğrendim. Baya psikolojik sıkıntılardı. Bir iki sene falan ben psikolojik tedavi gördüm. İllaki sorguladım. O zamanlar sorguluyordum. Şimdi sorguluyor muyum? Sorgulamıyorum. Çünkü bir engelli çocuk büyütüyorum. Vardır Allah'ın bir bildiği diyorum. Yani, o yüzden hani gücümü, kuvvetimi de ondan aldım. O yüzden hani hiç, ilk zamanlar sorguluyordum ama şimdi sorgulamıyorum artık... Okula falan başladık işte. Hani onu bir yola koydum. Öbür türlü hani, davalarım sonuçlandı, bitti. Tamamen kapandı. Ondan sonra tabi, ben de kendi yoluma bakmaya başladım. Daha rahatladım, yani. Ondan sonra düzeldim zaten. (K03-38)

Çizelge 3.8. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Psikiyatrik Sorunları ve İntihar Girişimi

Katılımcı	Psikiyatrik Sorunlar	İntihar Girişimi
K01-47	Yok	Yok
K02-50	Var, profesyonel destek almış.	Yok
K03-38	Var	Yok
K04-54	Var, profesyonel destek almış.	Yok
K05-39	Yok	Yok
K06-63	Var, profesyonel destek almış.	Yok
K07-41	Var, profesyonel destek almış.	Var, ilaç içmiş
K08-50	Var, profesyonel destek almış.	Var, ilaç içmiş
K09-54	Yok	Yok
K10-69	Yok	Yok
K11-50	Yok	Yok
K12-46	Yok	Yok
K13-49	Yok	Yok
K14-49	Yok	Yok
K15-49	Yok	Yok
K16-41	Var, profesyonel destek almış	Var
K17-45	Var, profesyonel destek almış	Yok
K18-46	Yok	Yok
K19-42	Var, profesyonel destek almış	Yok
K20-39	Yok	Yok
K21-40	Var, destek almamış	Yok
K22-47	Var, profesyonel destek almış	Yok
K23-42	Var, destek almamış	Yok
K24-47	Var, profesyonel destek almış	Var, ilaç içmiş
K25-45	Yok	Yok
K26-49	Yok	Yok
K27-43	Var, profesyonel destek almış	Yok
K28-45	Var, profesyonel destek almış	Var
K29-56	Var, profesyonel destek almış	Yok
K30-51	Yok	Yok

Psikolojik olarak antidepresan kullanıyorum. Haliyle, kızımdan dolayı biraz işte sinir sistemimiz biraz bozuk olduğu için... Kullandım da hani, öyle çok sabit hani belirgin, belli aralıklarla kullandım ama yani, gerçek anlamda 15 senedir kullanıyorum... Ben tabi ilk ayrıldığımda çok büyük bir travma geçirdim. İnsan tabi ki 22 yıl bir evlilik, alışık olduğu bir semt, ortam, çevre hepsinden ayrılmış oldum.

Apayrı bir çevreye geldim. Baya bir travma geçirdim. Yani, o kadar kötü oldum ki baya bir kendimi toparlamam çok zor oldu. Kendimi çok yalnız hissettim. Arkadaşlarımdan uzak kaldım. Komşularımdan ayrı kaldım. Çevrem, tanıdığım, bildiğim ortamdan ayrı kaldım. (K04-54)

Az sayıda katılımcı bu süreçte “depresyon” yaşadığını belirtmiştir. Zihinsel engelli çocuğun aldığı tanı, aileden birinin kaybı, sosyal çevrenin ve ailenin boşanmayla ve boşanma sonrası yaşantılarla ilgili tepkileri, aile baskısı, ekonomik sorunlar ve bazı durumlarda bu faktörlerden birden fazla faktörün bir arada bulunması depresyonun temelinde yer almaktadır.

Ben hani annemin yanına geldim. Annemin yanına geldikten sonra da çok büyük psikolojik sorunlar yaşadım. Benim annem çok katı bir insandı. Anlayışsız bir insandı. Ben şimdi, üç çocuğumla ayrılmış, boşanmış, gelmiş bir kadınum. Mesela, bir kalkıcam bir yürüşe gidicem de mi? Mesela, akşam komşuları var annemin. Benim de yaşlarda komşuları vardı. Çağırırlar. Hani, gel. Birlikte yürüyelim. Vay efendim, sen nereye gidiyorsun? Veya çarşıya gidiyorum alışverişe. Gitmiceksin ki veya çabuk gelceksin. Hiçbir yere gitmemi istemezdi. Yani, annem öyle baskıcıydı. Genç kızlığımda da öyle baskı yapardı... O yüzden psikolojim de çok bozuktu. Annemden gördüğüm baskı, kızımın yarattığı baskı, ekonomik şeyin baskısı tabi ki üç çocuk okutuyorum. Delikanlı bir çocuk yetiştiriyorum. Ondan sonra engelli bir kızım var. Hayatım çok zor. Yani, tabi bunların etkisiyle ben mecbur antidepresan kullanmaya başladım. (K04-54)

Eninde sonunda bir doktora gitmiştim. Doktor açık açık şey demişti hani babamın yanında kızınız ağır depresyonda desteğe ihtiyacı var demiş. Ben de doktora ilaç verin sabah işe gidicem demiştim. (K27-43)

Az sayıda katılımcı da kaygı ve anksiyete yaşadığını ve bu durumun ruh sağlığını olumsuz etkilendiğini bildirmiştir. Yalnızlık, sosyal çevre desteğinin olmaması, geleceğe ilişkin endişeler, kendisi vefat ettikten sonra zihinsel engelli

çocuğuna ne olacağına ilişkin endişeler ve ekonomik sorunlar kaygı düzeyini artırmaktadır.

Her gün anksiyete ve sinir yaşıyordum. (K16-41)

Burda hiç kimseyi tanıımıyordum, hiçbir yeri tanıımıyordum. Yalnızdım. Tanışacak hiç kimsem yoktu. O senesinde çok bunalıma girmiştım ben. Yani hiçbir zaman psikiyatriste gitmeyi ihtiyaç duymadım ama o anda gitmek istedim. Yani belki sakinleştirir hani, okuldaki arkadaşlar hani velilerin dediği üzerine gittim ben. Orda da doktor ilaç yazdı, kaygı bozukluğu dedi. 2 çocuğumla bir de engelli olduğu için onları çok düşünüyordum. Burda yalnızdım. Maddi yönden çok kötü durumdaydım... Ondan sonra doktor dedi "Kaygı bozukluğu." dedi. İlaç yazdı. Ben o ilacı 2 gün kullandım baktım ki yok, o ilaç beni uyutuyo. Tüm sanki beynimi donduruyo, hiçbir şey düşünemiyorum artık. Yani tüm gün uyumak istiyorum. İlacı bıraktım. Yeniden hani önceki gibi internetten bişiler araştırmaya, dinlemeye, sakinleşmeye onlara baktım yani. (K21-40)

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması duyuşsal boyut kategorisinde ruh sağlığı incelendiğinde boşanma sonrasında dikkat çeken konulardan biri de intihardır. Çizelge 3.8'de görüldüğü üzere boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvurulmuş zihinsel engelli çocuğu olan annelerin 5'i intihar girişiminde bulunmuştur. 3 katılımcının intihara ilişkin görüşleri olmakla birlikte dini gerekçelerle ve zihinsel engelli çocuğunu düşünerek intihar etmemiştir. 22'sinin hiç intihar girişimi olmamıştır. İntihar girişimi olan katılımcıların hepsinin psikiyatrik sorunlar yaşadığı ve profesyonel destek aldığı görülmektedir.

Bazı katılımcılar Allah inancı nedeniyle intihar edemediğini, engelli bir çocukla birlikte yaşamının zorluğunu dile getirerek kendilerini yetersiz hissettiklerini belirtmişlerdir.

İlk dönemler o kadar zorluydu ki. Yaşasa ben bu çocukla napıcam? Sürekli ağlıyordu durmak bilmiyor ve hani kızımın çığlıklarından bile kulaklarımın zarar gördüğünü düşünüyorum. Keşke hani göremem belki ama evrende bir oluşum, bir yıldız tut o hale dönüşme imkanım olsa yani öyle bir şansım olsa ben geriye dönsem duygusu çok hakimdi ben de. Çünkü, şey, intihar falan Allah'a inancından dolayı yapamıyorsun, isyan edemiyorsun. Şeydi hatta ilk dönemlerinde teşhis konmadan önce ben bu iki çocuk anneliğini beceremiyorum, benden olmuyor duygusu hakimdi. (K26-49)

Hiçbir şey yapmak istemiyordum. Hani çocuklar olmasa kendim olsam hani ekmek, su yemeden ölüm gelsin onu isterdim. Hani kendim de yapamazdım. Günah diye kendi kendime al beni Allah'ım. (K01-47)

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması duyuşsal boyut kategorisinde ruh sağlığı incelendiğinde boşanma sonrasında dikkat çeken konulardan biri de “profesyonel desteğe başvurma” durumlarıdır. Çizelge 3.8’de görüldüğü üzere boşanma yaşantıları ile ilgili görüşlerine başvurulmuş zihinsel engelli çocuğu olan annelerin 16’sının psikiyatrik sorunlar yaşadığı, psikiyatrik sorun yaşayan annelerin 3’ünün profesyonel destek almadığı, 13’ünün profesyonel destek aldığı görülmektedir.

Profesyonel desteğe başvurmayan katılımcılar alacakları desteğin hayatlarında bir şey değiştirmeyeceğini düşündükleri, profesyonel bir destek için görüşmeye vakit bulamadıkları, kendilerini ihmal ettikleri için destek mekanizmasına başvurmadıklarını belirtmişlerdir. Bazı katılımcılar ise destek almadıklarını fakat destek almalarının kendilerine iyi gelebileceğini, işlevsel olabileceğini belirtmişlerdir.

Bir şey değişmeyecek ki benim yaşantım değişmediği sürece bana psikolojik sizin şu an bana konuştuğunuz gibi psikiyatrist ya da psikolog da bunu yapacak başka bir şey yapmayacak ki. Benim hayatımı değiştirecek bir şey olmadığı sürece benim psikolojik destek almamın hiç anlamı yok. Sizce var mı? Bence yok. (K14-49)

Hiç hiç görüşmedim hocam. Aslında görüşsem çok çok iyi olur belki de. Hani bir türlü vaktim olmadı. Hep çalışmakla günüm geçti. Kendime diyorum ya hocam bir zamanım olmadı. Hep arka plana attım kendimi ben. Çalışmakla geçti benim günüm. Hani çocukları gönderiyim de ben de şu işi tutuyum, bu işi yapıyorum çocuklar gelene kadar diye bi şeyindeydim ama diyorum ya kendimi hep arka plana attım. Keşke de atmasaydım. Çocuklarımı da ihmal etmeseydim kendimi de ihmal etmeseydim. (K23-42)

Çünkü hani bana söyledikleri zaten benim bildiğim ama yapamadığım şeyler. Bana diyor ki hani sosyal hayatınız olması gerekli, kendinize zaman ayırmanız gerekli. Bunları zaten ben de biliyorum ama onları yapacak ortam yok. Hani dışardan akıl vermesi kolay da. O bana saçma geldi. O yüzden bende dedim bi daha psikoloğa gitme, zamanını bir de oralardan harcama. Benim için zaman önemli. Bir daha da dedim gitmeyeyim. (K06-63)

Boşanma sonrasında katılımcıların profesyonel olarak psikiyatristten ve psikologdan destek aldıkları fakat bir sosyal hizmet uzmanından ve aile danışmanından destek almadıkları görülmektedir. Bazı katılımcılar zihinsel engelli çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde çalışan psikologlardan destek aldıklarını belirtmişlerdir. Psikiyatrik destek kapsamında doktor tarafından yazılan reçetenin genellikle katılımcılar tarafından düzenli devam etmediğini bazı katılımcılar belirtmiştir. Reçeteye yazılan ilaç tedavisinin katılımcıların kendi görüş ve istekleri doğrultusunda bazen durdurulduğu ve tedaviye devam edilmediği bazen aksatıldığı ve düzensiz kullanıldığı görülmektedir.

Ben zaten her sene psikiyatriye gidiyorum. Diyorum “Ben kendimi biliyorum. Bu yükü aşamıyorum.” Bunu biliyorum, insan kendini bilir. Ben öyle düşünüyorum yani. “Bu yükü artık kaldıramıyorum.” diyorum. Ondan sonra gidiyorum bir ay yatıyorum sonra sağlam bir şekilde kalkıyorum hastaneden. (K07-41)

Daha sonra gittim tabii ki, psikiyatra gittim, ilaç kullandım. Çok yıllarca ilaç kullandım. Onda dedim yani “Bu ilaç beni tamamen dünyadan koparıyor.” Yani

üzülsem üzüntümü yaşayamıyorum, sevinsem mutluluğumu yaşayamıyorum. Artık dedim “Ben ilacı bırakmak istiyorum. (K24-47)

Katılımcıların psikolojik destek aldıkları görülmektedir. Psikolojik destek genellikle zihinsel engelli çocuğun öğrenim gördüğü okuldaki psikolojik danışmanlık ve rehberlik servisinden, belediyelerin sunduğu psikolojik destek hizmetlerinden ya da özel eğitim ve rehabilitasyon merkezindeki psikolog tarafından sağlanmaktadır. Çocuğun gelişimine, boşanma sürecine, ilişkin danışmanlık hizmeti alınmıştır.

Psikolojik destek sadece dediğim gibi boşanma durumunda hani özel bir para veriyim gidiyim alıyım diye düşünmedim. Sadece okulda gidip gelirken oranın psikoloğuyla sadece şöyle bir sohbet ettik. Hem çocuğun gelişimiyle ilgili görüşmelerimiz devam ediyordu hem de ben bu süreçte ne yapabilirim işte yapabilir miyim gibi o konuda görüşmüştüm. (K14-49)

Özel eğitimdeki psikologlarla çok sık görüştük. Öyle. Zaten şeydi; bizim psikologla bütündür hala mesela, haftaya gideceğiz. Mesela bizim bütün görüşmelerimiz var oğlumla her ay. Mutlaka gidiyoruz biz psikoloğa. On yaşından beri aynı doktora gidiyoruz. Önce oğlumla konuşuyor sonra benimle konuşuyor. Sonra beraber konuşuyoruz. İşte hep beraber. (K17-45)

Özel eğitime gelip, gidiyorduk ya bunaldığım zaman oradaki psikiyatri ve psikologla görüşebiliyordum. Yani, destek aldığım hepsi buydu. (K15-49)

3.4.5. Tinsel Boyut

Katılımcıların Boşanma Sonrası Yaşantıları temasının beşinci kategorisi olan tinsel boyutta ifade edilen kodlar olumsuz dini başa çıkma, olumlu dini başa çıkma, güç ve gücün anlamı, hayatın anlamını sorgulamak, doğayla temastır.

3.4.5.1. Olumsuz Dini Başa Çıkma: *Yaradana bir dönem küsmüş oldum*

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında, tinsel boyut kategorisinde olumsuz dini başa çıkmayla ilgili kodda ön plana çıkan alt kodlar isyan ile ilgilidir. Çok az sayıda katılımcı boşanma sonrasında hem zihinsel engelli çocukla hem de boşanmayla ilgili yaşadıkları deneyimlerin “neden kendisinin başına geldiğini” sorgulamakta, aldığı kararların yanlışlığıyla ilgili pişmanlık yaşamakta, kendini farklı insanlarla kıyaslamakta ve bununla ilgili olarak bir dönem “isyan” ettiğini belirtmektedir. İsyani ettiği için sonra pişmanlık duyduğunu belirten katılımcılar vardır.

Benim görevim sadece kızıma bakmak mıymış acaba diyorum. Bunu düşündükçe bazen isyan edesim geliyor ama sonra diyorum ki hiçbir anlamı yok. Çocuğum bu, bir şekilde kaderim bu ya bilmiyorum. (K14-49)

Yaradana bir dönem küsmüş oldum. Neden diye sorguladığım dönemler çok fazla oldu. Kızım ile ilgili değil asla, kendimle alakalı. Daha sonrasında aldığım kararlar doğrultusunda ilerleyen bir döngü olduğuna en sonunda idrak ederek... Sonrasında benim aldığım kararların buna sebep olduğuna kanaat getirip aslında küsmemem gerektiğini anladım... Kızımdan dolayı ben asla isyan etmedim. Hayır, asla. O tamamen kendimle ilgili oldu. Kızım ile ilgili asla olamaz... Sonuç itibariyle ben neden ben kısmını kendimle alakalı. “Neden ben böyle bir hayatı yaşadım.” şeklinde düşündüm. (K18-46)

O dönemler eve gelince canım sıkılırdı. Belki isyan ederdim Allah affetsin. Derdim ki “Ya benim neyim eksik!” Ben de boylu poslu bi insanım. Etrafımda da hani güzel bi kadın olduğumu her zaman söylerler. “Yani senin neyin eksik! Yani niye böylesin?” diye düşündüğüm zamanlar belki Allah’a isyan etmişimdir farkında olmadan. Ama kızımın hastalığında hastanede yatarken, şimdi etraftaki hastaların da haliyle merak ediyosun onun neyi var, bunun neyi var diye soruyosun. İşte biz nefroloji bölümünde yatıyoruz. Bi çocuğa bakıyosun böbrek nakli ihtimali yok. Hani ölümü bekliyo. Birinin işte yatalak, kalkamıyo. Sonra dedim ki, ya benim dedim

çocuğum, hani bi hasta vardı iç organları günden güne eriyomuş ve artık ölümü bekliyo. “Benim dedim hani çocuğum böyle olsa dünya benim olsa nolacak.” dedim. (ağlıyor) O zaman dedim ki “En büyük sağlık, zenginlik sağlık.” dedim. “Allah’ım beni affet dedim, hani sana isyan ettiysem.” diye. (K25-45)

3.4.5.2. Olumlu Dini Başa Çıkma: Sohbet eder gibi Allah’a derdimi anlatıyorum

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında, tinsel boyut kategorisinde olumlu dini başa çıkmayla ilgili kodda ön plana çıkan alt kodlar şükür, dua, imtihan, sabır, kadere razı olmak / teslimiyet, inanç ile ilgilidir.

Bazı katılımcıların zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmakla ve boşanmayla ilgili deneyimlerinde “imtihan” edildiğini düşündüğü ve buna karşı “sabırla” “şükürle” “duayla” karşılık verdikleri görülmektedir. Bazı katılımcılar kendilerini “seçilmiş bir kişi” ve çocuklarını bir “emanet” olarak nitelemektedirler. Başına gelen bu durumu kişiselleştirmeyen, bu süreçte elinden gelen çabayı ortaya koyarak “tevekkül” ettiğini düşünen katılımcılar bu süreçte tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmektedir.

Bu dünyada herkesin bi sınavı olduğunu öğrendik. Yani dertsiz kul yok, herkesin bi derdi var. Benim derdim bana ağırdır ama sizin derdiniz de size ağırdır. O yüzden herkesin bi sınavı olduğunu, bu yaşadığım şeylerin dünyadaki sınavım olduğuna inanmaya başladım ve öyle görüyorum. (K25-45)

Ben Allah’ın sevdiği kuluyum Allah beni imtihan ediyο dedim. Bu bir sınavdır geçicek derdim hep öyle dua ederdim ben. Çevremdekilerde derdi sen Allah’ın sevgili kulusun ki rabbim seni ne güzel imtihan ediyο diyo bak evladınla seni imtihan ediyο sen... onların bu sözleri beni çok güçlendiriyodu. Gerçekten öyleydi ben hep Allah’a sığındım. Allah’ım dedim ben senin sevdiğin kulunum imtihan ediyosun beni ben bu sınavı geçicem derdim hep böyle. (K28-45)

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarına ilişkin paylaşımlarında genellikle “şükür” vurgusu dikkat çekmektedir. Katılımcılar maddi açıdan insanlara muhtaç olmadıkları, çocuğunun özel gereksinimlerinin ve sağlık durumunun diğer çocuklara göre daha iyi durumda olduğu, çocuğu tanı aldıktan sonra kendisini geliştirdiği ve bu sürecin kendisine katkıda bulunduğu, kendi sağlık durumu iyi olduğu, boşanma süreciyle birlikte eski eşinden ayrıldığı için şükrettiği görülmektedir.

Çocuğum o zamanlardan çok çok iyi benim oğlum. Allah’a şükürler olsun binlerce. O kadar iyi ki, dediğimi anlıyor, biliyor... Hiçbir zaman sızlanmadım. “Benim niye çocuğum böyle oldu?”, demedim. Ben hep şöyle şükrettim; Oğlum iyi ki olmuş. Çünkü çok farklı arkadaşlarım, dostluklarım oldu. Ben, en azından benim gibi olan annelere yardım etmeye, bilmeyen annelere yardım etmeye çalıştım. Mesela, çocuğunu okula göndermeyen annelere yol gösterdim... Yenilmedim, yani. Allah’ıma şükürler. (K10-69)

Şimdi bile seviniyorum, inanamıyorum her gün şükrediyorum, her gün Allah’a dua ediyorum, hani bizi cehenneme atıp da Allah’ım hani bizi böyle çocuğumla çoluğumla sapasağlam çıkartmasına (boşanma) çok sevindim yavrum ben. (K01-47)

Bazı katılımcılar çocuğunun özel gereksinimlerini karşılamak ve ona ilgi göstermek için kendisini “seçilmiş” ve “özel” bir kişi olarak görmektedir. Yaşanılan iyi ve kötü olayların öğretici bir süreç olduğunu ve bu süreçte yeni şeyler öğrendiklerini, maneviyatlarını güçlendirdiğini belirtmişlerdir.

Ben seçilmiş bi anneyim Rabbim bana meleğini emanet etti. Allah’ın sevgili kuluyum. Beni çok zor şeylerle imtihan etti, hepsinden önemlisi evlat. Hem kaybettim hem yanımdaki meleğim var. Büyük oğlum bana hep diyo, “Sen çok şanslısın anne.” diyo, abisinin mezarında ağladığımda. “Dünyada da ahirette de bir meleğin var. Allah’ın sevdiği kulusun.” Hani ben de hep o gözle görüyorum, ben Allah’ın sevdiği kuluyum! Şükür Rabbime. Beni bunlarla imtihan etti, kazanan ben olucam inşallah diyorum Allah’ın izniyle. Maneviyatımı güçlendirdi çünkü oğlum bana çok artılar kattı. İlkokul mezunu, evden dışarı çıkmamış, evin tek kızı, tek bildiği yemek yapmak,

temizlik yapmak olan biriydim. Ama oğlumdan sonra sosyal çevrem de gelişti, bilgim de gelişti. (K19-42)

Allah inancım sonsuzdur benim. Yani ne geliyorsa başımıza iyi veya kötü onun bize öğrettiği bir şey vardır diye düşünürüm. İyi bir şey geliyorsa da onun vardır bir nedeni kötü bir şey de geliyorsa. Mesela benim oğlum sağlıklı engelli kızım var. Bunu bana Rabbim layık görmüş vermiş... İnsanların şöyle bir şey uzaktan bakarken bile dayanamayacam dediği bir şeye siz şükrediyorsunuz. Bunu benim yapım yani herkese bir örnek. Ama bunu gerçek hayatlarında ne kadar uyguluyorlar. İnsan yaşadığı zaman bazı şeylerin hani maneviyatınız daha da güçleniyor. Kızımın diyorum ya sevgisinin dünyada hiçbir karşılığı yok. Hiçbir ölçütü yok yani. Kızımın o yüzünün tebessümünün karşılığı nasıl diyim ya yok yani böyle bir şey yok yani cenneti yaşıyor size o kadar diyebilirim. Tabi onu ben benimsedim, özümstedim. Dedim ki Rabbimin sağlıklı verdiğine de şükürler olsun, kızıma da şükürler olsun yani nasıl diyim başında da söyledim kızım sağlıklı olsa bu kadar sever miydim? (K30-51)

Katılımcıların tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmek istedikleri için, boşanma sürecini sağlıklı bir şekilde geçirmek istedikleri için, boşandıktan sonra da eşleriyle bir daha karşılaşmamak ve muhatap olmamak için, çocuklarıyla olan ilişkilerinin iyi olması için dua ettikleri görülmektedir.

Secdeye kapanıp ağladığım zamanlar oldu. Ve Rabbime şöyle bir şeye yalvardım, eğer bu kişi benim hayatımda, gerçekten, zaten bitik bi durumdayım, olduğum durumdan ben ve evlatlarımı beter bi duruma getirecekse benim kalbimden alması için dua ettim. Ve emin olun nasıl bir bi şey, ipliği kesersiniz de kopar artık tutamazsınız ya... Ve ben Rabbimden bunu objektif olarak istedim. Kibir, kindar işte nefret duygusuyla istemedim. Yani bu şekilde istedim. Rabbim de bana bunu nasip etti. Şükrediyorum, gerçekten şükrediyorum. Eğer bunu nasip etmese ben hala o...bilmiyorum onun bu yaptığı psikolojinin kölesi mi olucam diyim veya kendimi kullandırıcam mı diyim bilemedim ne... Ama böyle oldu. Ben de bunu hissettim, dua ettim. (K20-39)

Sadece şunu yapıyorum; daha önce bunu yapmazdım. Bazen evin içinde o kadar sıkılıyorum ki diyorum acaba “Ben kafayı mı yedim?” Oturuyorum normal sohbet eder gibi Allah’a derdimi anlatıyorum. Sıkıntılarımı anlatıyorum. (K24-47)

Katılımcıların yaşadıkları süreci bir imtihan olarak görmesi ve sabır göstermesi ve “takdir-i ilahi” olarak görüp teslimiyet göstermesi dikkat çekmektedir. İnancıları kendilerini güçlü hissetmelerini sağlamakta ve başa çıkma kapasitelerini artırmaktadır. Bir katılımcı (K27-43) zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın bir ceza ya da imtihan aracı olmadığını vurgulamaktadır.

Her şey bizim planladığımız gibi olmuyor. Şu an Rabbim ne takdir ettiyse o olacak ben elimden geldiğince şu an sabrediyorum. (K14-49)

Bazı durumlarda aşırı sabırsızdım ben. Kızım bana sabrı öğretti. Kızımdan en büyük aldığım ders sabır oldu. Çünkü çok hareketli, çok aktif, çok da sabırsız bir insandım ben. Kızımdan ben gerçekten sabrı öğrendim ve ben bu sabrın bende oluşabileceğine inanamadım. Yani şöyle bakıyorum, gerçekten hala inanamıyorum. Kızım bana sabrı öğretti. (K20-39)

Ben şunu gördüm, şuna inanıyorum; gerçekten derdi veren Allah dermanını da veriyormuş. Şöyle söylüyim; Allah bana gerçekten, Yaradan çok büyük bir sabır ihsan etmiş. Ben, o sabra istinaden o şeye istinaden gerçekten çok güçlü, dimdik ayakta duruyorum, şey yapıyorum. Ve üstesinden birçok zorluğun, birçok zorluğun üstesinde geliyorum. Ve seçilmiş kişi olduğumu düşünüyorum. Herhalde dedi ki “Bunu gerçekten sen kaldırabilirsin! Sen şey yapabilirsin. Bu çocukları sen şey yapabilirsin ancak, toparlayabilirsin. O yüzden ben sana bunu veriyorum” Ben bu şekilde düşünüyorum. Bu şekilde inanıyorum ve gerçekten de onların bir şeyinin olduğunu düşünüyorum, bereketinin. Allah’ın onlara en hani tünelde ışık olmadığı anda bir şey açtığını düşünüyorum, onlar sayesinde. Onların masumiyetleri, onların şeyleri doğrultusunda onları korumak adına, korumak amaçlı bizim yolumuzu açtığını düşünüyorum. (K22-47)

3.4.5.3. Güç ve Gücün Anlamı: *Güçlü olmak zorundasın. Sallansan da sarsılsan da senin düşme lüksün yok*

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında, tinsel boyut kategorisinde güç ve gücün anlamıyla ilgili kodda boşanma sonrası ortaya çıkan farkındalıkların “güçlenme” ve “güçlü olma” ile ilgili olduğu görülmektedir. Dernek faaliyetlerine katılmak, sosyal çevre edinmek ve dayanışma içerisinde olmak, çocuğunun engelli olma durumunu ve özel gereksinimlerini kabul etmek ve farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. Katılımcıların yapabilirliklerinin, başetme ve sorun çözme kapasitesinin artmış olması kendilerini değerli hissettirmektedir.

Ben, kendim çok değerliyim. Çünkü gerçekten değersiz biri değerliyim. Çünkü her şeyi kendim yaparım. Kendim ederim. Kendim çözerim bir sorun olduğu zaman. Hiçbir şeyi kimseden destek almadan yaptım... O derneklerde çalışmam, oradaki arkadaşları tanımam beni çok güçlendirdi. Hani, insanın çevresindeki arkadaşlar da çok önemliymiş. Onu çok iyi anladım. Çünkü hepsi çok değerli arkadaşlar. (K10-69)

Bir de sanırım Allah'tan gelen bir şey vardı. Çok fazla güçlüyümdür. Fazla iradeliyimdir. Herhalde onunla ilgili. Hiçbir destek almadım. (K18-46)

Kızım bir varoluş amacı, beni ayakta tutan şey benim için... (K16-41)

Katılımcılar çocuklarına bakım veren rolünde oldukları ve bunun sürekli olduğunu bildikleri için kendilerini güçlü hissetmenin yanında “güçlü olmak zorunda” hissetmektedirler. Bu durum katılımcılar üzerinde gizli bir baskı oluşturmaktadır.

Güçlü olmak zorundasın. Sallansan da sarsılsan da senin düşme lüksün yok. Senin hasta olma lüksün yok. Hayat devam ediyor. Çocuğunu bir yerlere getirme çabasıdasın... Oturup ağlamak kadarı değiştirmiyor. Çocuğunun engelli olduğunu

kabul edip yola devam etmek lazım. Çareler aramak lazım. Ben, bunu diyorum. (K13-49)

Ben işten eve evden işe gidiyorum ama hani geliyorum çocuğu uyutup hemen kaçıp gidiyorum böyle falan. En sonda bir gün o psikiyatrist masanın köşesine oturdu bir gün şey dedi... Bak dedi sen güçlü olmak zorunda olduğun için devam ediyorsun dedi. Güçlü olmak zorunda olup devam etmek güçlü olmak anlamına gelmiyor, şu anda güçsüzsün sen bunu kabul edemiyorsun dedi. Haklı olarak yaşam mekanizman direnç gösteriyor hani ayakta durmak için ama şu an yani kendine güvenin, birçok şeyin zedelenmiş demişti. (K27-43)

Bazı katılımcılar çocuklarının iyi olması için kendilerinin iyi olması gerektiğini düşündüklerini, güçsüzlüklerini başka insanların görmesini istemediklerini belirtmektedirler. Bu durum güçlü olmak zorunda hissetmenin ve güçlü olma isteğinin temelini oluşturmaktadır.

Ben kendim iyi olmam lazım, ben iyi olursam çocuklarım iyi olacaklar. (K05-39)

İnsanların güçsüzlüğümü görmesini asla istemem, çaresizliğimi görmesini asla istemem. (K08-50)

3.4.5.4. Hayatın Anlamını Sorgulamak: *Bir ömür boşa gitmiş. Niye boşa gitmiş... Hiçbir anlamı yok*

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında, tinsel boyut kategorisinde hayatın anlamını sorgulamakla ilgili kodda boşandıktan sonra evli kalınan sürenin “boşa geçtiği” ve “zaman kaybı” olduğu düşünülmektedir. Bazı katılımcılar evli kalınan süreyi uzatmak için gösterdikleri çabanın ve verilen emeğin boşa gitmesiyle birlikte “hayatın anlamsızlaştığını” belirtmektedir.

Yıprandığını hissediyor insan. Boşa geçmiş mesela işte kaç sene geçti? Yirmi sene. Yirmi dört yaşındaydım. Mesela, bir ömür boşa gitmiş. Niye boşa gitmiş? Hani, neye gitti bu kadar zaman? Hiçbir anlamı yok. Boşa gitmiş yani her şey... Yani, bir de şeydir, imkanlar hep küçülerek gelir. Bir imkanı hani, eline geçen bir fırsatı değerlendirmezsen o bir daha eline geçmiyormuş. Geç gelen fırsat hep küçülerek geliyormuş. Bunu anladım. Hiçbir zaman kaçırılan bir fırsat daha büyük olarak gelmiyor. Onu değerlendirdin değerlendirdin. Değerlendiremedin yok bir daha, gitti o. (K17-45)

Keşke hani göremem belki ama evrende bir oluşum, bir yıldız tut o hale dönüşme imkanım olsa yani öyle bir şansım olsa ben geriye dönsem duygusu çok hakimdi ben de. Çünkü şey intihar falan Allah'a inancından dolayı yapamıyorsun, isyan edemiyorsun. (K26-49)

Bir katılımcı ise, zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın bir “ceza” ya da “imtihan” aracı olmadığını bildiğini fakat böyle bir şeyin “neden kendi başına geldiğini” sürekli sorguladığını vurgulamaktadır.

Hiçbir çocuğun hakkını yemedim. Şükür vicdanım çok rahat. Yani hani bunun ceza imtihanı olduğunu düşünmüyorum. Bir gün bir tane 16 yaşında otizmli bir çocuğum vardı hiperaktivitesi de olan falan tek başıma baş edemiyordum. Yardımcı istedim bir öğretmenle birlikte alıyorduk. Oğlumun tanısı da vardı o sırada. Diğer öğretmen arkadaş çocuk da çok zor bir çocuktü. Bir gün ona şey dedi “Anlamıyorum naptıysa artık.” dedi şöyle sertçe döndüm baktım ona bu bir ceza değil bunu biliyorum. Onun sürecinde neden ben diye bir süreçmiş olduğunu öğrendim. Çünkü akşamına neden ben diyorum niye olmayacaksın. Ayşe’de Ali’de nasıl oluyorsa sende de olacak. Niye olmayacak diyodum ertesi gün tekrar neden ben. Bu bir süreçmiş mecburmuşsun yaşamaya. Ceza ben kime ne yaptım falan düşünüyorsun bunları ama yok yani böyle bir şeyin cevabı yok. Her şey insan için. Öğreniyorsun tabi bunları süreç içinde. (K27-43)

Bazı katılımcılar zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın ve boşanmanın olgunlaştırıcı bir süreç olduğunu, kendilerini bilişsel, sosyal ve tinsel açıdan geliştirdiklerini, güçlü yönlerini keşfettiklerini belirtmişlerdir.

Yani bazı şeyleri anlamam için benim yediğim tokat: Bir; kızımın hastalığı diyim. İki; evlilik hayatım diyim. Öyleydi... Yani olgunlaşmamın ya da bazı şeyleri anlamam için bunları yaşadım. Ama bazen derdim “Allah’ım derdim her şeyi bana mı verdin?” İşte engelli bir çocuk, sorumsuz bi koca, sonra kızım da hastalanınca; diğer çocuğum da hasta... “Her şeyi, bütün dertleri, yükleri bana mı verdin?” diye böyle kendi kendime konuşurdum. Ama daha sonradan da hani duymuşsunuzdur: Allah kimseye taşıyamayacağı yük vermezmiş ya. Yani ben bunları yaşayabilirmişim. Yani insanoğlu her şeyi yaşayabilirmiş, katlanabilirmiş. Mesela ablam şey der bana “Ben, senin yaşadıklarını yaşasaydım, kesinlikle ayakta duramazdım.” der bana. Bu sayede keşfettiğim şuydu: Gerçekten istersem, istersem güçlüyüm, yapabilirim, başarabilirim. Gerçekten şu anda hani bi şeyim eksik değil. (K25-45)

3.4.5.5. Doğayla Temas: Burda olmanın bir anlamı var

Katılımcıların boşanma sonrası yaşantılarında, tinsel boyut kategorisinde doğayla temasla ilgili kodda bir katılımcının doğayla temas kurması ve bir yaşam kurgulaması hem kendine hem de tanı alan çocuğuna iyi geldiği görülmektedir. Bir katılımcı (K27-43) çocuğu için tanı aldıktan sonra ailesinin sosyal ve ekonomik desteğini alarak doğayla iç içe, çocuğunun doğada bağımsız hareket edebileceği bir yaşam kurmuş ve bu durumun hem kendisi hem de çocuğu için faydalı bir yöntem olduğunu belirtmiştir.

İşte güvensizlikten kastım çok derin ama doğa çok güzeldi şöyle diyim doğada oğluma şifa olsun diye gidiyordum ama o kuş sesleri bile böyle o yeşil... Hiçbir şey, ağlıyordum hep gizli gizli ağlıyordum. Hep ondan sonra ama kendime şey diyordum: “Bak, yapma burda olmanın bir anlamı var. Bunun için burdasın, kuşların sesini duy, dinle.” Zorla dinletiyordum kendime ikimize de şifa oldu yani. (K27-43)

4. TARTIŞMA

Araştırmanın bu bölümünde zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin yaşantılarının incelenmesi amacıyla annelerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerden elde edilen bulgular ve çıkarımlar konuyla bağlantılı literatür temel alınarak tartışılmıştır.

Nitel desende fenomenolojik yaklaşımla gerçekleştirilen bu araştırmada zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerinin kendi algı ve bakış açılarıyla belirlenmesi; fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarıyla keşfedilmesi amaçlanmıştır. Verilerin analizi sonucunda ulaşılan temalar (1) Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları, (2) Annelerin Boşanma Süreci Yaşantıları, (3) Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları şeklinde belirlenmiştir. Boşanma deneyimlerinin bütüncül bir bakış açısıyla keşfedilebilmesi için her bir tema beş gelişim boyutunda değerlendirilmiştir. Tartışma bölümü bu temalar ve kategoriler bağlamında ele alınmış, araştırmanın amacına, temalara ve kavram haritasına uygun olarak bulguların sunum sırasıyla benzer bir akışta sunulmuştur.

Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantıları

Annelerin boşanma öncesi yaşantıları teması, annelerin evlilik yaşantılarının fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlara odaklanmaktadır.

Fiziksel Boyut

Fiziksel boyut fiziksel sağlığı, fiziksel şiddeti, bakım yükünü, cinsel yaşamı ve fiziksel çevre etkisini kapsamaktadır.

Fiziksel Sağlık: Araştırmaya katılan annelerin genellikle erken yaşta evlendikleri ve erken yaşta çocuk sahibi oldukları, fiziksel gelişimlerinin bu durumdan olumsuz etkilendiği, ekonomik koşulların ve yaşanan ortamın sağlıklı

olmaması nedeniyle sağlık sorunları yaşadıkları görülmektedir. Genç yaşta evlenenlerin boşanma riskleri daha yüksektir (Poortman ve Kalmijn, 2002; Şen, 2013). Yüksel ve Yüksel (2014) erken yaşta gerçekleşen evliliklerin fiziksel sağlığı ve ruh sağlığını olumsuz etkilediğini, bireylerin yoksul ve eğitimsiz kalmasına neden olduğunu belirtmiştir. Yapılan araştırmada da erken yaşta evlenen annelerin fiziksel ve ruhsal sağlığının olumsuz etkilendiği, annelerin yoksul ve eğitimsiz kalmalarında erken evliliklerinin önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Bakım yükünün yol açtığı bel-boyun ağrıları ve uykusuzluk; stresin ve üzüntünün yol açtığı yüz felci gibi sağlık sorunları dikkat çekmektedir. Kalp ritminde düzensizlik, tiroid, romatoid artrit gibi sağlık sorunlarına da rastlanmaktadır. Anneler sağlık hizmetlerine erişimle ilgili yasal ya da maddi açıdan bir sorun yaşamamaktadırlar. Annelerin zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, çocuğun eğitim sürecinin takibi ve günlük rutinlerinin yoğunluğu nedeniyle fiziksel, duygusal ve zihinsel olarak yorgunluk yaşadıkları, uykusuz kaldıkları görülmektedir. Bazı annelerin hamilelik döneminde eşlerinden ilgi görmedikleri ve bu süreçte yalnız kaldıkları, eşin ilgisiz ve sorumsuz davranışlarının sağlık hizmetlerine erişimi ve fiziksel sağlığı olumsuz etkilediği görülmektedir. Kılıç (2009)'ın araştırmasına göre, özellikle fiziksel engelli çocuğu olan ailelerin önemli bir kısmı yorgunluk (%90,3), kol ve boyun ağrıları (%85,1) yaşarken, yarısına yakını bel fıtığı (%47,7), migren (%43,1) yaşamaktadır. Yapılan araştırmayla benzer fiziksel sağlık sorunları dikkat çekmektedir.

Fiziksel Şiddet: Annelerin önemli bir kısmı boşanma öncesinde eşi tarafından fiziksel şiddete maruz kalmışlardır. Fiziksel şiddet uygularken eşin evde bulunan eşyalara zarar verdiği ve çocukların bu durumdan olumsuz etkilendiği görülmektedir. Türkiye’de erken yaşta evlendirilmiş kız çocuklarının %14.6’sı fiziksel şiddete, %27’si duygusal şiddete maruz kalmaktadır (Soylu ve Ayaz, 2013). Fiziksel şiddet kadınların ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Psikiyatri kliniğine başvuran kadınların %62’si evliliğinde en az bir kez şiddet görmüştür. Fiziksel şiddete maruz kalan kadınların %73.9’u depresyon, %6.5’i kaygı bozukluğu yaşamaktadır (Vahip ve Doğanavşargil, 2006).

Fiziksel şiddet zihinsel engelli çocuğun gelişimini olumsuz etkilemekte, anneler çocuklarının etkilenmemesi için şiddete maruz kaldığını gizlemeye çalışmakta ya da şiddete karşı ses çıkarmamaktadırlar. Fiziksel şiddete maruz kalan anneler “rencide olmamak için” şiddetin izlerini sosyal çevrelerine ve akrabalarına göstermemek için şiddete maruz kaldığını gizli tutmaktadırlar. Şiddetin gizli tutulması ise sosyal destek alamamalarına yol açmaktadır. Şiddetin olduğu ailede büyümek çocukların duyuşsal ve bilişsel sağlığını ve gelecekteki sosyal ilişkilerini olumsuz etkilemekte (Holt ve ark., 2008), çocuklarda travma sonrası stres bozukluğuna, depresyona ve anksiyeteye yol açmaktadır (Haj-Yahia ve Abdo-Kaloti, 2008).

Fiziksel şiddetin temelinde babanın engelli çocuğu için harcama yapması beklenirken gereksiz harcamalar yapması ve bunun üzerine yaşanan tartışmalar, babanın alkol kullanımı, cinsel birliktelik talebinin ya da cinsel isteklerin reddedilmesi, babanın ilgisiz ve sorumsuz davranışları üzerine yaşanan tartışmalar, ekonomik sorunların gündeme gelmesi gibi konular yer almaktadır. Hamilelik sürecinde fiziksel şiddete maruz kalan, eşinin yakın akrabaları tarafından şiddete maruz kalan, zihinsel engelli çocuğu tarafından şiddete maruz kalan anneler bulunmaktadır. Bazı durumlarda zihinsel engelli çocuk da babanın uyguladığı fiziksel şiddete maruz kalmaktadır. Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması’nda kadınlar açısından şiddetin nedenleri incelendiğinde kadınların üçte biri erkeğin ailesiyle sorun yaşadığı için şiddete maruz kaldığını belirtmiştir. Erkeğin kıskançlığı, yetiştirilme tarzı, fiziksel ve ruhsal sorunları, maddi sorunlar, erkeğin iş yaşamından kaynaklanan sorunlar diğer yaygın nedenlerdir (HÜNE, 2015, s. 149). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde şiddetin merkezinde kaynağını zihinsel engelli çocuktan ve maddi sorunlardan alan bir bakış açısı söz konusudur. Fiziksel şiddet aile içi ilişkileri olumsuz etkilemekte, boşanma sürecine zemin hazırlamakta, annelerin kendilerine zarar vermelerine ve intihar girişiminde bulunmalarına yol açmaktadır.

Bakım Yükü: Zihinsel engelli çocuğun bakımı, beslenmesi, tedavi ve eğitim sürecinin takibi, zihinsel engelli çocuğu olan annelerin bakım yükünün önemli

alanlarını oluşturmaktadır. Anneler bakım verme sürecinde genellikle eşlerinden destek görmemekte ve “yalnız” bırakılmaktadırlar. Cinsiyetçi iş bölümü bakım yükünü artırmaktadır. Çocuğun bakım yükünün yanı sıra evde kadınlardan beklenen yemek, çamaşır, ütü, temizlik gibi ev içi görevler güçlüklerle yol açmaktadır. Çocuğun bakımı konusunda babanın ilgisizliği ve sorumsuzluğu aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların bakım yükü arttıkça psikolojileri (Kirby ve ark., 2015; Karaaslan ve Çelebioğlu, 2020) ve fiziksel sağlıkları olumsuz etkilenmektedir (Neely-Barnes ve Marcenko 2004). Engelli çocuğu olan beş anneden üçü (%59,9) engelli çocuğunun bakımını tek başına yapamadığını belirtmekle birlikte (Yüksel ve Uyanık, 2021) zihinsel engelli çocuğun bakımını genellikle sadece anneler üstlenmektedir (Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017; Arslan ve ark., 2002; Demir, 2010; Er, 2006; Oğultürk, 2012; Özgün ve Honig, 2005; Özkan, 2010; TÜİK, 2011). Babalar, engel konusunda kendilerinin sorumlu olmadığını düşünmektedir (Bawalsah, 2016). Bu durum, engelli çocuğun bakımının yeterince iyi düzeyde gerçekleştirilemediğine ve gerçekleştirilemeyeceğine işaret etmektedir.

Zihinsel engelli çocuğun uyku ve ilaç saatine, eğitimine ve bakımına özen göstermek annelerin sosyal ve ekonomik hayatlarını, bir işte çalışıyorlarsa işe gidiş geliş saatlerini, çalıştıkları işin çalışma koşullarını etkilemektedir. Bakım yükü, annelerin çalışma yaşamına katılmalarını ve kariyer planlarını olumsuz etkileyen önemli bir faktördür. Bunun yanı sıra bakım yükü, bel ve boyun ağrıları gibi sağlık sorunlarına neden olmaktadır. Anneler engelli çocuğun bakımı, ev işleri, yoğun duygular ve duygusal yüklerle mücadele ederken hakları konusunda mücadele etmeye de vakit ayıramamaktadırlar. Çocuğun bakım yükü annelerin yeni bir çocuk istemeye ilişkin görüşlerini olumsuz etkilemekte, zihinsel engelli çocuktan sonraki gebeliklerin istenmeyen gebelik olması dikkat çekmektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan anneler bakım verdikleri için çalışamamakta, çalışamadıkları için ekonomik gelişme sağlayamamakta ve refah seviyesini artıramamaktadır. Bu durum bakım yükünü artırarak bir kısır döngüye neden olmaktadır. Erbilir Gönültaş (2019)’ın

araştırmasında ekonomik durumu iyi olmayanların bakım yüklerinin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Cinsel Yaşam: Evli kalınan süreçte cinsel yaşam anneler için isteyerek ve seyerek yaşanan bir rutin olmadığı gibi, genellikle cinsellik bir görev olarak düşünülmekte ve cinsel doyum yaşanmamaktadır. Erkeğin cinsel birliktelik talebinin ya da cinsel isteklerinin reddedilmesi sonucu kadınlar fiziksel şiddete ya da evlilik içi tecavüze maruz kalabilmektedirler. Erken yaşta evlilik ve sağlık okuryazarlığının olmaması cinsel sağlıkla ilgili bilgi eksikliğine yol açmaktadır. Az sayıda anne cinsel yaşamlarının sağlıklı olduğunu ve bir sorun yaşamadıklarını belirtmektedir. Anneler, eşlerinin pornografik içerikler izlemesinin, evlilik öncesinde geneleve gitme alışkanlıklarının olmasının, alkol kullanımının ve aldatmanın cinsel yaşamda tatmin düzeyini düşürdüğünü bildirmektedirler. Annelerin cinsel yaşamla ilgili paylaşımlarında “kendini çocuğuna adamanın” vurgulanması kendini çocuğuna adamanın ve çocukla birlikte geçen uzun sürenin cinsel yaşamı olumsuz etkilediğine işaret etmektedir. Evde eşlerin yataklarını ayırması ve cinsel yaşamlarını sonlandırması tensel, cinsel ve duygusal yabancılaşmayı başlatmaktadır. Rowshan (2003) zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde cinsel doyumun azaldığını ve cinsel yaşamın olumsuz etkilendiğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra araştırmalar (Otoo-Oyortey ve Pobi, 2003; Kidman, 2016) erken yaşta evliliğin cinsel şiddet için bir risk unsuru olduğunu göstermektedir. Fiziksel ve cinsel şiddet genellikle birlikte yaşanmaktadır. Türkiye’de kadınların %36’sı fiziksel şiddete, %12’si cinsel şiddete maruz kalmakta, kadınların %38’i iki şiddet biçiminden en az birine maruz kalmaktadır. Bu durum genellikle cinsel şiddetin fiziksel şiddetle birlikte yaşandığına işaret etmektedir (HÜNE, 2015). Boşanmak için mahkemeye başvuran kadınların yarısından fazlası (%56) cinsel yaşamlarını kötü olarak değerlendirmektedir. Cinsellikle ilgili sorunlar resmi kayıtlara yansımamakla birlikte boşanmaya neden olan önemli faktörlerdendir (Abalı, 2006). 1500 kişiyle yapılan farklı bir araştırmada erkeklerin beşte biri (%22), kadınların onda biri (%11) cinsel nedenlerin boşanmada etkili olduğunu belirtmiştir (Ruspini, 2013, s. 801).

Fiziksel Çevre (Kır / Kent Etkisi): Fiziksel çevre annelerin evlilik hayatlarını, boşanmaya yaklaşımlarını, zihinsel engelli çocukları için sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimlerini etkilemektedir. Kırsal kesimde yaşamak erken yaşta evliliklere zemin hazırlamakta, kök aile tarafından şiddetin ve baskının yoğun olmasına yol açmaktadır. Kırsal kesimde boşanma tasvip edilen bir davranış olmadığı için kadınların boşanmaya ilişkin çekinceleri ve tereddütleri artmakta, bu durum kendilerini güçsüz hissetmelerine neden olmaktadır. Gökmen ve ark., (2019)'nın araştırmasına göre kırdaki yaşayan insanların evlilik süreleri kentte yaşayanlara göre 1.5 kat fazladır. Bu durumun temelinde kırdaki yaşayan insanların boşanmaya ilişkin çekinceleri yer aldığı düşünülmektedir. Zihinsel engelli çocuk odağı alınarak düşünüldüğünde, çocuğun eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim imkanını artırdığı için kent yaşamı tercih edildiği görülmektedir.

Sosyal Boyut

Sosyal boyut sosyal çevreyle ilişkileri, sosyal hayata katılımı, aile içi ilişkileri, toplumsal cinsiyet rollerini ve ekonomik durumla ilgili konuları kapsamaktadır.

Sosyal Çevreyle İlişkiler: Bazı anneler ikamet ettikleri muhitte komşuluk ve arkadaşlık ilişkilerini geliştirmiş, akrabalarıyla sosyalleşmiş ve *sosyal destek* almıştır. Deveci ve Ahmetoğlu (2018), araştırmalarında evli olanların daha çok sosyal destek aldığını, kendilerini ekonomik olarak orta ve yüksek düzey olarak tanımlayanların düşük olarak tanımlayanlara göre daha fazla sosyal destek algıladığını belirlemişlerdir. Çocuğun engel düzeyinin sosyal destek algısını etkilemediğini (Deveci ve Ahmetoğlu, 2018) bildiren araştırmalar olmakla birlikte çocuğun engel düzeyinin algılanan sosyal desteğin azalttığını saptayan araştırma da vardır (Gölalınış 2005). Sosyal çevreyle ilişkileri etkileyen önemli bir konu olarak *sosyal dışlanma* özellikle zihinsel engelli çocuğun kreşe gitmesi ve sosyal hayata katılması sürecinde zihinsel engelli çocuğa yönelik olarak görülebilmektedir. Zihinsel engelli çocuğu ile ilgili olarak annelerin %46,3'ü toplumun bakış açısından rahatsızlık duyduğunu, %38,9'u sosyal çevresiyle iletişimde zorlandığını belirtirken (Karadağ, 2009) farklı bir araştırmada annelerin %62,4'ü toplumun bakış açısından rahatsızlık duyduğunu,

%52,8'i sosyal çevresiyle iletişimde zorlandığını belirtmiştir (Ayyıldız, 2012). Bu oranlardaki farklılıklarda örneklem grubunun yaşadığı sosyal çevre, eğitim seviyesi gibi faktörlerin etkili olabileceği göz önünde bulundurulmakla birlikte annelerin zihinsel engelli çocuğuna toplumun bakış açısından etkilendiği anlaşılmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan aileler sosyal izolasyon yaşamakta (Kearney ve Griffin 2001) ve sosyal çevreden sağlanacak desteğin ailenin yapılanmasında güçlendirici bir rolü olduğu için (Knafl ve Zoeller, 2000) bu süreçte sosyal desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Çocuğun zihinsel engel tanısı almasıyla anne baba sosyal destek arama ya da sorunun çözümüne ilişkin planlama yapma gibi sorun merkezli baş etme sistemlerini harekete geçirmektedir (Lenhard ve ark., 2005). Engelli çocuğu olan ailelerin aile işlevlerinin sağlıklı yürütülebilmesi, stresle başa çıkma becerilerini geliştirebilmesi ve ruhsal iyilik haline ulaşması için sosyal destek önemlidir (Azar Dea ve Kurdahi Badr, 2010; Tsai ve Wang, 2009).

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin toplumun bakış açısından rahatsız oldukları, çoğunlukla aile üyelerinden sosyal destek aldıkları görülmektedir (Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017). Araştırmalarda oranlar birbirine yakın olmakla ve değişmekle birlikte zihinsel engelli çocuğu olan annelerin yarısına yakınının sosyal çevresinden destek görmediği saptanmıştır (Ayyıldız ve ark., 2012; Karadağ, 2009; Kurt ve ark., 2008; Lafçı ve ark., 2014;). Çocuk engel tanısı aldıktan sonra sosyal destek sistemleri arasında önemli bir yeri olan akrabalarla iletişimde %21,2, eş ile %14,1, arkadaş ile %21,2 ve komşu ile %19,2 oranında gerileme yaşandığı saptanmıştır (Cangür ve ark., 2013). Bir başka çalışmada ise ailelerin %37,3'ünün çevrelerinden hiçbir zaman sosyal destek görmedikleri belirlenmiştir (Altuğ Özsoy ve ark., 2006).

Annelerin birçoğu doğum süreci, hastane işlemleri, sağlık hizmetlerine erişim, çocuğun bakımı, eşin iş bulması ve çalışması konularında *kök ailelerinden sosyal destek* almışlardır. Kök ailenin ekonomik durumunun yetersizliği, ilgisizliği, baskıcı tutum ve davranışları kök ailenin sosyal destek sağlamamasına yol açmaktadır. *Eşin ailesiyle ilişkilerde* kültürel farklılıkların ilişkileri olumsuz etkilediği, eşin ailesinin

aile içi ilişkilere karıştığı, kadınların sosyal çevreleriyle ilişkilerine müdahale ettiği, zihinsel engelli çocuğunun tedavi ve eğitim süreçlerine müdahale ettiği görülmektedir.

Sosyal Hayata Katılım: Annelerin eşleriyle ve eşlerinin akrabalarıyla ilişkileri, geniş ailede yaşama durumları ve zihinsel engelli çocuklarının bakım, tedavi ve eğitim süreçleri sosyal hayata katılımlarını etkilemektedir. Anneler genellikle eşlerinin sosyal hayata katılmadığını, eşleriyle birlikte sosyal etkinliklere katılmadıklarını, eşleriyle ilişkilerinin etkisiyle sosyal çevreleriyle de ilişki geliştiremediklerini belirtmişlerdir. Bazı kadınlar, zihinsel engelli çocuklarının gelişimi için bilgi edinmek ve sosyalleşmek amacıyla sivil toplum kuruluşlarına, etkinliklere ve eğitimlere katılmaktadırlar. Bakıcı desteği almak, kadınların sosyal hayata katılımlarını artırmakta ve daha iyi hissetmelerini sağlamaktadır. Zihinsel engelli çocuğa sahip aileler konuşabilecek daha fazla arkadaşına (%50,5) ve kendine ayırabilecek daha fazla zamana (%66) ihtiyaç duymakta (Kaytez ve ark., 2015) annelerin önemli bir kısmı (%39,7) kendilerini yalnız hissetmektedir (Demirok ve ark., 2004). Annelerin yalnızlık düzeyleri engelli çocuğun cinsiyeti, doğum sırası ve engelin olduğu dönem açısından etkilenmemiştir. Fakat çocuğunun zihinsel engel derecesi ağır olan annelerin yalnızlık düzeyleri, zihinsel engel derecesi hafif ve orta olan annelere göre anlamlı derecede yüksektir (Can Yaşar ve Bıçakçı, 2019).

Aile İçi İlişkiler: Ailede duygusal yakınlığın olmaması, annelerin bakım yükünün fazla olması, ev içi işlerde cinsiyetçi iş bölümü, eşin psikolojik baskısı, eşin ilgisiz ve sorumsuz davranışları, fiziksel şiddet ve maddi sorunlar, eşlerin birbirleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %41'i aile içi iletişimde hiçbir zaman bozulma yaşanmadığını, %9,8'i çoğu zaman %8'i ise her zaman aile içi iletişimde bozukluk yaşandığını belirtmiştir. Ailelerin %45'i zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın eşler arası ilişkiyi hiçbir zaman olumsuz etkilenmediğini, %12,5'i çoğu zaman ve %7,1'i her zaman olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Kurt ve ark., 2008). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin %54,6'sı, engelli çocukları doğduktan sonra eşleriyle ilişkilerinde değişiklik

olmadığını, %28,5'i eşiyle bağlarının güçlendiğini, %16,9'u ise eşinin kendisinden uzaklaştığını belirtmiştir (Tunç, 2011).

Annenin vaktini ve enerjisini önemli ölçüde zihinsel engelli çocuğuna ayırması ve kendini çocuğuna adanması, çocuğun eğitimi ve tedavisi için araştırma sürecine girmesi, babanın çocuğun özel durumunu kabullenmemesi, evi terk etmesi, vaktini ev dışı alanlarda geçirmesi ve “evden kaçması”, eşine ve çocuğuna karşı ilgisiz ve sorumsuz davranması, çocuğun eğitim ve tedavi süreçlerinde yaşanan anlaşmazlıklar, eşler arasındaki ilişkilerde kaynağını zihinsel engelli çocuktan alan durumlardır. Eşler arasındaki ilişkileri etkileyen önemli konulardan biri de aldatmadır. Annelerin yarısına yakını eşi tarafından aldatılmıştır. Bu durum eşlerin sosyal, duygusal ve fiziksel yaşantılarına yansımakta, cinsel hayatlarını olumsuz etkilemekte ve boşanmaya yol açmaktadır. Babanın kıskançlığı eşle ilişkileri olumsuz etkilemekte, ev içinde kısıtlamalara, sosyal hayatla ilgili kısıtlamalara ve sosyal çevreyle ilişkilerin sınırlandırılmasına yol açmaktadır.

Aile sisteminin bir üyesi olarak engelli çocuk, ailenin diğer üyelerini önemli ölçüde etkiler (Reichman ve ark., 2008). Engelli çocuğu olan anne babalar, çocuğu normal gelişim gösteren anne babalara göre, evliliklerinden daha az memnundurlar, evliliklerinde daha fazla zorluklarla karşılaşır ve uyum sorunları yaşarlar (Bahar ve ark., 2009; Cavkaytar ve ark., 2012; Lee, 2009). Engelli çocuğu olan ailelerin %66,7'si aile içi uyum sorunları yaşadığı (Bahar ve ark., 2009), annelerin %52,7'sinin eşi ile iletişimde sorun yaşadığı (Lafçı ve ark., 2014) görülmektedir.

Babaların çocuklarıyla ilişkisinin yüzeysel olduğu, çocuklara gösterilen ilgi ve sevginin sınırlı olduğu, babaların sosyal hayata katılım konusunda eşe ve çocuklara destek sağlamadığı anlaşılmaktadır. Az sayıda anne eşlerinin çocuklarına karşı sevgisini ve ilgisini gösterdiğini, birlikte vakit geçirmeye çalıştığını belirtmektedir. Annelerin çocuklarıyla ilişkisi dikkate alındığında zihinsel engelli çocuklarına kendilerini adanmakta, yaşamlarını zihinsel engelli çocuklarına göre şekillendirmekte ve planlamaktadırlar. Bazı anneler zihinsel engelli çocuklarıyla ilişkilerinin kendilerini iyi hissettirdiğini, onların varlığıyla mutlu olduklarını ve kendilerinin

çocukları tarafından anlaşıldıklarını, onlardan güç ve destek aldıklarını belirtmişlerdir. Zihinsel engelli çocuğun bakım ve eğitim süreçlerine daha yoğun vakit ayıran anneler sağlıklı çocuklarıyla ilgilenme konusunda güçlük yaşamaktadırlar. *Çocukların kardeş ilişkileri* dikkate alındığında engelli bir kardeşin varlığını kabul etmenin zor olduğu, engelli kardeş ve babanın etkisiyle erken evlenmenin gerçekleşebildiği görülmektedir. Sağlıklı çocukların gelişim sürecindeki kazanımlar zihinsel engelli çocukları olumlu etkilemekte, sağlıklı çocuklar kardeşlerinin bakım ve eğitim sürecinde annelerine yardımcı ve destek olmaktadır.

Zihinsel Engelli Çocuğa Tanı Konulma Sürecinde İlişkiler: Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin eğer ilk çocukları sağlıklı bir şekilde dünyaya gelmiş ve gelişimi normal seyrindeyse daha sonra dünyaya gelen çocuğun durumunda özel bir durum söz konusu olduğunda bu durumu fark etmektedirler. Annelerin tamamına yakını, çocuklarının özel durumunu ilk önce kendileri fark etmiş, şüphelendikleri için doktora gitmek istediklerinde babalar bu durumu kabullenmediği için doktora gitme konusunda güçlük yaşamışlardır. Geniş ailede yaşam söz konusuysa yakın çevre ve akrabalar da bu süreçte doktora gitmeyi istememişlerdir. Geniş ailede yaşayan ve sosyal çevresinde çocukların gelişim sürecini gözlemleyen anneler, çocuğunun gelişim sürecinin daha çok farkındadır.

Engelli çocuğu olan ailelerde çocuk engel tanısı aldıktan sonra eşle (%14,1) iletişimde gerileme görülmüştür (Cangür ve ark., 2013). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %41'i aile içi iletişimde hiçbir zaman bozulma yaşanmadığını, %9,8'i çoğu zaman %8'i ise her zaman aile içi iletişimde bozulma yaşandığını belirtmiştir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %45'i zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın eşler arası ilişkiyi hiçbir zaman olumsuz etkilemediğini, %12,5'i çoğu zaman ve %7,1'i her zaman olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Kurt ve ark., 2008). Farklı bir araştırmada, zihinsel engelli çocuğu olan annelerin %54,6'sı, engelli çocukları doğduktan sonra eşleriyle ilişkilerinde değişiklik olmadığını, %28,5'i eşiyile bağlarının güçlendiğini, %16,9'u ise eşinin kendisinden uzaklaştığını belirtmiştir (Tunç, 2011).

Tanı öncesinde sağlık hizmetlerine başvurmakla ilgili anlaşmazlıklar aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. *Annelerin* şok, acı, üzüntü, inkar, gelecek endişesi, suçlama gibi duygu durumlarını yaşadıkları görülmekte, üzülmelerin kendilerine ve çocuklarına yarar sağlamayacağını düşünerek vakit kaybetmeden tedavi ve eğitim imkanlarını araştırmaya başladıkları anlaşılmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin üçte biri çocuğuna zihinsel engelli tanısı konulduğunda üzüldüğünü (Güllüpnar ve ark., 2013) yarısından fazlası çocuğunun engeli nedeniyle yaşatlarından geri kalmasına üzüldüğünü ve ağladığını belirtmektedir (Yüksel ve Uyanık, 2021). Bu konuda annelerin önemli bir kısmı kendini çaresiz hissetmektedir (Akandere ve ark., 2009; Balcı ve ark., 2019).

Zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenmemek tedavi ve eğitim sürecine başlamak için annelerin daha geç harekete geçmelerine neden olmakta, acılarını ve üzüntülerini artırmaktadır. Bazı anneler tanı almak için sağlık hizmetlerine başvurmaları durumunda çocuklarının etiketlenmesinden çekinmekte, ilerleyen zamanlarda eğitim ve iş hayatında sorun yaşayabileceğini düşünmekte ve bu nedenle özel eğitime başvurmak istememektedirler. Gelecek endişesi, “tek başına” baş etmenin zorluğu, zihinsel engelli çocukla ilgili bilgi eksikliği, maddi ve manevi kaynakların eksikliği, sosyal destek mekanizması çocuğun özel durumunu kabullenme sürecini etkilemektedir. Anneler zihinsel engelli çocuklarının özel durumları nedeniyle eşleri ve eşlerinin aileleri tarafından suçlanmakta ve bu suçlama üzerinden psikolojik şiddete maruz kalmaktadırlar. Ailenin ve eşin tedavi sürecinde destek olmamaları, hastaneye gitmeyi istememeleri aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. *Babalar* bu süreçte şok, üzüntü, hayal kırıklığı, suçlama, utanç, ilgisizlik, inkar gibi duygu durumları yaşamakta ve terk etme, evden ayrı yaşama gibi tepkiler göstermektedir. Bazı babalar utandıkları ve çekindikleri için çocuklarının eğitim sürecinde anneleri yalnız bırakmaktadırlar.

Engelli çocuğu olduktan sonra her beş anne babadan yaklaşık ikisi hayal kırıklığı yaşamakta (Balcı ve ark., 2019; Özsoy ve ark., 2006) bakım verenlerin yarısı geleceğe ilişkin hayallerini değiştirmekte, bu hayallerin yaşam alanı (%4,6), iş

yaşamı (%16,7) ve özel hayatla (%8,37) ilgili olduğu (Cangür ve ark., 2013) görülmektedir. Anne babaların engelli çocuğu olduğunu öğrendikten sonra yaşadığı ilk duygulardan biri de şok ve şaşkınlıktır (Erbilir Gönültaş, 2019). Balcı ve ark., (2019) anne babaların %31,3'ünün şok yaşadığını bildirirken, Gürkan ve Altay (2021), anne babaların %9,2'sinin şok yaşadığını bildirmektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan anne babalar, çocuğuna acınarak bakılması, alay edilmesi, sosyal çevresi tarafından kabullenilmemesi, korkulacak biri olarak görülmesi nedeniyle utanç duyabilmektedirler (Genç, 2015).

Babaların ilgisizliği ve sorumsuzluğu zihinsel engelli çocuğun hastane ve eğitim süreçlerinde yoğun biçimde hissedilmekte, bu durumun annelerin bakım yükünü ve bakım dışı rol ve sorumluluklarını artırmaktadır. Babaların önemli bir kısmı zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu kabullenmemekte, bu durum annelerin yalnız kalmasına, annelerin eş ve eşin akrabaları tarafından suçlanmasına, babanın zihinsel engelli çocuğuna şiddet uygulamasına, özel eğitim sürecine katılmasını engellemeye, babanın tanı-tedavi süreçlerini reddetmesine ve aile içi ilişkilerin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır.

Engelli çocuğu olan ailelerin yarısından fazlası çocuğunun bireysel farklılığını kabul etmemektedir (Işıksan, 2005). Anne baba kabulü arttıkça zihinsel engelli çocukların problem davranışlarının azaldığı, anne baba reddi arttıkça problem davranışların arttığı saptanmıştır (Tosun, 2021). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile içi ilişkiler, ailenin ekonomik durumu, aile desteği, ailenin sosyal faaliyetlere dahil olması yaşam kalitesini ve yaşam doyumunu etkileyen faktörlerdendir (Smith-Bird ve Turnbull, 2005). Bunun yanı sıra anne babaların eğitim gruplarına katılması yaşam doyumlarını artırıcı etkiye sahiptir (Deniz ve ark., 2009). Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların yaşam doyumunu arttıkça problem çözme becerileri de artmaktadır (Başgöze ve Kağan, 2020). Engelli çocuğu olan anne babaların yaşam kalitesinde bakım yükünün ve sosyal desteğin etkisi görülmektedir (Erbilir Gönültaş, 2019). Aile yükü arttıkça yaşam doyumunu azalmaktadır (Kağan Softa ve ark., 2016).

Geniş Ailede Yaşam: Geniş ailede yaşam ailenin ekonomik sorunlarını artırmakta, sosyal çevreleriyle ilişkilerini sınırlandırmakta, ev içerisinde iş yükünü artırmakta, annelerin çocuklarına zaman ayıramamasına neden olmakta, akrabaların aile içi konulara müdahale etmesine yol açmaktadır. Geniş ailenin, zihinsel engelli çocuğun tanı süreçlerinde ve hastane süreçlerine, eğitim süreçlerine müdahale etmeleri aile içi anlaşmazlıklara ve sorunlara yol açmaktadır.

Toplumsal Cinsiyet Roller: Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde toplumsal cinsiyet rolleri cinsiyetçi iş bölümüyle planlanmış, erkek çalışmak ve eve gelir getirmek, kadın çocuğun bakımı, tedavisi ve eğitimini takip etmek gibi roller üstlenmiştir. Bu iş bölümünde, erkekler çocuğun bakım, tedavi ve eğitim sürecinden uzak kaldığı için süreci kabullenememekte ve algılayamamaktadırlar. Yapılan bu cinsiyetçi iş bölümünde erkekler rol ve sorumluluklarını yerine getirmediğı için maddi konularda ve aile içi ilişkilerde sorunlar yaşanmıştır. Aile içinde yapılan iş bölümünde cinsiyetçi bir bakış açısı gözetilmeden eşitlikçi bir anlayışla iş bölümü yapılması halinde erkeğin yapılan iş bölümüne göre davranmadığı, rol ve sorumluluklarını yerine getirmediğı görülmektedir.

Engelli çocuğu olan ailelerde çocuklarda ilgili rol ve sorumluluklar, iş bölümü ve bakım emeğı toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı olarak paylaşılmaktadır (Işık ve Akbaş, 2019; Özşenol ve ark., 2003). Geleneksel cinsiyet rollerini üstlenme eğiliminin engelli çocuğu olan ailelerde diğeri ailelere oranla daha yaygın olduğı görülmektedir (Roach ve ark., 1999). Ailede erkekler ailenin sosyo-ekonomik sorunlarıyla ve ihtiyaçlarıyla ilgilenirken kadınlar daha çok çocuğun bakım ihtiyaçlarıyla ilgilenmektedirler. Kadınlar hizmet ve bakım gerektiren ev içi alanda kalarak istihdam sürecinin de dışında kalmaktadırlar (Bütün, 2010 s. 18-19; Davys vd., 2016). Toplumsal cinsiyet rolleri, erkeklerin erkek çocuk beklentisi ve çocuğa isim verme konusunda da dikkat çeken bir konudur. Bunun yanı sıra, kadının boşanma kararı alması ve boşanma davası açması “erkeklik gururuna yedirilemeyecek” bir konu olarak gündeme getirilmektedir.

Ekonomik Durum: Zihinsel engelli çocuğun bakım yükü nedeniyle anneler iş gücüne katılımı ile ilgili sınırlılıklar yaşamakta, çalışma yaşamlarını ve kariyer planlarını çocuklarının özel gereksinimlerine göre düzenlemektedir. Çalışan anneler çalışma koşullarını çocuğun özel durumuna göre düzenlemekte, genellikle çalışmak için çocuğunun eğitim aldığı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi, sivil toplum kuruluşu, uygulama okulu, çalışma yaşamında esnekliğe uygun özel sektör kurumları tercih etmektedirler. Çalışan anneler, ekonomik olarak sorun yaşamamakta ve ihtiyaçlarını karşılayabilmektedirler.

Bakım verenlerin bir kısmının (%30,7) çocuğu engel tanısı almadan önce çalışırken engel tanısı aldıktan sonra çalışmadığı (%14,9), önemli bir kısmının ise çalışmadığı (%85,1), çalışan bakım verenlerin ise (%8,2) engelli çocuğuyla aynı kurumda olduğu görülmektedir (Cangür ve ark., 2013). Bu durum engelli çocuğuna bakım verenlerin çalışma yaşamını düzenlerken çocuğunun engel durumunu merkeze aldığını açıklayıcı niteliktedir.

Babanın para yönetimini sağlayamaması, gereksiz harcamaları, zihinsel engelli çocuğun tedavi ve eğitim hizmetlerine erişebilmesi için annelerin zorlu şartlar altında çalıştıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğu tanı almadan önce çalışan anneler, çocukları tanı aldıktan sonra çalışmayı bırakmakta ya da kariyer hedeflerini değiştirmektedirler. *Babanın* düzensiz gelir elde etmesi, işsiz olması, para yönetimi ve harcamalar konusunda bilinçsiz davranışları, borçları, bahis ve kumar oyunları ailelerin ekonomik sorunlarını derinleştirmektedir.

Türkiye’de 1930-2018 dönemini kapsayan ve işsizlik oranları ile boşanma oranları arasındaki uzun dönemli ilişkiyi inceleyen bir araştırmada, Türkiye’de boşanma oranları ile işsizlik oranları arasındaki ilişki psikolojik stres bağlamında değerlendirilmiştir. İşsizlik stres ve anksiyete sorunlarına neden olmakta ve aile yaşamını olumsuz etkilemektedir (Koç, 2019). Türkiye’de işsizlik ve boşanma verileri üzerinden gerçekleştirilen ve 1970-2005 yıllarını içeren bir araştırmada işsizliğin boşanmanın bir nedeni olduğu saptanmıştır (Topbaş ve Kurt, 2007).

Babanın düzensiz bir gelir elde etmesi, çocuğun bakım yükü nedeniyle annenin iş yaşamına katılmakla ilgili yaşadığı sınırlılıklar, zihinsel engelli çocuğun mama, tedavi, cihaz, eğitim gibi özel gereksinimleri ailenin ekonomik yükünü artırmakta, ekonomik sorunlar yaşamasına yol açmakta, bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Yapılan araştırmalar incelendiğinde ailelerin yarısından fazlasının engelli çocuğunun sağlık masraflarını karşılamakta zorlandığı, yarısına yakınının eğitim masraflarını ve diğer çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandığı ve aile bütçelerinin zorlandığı görülmektedir (Yüksel ve Uyanık, 2021). Zihinsel engelli bir çocuğun (%43,6) aileye ek masraflar getirmesi (Lafçı ve ark., 2014) ailelerin çocuğun masraflarını karşılama konusunda ekonomik güçlükler yaşamasına neden olmakta (Yüksel ve Uyanık, 2021), çocuğu için gereken özel araçları alabilmek (%57,5), terapi, özel eğitim ve bakım gibi masrafları karşılayabilmek (%55,5) için maddi yardıma ihtiyaç duyulmaktadır (Atagün ve ark., 2011; Kaytez ve ark., 2015; Yüksel ve Uyanık, 2021; Wei ve Yu, 2012). Bir başka araştırmada ise çocuğunun terapi, özel eğitim ve bakım gibi masraflarını karşılayabilmek için maddi yardıma ihtiyaç duyanların oranı %60,3, çocuğunun ihtiyaçları olan oyuncakları alabilmek için maddi yardıma ihtiyaç duyanların oranı %56,3'tür. Ailelerin yarısından fazlası (%61,3) yiyecek, ev kirası, giyim, ulaşım ve tıbbi bakım gibi temel masraflarını karşılamak için yardıma ihtiyaç duymaktadırlar (Kumcağız ve ark., 2018).

Ekonomik Destek: Bazı anneler, evli kaldıkları süreçte kredi kartı borçlarını ödeme, evin mutfak ihtiyaçlarını karşılama gibi konularda *eşlerinin ailesinden ekonomik destek* almışlardır. Kadının boşanmasını önlemek, aile içindeki huzuru sağlamak amacıyla eşin ailesinin ekonomik destek sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bazı kadınlar ise, evli kaldıkları süreçte mutfak ihtiyaçlarını, çocukların temel ihtiyaçlarını, kırtasiye, giysi, kömür ve yakacak ihtiyaçlarını karşılama konusunda *kök ailesinden ekonomik destek* almaktadır. Bazı durumlarda ise engelli refahı alanında çalışan sivil toplum örgütleri, komşular, yakın akrabalar gibi *sosyal çevre tarafından sağlanan ekonomik destek* dikkat çekmektedir. Ailelerin yarısına yakını (%46) ekonomik destek almadığını (Cin ve ark., 2017) önemli bir kısmı devlet tarafından sağlanan desteklerin yeterli olmadığını bildirmektedir (Yüksel ve Uyanık, 2021).

Hizmetlere Erişim: Annelerin kendi iyilik halleri ve zihinsel engelli çocuklarının iyilik halleri için ön plana çıkan bir diğerkonu *sağlık hizmetlerine* erişimdir. Anneler genellikle sağlık hizmetlerine erişimle ilgili sorun yaşamamaktadır. Eşin düzenli bir işte çalışmaması ve sağlık sigortasının olmaması sağlık hizmetlerine erişimi olumsuz etkilemektedir. Annelerin bakım yükünü azaltmak, çocukların gelişimini desteklemek bakımından *kreş hizmetleri* ile *özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine* erişim önemlidir. Çocuklar kreş hizmeti aldığı süreçte kreş yöneticileri ve çalışanları tarafından ayrımcı davranışlara maruz kalabilmektedirler. Hizmetlere erişebilmek için annelerin önemli ölçüde rol ve sorumluluk üstlendiğı anlaşılmaktadır. Özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim konusunda ekonomik sorunlar ve maddi konular önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda maddi ve sosyal destek almayan, profesyoneller tarafından yönlendirilmeyen kadınlar zorluklarla karşılaşmışlardır. Özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetleri ile ilgili konularda da anneler “yalnız” bırakıldıklarını vurgulamaktadırlar. Babanın çocuğun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesi hizmetlere başvurmayı ve erişimi olumsuz etkilemektedir. Genellikle bir profesyonelin yönlendirmesi ve bilgilendirmesiyle özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine başvurulmaktadır. Bazı anneler, zihinsel engelli çocuğı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden eğitim aldığı için çocuklarının damgalanabileceğine ilişkin kaygı yaşamaktadır. Bazı anneler özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişimle ilgili eşlerinin ve eşlerinin ailelerinin kendilerine tepki gösterdiğini, bu hizmetten yararlanmalarını engellemeye çalıştıklarını, bu durumun aile içi ilişkilere olumsuz yansıdığını belirtmişlerdir.

Bilişsel Boyut

Bilişsel boyut bilgi ihtiyacı, eğitim, kişisel gelişim, sorun çözme becerileri ile ilgili konuları kapsamaktadır.

Bilgi İhtiyacı: Annelerin *engellilik, sağlık ve aile içi iletişimle* ilgili bilgi ihtiyaçları dikkat çekmektedir. Annelerin genellikle çevrelerinde daha önce zihinsel engelli kimse olmadığı için zihinsel engellilikle ilgili bir deneyim ve gözlemlerinin

olmadığı, bu nedenle bilgi eksikliği yaşadıkları görülmektedir. Engellilik türleri, engelli bireylere yönelik eğitimler, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim, engelli hakları, çocukların motor gelişimi, gelişim dönemleri ile ilgili bilgi ihtiyaçları bulunmaktadır. Anneler zihinsel engelli çocuklarıyla ve kendileriyle ilgili temel sağlık konularında ve cinsel sağlık konusunda bilgi eksikliği yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra *aile içi iletişimle ve çocuğa yönelik davranışla* ilgili bilgi ihtiyacı ön plana çıkmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin bilgi ihtiyaçları; çocuğuna bazı becerileri nasıl kazandıracağı, çocuğunun gelişim durumu ve gelişim özellikleri, çocuğunun davranışlarını nasıl kontrol edebileceği, çocuğuyla nasıl oynayacağı, nasıl konuşacağı, yararlanabileceği kurumların neler olduğu gibi konulara ilişkindir (Kaytez ve ark., 2015; Kumcağız ve ark., 2018; Lafçı ve ark., 2014).

Eğitim ve Kişisel Gelişim: Annelerin eğitim ve kişisel gelişim süreçlerini etkileyen en önemli faktör zihinsel engelli çocuklarının gelişimleri için bilgi ihtiyaçlarının olmasıdır. Bilgi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özel eğitim ve çocuk gelişimi gibi alanlarda kurslara, atölyelere, panellere, destek programlarına katılmakta ve bu alanlarda kitap okumaktadırlar.

Engelli çocuğu olan ailelerde bakım verenlerin eğitim düzeyi yükseldikçe, eğitim konularına ilişkin bilgi, eğitimde doğru davranışlar ve uygulamalar, yardım edici davranışları doğru uygulama ve çocuğun eğitimi için zaman ayırma konusunda daha iyi oldukları saptanmıştır (Özkan, 2010). Ayrıca eğitim düzeyinin artması sorun çözme becerilerini de geliştirerek engelli çocuğu olan ailelerin karşılaşılabilecekleri sorunlara karşı çözüm geliştirebilmelerine olanak tanımaktadır (Yıldırım ve Conk, 2005; Çoşkun ve Akkaş, 2009).

Sorun Çözme Becerileri: Anneler aile içi ilişkilerinde ve zihinsel engelli çocuklarının eğitim, tedavi ve gelişim süreçlerinde yaşadıkları sorunlarda sürekli “mücadele” etmektedirler. Bu mücadele, annelerin sorunlar hakkında düşünme, karar verme, alternatif çözüm yolları için kaynakları kullanabilme becerilerini

geliştirmektedir. Anneler aile içinde yaşanan sorunları kendi çözmeye çalışmakta, nadiren profesyonel destek mekanizmalarına başvurmakta ve yardım aramaktadır. Annelerin çoğunluğu sorun çözme sürecinde kendilerini yalnız hissettikleri ve sorunlarını çözerken eşlerinden destek almadıkları ve dayanışma olmadığı için boşanmayla ilgili kararlarını eyleme geçirme kararı almışlardır.

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerden çocuğunun engel düzeyi hafif olan annelerin ağır düzeyde zihinsel engelli çocuğu olan annelere göre sorun çözme becerilerini daha fazla kullanmaktadır. Çocuğun engellilik düzeyi arttıkça babaların sorun çözme stratejisi kullanmaları azalmaktadır (Sarıkaya, 2011). Zihinsel engelli çocuğu olan babaların farklı eğitim düzeylerinde olmasının sorun çözme becerilerine bir etkisi bulunmamışken (Oğultürk, 2012) çocukların engellilik düzeyleri arttıkça sorun çözme becerilerinin azaldığı görülmüştür. Annelerin ise sorun çözme stratejileri ile eğitim düzeyleri arasında pozitif bir ilişki vardır (Sarıkaya, 2011). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin gelir düzeyi arttıkça sorun çözme becerileri artmaktadır (Kaya, 2014).

Duyuşsal Boyut

Duyuşsal boyut olumsuz duyguları, olumlu duyguları, duygusal ve sözel şiddeti, ruh sağlığı sorunlarını, profesyonel desteği kapsamaktadır.

Olumsuz Duygular: Anneler evlilik sürecinde olumsuz duyguları daha yoğun yaşamaktadırlar. Bu olumsuz duygular; mutsuzluk, üzüntü, acı, hüznün, suçluluk, çaresizlik, korku, kaygı, kırgınlık, keder, huzursuzluk, değersizlik, pişmanlık, hayal kırıklığı, tehdit, nefret ve tiksinti gibi duygulardır. Anneler evlendikten sonra kendileri için değil eşleri ve çocukları için yaşadıklarını bildirmişlerdir. Anneler zihinsel engelli çocukları için teşhis aldıktan sonra yoğun olarak üzüntü yaşadıklarını, çocuklarının özel durumunu kabullenince üzüntülerinin azaldığını belirtmişlerdir. Yaşanan ekonomik sorunlar, yoksulluk, aileden ve sosyal çevreden destek görmeme, aile içinde eşi tarafından hak ettiği değeri görmeme *üzüntüye* yol açmaktadır. Bunun yanı sıra, maruz kalınan fiziksel şiddet, tehdit, ekonomik sorunlar

ve eşin borçları gibi nedenlerle *korkuya*; hamilelik sürecinde çocuğun sağlığıyla ilgili riskler, zihinsel engelli çocukla ilgili tanı alma süreci, eşin çocuğun özel durumunu kabullenememesi, çocuğun bakım yükü, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, boşanmayla ilgili oluşan fikirler, zihinsel engelli çocuğun bakım, tedavi ve eğitim sürecinde “tek başına mücadele etmek”, ekonomik sorunlar ve sosyal desteğin olmaması *strese* yol açmaktadır. Üzüntü ve stres annelerin baş ağrısı, uykusuzluk, yüz felci gibi sağlık sorunları yaşamasına neden olmaktadır. Maddi sorunlar, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecine katılımıyla ilgili konular, zihinsel engelli çocuktan sonraki gebelikte tekrar engelli çocuğu olacağına ilişkin şüpheler, annenin kendisine bir şey olursa çocuğunun bakımına ve geleceğine ilişkin kaygıları, zihinsel engelli çocuğunun geleceğine ilişkin kaygılar, boşanma düşüncesiyle birlikte gelişen ve çocuğun bakım ve sorumluluğunu tek başına devam ettirip ettiremeyeceğine ve zihinsel engelli çocuğun gelecekte boşanmayı sorgulayabileceğine ilişkin kaygılar gelecek endişesine yol açmaktadır.

Çocuğun sağlıklı gelişim göstermemesinin getirdiği sorumluluk aile üyelerinde başarısızlık, mutsuzluk ve hayal kırıklığı duygularını beslediği ve sosyal çevrenin bakış açısı aile üyelerinin dışlandığı, iyi bir anne baba olmadıkları hissine neden olabilir (Bek ve ark., 2012). Anne babaların yarısından fazlası (%65,2) engelli çocuklarına yeterince zaman ayıramayacağı endişesiyle engelli çocuğu olduktan sonra başka çocuk istemediğini belirtmiştir (Tarsuslu Şimşek ve ark., 2015). Aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, aldatma, kavgalar *nefrete ve tiksintiye*; zihinsel engelli çocuğun bakım tedavi eğitim süreçleri ve bu süreçte eş desteğinin olmayışı *çaresizliğe*; zihinsel engelli çocuğunun gelişimi ve eğitimi ile ilgili hayalleri olup fakat bu hayallerinin gerçekleşmeyeceğinin farkına varmak, aile ilişkilerinde yaşanan sorunlar *hayal kırıklığına* yol açmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin yaşadığı duygular incelendiğinde öfke, kaygı, şok, inkar, hayal kırıklığı, kendini suçlama, kızgınlık, ümitsizlik duygularının olduğu anlaşılmaktadır (Barlow ve ark., 2006; Greenspan ve Wieder, 2004; Okanlı ve ark., 2004). Bu duyguların yanı sıra ailelerin yaşadığı depresyon, anksiyete, tükenmişlik, izolasyon, belirsizlik, alışlagelmişin dışındaki yaşantılar, stres,

paranoid düşünceler, düşük benlik saygısı psikolojik sorunlara yol açmaktadır (Barlow ve ark., 2006; Greenspan ve Wieder, 2004; Karahan ve İslam 2013; Okanlı ve ark., 2004; Yıldırım, Hacıhasanoğlu-Aşılar ve Karakurt, 2012). Bazı aileler engelli çocuğunu istememesi, çocuğuna yönelik saldırgan davranması, eşlerin birbirlerinin istek ve sorunlarına ilgi göstermemesi gibi nedenlerle suçluluk duymaktadırlar (Searn ve Todd, 2000).

Olumlu Duygular: Anneler evli kaldıkları süreçte yaşadıkları olumlu duyguları olumsuz duygulara kıyasla daha az hatırlamaktadırlar. Bu olumlu duygular; huzur, sevgi, mutluluk gibi duygulardır.

Duygusal ve Sözel Şiddet: Annelerin önemli bir kısmı boşanma öncesinde duygusal ve sözel şiddete maruz kalmışlardır. Anneler, ailelerinin ve çocuklarının ihtiyaçları ile ilgili bir talepte bulunduklarında hakaret ve küfür işittiklerini bildirmişlerdir.

Ruh Sağlığı Sorunları: Annelerin önemli bir kısmının boşanma öncesinde depresyon, kaygı ve anksiyete gibi ruh sağlığı sorunları yaşadığı bazı babaların da ruh sağlığı sorunları yaşadığı görülmektedir. Ruh sağlığı sorunlarının temelinde çocuğun vefat etmesi, zihinsel engelli çocuğun özel durumu, aile içinde yaşanan sorunlar, aile içi şiddet gibi faktörler yer almaktadır. *Depresyonun* kaynağında stres sonrası vücutta meydana gelen hastalıklar ve değişiklikler, zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenme süreci, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, çocuğun bakım ve eğitim sürecinde babanın anneyi yalnız bırakması etkili olmaktadır.

Depresyon düzeyleri incelendiğinde çocuğu engelli olan annelerin çocuğu engelli olmayan annelere göre depresyon düzeylerinden daha yüksek olduğu görülmektedir (Demir ve ark., 2010; Esdaile ve ark., 2003; Glidden ve ark., 2003; Hasting, 2003). Fiziksel ve zihinsel engelli çocuğu olan annelerin depresyon düzeyi çocuğu zihinsel engelli olan annelere oranla daha yüksektir (Aydın, 2018; Uğuz ve ark., 2004). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin %20'sinde (Pejovic-Milovancevic

ve ark., 2003) farklı bir araştırmaya göre %28,1’inde depresyon sorunlarının yaşandığı bildirilmektedir (Balcı ve ark., 2019).

Kaygı ve anksiyetenin kaynağında ise zihinsel engelli çocuğun tanı, tedavi ve hastane süreci, eğitimle ilgili konular ve çocuğun geleceğine ilişkin duygu ve düşünceler yer almaktadır. Boşanma kararına ilişkin aile desteğinin olmaması, eş ile ve eşin ailesiyle aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin endişeler, eşin şiddeti intihar girişimine yol açmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan anneler, çocuklarından önce öleceği ve çocuklarına kimsenin bakamayacağı (Oktar ve Yıldız, 2019), çocuğunun cinsel istismara maruz kalacağı (Meşe, 2013), çocuğun çevresi tarafından kabul edilmeyeceği (Keskin ve ark., 2010), çocuğunun kaza geçirebileceği ya da yaralanacağına ilişkin (Kurt ve ark., 2008) kaygı yaşamaktadırlar. Anneler çocuklarının geleceklerine ilişkin belirsizlik hissetmekte ve kaygı yaşamaktadırlar. Bazı anneler çocuklarının işi, evliliği, engelli çocuğa kardeşlerinin bakması ve kurum bakımıyla ilgili planlamalar yapmışlardır (Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017).

Anne babaların depresyon, kaygı, suçluluk ve yetersizlik duygularını farklı düzeylerde yaşadıklarını tespit eden çalışmalar bulunmaktadır (Orsmond ve Seltzer, 2007). Anne babaların bakım yükünün artması psikolojik durumlarını olumsuz etkilemektedir (Metin Karaaslan ve Çelebioğlu, 2020). Bakım verenlerin ve aile yaşamının fiziksel ve sosyal alanlarda sınırlandırılması ve değişimlerin yaşanması, bakım verme sonucu yaşanan yorgunluk ve fiziksel sağlık sorunları duygusal sorunlara da neden olmaktadır (Karahan ve İslam 2013).

Profesyonel Destek: Evli kalınan süreçte aileler yaşanan sorunların çözümüne katkıda bulunmayacağını düşündükleri için ya da anneler başvurmak istese de babalar başvurmak istemediği için genellikle *aile danışmanlığı* hizmetlerine başvurmamışlardır. Psikiyatrik sorunlar yaşayan anneler *psikiyatrik destek* almak için profesyonel desteğe başvurmuşlardır. Annelerin yarısının psikiyatrik sorunlar yaşadığı, psikiyatrik sorun yaşayan annelerin tamamına yakınının genellikle bir

doktor ya da sosyal çevresinden birisinin yönlendirmesiyle profesyonel destek aldığı, intihar girişimi varsa psikiyatri hizmetlerine yönlendirildiği görülmektedir. Eşlerinin psikiyatriye gitmesi için teklifte bulunan anneler bu teklifin eşleri tarafından genellikle reddedildiğini bildirmişlerdir. Anneler, genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerindeki psikologlardan ve hastanelerde çalışan psikologlardan *psikolojik destek* almışlardır. Profesyonel destek sağlayan meslek elemanının boşanma ve sonrası süreçle ilişkin anneleri bilgilendirmesi ve yönlendirmesi annelerin boşanma kararlarını hayata geçirmeleri konusunda cesaretlendirici olmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun özel durumunun baba tarafından kabul edilmemesi babanın profesyonel desteğe başvurma ve yardım arama davranışını olumsuz etkilemektedir.

Duygusal ve psikolojik açıdan sorunlar yaşanmasına rağmen bakım verenlerin sadece %18,2'sinin psikolojik destek aldığı (Cangür ve ark., 2013) anne babaların yarısının çocuğun doğumundan sonra psikiyatrik destek aldığı görülmektedir (Keskin ve ark., 2010). Anne babaların yarısından fazlası (%62,1) tedavi gerektirecek düzeyde ruh sağlığı bozukluğu semptomu göstermekte (Kılıç, 2009); yaklaşık dörtte biri (%24,2) psikiyatrik destek alırken (Aktürk, 2012), dörtte üçü (%76,6) psikolojik destek almaktadır (Aytekin, 2018). Ruh sağlığı etkilenen engelli çocuğu olan ailelerin depresyona yatkın olduğu bilinmektedir. Depresyondaki kişilerin yaklaşık dörtte üçünün pasif ölüm düşünceleri ve intihar düşüncesi bulunmaktadır (Işık ve ark., 2013).

Tinsel Boyut

Tinsel boyut olumlu dini başa çıkmayı ve olumsuz dini başa çıkmayı kapsamaktadır.

Olumlu Dini Başa Çıkma: Annelerin bir kısmı aile içinde yaşadıkları sorunları ve özellikle zihinsel engelli çocuğundan kaynaklanan durumları sınav, kader olarak görmekte ve bu süreçte baş edebilmek amacıyla çocuğunun sağlığı için ya da boşanmak için *dua* ettiğini bildirmektedir. Bunun yanı sıra, zihinsel engelli çocuğun

özel durumunu kabullenme sürecinde, eşleriyle olan ilişkileri ve aile yaşamlarıyla ilgili konularda *kadere razı olma* ve *teslimiyet* vurgusu dikkat çekmektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde din ve toplumsal inançlar ailenin yaşam kalitesini de etkilemektedir (Smith-Bird ve Turnbull, 2005). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin inanç düzeyi arttıkça kaygı düzeylerinin azaldığı (Huang ve ark., 1998) maneviyatın engelli çocuğa ilişkin duygusal yük ve bakım yüküyle baş etmelerinde anneler için yardımcı bir etken olduğu görülmektedir (Kara, 2008). Bazı aileler çocuklarının engelliliğini yaratıcının bir lütfu ya da kaderleri olarak görmektedir (Arıcıoğlu ve Gültekin, 2017).

Anne babaların %74,2'sinin engelli çocuğunun durumuyla ilgili kadere rıza gösterdiği (Gürkan ve Altay, 2021), %61,9'unun ise çocuğunun engellilik durumunu takdir-i ilahi olarak gördüğü (Balcı ve ark., 2019), diğer bir araştırmada çocuğunun engellilik durumunu takdir-i ilahi olarak görenlerin oranının %71,88 olduğu (Ocakçı, 2004) anlaşılmaktadır. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde kadınların olumlu dini başa çıkma tarzını erkeklere göre daha fazla kullandığı, din eğitimi alanların olumlu dini başa çıkma yöntemlerini kullandığı görülmektedir (Kaya, 2014).

Olumsuz Dini Başa Çıkma: Az sayıda anne, *Allah korkusunun* çocukluk döneminde yanlış öğretildiğini ve toplumda dini boyutuyla kadının haklarının öğretilmediğini bildirmiştir.

Engelli çocuklarının kendilerine yaratıcı tarafından verilmiş bir ceza olarak gören aileler de vardır (Searn ve Todd, 2000). Olumsuz dini başa çıkma tarzını okuma yazma bilmeyenlerin kullandığı, din eğitimi alanların olumlu dini başa çıkma yöntemlerini kullandığı görülürken din eğitimi almayanların olumsuz dini başa çıkma yöntemlerini daha fazla kullandığı görülmektedir (Kaya, 2014).

Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantıları

Annelerin boşanma sürecinde yaşantıları teması, annelerin boşanma aşamasındaki yaşantılarının fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarına, boşanmaya yol açan faktörlere, zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisine odaklanmaktadır.

Fiziksel Boyut

Fiziksel boyut fiziksel sağlığı, fiziksel şiddeti ve cinsel yaşamı kapsamaktadır.

Fiziksel Sağlık: Annelerin boşanma aşamasında fiziksel sağlıklarıyla ilgili önemli sorunlar yaşamadıkları, sağlık hizmetlerine erişebildikleri görülmektedir. Anneler bu süreçte barınmak için yeni bir mekan aramış, kiralık ev ve yaşamı sürdürebilecek nitelikte eşya bulma konusunda zorluklar yaşamıştır. Boşanma aşamasında sosyal destek alan ve kök ailesi tarafından desteklenen anneler fiziksel açıdan daha rahat bir süreç yaşamışlardır.

Fiziksel Şiddet: Evli kalınan süreçte fiziksel şiddete maruz kalan annelerin bazıları boşanma aşamasında da şiddete maruz kalmaktadır. Fiziksel şiddet uygulayan babaların bazıları uzaklaştırma kararıyla evden uzaklaştırılmıştır. Bu aşamada bazı anneler silahla tehdit edildiğini belirtmiştir.

Cinsel Yaşam: Evlilik hayatında cinsel yaşamlarında sorun yaşayan annelerin cinsel birlikteliklerini boşanma aşamasında ve boşanmaya yakın dönemde sonlandırdıkları görülmektedir. Az sayıda anne ise bu süreçte evlilik içi tecavüze maruz kalmıştır.

Evlilik içi cinsel şiddet hem kadınlar için hem erkekler için önemli bir risk faktörü olmakla birlikte araştırmalar yakın ilişkilerde ve evlilikte cinsel şiddetin genellikle kadına yönelik gerçekleştiğini göstermektedir (Carney ve Barner, 2012).

Evlilikte istek dışı cinsellik evlilik içinde cinsel olarak bir şiddet biçimidir ve genellikle erkekler eşlerini sözel, ekonomik ve duygusal şiddete maruz bırakarak istediklerini elde ederken kadınlar diğer şiddet türlerine maruz kalmamak için evlilikte istek dışı cinsel ilişkiye maruz kalmaktadırlar (Tetik, 2017, s. 8). Kadınların %51,1'i birlikte oldukları kişi tarafından, %40,8'i tanıdığı kişi tarafından cinsel şiddete maruz kalmaktadır (Black ve ark., 2011).

Sosyal Boyut

Sosyal boyut boşanmaya ilişkin tepkileri, ekonomik durumu ve hukuki konuları kapsamaktadır.

Boşanmaya İlişkin Tepkiler: Boşanma aşamasında *sosyal çevrenin, eşin ailesinin ve kök ailenin* boşanmaya ilişkin *destekleyici* ya da *engelleyici* bakış açısı ön plana çıkmaktadır. *Sosyal çevrenin* boşanmayı engelleyici bakış açısı boşanmayı destekleyici bakış açısına göre daha yoğundur. Sosyal çevreden gelen tepkiler, kadının “dul” kalacağı, boşanınca ekonomik sorunlar yaşayacağı, boşanmanın kabul edilemez bir durum olduğu ile ilgilidir. Destekleyici tepkilerle karşılaşan anneler boşanma aşamasında sosyal ve ekonomik açıdan daha rahattırlar.

Türkiye’de aileye önem atfedildiği için aile olumsuz yaşam deneyimleri yaşansa bile değerli görülmektedir. Aile insan ilişkilerini odağa alan yakınlık, sadakat, bağlılık ve dayanışma gibi değerleri temsil ettiği için toplum tarafından korunmaya çalışılmaktadır (Aktaş, 2000, s. 54). Toplum evlilik bunalımının çözümü olarak boşanmayı kabul etse bile çocukların iyilik halinin korunamayacağını, kişilik bozukluklarının olacağını, ruh sağlığının olumsuz etkileneceğini düşünerek aileyi koruyucu bir misyon üstlenmektedir (Amato, 1993; Wolf, 2004). Bu durum toplumun boşanmaya karşı bir duruş olarak ailenin desteklenmesini savunmakta ve boşanmayı engelleyici bir bakış açısı sunmaktadır.

Eşin ailesinden boşanma sürecini destekleyenler anneyle daha önce güçlü sosyal ilişkiler kurduğu için ya da annenin eşin ailesine ekonomik yük olduğunu düşündükleri için kendilerini rahatlatmak istemektedirler. *Kök ailenin* boşanmayı engelleyici bakış açısının daha yoğun olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra kök ailenin boşanmaya karşı destekleyici bir tutumu varsa anneler boşanma aşamasında ve sonrasında kendilerini sosyal, ekonomik ve duygusal yönden güvende hissetmektedirler. Kök ailenin boşanmaya ilişkin engelleyici tepkilerinin kaynağında ekonomik durum, ihtiyaçların karşılanamayacağına ilişkin kaygılar, boşanma sonrası engelli çocukla yaşanabilecek zorluklara ilişkin kaygılar, ailede daha önce boşanma deneyiminin olmaması, boşanmaya ilişkin toplumsal olarak engelleyici bakış açısı yer almaktadır. Kök ailenin boşanmayı engelleyici bakış açısı boşanmanın geciktirilmesine yol açmaktadır. Kök ailede genellikle baba boşanmayı engelleyici bir role sahiptir.

Boşanma anlamsal olarak önceden hiçbir şekilde kabul edilemez görülürken bu bakış açısı değişmeye başlamış daha kabul edilebilir bir durum olarak algılanmaya başlanmıştır. Boşanmalar arttıkça boşanmaya yüklenen olumsuz anlam da kişisel değişim ve yeni bir hayata başlama fırsatı olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Kadınlar için tedirgin edici negatif yüklemle atıfta bulunan damgalanmaların gittikçe azaldığı söylenebilir (Kasapoğlu, 2011, s. 7).

Ekonomik Durum: Boşanma aşamasında kadının *ekonomik güce* ve gelire sahip olması, barınmak için bir evin olması ya da ekonomik desteğinin olması annelerin boşanma sürecini hızlandırmasını sağlamaktadır. Evli kaldıkları süreçte çalışmayan anneler boşanma aşamasında ekonomik güce ihtiyaç duyduğu için zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu, bakım ihtiyaçlarını dikkate alarak çocuğuyla birlikte bulunabileceği ya da çocuğuna vakit ayırabileceği ortamlarda çalışmaya başlamaktadır. Boşanma aşamasında kredi kartı borçları, ev ya da araba paylaşımı ve mal paylaşımı gibi konularda eşle *ekonomik anlaşmazlıklar* yaşanmaktadır. Bazı anneler boşanma aşamasında kalacakları ev, mutfak ve eşya ihtiyaçlarıyla ilgili olarak *sosyal çevrelerinden ekonomik destek* almışlardır.

Hukuki Konular: Boşanma aşamasında avukat desteği, anlaşmalı boşanma, çekişmeli boşanma, mal paylaşımı, boşanma sürecinin uzaması, nafaka, koruma ve bakım (velayet), tazminat konuları ön plana çıkmaktadır. Annelerin ekonomik güçleri varsa ya da sosyal çevrelerinde *avukat* varsa onlardan destek aldıkları, ekonomik sorunlar yaşayan annelerin ise barodan avukat talebinde bulundukları görülmektedir. Anneler boşanma aşamasında avukattan haklarına ya da boşanma hukukuna ilişkin bir bilgi ya da danışmanlık almamışlardır. Sadece boşanma sürecinde mahkeme işlemlerini hızlandırmak için avukata başvurmuşlardır. Annelerin “bir an önce kurtulmak” için mahkemede mal, nafaka ya da farklı bir konuda talepte bulunmamayı tercih ettikleri ve önemli bir kısmının *anlaşmalı boşandığı* görülmektedir. Az sayıda anne eşinin boşanmayı kabul etmemesi ya da mal paylaşımı ile ilgili anlaşmazlıklar yaşandığı için *çekişmeli boşandığını* ve boşanma süresinin uzadığını bildirmiştir.

Hukuki işleyişte yaşanan aksaklıklar, celse sayısının artması, duruşmalar arasında uzun sürelerin olması boşanma sürecinde stresi artırmaktadır. Görücü usulüyle yapılan evliliklerde çekişmeli boşanma oranlarının kişilerin kendi tercihleriyle yaptıkları evliliklere oranla daha yüksektir. Türkiye’de boşanmaların dörtte üçü (%71) anlaşmalı gerçekleşmektedir (TBNA, 2014, s.135-141).

Boşanma aşamasında gündeme gelen nafaka konusu anneleri hukuki, ekonomik ve sosyal yönden etkileyen önemli bir konudur. Zihinsel engelli çocuğun bakımıyla ilgilenen anneler istihdam sürecine katılamamakta ve maddi gelir elde edememektedir. Bu durum nafakaya duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Nafaka vermeyi kabul eden babalar zihinsel engelli çocuğunun özel gereksinimlerini dikkate aldıkları ve çocuğun bakım yükünü üstlenmekten kaçındıkları için nafaka ödemeyi kabul etmektedirler. Bazı anneler genellikle erkeğin nafaka ödemek istememesi ya da boşanma sürecini uzamaması için nafaka almayı talep etmemişlerdir. Bazı anneler ise mahkemenin nafaka kararına rağmen eşlerinin nafaka ödemediğini belirtmişlerdir.

Boşanma sonrasında velayet ve nafaka gibi anlaşmazlık yaşanabilecek konuların yanı sıra psikolojik sorunlar yaşamasına neden olabilecek mahkemede

hukuk mücadelesi vermek bireyin rutinlerini yapma, işi için yeterli gücü kendinde bulamama, yeni hayatına uyum sağlayamama, kendini ve hayatı değersiz görme gibi sosyal riskleri de beraberinde getirmektedir (Walzcak ve Burns, 2004).

Boşanma sürecinde nafakanın yanı sıra *tazminat* konusu da ekonomik ve hukuki öneme sahiptir. Annelerin önemli bir kısmı boşanma sürecini uzatmamak ve çekişmeli boşanmamak için nafakayla birlikte tazminatı da istemediğini belirtmişlerdir. Boşanma aşamasında *koruma ve bakım (velayet)* konusunda mahkemede genellikle annelerin talepte bulunduğu ve babaların velayeti istemediği görülmektedir. Anneler çocuğun iyilik halinin sağlanması amacıyla velayet talebinde bulunmaktadırlar. Zihinsel engelli çocuğun bakımı, duygusal, sosyal ve fiziksel açıdan korunması annelerin önceliğidir. Dünyada ve Türkiye’de boşanma sonuçları incelendiğinde genellikle çocuk reşit olana kadar velayet anneye verilmektedir. Türkiye’de boşanma davalarının sonucunda çocukların velayetinin %75,8’i anneye, %24,2’si babaya verilmiştir (TÜİK, 2021b). Bu nedenle anne ve çocuktan oluşan tek ebeveynli aileler sayıca fazladır (Karaca Aydın, 2019). Velayetin genellikle anneye verilmesi ataerkil toplumlarda bakım rolünün anneye atfedilmesinden kaynaklanmakta ve çocuğa annenin daha iyi bakım verebileceğine inanılmaktadır (Afyonoğlu ve ark., 2021). Çocuğun engelli olması durumunda velayetin genellikle anneye verildiği nadiren baba tarafından üstlenildiği düşünülmektedir. Görüşülen 30 katılımcıdan sadece 1’i çocuğunun velayetinin babada olduğunu belirtmiştir. Çocuğunun velayeti babada olan anne vaktinin önemli bir kısmını çocuğuyla birlikte geçirmekte ve bakım verme rolüne devam etmektedir.

Bilişsel Boyut

Bilişsel boyut boşanmaya ilişkin düşünceleri ve boşanmanın anlamını kapsamaktadır.

Boşanmaya İlişkin Düşünceler: Babalar genellikle eşlerinin “kendilerine mecbur” olduğunu, boşanamayacaklarını, zihinsel engelli bir çocukla zorlanacağı için boşanmaya cesaret edemeyeceklerini, bir işe girip çalışamayacaklarını

düşünmektedir. Babaların boşanma kararına öfkelenedikleri ve kabullenemedikleri, annelere psikolojik şiddet uyguladıkları görülmektedir. Aldatma, pornografi gibi durumlar söz konusuysa anneler bu konuyu gündeme getirerek bunun duyurulmaması karşılığında eşlerini boşanmaya ikna etmektedirler. *Annelerin çocuklarının iyilik halini düşünerek boşanmaya karar verdikleri ve kendilerini güçlü hissettikleri zaman boşanma kararlarını eyleme geçirdikleri* görülmektedir. Anneler boşanma sürecini başlattıklarında vakit kaybetmeden boşanıp çocuklarıyla birlikte kendilerini güvende hissedebilecekleri bir alan oluşturmaya çalışmaktadırlar. Kök ailelerinin ve sosyal çevrelerinin boşanmaya ilişkin düşüncelerinden ve tepkilerinden çekindikleri için boşandıklarını saklama eğiliminde olan anneler bulunmaktadır. *Zihinsel engelli çocukların* genellikle boşanma sürecini anlamlandıramadığı, boşanma öncesinde baba tarafından bakım sağlanmadığı ve ilgi gösterilmediği için babanın eksikliğini hissetmedikleri anlaşılmaktadır. Az sayıda anne ise zihinsel engelli çocuğunun boşanmalarını desteklemediğini, bazı durumlarda boşanmayı sürecin başında onaylarken sonradan reddettiği, bazı durumlarda ise sürecin başında reddederken sonradan onayladığı anlaşılmaktadır.

Zihinsel engelli olmayan çocukların genellikle boşanmayı destekleyici bir düşünceye sahip oldukları ve bu süreci destekledikleri görülmektedir. Çocukların şiddete tanık olması, babaların ilgisizliği ve sorumsuz davranışları çocukların boşanma sürecini daha kolay kabullenmelerini sağlamıştır. Boşanmanın çocuklara etkisi yaşa, cinsiyete, destek mekanizmalarına, ebeveynler arasında yaşanan çatışmalara, kardeşe sahip olma durumuna, aile üyeleriyle ilişkilerine ve sosyal çevreye göre farklılık göstermektedir (Amato, 2000). Okul öncesi dönemde olan üç-altı yaş grubunda çocuklar boşanmayı anlamlandırmakta zorlanmakla birlikte ebeveynlerden birinin hayatında olmadığını algılayabilmektedir. Bu durum okul öncesi dönemde nesnelere karşı talebin artmasına, ruhsal bunalımlara, yaşananlar nedeniyle suçluluk hissine, öfke nöbetlerine ve uyku düzeninin bozulmasına yol açmaktadır (Kurdek ve Siesky, 1981).

Boşanmanın Anlamı: Anneler boşanmayı farklı şekillerde anlamlandırmakla birlikte boşanma genellikle özgürlük, kurtuluş, olması gereken bir şey olarak olumlu

formlarda anlamlandırılmaktadır. Bazı anneler boşanmayı çocukları düşünmek, ferahlık, mutluluk, sevinç ve hürriyet şeklinde tanımlarken az sayıda anne boşanmayı hayal kırıklığı, psikolojik savaş, yolların ayrılması, gelecek endişesi olarak anlamlandırmaktadır.

Duyuşsal Boyut

Duyuşsal boyut olumsuz duyguları ve olumlu duyguları kapsamaktadır.

Boşanma sürecinde aile üyelerinin stres faktörleriyle karşılaşma riski artmaktadır (Acar, 2013; Öksüzler Cabılar ve Yılmaz, 2022). Ekonomik sorunlar, sosyal çevrenin değişimi, algılanan sosyal desteğin değişimi, uyum sağlama süreci, duygusal faktörler ve eski eşle ilişki tesisi gibi birçok stres faktörü aile üyelerinin stres yaşamasına yol açmaktadır (Sweeper ve Halford 2006; Wang ve Amato, 2000). Aile üyeleri yoğun stresle birlikte kaygı ve depresyonla başa çıkmaya çalışmaktadırlar (Atkinson ve ark., 2010, s. 489-492).

Olumsuz Duygular: Anneler tehdit, endişe, rahatsızlık, kendini suçlama, tükenmişlik ve üzüntü gibi olumsuz duyguları daha yoğun yaşamaktadırlar. Bazı anneler boşanma aşamasında özellikle “nafaka” konusunda çocukların eğitimi ve maddi konularla tehdit edilmektedirler. Anneler ailelerinden ve sosyal çevrelerinden destek alamayacakları, boşanma sonrasında sorunlarla başa çıkamayacakları, sosyal çevreleri tarafından damgalanabilecekleri endişesini taşımaktadırlar. Boşanma kararı veren annelerin ailesi ve sosyal çevresi boşanma sürecini desteklemiyorsa ya da kendilerinden kaynaklanan bir durum nedeniyle çevredekiler boşandığını düşünüyorsa ya da aldatılmışsa kendilerinde bir “eksiklik” hissedip kendilerini suçladıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğun bakımı, eğitimi ve hastane süreçlerini takip etmenin yanı sıra boşanma sürecinde mahkemeye gitmek, boşanma dosyasını takip etmek anneleri duygusal ve psikolojik açıdan olumsuz etkilemekte, tükenmişlik hissetmelerine neden olmakta, depresyon varsa depresyonun etkilerini artırmaktadır. Annelerin boşanma aşamasında babalardan gördükleri tepkiler,

çocukların süreçten olumsuz etkilenmesi, kadınların suçlanması anneler tarafından üzüntü verici konular arasında değerlendirilmektedir.

Olumlu Duygular: Annelerin boşanma aşamasında olumlu duyguları daha az yaşadıkları görülmektedir. Bu olumlu duygular, mutluluk, huzur, kurtuluş ve çabadır. Olumlu duyguların kaynağında boşanmayla birlikte eski eşten “kurtulmuş” olmanın verdiği mutluluk ve huzur vardır.

Tinsel Boyut

Boşanma aşamasında anneler olumlu dini başa çıkma yöntemlerine başvurmakta ve genellikle dua etmektedirler. Dua ettiğini belirten anneler, duayı birisiyle konuşmak, dertlerini anlatmak ve içini dökmek şeklinde değerlendirmektedirler. Annelerin boşanma sürecini kolay bir şekilde geçirmek için dua ettikleri görülmektedir.

Boşanmaya Yol Açan Faktörler

Annelerin boşanma nedeni olarak genellikle eşlerinin sorumsuz davranışlarını gerekçe gösterdikleri, ilgisizlik, aldatma, şiddet, evden ayrı yaşama, terk, alkol kullanımı, akrabaların aile içi ilişkilere karışması, ekonomik sorunlar, kıskançlık, fikir uyuşmazlıkları, suçlama, yabancılaşma, kumar, pornografi gibi faktörlerin boşanmada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Boşanma sadece bir nedene bağlı olmadan, birden fazla faktörün etkisiyle gerçekleşmektedir.

Türkiye’de boşanma nedenleri cinsiyet bağlamında değerlendirildiğinde; boşanmış erkeklere ve kadınlara göre en önemli boşanma nedeninin eşlerinin sorumsuz ve ilgisiz davranması olduğu anlaşılmaktadır. Erkeklerin %41,2’si kadınların %24,2’si eşlerinin sorumsuz ve ilgisiz davrandığını belirtmektedir. Erkeklerin %11’i aile büyüklerinin aile içi ilişkilerine karışmasını, %9,7’si evin ekonomik olarak geçimini sağlayamadığını boşanma nedeni olarak ifade etmiştir.

Kadınların %19,3'ü aldatmayı, %14,6'sı dayak ve kötü muameleyi boşanma nedeni olarak belirtmektedir (TAYA, 2021).

Türkiye'de 2000-2018 yılları arasında kadınların boşanma nedenlerinin araştırıldığı sistematik bir çalışmada ön plana çıkan boşanma nedenlerinin şiddet ve aldatılma olduğu, aile üyelerinin olumsuz etkisi, ekonomik sorunlar ve cinsel sorunların da önemli faktörler olduğu belirlenmiştir. Bu faktörlerin yanı sıra şiddetli geçimsizlik, kötü alışkanlıklar, ruhsal hastalıklar, sevgi eksikliği, ailede rolleri yerine getirememe, kıskançlık, eşten fazla gelire sahip olma faktörleri de boşanma nedenleri arasında yer almaktadır (Kaplan ve ark., 2018). Türkiye'de en önemli boşanma nedenleri arasında şiddet, zina, alışkanlıklar, yakın çevre, duygusal ilişki, ekonomik sorunlar, cinsel sorunlar yer almaktadır (Keskin, 2007; Sucu, 2007; TBNA, 2014).

Boşanma nedenleri arasında yer alan faktörlerden biri de şiddettir. Boşanan kadınların önemli kısmının şiddete maruz kaldığı (Abalı, 2006; Bulut, 2008), şiddet nedeniyle kendilerini suçladıkları (Gülen ve ark., 2005), görücü usulü istemeyerek evlenenlerin daha çok şiddet gördüğü ve boşanma sonrası ruh sağlığı desteği aldığı anlaşılmaktadır (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018). Boşanma nedenleri arasında yer alan faktörlerden bir diğeri de terk nedeniyle boşanmadır. Terk, eşlerden birinin evlilik birliğinden doğan sorumlulukları yerine getirmemek amacıyla bilinçli ve sürekli bir biçimde ortak yaşam alanından uzaklaşması, ayrılığın en az altı ay sürmesi, haklı bir neden olmadan ortak yaşam alanına dönmemesidir (Ayan, 2007).

Modern toplumda eş ilişkisinin niteliğinin beklentileri karşılayamaması en önemli boşanma nedenidir (Amato ve Hohmann, 2007). Bunun yanı sıra çocuğun yetiştirilme tarzı nedeniyle yaşanan çatışmaların boşanmaya etkisi (%13) görülmektedir (Ruspini, 2013, s. 802). Boşanma kaynağını çocukluk çağı travmalarından da alabilir. Boşanan bireylerin çocukluk çağında maruz kaldığı cinsel istismar (Akyüz, 2020), sağlıklı baba çocuk ilişkisi (Riggio ve Valenzuela, 2011) olduğunu tespit eden araştırmalar bulunmaktadır. Bazı durumlarda kadınlar boşanmak istemesine rağmen evliliğini sürdürmek zorunda kalırlar (Uçan, 2007). Bu durum, kaynağını sosyal, ekonomik, duygusal, bilişsel faktörlerden alabilir.

Literatürdeki boşanma nedenlerine ilişkin araştırmalar dikkate alındığında araştırmada görüşülen ailelerin benzer nedenlerle boşandığı görülmekle birlikte boşanmaya yol açan sorumsuzluk, ilgisizlik, terk etme, akrabaların karışması, ekonomik sorunlar, sözel şiddet, duygusal şiddet, suçlama gibi faktörler zihinsel engelli çocuğun aile içi ilişkilerdeki dinamiğe etkisiyle derinleşmektedir. Nedenlerin odağında zihinsel engelli çocuğun yer aldığı ve boşanma kararına etki ettiği görülmektedir.

Ailelerin boşandıkları dönem aile yaşam döngüsü bağlamında değerlendirildiğinde 14 ailenin ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş) döneminde boşandığı, 5 ailenin bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar) döneminde boşandığı, 2 ailenin okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (30 ay-6 yaş) döneminde boşandığı, 5 ailenin okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş) döneminde boşandığı, 4 ailenin ise hareket eden merkezler olarak aile döneminde boşandığı anlaşılmaktadır.

Boşanma genellikle evliliğin ilk beş yılında ve beşinci yıl ile dokuzuncu yıllar arasında görüldüğü için aile yaşam döngüsünde genellikle küçük çocuğu olan aile aşamasına denk gelmektedir. Türkiye’de en fazla boşanma talebi ilk çocuğun doğumunu takiben henüz okul öncesi çağda çocuğu olan çiftler arasında olduğu düşünülebilir. Aile yaşamındaki bu kesişim, evlilik doyumuyla da uyumludur (Canel, 2019). Boşanma sürecine kadar eşlerin aile sisteminde birlikte yer aldığı zaman dikkate alındığında yarısından fazlasının (%55,2) çocuğu olan aileler olduğu, üçte birinin (%32,8) yeni evli çiftler olduğu, bir kısmının da ergen çocuğu olan (%5,2) ve çocukların evden ayrıldığı-boş yuva döneminde olan (%4,6) çiftler olduğu görülmektedir. Evliliğin ilerleyen yıllarında boşanma oranları düşmektedir (Nuhoğlu ve Demiröz, 2020).

Aile yaşam döngüsü bağlamında ilgili literatür dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin boşanma sürecinin genellikle ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş) döneminde gerçekleştiği, aile yaşamının diğer ailelere göre daha uzun sürdüğü görülmektedir.

Bu durumun arka planında annenin daha önce boşanma kararı alması fakat boşanmayı gerçekleştirmek için diğer şartları olgunlaştırmayı beklemesi yer almaktadır. Varsa diğer çocukların büyümesi, ekonomik ve yasal şartların olgunlaşması, sosyal ve ekonomik desteğin sağlanması boşanmayı eyleme geçirmek için anneleri cesaretlendirmektedir.

Annelerden yarısına yakını (13) aldatmanın yaşandığını, 14 anne aldatmanın yaşanmadığını, 1 anne aldatmanın yaşandığını düşündüğünü bildirmiştir. 2 anne ise bu konuda paylaşımda bulunmamıştır. Aldatılan annelerden bazıları aldatıldığını öğrendiğinde ya da fark ettiğinde eşine karşı duygusal ve fiziksel olarak bir yakınlık hissetmemeye başladığını, bu durumu kabullenemediğini fakat belli bir süre eşlerine “katlandıklarına” belirtmişlerdir. Annelerden bazıları eşlerinin zihinsel engelli çocuklarını kabullenmemeleriyle aldatma arasında ilişki kurmaktadır.

Annelerden yarısına yakını (14) eşinin alkol tükettiğini, 12 anne eşinin alkol tüketmediğini, 1 anne eşinin alkol bağımlısı olduğunu bildirmiştir. 3 anne ise bu konuda paylaşımda bulunmamıştır. *Alkol kullanımı* bireylerin iş yaşamını ve aile içi ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Az sayıda anne, çocukları için zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra eşlerinin daha fazla alkol tükettiğini bildirmiştir. Boşanmaya yol açan faktörlerden biri de *kumardır*. Erkeğin düzenli bir işinin olmaması ve gelir getirici bir işte çalışsa bile kazanılan paranın ihtiyaçları karşılamaya yönelik harcanmaması ekonomik sorunlara yol açarken bazı babaları kumara yöneltmektedir.

Ailede genellikle babanın *sorumsuzluğu* boşanma kararı almanın temelini oluşturmaktadır. Babaların sorumsuz davranışlarının temelinde zihinsel engelli çocuğun varlığını kabullenememe, bakım, tedavi ve eğitim süreçlerine katılmama durumu söz konusudur. Babanın sorumsuzluğu, kök ailesiyle ve kadının kendi kök ailesiyle ilişkilerine olumsuz yansımakta, bu süreç de aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Annelerin çocuğun bakımını üstlendiği ve babaların toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında üstlendikleri eve gelir getirme, ihtiyaçları karşılama, sağlık hizmetlerine erişim gibi konularda rol ve sorumluluklarını yerine getirmedikleri görülmektedir. Babanın *ilgisiz davranışları* hastane ile ilgili

süreçlerde, zihinsel engelli çocuğun bakımı ve eğitim, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin konular, ev içi rol ve sorumluluklarla ilgili konularda görülmektedir. Boşanmaya yol açan faktörlerden bir diğeri *şiddettir*. Fiziksel şiddetin yanı sıra duygusal ve sözel şiddete maruz kalmak aile içi ilişkileri, fiziksel sağlığı, sosyal çevreyle ilişkileri ve duygusal yaşamı olumsuz etkilemektedir.

Babanın *evden ayrı yaşaması* ve *evi terk etmesi* de boşanma sürecinde etkili bir faktördür. Çocuğunun engelli olduğunu öğrendikten sonra ailesini terk eden az sayıda baba bulunmaktadır. Bazı anneler ise, eşlerinin maddi konularda yaşanan sorunlar, aldatma, gece hayatının olması, parayı bilinçsiz bir biçimde harcama gibi nedenlerle evi terk ettiğini, belirli dönemlerde ya da belirli aralıklarla evden gidip sonra döndüklerini belirtmişlerdir. Az sayıda anne ise eşlerinin işi gerekçe göstererek farklı bir ile ya da farklı bir ülkeye gidip uzun süre dönmediğini fakat arka planda eşlerinin çocuğun engel durumunu kabullenemediği için “çocuktan kaçtığını” vurgulamıştır. Zihinsel engelli bir çocuğun aile içi ilişkileri etkilemesinin yanı sıra genellikle sosyal çevrede ve toplumda zihinsel engelli çocuğu olan ailede genellikle erkeğin evi terk ederek gittiği, boşanma davasını erkeğin açtığı gibi bir düşünce ve algı olmasına karşı boşanma nedenleri ve boşanmaya karar veren taraf düşünüldüğünde genellikle kadınların boşanmaya karar verdiği ve boşanmayı gerçekleştirdiği görülmektedir.

Eşin yakın akrabaları genellikle aile içi ilişkilere dahil olmakta, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecine, sağlık hizmetlerine başvurmasına müdahale etmektedir. Bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Boşanmaya yol açan faktörlerden biri de yabancılaştırma. *Yabancılaştırma* ev içerisinde fiziksel yakınlığın kurulamaması ve yatak odalarının ayrılmasıyla başlamaktadır. Yabancılaştırma, eşlerin duygu ve düşünce paylaşımlarını azaltmakta, fiziksel, duygusal, tinsel ve bilişsel olarak kendilerini gergin hissetmelerine ve çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır.

Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi

Zihinsel engelli çocuğu olup boşanma kararı alan ailede zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisi birkaç bağlamda ön plana çıkmaktadır. Annenin zihinsel engelli çocuğunun iyilik halini ve gelişimini düşünmesi, annenin yalnız bırakılması, annenin suçlanması, annenin sosyal ve ekonomik haklardan yararlanmak istemesi, babanın çocuğun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesi, babanın zihinsel engelli çocuğu olduğu için evi terk etmesi, babanın zihinsel engelli çocuğa yönelik şiddet uygulaması, babanın sorumsuzluğu, babanın hayal kırıklığı yaşaması gibi bağlamlar ön plandadır. Ayrıca, zihinsel engelli çocuğun varlığı boşanmayı geciktirici bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Ailede engelli bir çocuğun olması, evlilik doyumunda azalma, kaygı, stres, depresyon, suçlama (Barlow ve ark., 2006; Esdaile ve ark., 2003; Greenspan ve Wieder, 2004) gibi aile içinde çatışmalara zemin hazırlayacak aile işlevlerini olumsuz etkileyecek ve boşanmaya yol açacak birçok faktöre neden olmaktadır (Palancı, 2018). Engelli bir çocuğa sahip olmak aile işlevlerinde (Özşenol ve ark., 2003) ve evlilik ilişkisinde (Risdal ve Singer, 2004) sorunlara neden olmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin problem çözme, iletişim, roller, duygusal tepki verebilme, gereken ilgiyi gösterme, davranış kontrolü ve genel işlevler konularında sağlıklı aile yapısına sahip oldukları görülmektedir (Oğultürk, 2012; Yavuz, 2018a). Engelli çocuğun aileye getirdiği ek masraflar ve genellikle bakım vericinin çalışma yaşamından uzak kalmasıyla birlikte yaşanan ekonomik sorunlar (Benjamin, 2016; Chen 2000; Ersoy Quadır ve Temiz, 2018; Kizir ve Çiftçi Tekinarslan, 2018); bakım yükü ve sağlık sorunları nedeniyle fiziksel sorunlar (Beck ve Emery, 2006; Kılıç, 2009; Pejovic-Milovancevic ve ark., 2003) gibi temel risk faktörleriyle birleştiğinde boşanma olasılığını artırmaktadır (Hatton ve ark., 2009).

Çocuğun İyilik Hali İçin Boşanma: Aile içi ilişkilerde yaşanan sorunların çocuğun iyilik halini olumsuz etkilemesi boşanma kararını almak için önemli bir etkidir. Akrabaların zihinsel engelli çocuğun eğitime ve sağlık hizmetlerine

erişimine müdahale etmesi, maddi sorunlar nedeniyle zihinsel engelli çocuğun sağlık ve eğitime kaynak ayıramama, çocukların sağlıklı bir ortamda yaşaması, zihinsel engelli çocuğun psikolojik iyilik halinin olumsuz etkilenmesi, zihinsel engelli çocuğun evde şiddete maruz kalması ya da şiddete tanık olması, babanın bakım konusunda destek olmaması gibi durumlar çocuğun iyilik halini olumsuz etkilediği için anneler boşanma kararı almaktadır.

Babanın Çocuğun Zihinsel Engelli Olma Durumunu Kabullenememesi:

Babanın çocuğun özel gereksinimlerini kabullenememesi babanın sorumluluk almamasına, evden ayrı yaşamasına, evi terk etmesine, sağlık hizmetlerine başvurmamasına ve annenin sağlık hizmetlerine başvurmasını engellemesine yol açmaktadır. Bu konular aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Engelle birlikte ailede ortaya çıkan farklı sorunlarda baş etmede yetersizlik duygusunu hissetmek, çocuğa karşı aşırı koruyucu davranmak, engel durumunu reddetmek gibi olumsuz yaşantılar aile dinamiklerini olumsuz etkilemektedir (Taanila, 1996; Lisa-Dixon ve ark., 1995).

Evi Terk Etme: Çocuğu zihinsel engelli olduğu için babanın süreci kabullenemediği, hayal kırıklığı yaşadığı ve evi terk ettiği, babanın zihinsel engelli çocuğu bir “ayak bağı” olarak gördüğü, hayatı yaşamak için engelleyici bir faktör olarak değerlendirdiği durumlar söz konusudur. Az sayıda anne maddi olarak sorunlar yaşadıklarını, eşlerinin yeni bir iş için farklı bir ülke ya da ile gittiğini, borçlarından dolayı evi terk ettiğini belirtmiştir.

Ailede engelli bir çocuğun olması evlilik ilişkilerini bozmakta, eşlerden birinin evi terk etmesine ve boşanmaya neden olabilmektedir (Bahar ve ark., 2009; Kahriman-Bayat, 2008; Mauldon, 1992; Özbulut ve Özgür Sayar, 2009; Şahbikan, 2019; Telford ve Sawey, 1981).

Zihinsel Engelli Çocuğa Yönelik Şiddet: Zihinsel engelli çocuğa yönelik olarak babanın şiddet uygulaması aile içinde tartışmalara, ilişkide anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Şiddetin kaynağında babanın çocuğun özel durumunu kabullenmemesi yer almaktadır.

Annenin Yalnız Bırakılması: Annelerin zihinsel engelli çocuğunun bakımında, eğitiminde, tedavisinde kendilerini yalnız hissetmeleri ve bu süreçte “yalnız yaşamayı” ve “mücadele etmeyi” öğrenmeleri boşanma sonrası için baş etme becerilerini geliştirmiştir. Bu durum annelerin kendilerini baş edebilir ve güçlü görmelerini sağlamış ve boşanma kararlarını eyleme geçirmelerini kolaylaştırmıştır.

Annenin Suçlanması: Çocuğun engelli oluşu genellikle aile içi ilişkilerde baba tarafından suçlama ve anneye yönelik baskı oluşturma aracı olarak kullanılabilir. Bunun yanı sıra annelerden bazıları çocuğun bakımını üstlendikten sonra çalışmadıkları için de suçlanmaktadır.

Sorumsuzluk: Zihinsel engelli çocuğun eğitimiyle ve sağlık hizmetlerine erişimle ilgili süreçte babanın destek sağlamaması, babalıkla ilgili rol ve sorumluluklarını yerine getirilmemesi aile ilişkilerini olumsuz etkilemektedir.

Sosyal ve Ekonomik Haklardan Yararlanma: Zihinsel engelli çocuklar için devlet tarafından sağlanan sosyal ve ekonomik haklar boşanma düşüncesi olan annelerin boşanma kararını hayata geçirmesinde kolaylaştırıcı rol oynamaktadır.

Boşanmayı Geciktirici Bir Faktör Olarak Zihinsel Engelli Çocuk: Anneler genellikle boşanma kararını daha önce almalarına rağmen ailede zihinsel engelli bir çocuğun olması nedeniyle boşanma kararlarını eyleme geçirmeyi geciktirmişlerdir. Boşanma kararını eyleme geçirmeyi geciktirmenin temelinde, akılda soru işareti bırakmamak için tüm imkanları değerlendirmek, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygı ve endişeler, ekonomik kaygılar, boşanmak için şartların olgunlaşmasını

beklemek, zihinsel engelli çocuğu olduğu için evliliği sürdürmeye “mecbur olduğunu” düşünmek, çocuğu babasız bırakmamak gibi etkenler bulunmaktadır.

Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantıları

Annelerin boşanma sonrası yaşantıları teması, fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlara odaklanmaktadır.

Fiziksel Boyut

Fiziksel boyut fiziksel sağlık, bakım yükü, cinsel yaşam, özbakım ve fiziksel çevre etkisini kapsamaktadır.

Fiziksel Sağlık: Anneler boşanma sonrasında kalp ritim bozukluğu, şeker, mide rahatsızlığı, saç kıran gibi kaynağını stresten alan sağlık sorunları yaşamaktadırlar. Sağlık sorunları kadınlarda yaşın ilerlemesiyle görülmekte, zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, olumsuz duyguların yoğun olarak yaşanması ve depresyon gibi durumlar fiziksel sağlığı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu süreçte zihinsel engelli çocuğu olan anneler çocuklarının sağlığını ön planda tuttukları için kendi sağlıkları için vakit ayırmaya ve sağlık hizmetlerine erişmeye öncelik vermemektedir. Bu noktada “bakım verenin kendini ihmal” dikkat çekmektedir. Anneler ve zihinsel engelli çocukları sağlık hizmetlerine erişebilmektedirler.

Kendini ihmal, bir geriatrik sendrom olarak kabul edilmekle birlikte, sağlık hizmetlerine erişememenin yanı sıra sağlığa dikkat etmeme, depresyon, alkol kullanımı gibi tıbbi ve psikiyatrik sendrom ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır (Pavlou ve Lachs, 2006). Kendini ihmal davranışı yetersiz beslenme, yetersiz sıvı alımı, kişisel bakım ve barınma konusunda hijyene özen göstermeme gibi bireyin sağlığını ve güvenliğini riske atan durumları (Burnett ve ark., 2009; Mosqueda ve Dong, 2011), başkalarıyla iletişim kurma ve toplumsal destek alma konusunda isteksizliği kapsamaktadır (Lachs, 2002).

Boşanma sonrasında kadınlar gelir kaybı, güvencesizlik ve borç yükü nedeniyle ilk üç yıl hafif depresif semptomlar göstermektedir (Wickrama ve Wheeler, 2013, s. 386). Boşanmayla birlikte anksiyete ve depresyon riskinin artması yaşam kalitesini olumsuz etkilemektedir (Aydiner Boylu ve Paçacıoğlu, 2016). Ayrıca 35-45 yaş arası boşanmışlarda evlilere oranla erken ölüm riskinin ve intihar riskinin daha fazla olduğu görülmektedir (Oğurtan, 2011).

Bakım Yüğü: Boşandıktan sonra bakım yükünü tamamen anneler üstlenmiş durumdadır. Babalar boşandıktan sonra da bakıma ilişkin rol ve sorumluluk almamaktadırlar. Bakım sürecinde sosyal desteğin olmaması, ağır zihinsel engelli ve bedensel engeli bulunan çocuğun bakımı, hasta yatağının olmaması, cihaz eksikliği, gelir elde etmek için başka bir işte çalışma gibi durumlar bakım yükünü artırmaktadır. Tek ebeveyn olarak çocuğun bakım sorumluluğunu üstlenmek kadının evden ayrılamamasına, sosyal hayata katılamamasına yol açmakta; çocuğun özel durumunu dikkate alarak iş yaşamında düzenlemeler yapmasına, çalışma saatlerini sınırlandırmasına ya da evden çalışabileceği işleri yapmasına neden olmaktadır. Annelerin önemli bir kısmı çocuklarının bakım yükü nedeniyle gelir getirici düzenli bir işte çalışmamaktadırlar. Bakım yükü, fiziksel sağlığı, sosyal yaşamı, ekonomik durumu, duygusal yükü ve ruhsal sağlığı olumsuz etkilemektedir. Bakım yükü, annelerin iş yaşamında kariyer planlarını olumsuz etkilemekte, çalışanların işten ayrılmasına neden olmakta, ekonomik olarak gelir kaybına yol açmakta, sosyal hayata katılımlarını ve sosyal çevreleriyle ilişkilerini sınırlandırmakta, fiziksel sağlıkları bakımından bel fıtığı, boyun fıtığı, kalp ve tansiyon gibi hastalıklara yol açmakta, olumsuz duygular yaşamalarına yol açmaktadır. Çalışan anneler bakım konusunda genellikle çevrelerinden yardım talep etmektedir. Annelerin çocuklarının iyi şartlarda bakılamayacağını düşündükleri için kurum bakımı hizmetinden yararlanmak istemedikleri görülmektedir.

Zihinsel engelli çocuğun engelinin şiddet düzeyi, çocuğun bakımı için destek alınan kişiler, çocuğun eğitimine katkı durumları aile yükünü etkilemektedir. Eşinden ayrı ya da boşanmış annelerin ve çalışmayan babaların aile yükü daha fazladır (Kaçan Softa ve ark., 2016). Çocuğunun çoklu engeli olan (hem bedensel hem

zihinsel) annelerin bakım yükü tek engeli olan çocuğa sahip annelerden daha fazladır (Öztürk, 2011).

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin yarısına yakını (%48,8) çocuklarının bakımına yardımcı olacak kimselerinin olmadığını (Balcı ve ark., 2019), farklı araştırmalarda bu oranın daha da arttığı (%65,7; %69,3) (Demir, 2010; Kumcağız ve ark., 2018), ailelerin yaklaşık üçte birinin (%30,7) zihinsel engelli çocuğunun bakımında destek aldığı görülmektedir (Kumcağız ve ark., 2018). Engelli çocuğu olan annelerin (%92,5) bakım yükünün fazla olduğu anlaşılmaktadır (Balcı ve ark., 2019; Çalışkan ve Bayat, 2016). Engelli çocuğu olan annelerin çocuğunun engeli nedeniyle genel sağlık durumu bozulmakla birlikte 36-50 yaş arası kadınlar, 18-35 yaş arası kadınlara göre daha fazla fiziksel güçlük yaşamaktadır. 8 yaş üstü engelli çocuğu olan kadınların yaşadığı fiziksel güçlüğü 0-2 yaş aralığında çocuk sahibi olan kadınlara göre daha yüksek olduğu bildirilmiştir (Yüksel ve Uyanık, 2021). Bu durum çocuğun yaşının büyümesiyle birlikte bakım yükünün artmasıyla bağlantılıdır.

Cinsel Yaşam: Boşanma öncesi süreçte eski eşle yaşanan olumsuz cinsel deneyimler, cinsel doyumun olmaması, zihinsel engelli çocukla ilgili rol ve sorumlulukların daha önemli görülmesi ve “kendini çocuğuna adama” gibi faktörlerin etkisiyle annelerin genellikle boşanma sonrasında cinsellikle ilgili isteklerinin olmadığı görülmektedir. Az sayıda anne, boşanma sonrasında farklı bir partnerle duygusal yakınlık kurduğunu ve birliktelik yaşadığını belirtmiştir. Az sayıda anne, boşandıktan sonra sosyal çevrelerindeki erkekler tarafından tacize maruz kaldığını bildirmiştir.

Zihinsel engelli çocuğun bakım yükü anneleri kendilerini tamamen çocuklarına adamasına yol açarken bu durum ailede eşler arasındaki çatışmaları artırmakta ve annelerin kendilerine ve özel yaşamlarına vakit ayıramamalarına neden olmaktadır (Greenspan ve Wieder, 2004; Kizir ve Çifci Tekinarslan, 2018)

Özbakım: Boşandıktan sonra annelerin özbakımlarına dikkat ettikleri, giyimlerine, makyajlarına ve saçlarına özen gösterdikleri görülmektedir. Annelerin

çocuğun bakım yükü, tedavisi, eğitimi ve gelişimi için emek sarf ederken ve vakit ayırırken “kendilerini ihmal” ettikleri anlaşılmaktadır. “Bakım verenin kendini ihmal” özellikle duyuşsal ve psikolojik bağlamda, fiziksel sağlığa ve kendi hastalıklarının tedavisine vakit ayırma konularında, sosyal çevreyle ilişkiler, ekonomik olarak gelir elde etme ve harcama konularında kendini göstermektedir. Bazı annelerin boşandıktan sonra kendilerini daha iyi hissettikleri, sağlıklarına dikkat ettikleri ve beslenmelerine özen gösterdikleri görülmektedir.

Fiziksel Çevre: Boşandıktan sonra, zihinsel engelli çocuğun gelişimi için yaşanan fiziksel çevrenin imkanları ve yaşanan çevrenin evliliğe-boşanmaya bakış açısı ve kültürel kodlar fiziksel çevre bağlamında ön plana çıkan önemli konulardır. İkamet edilen konutta asansörün bulunması, erişilebilir olması, evin çevresinde temel ihtiyaçların karşılanmasına olanak sağlayacak yerlerin bulunması, çocuğun gelişimi için doğayla temas halinde olmak, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylıkla sağlanabilmesi boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğuyla birlikte yaşayan anneler için önemlidir. Bunun yanı sıra fiziksel çevrenin evliliğe ve boşanmaya ilişkin algıları, boşanmış kadınlara ilişkin kalıp yargıları ve ön yargıları özellikle kırsalda yaşayan kadınlar için zorlayıcı ve ayrımcı bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Kadınlar boşanma sonrasında kırsal bölgelerde sosyal desteğe ve sosyal yardımlara erişebilirken kentsel mekanda kadının işgücüne katılımı beklenmektedir (Soygan, 2019). Bu hususlarla birlikte fiziksel çevrenin sosyalizasyon ve ekonomik süreçlere etkisi dikkate alınmalıdır.

Sosyal Boyut

Sosyal boyut sosyal çevreyle ilişkileri, sosyal hayata katılımı, ebeveynlerin ve çocukların ilişkilerini, toplumsal cinsiyet rollerini, ekonomik durumu ve hukuki konuları kapsamaktadır.

Sosyal Çevreyle İlişkiler: Sosyal çevre tarafından sağlanan sosyal destek, sosyal çevre yoksunluğu, sosyal dışlanma, kök aileyle ilişki ve boşanılan eşin ailesiyle ilişki sosyal çevreyle ilişkiler konusunda dikkat çekici unsurlardır. Annelerin boşandıktan sonra aldıkları *sosyal destek* sosyal yaşamlarını güçlü kılan, engelli çocuğun ihtiyaçlarını ve maddi ihtiyaçları karşılama konusunda kolaylaştırıcı bir faktördür. Sivil toplum kuruluşları engellilerin ve annelerinin sosyal hayata katılmaları, ihtiyaçlarının karşılanması ve haklarının savunulması için önemli bir rol üstlenmektedir. Annelerin boşandıktan sonra sosyal hayata katılımları ve sosyal çevreleriyle ilişkileri boşanma öncesine göre daha aktiftir. Anneler genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde engelli çocuğu olan farklı annelerle ve ailelerle, yönetici ve öğretmenlerle tanışmakta ve sosyalleşmektedir.

Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın, akrabaları, komşuları ve sosyal çevresi tarafından “zor, çekilmez, katlanılmaz” bir durum olarak ifade edilmesi, bu anlayışın davranışlara, bakışlara, mimiklere ya da damgalayıcı tutumlara yansımaları anneleri olumsuz etkilemekte (Heng-hao, 2009; Meşe, 2013), sosyal hayatta farklı biçimlerde dışlanmaya maruz kalmalarına neden olmaktadır (Olsson ve Hwang, 2003; Yavuz, 2018b). Ebeveynlerin %58’i çocuğunun engeli nedeniyle sosyal ilişkilerinin ve sosyal hayata katılımlarının etkilenmediğini belirtirken, %42’si farklı şekillerde etkilendiğini ifade etmektedir (Tarsuslu Şimşek ve ark., 2015). 36-50 yaş arası annelerin karşılaştığı sosyal güçlüklerin 18-35 yaş arası annelere göre daha yoğun olduğu tespit edilmiştir (Yüksel ve Uyanık, 2021).

Zihinsel engelli çocuğun tanı almasıyla birlikte çalışan annelerin iş yaşamlarına ara vermeleri, çalışmayı bırakmaları, sosyal çevreleriyle görüşmek için zamanlarının daha sınırlı olması, zihinsel engelli çocuğun davranışları ve sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa bakış açısı nedeniyle sosyal çevreyle yapılan görüşmelerin sınırlandırılması annelerin sosyal yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. Boşanmayla birlikte genellikle sosyal çevrenin değişmesi ve tek ebeveyn olarak rol ve sorumlulukların daha belirgin hale gelmesi annelerin sosyal çevreleriyle görüşmeleri için ayırdıkları vakti sınırlandırmaktadır. Hem zihinsel engelli çocuktan hem de

boşanmadan kaynağını alan bu faktörler annelerin sosyal çevreleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemekte ve kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Boşandıktan sonra kadınların (%31,2) çevre baskısı yaşama oranları erkeklere (%11,9) göre daha fazladır (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018). Farklı bir araştırmada da boşandıktan sonra kadınların ekonomik konularda, konut bulma konusunda, sosyal çevre ve aileden kaynaklanan baskı konularında erkeklere göre daha fazla güçlüklerle karşılaştığı görülmektedir (Aktaş, 2011). Kadınların çocuklarının geleceğine ilişkin endişelerinin ve çevresel tepkiler konusunda kaygılanmasının temelinde de sosyal baskı mekanizmasının yer almakta ve bu faktör boşanma kararı almayı zorlaştırmaktadır (Bulut, 2008; Can ve Aksu, 2016).

Bazı anneler sadece boşanmış olduğu için sosyal çevreleriyle olan ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini ya da sözel olarak tacize maruz kaldığını, az sayıda anne ise zihinsel engelli çocuğu olduğu için sosyal çevreleriyle ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini, kiralık ev bulma, kreş hizmetinden yararlanma gibi konularda sosyal dışlanma yaşadığını bildirmiştir. Bazı anneler, boşandıktan sonra sosyal çevreleri tarafından boşandıkları için dışlanabileceği ya da tacize maruz kalabileceği korkusuyla boşandığını çevresindeki insanlara açıklamamıştır.

Boşanmış kadınlar sosyal dışlanmaya maruz kalmakta, sosyal çevrelerinden baskı görmekte, sosyal çevrelerindeki erkeklerle isimleri birlikte anılmakta ve boşanmanın sosyal olumsuzluklarını erkeklere göre daha yoğun yaşamaktadır (Can ve Aksu, 2016). Boşanmış kadınların çalışma hayatında sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları, önceki arkadaşlık ilişkilerini devam ettiremedikleri (Rathi ve Pachauri, 2017), çevresel tepkiler ve önyargılar nedeniyle utanç ve acı yaşadıkları (Bulut, 2008), sosyal çevresi tarafından yalnızlaştırıldıkları ve bu durumlara karşı olumsuz “dul kadın” imajıyla etiketlenmemek için tedbirli davrandıkları, boşanma sonrası davranışlarına dikkat ettikleri, evli arkadaşlarıyla fazla samimi olmadıkları, daha çok bekar ya da boşanmış kişilerle ilişki geliştirdikleri, giyimlerine dikkat ettikleri ve kendilerini izole etmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Bu stratejileri dedikodudan ve

sosyal baskıdan korunma yöntemleri olarak kullanılmaktadırlar (Akgül-Sarpkaya, 2013; Uğur, 2014).

Boşandıktan sonra annelerin ekonomik ihtiyaçlarının yanı sıra zihinsel engelli çocuğun bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda desteğe ihtiyaç duydukları ve bu konuda bazı annelerin kök ailesinin destek sağladığı görülmektedir. Boşandıktan sonra kök ailesi tarafından maddi ve manevi yönden destek alan anneler daha rahat bir yaşam sürdürmektedir. Çok az sayıda anne boşandıktan sonra kök ailesiyle birlikte yaşamayı denemiş ve bu süreçte zihinsel engelli çocuğunun eğitimi, bakımı, ev içindeki davranışları gibi konularda anlaşmazlıklar yaşadıkları için birlikte yaşamının olumsuz bir deneyim olduğunu ve bu nedenle ayrı bir evde yaşamaya karar verdiklerini bildirmişlerdir. Yedi anne boşandığı için kök ailesi tarafından dışlandığını, destek görmediğini belirtmektedir. Aileleri boşanmaya olumlu yaklaşan bazı annelerin ailelerinde ise zihinsel engelli çocuğun velayetinin alınmasına ve bakımının sürdürülmesine karşı çıkıldığı görülmektedir. Bazı anneler boşandıkları için sosyal çevreleri ve aileleri tarafından kabul edilse de boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuklarının velayetini aldıkları ve bakımını sürdürdükleri için kabul görmemektedirler. Annelerin önemli bir kısmı boşandıktan sonra boşanılan eşin ailesiyle ilişkilerini genellikle sonlandırmış ve görüşmemişlerdir. Martin-West (2019) ailesinden az destek alan ya da aile desteği alamayan boşanmış kadınların, kira ödemelerinde gecikme riskinin (%33) arttığını hem ailesinden hem de kamu kaynaklarından herhangi bir destek alamayan boşanmış kadınların kira ödemelerinde gecikme riskinin daha fazla (%68) olduğunu saptamıştır. Canatan ve ark., (2019) tek ebeveyn kadınların yarısından fazlasının akrabalarından maddi destek almadığını belirtmektedir.

Sosyal Hayata Katılım: Annelerin boşandıktan sonra boşanma öncesine kıyasla sosyal hayata daha fazla katıldıkları, maddi olarak gelir elde edebildiği ya da elde edilen geliri yönetebildiği, sosyal hayata katılım için kaynak ayırabildikleri görülmektedir. Sosyal çevrelerinden, akrabalarından ya da sağlıklı çocuklarından destek alan annelerin ve zihinsel engelli çocuklarının sosyal etkinliklere daha aktif katılabildikleri, kendilerini “özgür” ve “yapabilir” gördükleri ve bu özgüvenle sosyal

hayatta daha aktif rol aldıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocukları için eğitim hizmeti alan anneler, hizmet aldıkları eğitim kurumlarında diğer ailelerle ve velilerle tanışarak sosyal bir çevre edinmekte ve sosyal etkinliklere katılabilmektedirler. Zihinsel engelli çocuğun okula başlaması, bakım verme konusunda anneye destek olan birisinin olması, evde arabanın olması, annelerin sosyal hayata katılımını olumlu etkilemektedir. Bazı annelerin ise zihinsel engelli çocuğun bakımı, gelir elde etmek için çalışma yaşamına katılma gibi nedenlerle sosyal etkinliklere zaman ve maddi kaynak ayıramadıkları görülmektedir.

Sosyal desteğin yanı sıra tek ebeveynli ailelerde önemli konulardan birisi de aile üyelerinin sosyal etkinliklere katılmasıdır. Tek ebeveynli ailelerin sosyal etkinliklere daha az katılması aile üyelerinin psikolojilerini olumsuz etkilemektedir (Acar, 2013). Tek ebeveynli ailelerde kadınların sosyal etkinliklere katılımları ve sosyal çevreleriyle etkileşimleri azalmakta, kadınlar sosyal çevrelerinin olumsuz tepkilerine maruz kalmakla birlikte genellikle sosyal ve psikolojik destek alamamaktadır (Afyonoğlu ve ark., 2021).

Boşanma Sonrası Ebeveynlerin ve Çocukların İlişkileri: Ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili olarak boşanılan eşle ilişkiler, babanın çocuklarla ilişkisi, annenin çocuklarla ilişkisi, çocukların kardeş ilişkisi ön plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan annelerin 23'ü çocuğuyla, 4'ü çocuğu ve anne-babasıyla, 2'si yalnız, 1'i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır. Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan babaların 9'u evlenmiş ailesiyle, 12'si yalnız (1'i ikinci evliliğini yapıp boşanmış) yaşamaktadır. 4'ü annesiyle-kök ailesiyle, 1'i engelli olmayan çocuğuyla, 1'i sevgilisiyle yaşamaktadır. Babalardan 3'ünün kiminle yaşadığı bilinmemektedir. Babalardan 17'sinin zihinsel engelli çocuğuyla görüşmediği, 4'ünün görüştüğü, 6'sının nadiren görüştüğü, 3'ünün sıklıkla görüştüğü görülmektedir.

Boşanmış anne babalardan 5'inin çocukları için ihtiyaç olması durumunda görüştüğü, annelerin genellikle eşleriyle görüşmediği ve iletişim kurmadığı, bazı annelerin görüşme esnasında eşleri tarafından psikolojik şiddete maruz kaldığı, bazı

annelerin eski eşleri tarafından kendilerine minnettarlık duyulduğu, 4 babanın eski eşleriyle tekrar evlenmek istediği görülmektedir. Anneler genellikle eski günlerini hatırlamak, yüz yüze gelmemek ve karşılaşmamak için gerekli olmadıkça görüşmemeyi tercih etmektedirler. Çocuklarının ihtiyaçları ve bakımı için iletişim kurmaktadır. Bazı anneler ise can güvenlikleri olmadığı için boşandıkları eşleriyle görüşmemektedirler.

Boşandıktan sonra babaların zihinsel engelli olmayan çocukla ilişkisinde babaları talep ettiğinde babalarına ekonomik destekte bulunmaları, babanın anne ile iletişim kurmak istemesi üzerine arabulucu rol üstlenmeleri dikkat çekmektedir. Boşandıktan sonra babanın çocuklarıyla duygusal, fiziksel ve sosyal bir yakınlığı ve bağı kalmadığı anlaşılmaktadır. Babaların ekonomik, sosyal, duygusal bir desteğinin ve yardımının olmadığı ve çocuklarının babalarıyla iletişim kurmak istemedikleri görülmektedir. Babanın anneyi karalayıcı ifadeler kullanması, babanın evlilik dışı ilişki yaşaması, çocuğun boşanma aşamasında mahkemede tanıklık yapması, babanın şiddet uygulaması, babanın evi terk etmesi, babanın çocuğunun düğününe katılmaması ve çocuklarını yalnız bırakması gibi gerekçelerle çocuklar babalarıyla görüşmek istememektedirler.

Boşanmanın çocuklar üzerindeki psikolojik etkisi iki seviyede ele alınabilir. Birinci seviyede değişime uyum sağlama sürecidir. Değişime uyum sağlama çocuklar için zor olsa da istikrarın daha çabuk sağlanabildiği boşanmalarda daha az strese neden olmaktadır. İkinci seviyede çocukların uzun vadede psikolojik uyumuyla ilgilidir. Aile etkileşimiyle birlikte çocuğun çeşitli özellikleri de uzun vadedeki sonuçlarla ilgilidir. Çocuklar, anne baba rollerini devam ettiren eski eşlerin arasında bir bağlantı noktası olduğu için evliliğe ve boşanmaya yönelik uzlaşmaya kavuşturulmamış öfke, çocuk yetiştirme tarzlarıyla ilgili tartışmalarda kendini hissettirebilir. Anne babalar bu süreci iyi bir şekilde yönetmelerine rağmen çocuklar annesine ya da babasına gösterdiği sadakat nedeniyle açıklanması zor duygular yaşayabilir (Emery, 2012). Boşanma genellikle çocukların ebeveynlerinden biriyle yaygın olarak da babayla iletişiminin azalmasına neden olur.

Boşandıktan sonra babaların çok azının zihinsel engelli çocuklarıyla görüştüğü ve bu görüşmelerin de sınırlı olduğu, genellikle telefonla gerçekleştirildiği görülmektedir. Yüz yüze görüşmelerde ise birkaç saatlik görüşmeler gerçekleşmektedir. Bazı anneler babaların çocuklarıyla görüşmesinin çocuklara duygusal, bilişsel ve cinsel gelişim açısından zarar verici olabildiğini bildirmiştir. Boşandıktan sonra baba zihinsel engelli çocuğa yabancılaşmaktadır. Babaların zihinsel engelli çocuklarıyla görüşmediği, nadiren görüştükleri durumlarda ise ilgilenmedikleri görülmektedir. Zihinsel engelli çocukların boşanmadan sonra babalarından ayrı kalmayı sorgulamadığı, durumun farkında olmadıkları ve olumsuz etkilenmedikleri anlaşılmaktadır. Boşanma sonrasında çocuklarda “babanın çocuklarına yabancılaştığı” görülmektedir. “Ebeveyne yabancılaşma sendromu” da söz konusudur. Babanın çocuklarına yabancılaşması genellikle, boşanma öncesinde zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu kabullenememiş, çocuklarının sorumluluğunu almaktan kaçınan, bakım yükünden ve ekonomik yükten kaçınan babaların çocuklarıyla iletişim kurmaması, duygusal ve sosyal olarak yakınlık hissetmemesi, maddi ve manevi desteğini esirgemesi şeklinde görülmektedir. Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu ise babaya karşı yöneltilmiş bir yabancılaşma sendromu olarak daha az görülmektedir. Genellikle babanın yabancılaşması söz konusu olduğu için çocuğun babaya yabancılaşması daha az sayıda anne tarafından bildirilmiştir. Çocuğun babaya yabancılaşması babanın çocukla kurduğu olumsuz iletişimin, ilgisizliğin ve sorumsuz davranışların bir sonucu olarak görülmektedir. Anne tarafından kasıtlı bir yönlendirme ve algıya bağlı olarak gelişmemiştir.

Boşanmış ailelerde çocukların %15’i (Jonston, 2003; Johnston ve ark., 2005a) ve velayetle ilgili sorun yaşayan ailelerin çocuklarının %21’i ebeveyne karşı yabancılaşma yaşamaktadır (Jonston, 2003). Çatışmalı geçen boşanmalarda ise ebeveyne yabancılaşma sendromu %20’dir (Johnston ve ark., 2005b). Türkiye’de yürütülen bir araştırmada boşanma sonrasında çocukların üçte birinin (%34,4) her iki ebeveyne ile düzenli olarak görüştüğü, %15,5’inde ebeveyne yabancılaşma sendromunun görüldüğü, her dört ebeveynden birinin (%26,6) boşanma sürecinde çocuğunun istismara uğradığını iddia ettiği ve diğer ebeveyne ilişki kısıtlaması istediği, yüksek oranda velayetin annede kalması yönünde kanaat bildirildiği

belirlenmiştir (Karadağ ve Foto Özdemir, 2020). Çatışmalı süren boşanma davalarında ebeveyne yabancılaşmanın sıklığı ve yaygınlığı artmakla birlikte araştırma sonuçları farklılıklar göstermektedir.

Boşanmış babaların çocukları babalarını daha az kabul edici olarak algılarken, annelerin evli ya da boşanmış olması fark etmeksizin çocukları tarafından aynı düzeyde kabul edici olarak algılanmaktadırlar (Öngider, 2013b). Boşanmış anne babaların ret düzeyleri daha yüksektir (Çetin, 2018). Engelli çocuğu olan anne babaların algıladığı sosyal destek düzeyi ile çocukların anne babalarının kendilerini kabul-ret düzeyinin, anne babaların çocuklarını kabul-ret düzeyleri üzerinde etkisi olduğu görülmüştür (Balıkçı, 2019). Boşandıktan sonra babaların çocuklarıyla ilgili birçok sorumluluktan uzaklaştığı, çocukların babaları tarafından daha az önemsendiği, daha az istendiği ve sevildiği görülmektedir. Bu durum babaların sadece eşten değil çocuklardan da boşandığına işaret etmektedir (Amato ve Gilberth, 1999).

Annelerin boşandıktan sonra zihinsel engelli olmayan çocuklarıyla ilişkilerinin güçlendiği, birlikte sosyal hayata katıldıkları, duygusal olarak paylaşımlarda bulundukları ve birbirlerine destek oldukları, daha sakin ve düzenli bir yaşam sürdürdükleri görülmektedir. Annelerin zihinsel engelli çocuklarıyla ilişkileri dikkate alındığında, bakım veren rollerinin çok uzun süre devam ettiği, tedavi ve eğitim süreçlerini takip ederken birlikte bir yaşam kurdukları görülmektedir.

Az sayıda anne, zihinsel engelli çocuğun bakım ve özel gereksinimleri için ayrılan zaman nedeniyle engelli olmayan çocuğun ihmal edilebildiğini, sosyal alanda vakit ayıramadığını belirtmiştir. Bu durumun az da olsa kardeşler arasında kıskançlığa yol açtığı görülmektedir. Kardeşlerin yaşı büyüdükçe daha bilgili ve bilinçli oldukları, annelerine bakım konusunda ve sosyal hayata zaman ayırabilmesi konusunda destek oldukları görülmektedir. Az sayıda annenin zihinsel engelli kardeşlerine bakım vermeleri ve destek olmaları konusunda çocuklarından beklentileri bulunmaktadır.

Ergenlik dönemindeyken ebeveynleri boşanan çocukların boşanmadan sonraki iki-üç yıllık süreçte boşanma sonrası yaşama uyum sağlama konusunda zorlandıkları belirlenmiştir (Steinberg, 2013, s. 173). Boşanma sürecinde ve sonrasında çocuğun birlikte yaşamadığı ebeveyniyle ilişkisinin düzensizliği, sevgi ve ilginin azalması, destek yoksunluğu gibi faktörler çocuğun boşanma sonrası yaşama uyumunu olumsuz etkilemektedir (Amato, 2000). Çocuğun sorunlarla baş edebilmesi için duygu ve düşüncelerini ifade edebilmesi, sorunlarının farkına varan ebeveynlerin uygun sorun çözme becerileriyle hareket etmesi ve meslek elemanlarından yardım alınması gereklidir. Zamanında çözüme kavuşturulmayan sorunlar uzun vadede riskli davranışlara dönüşebilir (Cohen, 2002).

Toplumsal Cinsiyet Roller: Cinsiyetçi iş bölümü, zihinsel engelli bir çocuğun varlığı ve eğitim düzeyinin düşük olması gibi faktörlerle birleşince kadınların çalışma yaşamına katılmalarını engelleyici bir faktör olarak görülmektedir. Boşanmadan önce ve boşandıktan sonra evdeki rol ve sorumlulukların büyük ölçüde anneler tarafından üstlendiğini ve boşandıktan sonra bu rol ve sorumlulukları annelerin devam ettirdiği görülmektedir. Anneler boşandıktan sonra kendi “güçlerinin” ve “yapabilirliklerinin” farkına varmaktadırlar.

Tek ebeveynli ailelerde kadınlarla yapılan nitel çalışmalarda boşanmış kadınların sosyal yaşamda erkek kadın eşitsizliği yaşadıkları (Kaşvut, 2015), buna rağmen kadınların toplumsal cinsiyet rollerine dayalı geleneksel aile yapısındaki “baba” figürünün eksikliğini telafi etmek için aile yapılarını yeniden inşa etmeye çalıştıkları, aile içi otoriteyi sağlamakta zorlandıkları, otorite figürü arayışında oldukları, çoklu rol birikimi ile çocuk bakımında sorun yaşadıkları anlaşılmaktadır (Avşar, 2019; Kotwal ve Prabhakar, 2009; Rani, 2006; Gedik, 2018).

Ekonomik Durum: Boşandıktan sonra ekonomik güç, kadının iş gücüne katılımı, ekonomik sorunlar, ekonomik destek, evde bakım parası, sosyal yardımlar, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim konuları ekonomik durumla ilişkili olarak ön plana çıkan konulardır.

Annelerin boşandıktan sonra yatırım yapabildikleri, paralarını değerlendirebildikleri, gelir-gider dengesi kurabildikleri, bütün güçlüklerle rağmen evliyken ulaşamadıkları ekonomik özgürlüklerine erişebildikleri görülmektedir. Annelerin genellikle kirada yaşadıkları, az sayıda annenin ailelerinden kalan evde yaşadıkları görülmektedir. Çalışan anneler maaş ile geçimini sağlarken çalışmayan anneler genellikle evde bakım parası, gündelik işler, emekli maaşı, nafaka, sosyal yardımlar, sosyal çevreden gelen ekonomik destek ve yardımlar ile geçimlerini sağlamaktadırlar. Annelerden 16'sının zihinsel engelli çocuğu için evde bakım parası aldığı, 13'ünün evde bakım parası almadığı, 1 annenin ise evde bakım parası için başvuru yapacağı görülmektedir.

Annelerin 5'inin bir işte çalıştığı, 4'ünün memur, 1'inin kapıcı, 1'inin temizlik personeli olduğu, 19 annenin ise herhangi bir işte çalışmadığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyetçi iş bölümü ile zihinsel engelli çocuğun bakım yükü istihdam sürecine katılımını engellemektedir. Boşandıktan sonra genellikle hane geliri azalmakla birlikte eve gelen gelirin yönetimi konusunda özgür oldukları ve önceliklerini belirleyebildikleri için ekonomik refahları daha iyi durumdadır. Annelerin çalışması, yeni sosyal çevre edinmeleri, iletişimlerini güçlendirmeleri ve sosyal destek ağlarını geliştirmeleri bakımından annelere katkı sağlamaktadır. Anneler temizlikçi, aşçı, güvenlik görevlisi gibi emek yoğun işlerde zorlu şartlarda çalışmaktadırlar. Boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğun bütün sorumluluğunun anne tarafından üstlenilmesi ve aileyle ilgili bütün rol ve sorumluluğun sadece annede olması çalışan annelerin erken emekli olmalarına, görevde yükselme için ortaya çıkan fırsatları değerlendirememelerine yol açarak kariyer planlarını ve kariyer gelişimlerini olumsuz etkilemektedir.

Boşandıktan sonra yaşanan ekonomik sorunlar annelerin temel ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştırmakta, evin ısınmasıyla ilgili sorunlar yaşanmakta, daha kötü koşullarda barınmalarına yol açmaktadır. Ekonomik sorunlar özellikle boşanmanın hemen ardından görülmekte, ilerleyen süreçte gelir-gider dengesi kurulmaktadır.

Boşanma sonrasında ise kadınların (%65,8) ekonomik zorluk yaşama oranları erkeklere (%26,8) kıyasla daha fazla; çocuğu olanların (%51) ekonomik zorluk yaşama oranları çocuğu olmayanlara (%34,8) kıyasla daha fazladır. Boşanma sonrası maddi olanakları sınırlı kişilerin daha fazla ekonomik güçlük ve sorun yaşadığı belirlenmiştir (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018).

Annelerin önemli bir kısmı, zihinsel engelli çocuğunun eğitimi için materyallere, eğitim-öğretim araç gereçlerine kaynak ayıramadıkları için kendi imkanları ve becerileri dahilinde kendileri materyal tasarlamaktadır. Boşanma sonrasında zihinsel engelli çocuğun bakım yüküne ek olarak ekonomik yük artmakta, bu durum strese ve olumsuz duyguların yaşanmasına yol açmaktadır.

Kadınlar erkeklere göre daha fazla gelir kaybı, borç yükü ve güvencesizlikle karşılaşmakta (Wickrama ve Wheeler, 2013, s.386) yaşam standartları düşmektedir (Coontz, 2006). Boşanma sonrasında kadının hayat standartları (%27) düşerken, erkeğin hayat standartları (%10) yükselmektedir (Yalom, 2002). Bu veriler, boşanma sonrası kadının ve erkeğin ekonomik durumundaki değişime işaret etmesi bakımından önemlidir.

Babalar boşandıktan sonra anneye ve zihinsel engelli çocuğa ekonomik olarak destek sağlamamaktadırlar. Bazı anneler kök ailelerinden ekonomik destek almakta, babadan kalan miras ya da emekli maaşıyla, anne-baba ve kardeşlerin maddi yardımlarıyla ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Az sayıda anne sosyal çevrelerinden ekonomik destek almaktadır. Çok az sayıda anne belediye ya da vakıflardan sosyal yardım almaktadır.

Annelerin 16'sı engelli çocuğu için evde bakım parası alırken, 13'ü evde bakım parası almamaktadır. 1 anne ise evde bakım parası almak için başvuru yapacağını bildirmiştir. Anneler masraflarını karşılarken evde bakım parasıyla ve sosyal yardımlarla karşılamaktadırlar. Bu süreçte engelli çocuk için alınan evde bakım parası ekonomik olarak bir güç sağlamakla birlikte bakım veren olarak anneler, zihinsel engelli çocukları vefat ettikten ya da aldıkları evde bakım parası farklı bir

nedenle artık ödenmedikten sonra, hayatlarını devam ettirebilecekleri düzenli bir gelir ya da elde ettikleri bir maddi dayanak olmadığı için geleceğe ilişkin endişe yaşamaktadırlar.

Annelerin zihinsel engelli çocukları için Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Özel Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezleri'nden aldıkları hizmetlerin yanı sıra ekonomik durumları ve gelirleri ölçüsünde bazı özel eğitimler almaya çalıştığı fakat gelirleri bu hizmetlere yetmediği için sürekliliğin olmadığı görülmektedir.

Kadının tek ebeveyn olduğu ailelerde elde edilen gelirin büyük bir kısmını tüketim harcamalarına ayırmak durumunda kaldığı, çocuğun ihtiyaçlarını karşılamada ve ekonomik destek mekanizmalarına ulaşmada güçlükler yaşadığı, tasarruf yapmakta zorlandığı ve ekonomik olarak daha kırılgan bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır (Afyonoğlu, 2021; TAYA, 2018, s. 63). Kadının tek ebeveyn olduğu ailelerde kadınların daha yüksek oranda işsizlik yaşamakta, tam zamanlı iş bulmada ve vakit ayırmada sorun yaşamakta ve bunlara bağlı olarak yoksulluk riskleri artmaktadır (Wu ve ark., 2020). Tek ebeveyn olan kadınlar, fatura ve kira gibi temel masraflarını karşılamada (%41), sağlık hizmetlerine erişimde (%38), sağlıklı beslenmek için yeterli gıdaya erişimde (%33), konut ve mesken bulmada (%25) sorun yaşamaktadır (Eamon ve Wu, 2011).

Hukuki Konular: Boşandıktan sonra annelerin 14'ünün nafaka aldığı, 16 annenin ise nafaka almadığı, alınan nafakanın 250 TL ile 1.100 TL arasında değiştiği görülmektedir. Genellikle nafaka ödemelerinin yapılmadığı, ödemesi yapılan nafakaların ise düzensiz olduğu, nafaka artışının düzenli bir şekilde yapılmadığı, boşanılan eşle muhatap olmamak için annelerin bu duruma tepki göstermedikleri anlaşılmaktadır.

Boşanmış kadınların eski eşlerinden kendileri ya da çocukları için nafaka alanların oranı az olmakla birlikte, alınan nafakanın düzenli ödenmesi konusunda sorunlar yaşanmaktadır (Soygan ve Gedik, 2019; Uğur, 2014).

Bilişsel Boyut

Bilişsel boyut bilgi ihtiyacını, eğitim ve kişisel gelişimi, sorun çözme becerilerini, yeniden evlenmeye ilişkin düşünceleri, farkındalıkları, geleceğe ilişkin karar vermeyi kapsamaktadır.

Bilgi İhtiyacı: Annelerin kamu kurumlarının sağladığı ayni ve nakdi yardımlar, ekonomik destekler, velayete ve nafakaya ilişkin konular, engelli bir çocuğu olanların yararlanabileceği haklar, boşananların yararlanabileceği haklar, elektrik, doğalgaz, su, internet ödemelerinde fatura indirimleri gibi konularda yasal haklarla ve çocuğun cinsel sağlığıyla ilgili konularda bilgi ihtiyacı vardır. Anneler bilgi ihtiyaçlarını sosyal medyada oluşturulan topluluk ve gruplar, sosyal çevreleri, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çocukları için hizmet alan diğer aileler ve çocuklarının öğretmenleri aracılığıyla karşılamaktadır. Az sayıda anne, zihinsel engelli çocuğunun ergenlik döneminde cinsel gelişimiyle ve cinsel sağlığıyla ilgili nasıl davranacağı ve tepki vereceği konusunda bilgiye ihtiyaç duymaktadır.

Eğitim ve Kişisel Gelişim: Anneler boşandıktan sonra eğitimlerine ve kişisel gelişimlerine önem vermekte, seminerlere ve eğitimi programlarına katılarak kendilerini bilişsel yönden geliştirmeye çalışmaktadırlar. Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmak annelerin kendilerini bilişsel anlamda geliştirebilmeleri için teşvik edicidir. Zihinsel engelli çocuğunun gereksinimleri doğrultusunda özel eğitim öğretmenliği okuyan, yüksek lisans yapan ve bu alanda çalışan, boşandıktan sonra üniversite sınavına hazırlanan, üniversite okuyan, liseyi ve üniversiteyi açıktan okuyan anneler bulunmaktadır. Eğitimlere önem göstermenin temelinde zihinsel engelli çocuğun yaşam kalitesini artırmanın yanı sıra annelerin kendi yaşam kalitelerini yükseltme çabaları bulunmaktadır. Anneler psikoloji, özel eğitim, iletişim, zihinsel engelli çocukla iletişim, kamu yönetimi gibi eğitim ve programlara katılmaktadırlar. Anneler çocuklarının gelişimi, eğitimi, tanı ve tedavi süreci için yeni bilgiler öğrenmeye ve kitap okumaya ihtiyaç duymaktadırlar. Bazı anneler çocuğun bakım yükü nedeniyle eğitimlere katılamamaktadırlar.

Türkiye’de 26 alt bölge temel alınarak kaba boşanma hızının belirleyicileri üzerinden gerçekleştirilen ve 2007-2015 yılları arasını kapsayan bir incelemede kadın eğitim düzeyindeki artışın boşanmayı artırdığı saptanmıştır (Erkan, 2017). Türkiye’de 4 alt bölgede boşanmanın sosyo-demografik belirleyicileri üzerinden gerçekleştirilen ve 2008-2017 yılları arasını kapsayan bir incelemede kadın eğitim düzeyindeki artışın boşanmayı artırdığı saptanmıştır (İğdeli ve Ay, 2021). Bu durum kadının eğitim seviyesinin artmasıyla kendisi, çevresi ve boşanma sonrası hayatını başarılı bir şekilde idame ettirebilmesiyle ilgili bilinçli ve daha güçlü olmasıyla ilişkilidir.

Sorun Çözme Becerileri: Anneler boşandıktan sonra sorunlarını çözmek için tek başlarına mücadele etmektedirler. Bu durum sorun çözme kapasitelerini artırmış, kendilerini yapabilir ve değerli hissetmelerini sağlamıştır. Boşanma sonrasında ekonomik gelirin azalması, zihinsel engelli çocuğa daha fazla vakit ayırma ihtiyacının olması, sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa ve boşanmaya ilişkin tutumlarıyla baş etme konusu sorun çözme becerilerinin kullanıldığı alanlardır. Boşanma sonrasında ekonomik sorunlar, sosyal çevreyle ve kök aileyle yaşanan sorunlar, boşanılan eşle yaşanan nafakaya ve mahkeme sürecine ilişkin sorunlar, zihinsel engelli çocuğun bakım, eğitim ve tedavi sürecinde yaşanan sorunlar annelerin odaklandığı konular olmuştur. Anneler bu konular hakkında düşünme ve çözüme ulaşabilmek için kaynakları kullanabilme becerilerini kullanmışlardır.

Boşanma sürecindeki bireylerin problem çözme becerilerinin araştırıldığı bir çalışmada erkeklerin problem çözme becerilerinin kadınlara göre daha gelişmiş olduğu ve gelir düzeyi arttıkça problem çözme becerilerinin arttığı belirlenmiştir (Erbay ve ark., 2015).

Yeniden Evlenmeye İlişkin Düşünceler: Boşanma sonrasında babalardan 12’sinin yalnız yaşadığı, 4’ünün annesiyle-kök ailesiyle yaşadığı, 1’inin engelli olmayan çocuğuyla yaşadığı, 1’inin sevgilisiyle yaşadığı görülmektedir. Babalardan 3’ünün kiminle yaşadığı bilinmemektedir. Babalardan 9’u evlenmiş eşiyle

yaşamaktadır. Babaların genellikle evliliğin 3 ay-4 yıl arasında evlendiği görülmektedir.

Boşanma sonrasında annelerden 23'ü çocuğuyla, 4'ü çocuğu ve anne-babasıyla, 2'si yalnız, 1'i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır. Annelerin boşandıktan sonra yeniden evlenmeye ilişkin olumsuz düşünceleri bulunmaktadır. Bu düşüncelerin temelinde; sosyal çevreden, zihinsel engelli çocuktan ve annenin kendiyle ilgili düşüncelerinden kaynaklanan bazı faktörler söz konusudur. Sosyal çevrenin kadının boşandıktan hemen sonra evlenmesini hoş karşılamaması, boşanmış bir kadınla evlenmekle ilgili toplumda erkeklere yöneltilen baskıcı bakış açısı ön plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun etkisi değerlendirildiğinde, zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, bakım yükü nedeniyle sosyal hayata katılamama ve yeni bir insanla tanışmak için sosyal ortamın olmaması, evlenmeyi düşündükleri kişilerin zihinsel engelli bir çocukla yaşayamayacağına yönelik düşünceler, zihinsel engelli çocuğunu koruma, zihinsel engelli bir çocuğun bakımının ve birlikte yaşamanın zorluğu gibi etkenler dikkat çekmektedir. Anneler tekrar evlendiklerinde özgür davranamayacaklarını ve rahatlarının bozulacağını düşünmektedir. Bazı anneler erkeğe güven duymama, kız çocuğunu koruma, ilk evlilikte yaşanan olumsuz deneyimlerin ikinci evlilikte yaşamaktan endişe duyma gibi nedenlerle yeniden evlenmeyi düşünmemektedir. Çok az sayıda anne şimdiye kadar evliliği düşünmediğini fakat bundan sonraki süreçte şartları uygun olursa evlenebileceğini belirtmiştir.

Boşanma aşamasında kadınların sosyal statüleri, sosyoekonomik koşulları ve aile içindeki sorumlulukları savunmasız kalmalarına yol açmaktadır. Boşandıktan sonra kadına atfedilen “dul kadın” etiketi kadın üzerinde baskı oluşturarak boşanma kararı almasını zorlaştırmaktadır (Kaplan ve ark., 2018). Boşanma ya da eşin vefatı nedeniyle tek ebeveyn olan kadınların sosyal normlar ve anneliğe atfedilen değer nedeniyle yeniden evlenme konusunda erkeklere göre daha fazla zorlandığı görülmektedir (Yavuz ve Yüceşahin, 2012).

Toplumsal cinsiyetin yol açtığı sosyal baskı boşanma sonrasında kadınların ve erkeklerin yeniden evlenmeye ilişkin düşüncelerini etkilemektedir. Boşanan erkekler boşanmanın sosyal alanda bir başarısızlık olarak algılanması, boşanan kadınlar boşanmış kadın olarak damgalanmaya açık hale gelmek ve bu süreçte cinsel bir obje olarak görüldüğü için yeniden evlenmeyi tercih etmektedir (Demirci, 2015). Boşanarak eşinden ayrılanların yeniden evlenme hızları 2001-2019 yılları arası temel alınarak incelendiğinde, yeniden evlenme hızının yıllara göre arttığı anlaşılmaktadır. Boşanmış kadınların yeniden evlenme oranı %84 iken bu oran erkeklerde %72'dir. Bu durum, kadınların erkeklere göre daha yüksek oranda yeniden evlendiklerini ortaya koymaktadır (Çobanoğlu ve Tek, 2021). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde ise erkeklerin yeniden evlenme sayıları kadınlara göre daha fazladır. Zihinsel engelli çocuğun bakım yükü ve zihinsel engelli çocuğa bağlı olarak yukarıda bahsi geçen yeniden evliliğe ilişkin endişeler ve yargılar kadınların yeniden evlenmemelerine yol açmaktadır.

Farkındalıklar: Anneler boşandıktan sonra, alınan kararı geciktirmemek gerektiği, insanlara hak ettikleri değeri vermek gerektiği, hayatın anlamı, güç ve güçlü olma isteği, özgüven konularında farkındalık geliştirmişlerdir. Boşanma kararı aldıktan sonra eyleme geçme konusunda bekleyen anneler, alınan kararı eyleme geçirme konusunda bekledikleri için pişmanlık yaşamışlardır. Anneler insanlara hak ettiklerinden fazla değer verilmemesi gerektiği ve bu konuda çok fazla fedakarlık yapılmaması gerektiğine ilişkin anlayış geliştirmişlerdir. Bazı anneler hayatın anlamını sorgularken kendileriyle özdeşleşen “bakım vermeyi” yaşama/dünyaya gelme amacı olarak değerlendirmektedirler. Annelerden bazıları ise boşandığı için evli kaldığı süreyi boşa geçmiş bir süre olarak değerlendirmekte ve hayatı anlamsız görmektedirler. Anneler üstlendikleri rol ve sorumlulukları yerine getirdikleri, ekonomik, sosyal, duygusal ve fiziksel güçlüklerle karşı mücadele ettikleri için kendileriyle gurur duymakta ve kendilerini takdir etmektedirler. Bu durum kendileriyle barışık olmalarını sağlamakta, yapabilirliklerinin farkında olmaları anneleri güçlü kılmaktadır. Anneler boşanma sürecinde güçlü olmaları gerektiğine inanmakta ve bu mücadeleyi çocuklarının daha iyi şartlarda yaşamaları amacıyla verdikleri için güçlü olma ihtiyacı hissetmektedirler. Bu deneyimler annelerin

özgüvenlerini artırmakta, yapabilirliklerinin farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. Boşandıktan sonra özgür hissetmek, kendi kararlarını vermek, rol ve sorumluluklarını aksatmadan devam ettirmek annelerin özgüvenlerini artırmaktadır.

Geleceğe İlişkin Karar Verme: Anneler boşandıktan sonra genellikle “günü kurtarmak” amacıyla önemli konuları gündeme almakta ve acil ihtiyaçlarına odaklanmaktadırlar. Bu duruma zihinsel engelli çocuğunun bakımı ve eğitimine fazla zaman ayırıp istihdam sürecinin dışında kalmak ve gelecek kaygısı yol açmaktadır. Geleceği düşünmek, bakım veren rolünü üstlenen annenin vefat etmesi durumunda zihinsel engelli çocuğun bakımının devam ettirilemeyeceği konusunda geleceğe ilişkin endişeye ve moral bozukluğuna yol açmaktadır. Engelli çocuğu olan aileler çocuklarının geleceğine ilişkin endişe duymaktadırlar (Holroyd, 2003; Chen, 2000; Minnes ve Woodford, 2004). Bu endişe zihinsel engelli çocuğu olan tek ebeveynli ailelerde daha da derinleşmektedir.

Annelerin geleceğe yönelik ekonomik güç elde etme, düzenli bir gelirle daha iyi şartlarda yaşama, bir eve sahip olma istekleri ön plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli bir çocuğun eğitim ve tedavi ihtiyaçları, özel araç-gereç ve ilaç ihtiyacı, eğitimin maliyetinin yüksek olması ekonomik olarak güçlü olmalarını gerektirmektedir. Annelerin önemli bir kısmı çalışmadığı ve ailesinden destek alamadığı için kirada oturmakta, zihinsel engelli çocuğu olduğu için apartmanda zorlanabilmektedir. Engellilere uygun koşullarda bir barınma imkanına sahip olmayı düşünmektedirler. Anneler boşandıktan sonra kendilerini güçlendirmek amacıyla çocuklarının ve kendilerinin eğitimi için yeni kararlar almışlardır. Anneler bağımsız hareket edebilmek ve çocuklarıyla istedikleri yere gidip gelebilmek için ehliyet almaya ve araba almaya ihtiyaç duymakta ve gelecekleri için araba alma ve ehliyet almayla ilgili hedefler belirlemektedirler.

Sorunlara İlişkin Öneriler: Erken tanı sisteminin oluşturulması, engelli raporuna ek olarak doktordan aylık periyotlarla alınan raporla ulaşılabilen mama, bez gibi desteklerde kolaylık sağlanması, medikal cihaz, hasta yatağı gibi ekonomik yükü

olan ve bakım verenin sağlığını koruyucu öneme sahip malzemelerde devlet katkısının artırılması anneler tarafından ifade edilen önerilerdir. Anneler boşanma sürecinde ve sonrasında adli konularda bilgiye ve danışmanlığa ihtiyaç duymaktadırlar. Annelere bu konuda destek sağlanması gerekmektedir. İhmal ve istismara açık olan zihinsel engelli çocukların bakımı ve korunması hususunda tedbirlerin alınması, gerekli denetimlerin aksatılmadan gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Ailelerin bu konuda bilgilendirilmesi, farkındalıklarının artırılması, ihmal ve istismarın önlenmesi için gereklidir. Meslek elemanları tarafından ev ziyaretlerinin yapılarak hem zihinsel engelli çocuğun takibinin yapılması hem bakım veren olarak anneye psikososyal destek sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra engelli aylığının alınması için yönetmelikte belirtilen hanenin toplam gelirinin hanede ikamet eden kişi sayısına bölündüğünde kişi başına düşen tutarın asgari ücretin üçte birini geçmemesi gerektiği hususu engelli ailelerini mağdur etmektedir. Bu konuyla ilgili düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Çocuklar zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra aileyle çalışan sosyal hizmet uzmanının olması gerektiği ve süreci sosyal hizmet uzmanının takip etmesi, danışmanlık vermesi ve rehberlik etmesi gerektiği düşünülmektedir.

Anneler zihinsel engelli çocuklarının bakımını üstlendikleri için çalışmamakta, bakım aylığı almakta fakat sigorta primlerini yatıramadıkları için emeklilik hakları olmamaktadır. Bakım verenlerin sigortalarının yapılması ve emeklilik hakkının tanınması talep edilmektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan tek ebeveynli aileler sağlık hizmetlerine erişirken çocuğunu kısa süreli bırakabileceği bir mekan ya da kurum olmadığı için dış randevusu, hastane randevusu, ameliyat gibi sağlık hizmetlerine erişmekle ilgili sorunlar yaşamaktadırlar. Zihinsel engelli çocuğun gündüzlü kısa süreli bırakılabileceği kurumların yaygınlaştırılması, zihinsel engelli çocuğun sosyalleşebilmesi, yeni bir sosyal çevreye dahil olması, anne babaların çocuklarını bırakarak birbirleriyle birlikte vakit geçirebileceği sosyal ortamlar oluşturmaları için önemlidir. Böyle bir sosyal ortamın oluşturulması eş ilişkilerini güçlendirebilecek bir ortam sağlayacaktır.

Anneler engellilikle ilgili tanı, tedavi süreçleri, engelli hakları, engelli çocukların eğitimi, engelli çocukların gelişimi, cinsel sağlık gibi konularda bilgi eksikliklerini giderecek eğitimlere ihtiyaç duymaktadır. Özellikle babaların bu süreçte eğitimlerle bilgilendirmesi ve süreci anlaması, kabullenmesi bakımından önemlidir. Anneler psikolojik desteğe ve aile danışmanlığına ihtiyaç duymaktadırlar. Bu konuda destek sağlanması önerilmektedir.

Duyuşsal Boyut

Duyuşsal boyut olumlu duyguları, olumsuz duyguları, duygusal ve sözel şiddeti, ruh sağlığını kapsamaktadır.

Boşanma sürecinde kadınların öfke, korku, üzüntü, çaresizlik gibi duyguları erkeklerden daha yoğun yaşadığı ve kendilerini erkeklerden daha fazla suçladıkları (Kaynar, 2016) boşanma sürecinin ardından sevgisizlik, yalnızlık, çaresizlik, kararsızlık, güvensizlik, kendini boşlukta hissetme, değersizlik, kendine ve çocuğuna karşı suçluluk hissi (Can ve Aksu, 2016; Oğurtan, 2011, s. 50; Sharma, 2011, s. 125) inkar, kayıp hissi, öfke (Kayma Güneş, 2007) gibi farklı duygu durumlarını yaşadıkları görülmektedir. Erkeklerin ise boşanma süreçlerinde üzüntü, çaresizlik, yalnızlık, umutsuzluk gibi duyguları yaşadıkları fakat güçlü görünmek amacıyla bu duygularını bastırdıkları (Elitok, 2019; Uray, 2021) toplumda önyargılı tutum ve davranışlara maruz kaldıkları fakat bu durumun kadın deneyimlerinden farklı olduğu (Elitok, 2019) anlaşılmaktadır. Eşlerde yalnızlık ve çaresizlik duyguları görülmektedir (Afyonoğlu ve ark., 2021; Karaca Aydın, 2019; Uğur, 2014). Bunun yanı sıra boşanmayla birlikte depresyon, benlik saygısında azalma ve anksiyete görülebilmektedir (Aydiner Boylu ve Paçacıoğlu, 2016; Sharma, 2011, s. 125). Benlik saygısının ve özgüvenin azalması geleceğe yönelik endişeleri ve karamsarlığı artırmaktadır (Frisby ve ark., 2012). Çekirdek ve geniş aile yapısındaki aile üyeleri boşanmış aile üyelerine göre daha mutludurlar (TAYA, 2018, s. 7).

Olumlu Duygular: Anneler boşandıktan sonra daha çok olumlu duygular yaşamakta, kendilerini genellikle mutlu, huzurlu, özgür, gururlu, rahat, memnun ve

değerli hissetmektedirler. Annelerin yaşadıkları olumlu duygular zihinsel engelli çocuklarına ve aile içi ilişkilerine olumlu yansımaktadır. Olumlu duyguların kaynağında, boşandıktan sonra özgür davranmak, “yapabilirlikler” konusunda farkındalık kazanmak, zihinsel engelli çocuğun eğitiminde ve gelişiminde ilerleme kaydetmek, çocuklarına vakit ayırabilmek, sorumsuz ve ilgisiz eşten “kurtulmuş olmak” yer almaktadır. Anneler aile içinde şiddet olmadığı ve kendilerine “yeni bir dünya” kurdukları için huzurlu ve değerli hissetmektedirler.

Olumsuz Duygular: Anneler boşandıktan sonra daha önce boşanmadıkları için pişmanlık duymaktadırlar. Pişmanlığın yanı sıra, genellikle boşanma süreci ve zihinsel engelli çocuğu tanı ve özel gereksinimleriyle ilgili olarak üzüntü, stres, korku, endişe, yalnızlık gibi olumsuz duygular dikkat çekmektedir. Bir annede tükenmişlik duygusuyla birlikte çocuğunu kurum bakımına verme düşüncesinin geliştiği görülmektedir. Annelerin evlilik hayatını sürdürmek amacıyla direndikleri ve çaba gösterdikleri için, yaşadıkları sorunlar ve sıkıntılar nedeniyle fiziksel sağlıklarını yitirdikleri için kendilerine kızgınlıkları bulunmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun sağlığıyla ilgili sorunlar, evlilik yaşamına uzun yıllar emek verip ardından gençliğin “heba edildiğini” düşünme, ailenin birlikteliğini devam ettirmek için harcanan emeğin ve çabanın zayi olduğunu düşünme, aidiyet hissetmeme annelerin üzüntü yaşamasına yol açmaktadır. Bazı anneler boşanma sonrasında, toplumdaki “dul kadın” algısı ve etiketlenmekten, geleceğe ilişkin yaşana endişeden, çocuklarına eski eşi ya da yakınları tarafından kaçırılacağına ya da zarar verilebileceğine ilişkin yaşanan endişeden dolayı korku yaşamaktadırlar. Anneler ekonomik açıdan geçinmeye, kendilerinin ve çocuklarının geleceğine ilişkin endişe duymaktadır. Bazı anneler, yeniden bir evlilik yapma, maddi olarak kimseye muhtaç olmadan yaşamını sürdürme, kendini bekleyen belirsizlikler, zihinsel engelli çocuğun geleceği, bakım veren olarak annenin kendisinin ölümünden sonra çocuğuna ne olacağı hakkında endişe duymaktadırlar. Aile ve sosyal çevre tarafından yeterli düzeyde maddi ve manevi desteğin sağlanmaması, çocuğun bütün sorumluluklarının annede olması annelerin kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Boşanma sürecinde duygusal olarak hüznü, öfkeye ve çatışmaya neden olan konulardan birisi de terk etmedir. Tek taraflı ayrılık sürecinin temel sorunlarından biri terk eden ve terk edilen kişinin hüznü farklı şekillerde deneyimlemesidir. En temel fark terk edilen eşin hüznünün terk edeninkinden daha yoğun olmasıdır. Terk eden kişinin hüznü uzun süre önce başladığı için duygusuzmuş gibi gözükabilir. Genellikle terk eden eşin hüznü suçluluk duygusuyla bastırılırken, reddedilmiş olmak terk edilen eşin hüznünü derinleştirir. Terk eden eş terk edilen eşe göre daha az üzüntü, sevgi ve öfke duyarken terk edilen eş üzüntü, sevgi ve öfke duygularını daha fazla yaşamaktadır. Terk eden eşin hüznü döngüsünde sorumluluk, haklılık ve suçluluk duyguları hakimken, terk edilen eşin hüznü döngüsünde umut, kırgınlık/acı ve reddedilme duyguları daha yoğundur. Terk eden ve terk edilen eş aynı anda benzer duygusal tetikleyicilerle karşılaşmadığı için aynı anda aynı duyguları nadiren yaşarlar ve bu durum diğer ebeveynin duygularını sorgulamaya, terk edenin ilgisiz gözükmesine, terk edilenin ise baş edemez gözükmesine neden olur. Ebeveynler evlilik birliğinin sona erdiğini kabullendiğinde ve hüznleriyle baş ettiklerinde ortak ebeveynlik çatışmaları azalır (Emery, 2019, s. 69-71).

Maddi ve manevi olarak beklentilerin ve sorumlulukların artması tek ebeveynli ailelerde boşanmış annenin evli bir anneye kıyasla depresyona ve strese açık olma ihtimalini artırmaktadır (Chanda ve Pujar, 2018). Boşanmış kadınların kendilerini “bir daha bütün olamayacakmış gibi” hissettikleri, boşanmayı “engelli olma deneyimi” gibi gördükleri belirtilmiştir (Gregson ve Ceynar, 2009). Boşanmayla birlikte ortaya çıkan strese, boşanmanın ahlaka aykırı olduğu ve boşanmayla ilgili dini görüşler eklenince boşanma daha stresli bir hal almaktadır (Krumrei ve ark., 2011). Bir başka konu da empatik eğilimle ilgilidir. Evlilerin empatik eğilimleri boşananlara göre incelendiğinde, kadınların empatik eğilimlerinin erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmüştür (Yıldırım, 2005).

Duygusal ve Sözel Şiddet: Bazı annelerin boşandıktan sonra eski eşleri tarafından iftira ve hakarete uğradığı, tehdit edildiği, tek taraflı ısrarlı takip ettirildiği, çocuklarla boşanma sonrasında ilgilenmediği görülmekte, babaların nafaka gibi yasal yükümlülüklerini ve babalıktan doğan rol ve sorumluluklarını yerine getirmedeği

anlaşılmaktadır. Az sayıda anne, eski eşin çocuklarını bir duygusal şiddet aracı olarak kullandığını belirtmiştir.

Ruh Sağlığı: Annelerden 16'sı psikiyatrik sorunlar yaşamaktadır. Psikiyatrik sorunlar yaşayan annelerin 3'ü profesyonel destek almazken, 13'ü profesyonel destek almaktadır. Annelerden 14'ünün psikiyatrik sorun yaşamamıştır. Boşanma öncesinde depresyon yaşayan anneler genellikle boşanma sonrasında da depresyon yaşamaktadır. Bazı annelerin kaygı ve anksiyete yaşadığı görülmektedir.

Boşanan kadınların bir kısmının boşandıktan sonra ruh sağlığı desteği aldığı, özellikle şiddet nedeniyle boşananların daha fazla ruh sağlığı desteğine başvurduğu görülmüştür (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018; Aktaş, 2011). Ayrıca, düşük sosyo-ekonomik statüdeki kadınların ruh sağlığı açısından incinebilir / hassas olduğu ve daha fazla risk altında olduğu anlaşılmıştır (Belle, 2002). Boşanmış kadınların daha çok, çocukları için ruh sağlığı desteği aldığı, kadınların boşanma sonrası uykusuzluk yaşadığı, erkeklerin ise yaklaşık dörtte birinin ruh sağlığı için bir profesyonelden destek aldığı belirlenmiştir (Aktaş, 2011).

Zihinsel engelli çocuğun tanı alma süreci, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar ve boşanma deneyimleri psikolojik sorunların ortaya çıkmasında etkilidir. Uzun süren evliliğin sonlandırılması, zihinsel engelli çocuğun tanı ve tedavi süreci, boşanmayla birlikte sosyal çevrenin ve fiziksel çevrenin değişmiş olması, yalnızlık, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygılar, çocuğun bakım yükü, yakınların kaybı, ekonomik sorunların yaşanması gibi faktörler ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Anneler zihinsel engelli bir çocuğun gelişim sürecinde kendilerini daha güçlü olmak zorunda hissettikleri ve mücadele ettikleri için profesyonel desteğe başvurumaktadırlar. Bunun yanı sıra genellikle tinsel olarak kader ve teslimiyet anlayışıyla bir baş etme stratejisi geliştirmişlerdir. Boşanmanın yasal olarak gerçekleşmesi, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecinde ilerleme kaydetmesi ve sosyal çevrenin desteği bu süreçte anneleri güçlendirmektedir.

Zihinsel engelli çocuğun aldığı tanı, aileden birinin kaybı, sosyal çevrenin ve ailenin boşanmayla ve boşanma sonrası yaşantılarla ilgili tepkileri, aile baskısı, ekonomik sorunlar ve bazı durumlarda bu faktörlerden birden fazla faktörün bir arada bulunması depresyonun temelinde yer almaktadır. Yalnızlık, sosyal çevre desteğinin olmaması, geleceğe ilişkin endişeler, kendisi vefat ettikten sonra zihinsel engelli çocuğuna ne olacağına ilişkin endişeler ve ekonomik sorunlar annelerin kaygı düzeyini artırmaktadır. Boşanmış kadınların psikolojik sorunları yaşama riski evli kadınlardan daha fazladır (Turner, 2006). Çocuğu olmayanlar çocuğu olanlara göre daha fazla ruhsal duygusal sorunları yaşamakta, ailedeki çocuk sayısı arttıkça ekonomik sorunları yaşama oranları da artmaktadır (Akoğlu ve Küçükkaragöz, 2018). Kadınların boşanma sonrası kendilerini üzgün ve değersiz hissetmeleri, zevk aldığı şeylere ilgilerinin kaybolması ve karamsarlık hissi, boşanma nedeni, çalışma durumu, sosyal destek algısı, çocuk sayısı ve evli kalınan süreye göre değişmektedir (Acar, 2013). Boşanma sonrası çocuğun velayetini alan kadınlar çocuğunu tek başına yetiştirme, çocuğunun geleceği, kalacak yer temini, sosyal çevrenin bakış açısı, erkekler tarafından rahatsız edilebileceği korkusu, yeni birine güven duymanın zorluğu, ekonomik sorunlar ve sosyal hayata katılımı ilgili endişeler yaşamaktadır (ASAGEM, 2009; Can ve Aksu, 2016).

Annelerin beşi intihar girişiminde bulunmuştur. Üç anne ise intihara ilişkin görüşleri olmakla birlikte dini gerekçelerle ve zihinsel engelli çocuğunu düşünerek intihar etmemiştir. İntihar girişimi olan annelerin psikiyatrik sorunlar yaşadığı ve profesyonel destek aldığı görülmektedir. Soylu ve Ayaz'ın (2013) araştırmasına göre erken yaşta evlendirilen kız çocuklarının %29'unda intihar düşünceleri, %21'inde intihar girişimi görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde stres, kaygı ve fiziksel şiddetin yanı sıra erken yaşta evliliklerin de olması intihar oranını etkileyen önemli bir faktördür.

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin %28,1'inin depresyon yaşadığı ve %12,5'inin intihar düşüncesine sahip olduğu görülmüştür (Balcı, 2019). Boşanma hem kadınları hem de erkekleri duygusal anlamda etkilemekle birlikte kadınlar ruhsal açıdan daha fazla depresif semptomlar gösterme potansiyeli taşımaktadır

(Kalmijn ve Monden 2006). Boşanmayla birlikte kadınların fobik anksiyete (%4,8), depresyon (%17), obsesif kompulsif belirtiler (%16,5) ve somatizasyon (%15,2) gibi sorunlar yaşadıkları (Canatan ve ark., 2019), boşanmış erkeklerin de evli babalara kıyasla depresyona girme potansiyellerinin arttığı bildirilmektedir (Wickrama ve Wheeler, 2013). Kadınların kültürel değerleri temel alan çevresel tepkilere, önyargılara ve çocuklarının geleceğine ilişkin kaygı yaşadığı (Bulut, 2008; Can ve Aksu, 2016), şiddet mağduru kadınların, şiddete maruz kalmayan kadınlara kıyasla daha yüksek oranda travma sonrası stres belirtileri gösterdiği anlaşılmaktadır (Keskin, 2013; Sullivan ve Holt, 2008).

Anneler alacakları profesyonel desteğin hayatlarında bir şey değiştirmeyeceğini düşündükleri, görüşmeye vakit bulamadıkları, kendilerini ihmal ettikleri için profesyonel destek mekanizmasına başvurmamışlardır. Bazı anneler ise destek almalarının kendilerine iyi gelebileceğini düşünmektedirler. Anneler genellikle psikiyatri doktorlarından ve psikologlardan destek almaktadırlar. Sosyal hizmet uzmanından ve aile danışmanından ise hiç destek almamışlardır. Bazı anneler zihinsel engelli çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde çalışan psikologlardan destek almışlardır. Psikiyatristler tarafından önerilen ilaç tedavisinin annelerin görüş ve istekleri doğrultusunda bazen durdurulduğu, aksatıldığı ve düzensiz kullanıldığı görülmektedir. Polat (2012) boşanma aşamasındaki bireylerin aile yakınlarından ve akrabalarından yardım aldığını, psikolog, psikiyatrist ya da aile danışmanından yardım alanların sayısının sosyal çevresinden destek alanlara göre daha az olduğunu belirtmektedir.

Tinsel Boyut

Tinsel boyut olumsuz dini başa çıkma, olumlu dini başa çıkma, güç ve gücün anlamı, hayatın anlamını sorgulama, doğayla temas konularını kapsamaktadır.

Boşanma sürecinde ve sonrasında olumsuz manevi yaklaşımlar psikolojik sorunları ve stresi artırmaktadır (Emery, 2013). Boşananların endişeleriyle baş etme

stratejileri incelendiğinde aileden alınan manevi desteğin (%34,4) ve eski eşten alınan manevi desteğin (%7) varlığı görülmektedir (Çil, 2019).

Olumsuz Dini Başa Çıkma: Az sayıda anne, boşanma sonrasında hem zihinsel engelli çocukla hem de boşanmayla ilgili yaşadıkları deneyimlerin “neden kendisinin başına geldiğini” sorgulamakta, aldığı kararların yanlışlığıyla ilgili pişmanlık yaşamakta, kendini farklı insanlarla kıyaslamakta ve bununla ilgili olarak bir dönem “isyan” ettiğini ve isyan ettiğini düşündüğü için de pişmanlık yaşadığını belirtmektedir. Krumrei ve ark., (2011, s. 974), boşanan kişinin ahlaka aykırı davrandığını düşünmesi ve dini inançların boşanmayı hoş karşılamaması gibi faktörlerin boşanma sürecinde bir çeşit manevi stresi açığa çıkarabileceğini belirtmektedir. Bunun yanı sıra boşanmayla birlikte, eş ile kurulan manevi bağın sonlandırılması da kayıp hissine neden olmaktadır.

Olumlu Dini Başa Çıkma: Olumlu dini başa çıkmayla ilgili olarak şükür, dua, imtihan, sabır, kadere razı olmak / teslimiyet, inanç ile ilgili konular ön plana çıkmaktadır. Annelerden bazıları, zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmakla ve boşanmayla ilgili deneyimlerinde “imtihan” edildiğini düşünmekte ve buna karşı “sabırla” “şükürle” “duayla” karşılık vermektedir. Bazı anneler kendilerini “seçilmiş bir kişi” ve çocuklarını ise bir “emanet” olarak nitelemektedirler. Başına gelen bu durumu kişiselleştirmeyen, bu süreçte elinden gelen çabayı ortaya koyarak “tevekkül” ettiğini düşünen anneler bu süreçte tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmektedirler. Gün (2012, s. 89) Tanrı inancının, kaderin, ahiret inancının, duanın ve ibadet gibi şemaların sorunlarla baş etme sürecinde etkili olduğunu vurgulamaktadır.

Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında maddi açıdan insanlara muhtaç olmadıkları, çocuğunun özel gereksinimlerinin ve sağlık durumunun diğer çocuklara göre daha iyi durumda olduğu, çocuğu tanı aldıktan sonra kendisini geliştirdiği ve bu sürecin kendisine katkıda bulunduğu, kendi sağlık durumu iyi olduğu, boşanma süreciyle birlikte eski eşinden ayrıldığı için şükrettiği görülmektedir. Anneler tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmek, boşanma sürecini sağlıklı bir şekilde geçirmek,

boşandıktan sonra eşleriyle bir daha karşılaşmamak, çocuklarıyla ilişkilerini geliştirmek için dua etmişlerdir. Bir anne ise zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın bir ceza ya da imtihan aracı olmadığını vurgulamaktadır.

Boşananların dua etmek, tevekkül etmek, ibadet etmek, şükretmek, cenneti hak etmek, yardım istemek ve isyan etmemek gibi olumlu dini başa çıkma tarzlarına başvurduğu görülmektedir (Bakırtaş ve İmamoğlu, 2022; Baynal, 2018). Boşanan kadınların olumlu dini başa çıkma davranışları sergilediği ve olumlu dini başa çıkma düzeyi arttıkça depresyon, anksiyete ve stresin azaldığı belirlenmiştir (Ferah, 2019).

Güç ve Gücün Anlamı: Annelerin yapabilirliklerinin farkında olmaları, baş etme becerilerini geliştirmeleri ve sorun çözme kapasitelerini artırmaları kendilerini güçlü ve değerli hissettirmektedir. Sivil toplum faaliyetlerine katılmak, sosyal çevre edinmek ve dayanışma içerisinde olmak, çocuğunun engelli olma durumunu ve özel gereksinimlerini kabul etmek ve farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. Anneler sürekli bakım veren rolünde olduklarını bildikleri ve güçsüzlüklerini başka insanların görmesini istemedikleri için kendilerini “güçlü olmak zorunda” hissetmektedirler. Bu durum anneler üzerinde gizli bir baskı oluşturmaktadır.

Hayatın Anlamını Sorgulamak: Anneler evli kaldıkları sürenin boşa geçtiğini ve geçmişi düşündüklerinde hayatlarının önemli bir kısmının zaman kaybı olduğunu düşünmektedirler. Buna ilişkin düşünceler ve sorgulamalar hayatın anlamsızlaştığını düşündürmektedir. Bazı anneler ise zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın ve boşanmanın olgunlaştırıcı bir süreç olduğunu, kendilerini bilişsel, sosyal ve tinsel açıdan geliştirdiklerini, güçlü yönlerini keşfettiklerini düşünmektedirler.

Doğayla Temas: Doğayla temas kurmanın ve doğayla iç içe bir yaşam kurgulamanın anneye ve zihinsel engelli çocuğa yarar sağladığı görülmektedir. Anne doğada duygusal, fiziksel ve tinsel açıdan kendini daha rahat hissederken zihinsel engelli çocuğun doğada vakit geçirmesi ve fiziksel çevresiyle temas kurması gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Nitel desende fenomenolojik yaklaşımla gerçekleştirilen zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerinin kendi algı ve bakış açılarıyla belirlenmesi; fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarıyla keşfedilmesi amacıyla yürütülen araştırmanın bu bölümünde bulguların ve çıkarımların tartışılmasına dayanarak ulaşılan sonuçlara ve önerilere yer verilmiştir. Araştırmanın sonuçları, “Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantılarına İlişkin Sonuçlar”, “Annelerin Boşanma Süreci Yaşantılarına İlişkin Sonuçlar”, “Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantılarına İlişkin Sonuçlar” şeklinde ele alınmıştır.

Annelerin Boşanma Öncesi Yaşantılarına İlişkin Sonuçlar

Yarı yapılandırılmış görüşmelerde katılımcılar yapılan görüşmenin kendilerini iyi hissettirdiğine, daha önce başka insanlara anlatamadıkları şeyleri anlatabilecekleri bir alan bulduklarına ilişkin geri bildirimlerde bulunmuşlardır. Bazı katılımcılar, görüşmelerde paylaşılan bilgilerin zihinsel engelli çocuğu olup boşanmaya ilişkin düşünceleri olanlara katkı sağlayacağını düşünmektedir. Bir katılımcı araştırma sürecine katkıda bulunmanın kendisini onurlandırdığını belirtmektedir.

Araştırmaya katılan annelerin genellikle erken yaşta evlendikleri ve erken yaşta çocuk sahibi oldukları, fiziksel gelişimlerinin bu durumdan olumsuz etkilendiği, ekonomik koşulların ve yaşanılan ortamın sağlıklı olmaması nedeniyle sağlık sorunları yaşadıkları görülmektedir. Bakım yükünün yol açtığı bel-boyun ağrıları ve uykusuzluk; stresin ve üzüntünün yol açtığı yüz felci gibi sağlık sorunları bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerine erişimle ilgili yasal ya da maddi açıdan bir sorun yaşanmamaktadır. Annelerin zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, çocuğun eğitim sürecinin takibi ve günlük rutinlerinin yoğunluğu nedeniyle fiziksel, duygusal ve zihinsel olarak yorgunluk yaşadıkları, uykusuz kaldıkları görülmektedir.

Annelerin önemli bir kısmı boşanma öncesinde eşi tarafından fiziksel şiddete maruz kalmıştır. Fiziksel şiddetin ortaya çıkışında babanın engelli çocuğu için harcama yapması beklenirken gereksiz harcamalar yapması ve bunun üzerine yaşanan tartışmalar, babanın alkol kullanımı, cinsel birliktelik talebinin ya da cinsel isteklerin reddedilmesi, babanın ilgisiz ve sorumsuz davranışları üzerine yaşanan tartışmalar, ekonomik sorunların gündeme gelmesi gibi konular yer almaktadır. Bazı durumlarda zihinsel engelli çocuk da babanın uyguladığı fiziksel şiddete maruz kalmaktadır. Fiziksel şiddet zihinsel engelli çocuğun gelişimini olumsuz etkilemekte, anneler çocuklarının etkilenmemesi için şiddete maruz kaldığını gizlemeye çalışmakta ya da şiddete karşı ses çıkarmamaktadırlar. Fiziksel şiddete maruz kalan anneler “rencide olmamak için” şiddetin izlerini sosyal çevrelerine ve akrabalarına göstermemek için şiddete maruz kaldığını gizli tutmaktadırlar. Şiddetin gizli tutulması ise sosyal destek alamamalarına yol açmaktadır. Fiziksel şiddet aile içi ilişkileri olumsuz etkilemekte, boşanma sürecine zemin hazırlamakta, annelerin kendilerine zarar vermelerine ve intihar girişiminde bulunmalarına yol açmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğun bakımı, beslenmesi, tanı-tedavi ve eğitim sürecinin takibi, zihinsel engelli çocuğu olan annelerin bakım yükünün önemli alanlarını oluşturmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun uyku ve ilaç saatine, eğitimine ve bakımına özen göstermek annelerin sosyal ve ekonomik hayatlarını, bir işte çalışıyorlarsa işe gidiş geliş saatlerini, çalıştıkları işin çalışma koşullarını etkilemektedir. Bakım yükü, annelerin çalışma yaşamına katılmalarını ve kariyer planlarını olumsuz etkileyen önemli bir faktördür. Bunun yanı sıra bakım yükü, bel ve boyun ağrıları gibi sağlık sorunlarına neden olmaktadır. Anneler engelli çocuğun bakımı, ev işleri, yoğun duygular ve duyuşsal yüklerle mücadele ederken hakları konusunda mücadele etmeye de vakit ayıramamaktadırlar. Çocuğun bakım yükü annelerin yeni bir çocuk istemeye ilişkin görüşlerini olumsuz etkilemekte, zihinsel engelli çocuktan sonraki gebeliklerin istenmeyen gebelik olması dikkat çekmektedir. Anneler bakım verme sürecinde genellikle eşlerinden destek görmemekte ve “yalnız” bırakılmaktadırlar. Cinsiyetçi iş bölümü bakım yükünü artırmaktadır. Çocuğun bakım yükünün yanı sıra evde kadınlardan beklenen yemek, çamaşır, ütü, temizlik

gibi ev içi görevler güçlülere yol açmaktadır. Çocuğun bakımı konusunda babanın ilgisizliği ve sorumsuzluğu aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Evli kalınan süreçte cinsel yaşam anneler için isteyerek ve severek yaşanan bir rutin olmadığı gibi, genellikle cinsellik bir görev olarak düşünülmekte ve cinsel doyum yaşanmamaktadır. Erkeğin cinsel birliktelik talebinin ya da cinsel isteklerinin reddedilmesi sonucu kadınlar fiziksel şiddete ya da evlilik içi tecavüze maruz kalabilmektedirler. Erken yaşta evlilik ve sağlık okuryazarlığının olmaması cinsel sağlıkla ilgili bilgi eksikliğine yol açmaktadır. Anneler, eşlerinin pornografik içerikler izlemesinin, evlilik öncesinde geneleve gitme alışkanlıklarının olmasının, alkol kullanımının ve aldatmanın cinsel yaşamda tatmin düzeyini düşürdüğünü bildirmektedir. Annelerin cinsel yaşamla ilgili paylaşımlarında “kendini çocuğuna adanmanın” vurgulanması kendini çocuğuna adanmanın ve çocukla birlikte geçen uzun sürenin cinsel yaşamı olumsuz etkilediğine işaret etmektedir. Evde eşlerin yataklarını ayırması ve cinsel yaşamlarını sonlandırması tensel, cinsel ve duygusal yabancılaşmayı başlatmaktadır.

Fiziksel çevre annelerin evlilik hayatlarını, boşanmaya yaklaşımlarını, zihinsel engelli çocukları için sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimlerini etkilemektedir. Kırsal kesimde yaşamak erken yaşta evliliklere zemin hazırlamakta, kök aile tarafından şiddetin ve baskının yoğun olmasına yol açmaktadır. Kırsal kesimde boşanma tasvip edilen bir davranış olmadığı için kadınların boşanmaya ilişkin çekinceleri ve tereddütleri artırmakta, bu durum kendilerini güçsüz hissetmelerine neden olmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim imkanını artırdığı için kent yaşamı tercih edilmektedir.

Bazı anneler ikamet ettikleri muhitte komşuluk ve arkadaşlık ilişkilerini geliştirmiş, akrabalarıyla sosyalleşmiş ve *sosyal destek* almıştır. Sosyal çevreyle ilişkileri etkileyen önemli bir konu olarak *sosyal dışlanma* özellikle zihinsel engelli çocuğun kreşe gitmesi ve sosyal hayata katılması sürecinde zihinsel engelli çocuğa yönelik olarak görülebilmektedir. Annelerin birçoğu doğum süreci, hastane işlemleri, sağlık hizmetlerine erişim, çocuğun bakımı, eşin iş bulması ve çalışması konularında

kök ailelerinden sosyal destek almışlardır. Kök ailenin ekonomik durumunun yetersizliği, ilgisizliği, baskıcı tutum ve davranışları kök ailenin sosyal destek sağlamamasına yol açmaktadır. Kök ailenin baskıcı yapısı, eğitim seviyesinin düşük olması erken yaşta ve görücü usulü evliliklerin sayısını artırmaktadır. Eşin ailesiyle ilişkilerde kültürel farklılıkların ilişkileri olumsuz etkilediği, eşin ailesinin aile içi ilişkilere karıştığı, kadınların sosyal çevreleriyle ilişkilerine müdahale ettiği, zihinsel engelli çocuğunun tedavi ve eğitim süreçlerine müdahale ettiği görülmektedir. Annelerin eşleriyle ve eşlerinin akrabalarıyla ilişkileri, geniş ailede yaşama durumları ve zihinsel engelli çocuklarının bakım, tedavi ve eğitim süreçleri sosyal hayata katılımlarını etkilemektedir. Anneler genellikle eşlerinin sosyal hayata katılmadığını, eşleriyle birlikte sosyal etkinliklere katılmadıklarını, eşleriyle ilişkilerinin etkisiyle sosyal çevreleriyle de ilişki geliştiremediklerini belirtmişlerdir. Bazı kadınlar, zihinsel engelli çocuklarının gelişimi için bilgi edinmek ve sosyalleşmek amacıyla sivil toplum kuruluşlarına, etkinliklere ve eğitimlere katılmaktadırlar. Bakıcı desteği almak, kadınların sosyal hayata katılımlarını artırmakta ve daha iyi hissetmelerini sağlamaktadır.

Ailede duygusal yakınlığın olmaması, annelerin bakım yükünün fazla olması, ev içi işlerde cinsiyetçi iş bölümü, eşin psikolojik baskısı, eşin ilgisiz ve sorumsuz davranışları, fiziksel şiddet ve maddi sorunlar, eşlerin birbirleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Annenin vaktini ve enerjisini önemli ölçüde zihinsel engelli çocuğuna ayırması ve kendini çocuğuna adanması, çocuğun eğitimi ve tedavisi için araştırma sürecine girmesi, babanın çocuğun özel durumunu kabullenmemesi, evi terk etmesi, vaktini ev dışı alanlarda geçirmesi ve “evden kaçması”, eşine ve çocuğuna karşı ilgisiz ve sorumsuz davranması, çocuğun eğitim ve tedavi süreçlerinde yaşanan anlaşmazlıklar, eşler arasındaki ilişkilerde kaynağını zihinsel engelli çocuktan alan durumlardır. Eşler arasındaki ilişkileri etkileyen önemli konulardan biri de aldatmadır. Annelerin yarısına yakını eşi tarafından aldatılmıştır. Bu durum eşlerin sosyal, duygusal ve fiziksel yaşantılarına yansımakta, cinsel hayatlarını olumsuz etkilemekte ve boşanmaya yol açmaktadır. Babanın kıskançlığı eşle ilişkileri olumsuz etkilemekte, ev içinde kısıtlamalara, sosyal hayatla ilgili kısıtlamalara ve sosyal çevreyle ilişkilerin sınırlandırılmasına yol açmaktadır.

Babaların çocuklarıyla ilişkisinin yüzeysel olduğu, çocuklara gösterilen ilgi ve sevginin sınırlı olduğu, babaların sosyal hayata katılım konusunda eşe ve çocuklara destek sağlamadığı anlaşılmaktadır. Az sayıda anne eşlerinin çocuklarına karşı sevgisini ve ilgisini gösterdiğini, birlikte vakit geçirmeye çalıştığını belirtmektedir. *Annelerin çocuklarıyla ilişkisi* dikkate alındığında zihinsel engelli çocuklarına kendilerini adamakta, yaşamlarını zihinsel engelli çocuklarına göre şekillendirmekte ve planlamaktadırlar. Bazı anneler zihinsel engelli çocuklarıyla ilişkilerinin kendilerini iyi hissettirdiğini, onların varlığıyla mutlu olduklarını ve kendilerinin çocukları tarafından anlaşıldıklarını, onlardan güç ve destek aldıklarını belirtmişlerdir. Zihinsel engelli çocuğun bakım ve eğitim süreçlerine daha yoğun vakit ayıran anneler sağlıklı çocuklarıyla ilgilenme konusunda güçlük yaşamaktadırlar. *Çocukların kardeş ilişkileri* dikkate alındığında engelli bir kardeşin varlığını kabul etmenin zor olduğu, engelli kardeş ve babanın etkisiyle erken evlenmenin gerçekleşebildiği görülmektedir. Sağlıklı çocukların gelişim sürecindeki kazanımlar zihinsel engelli çocukları olumlu etkilemekte, sağlıklı çocuklar kardeşlerinin bakım ve eğitim sürecinde annelerine yardımcı ve destek olmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin eğer ilk çocukları sağlıklı bir şekilde dünyaya gelmiş ve gelişimi normal seyrindeyse daha sonra dünyaya gelen çocuğun durumunda özel bir durum söz konusu olduğunda bu durumu fark etmektedirler. Annelerin tamamına yakını, çocuklarının özel durumunu ilk önce kendileri fark etmiş, şüphelendikleri için doktora gitmek istediklerinde babalar bu durumu kabullenmediği için doktora gitme konusunda güçlük yaşamışlardır. Geniş ailede yaşam söz konusuysa yakın çevre ve akrabalar da bu süreçte doktora gitmeyi istememişlerdir. Geniş ailede yaşayan ve sosyal çevresinde çocukların gelişim sürecini gözlemleyen anneler çocuğunun gelişim sürecinin daha çok farkındadırlar. Tanı öncesinde sağlık hizmetlerine başvurmakla ilgili anlaşmazlıklar aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. *Annelerin* şok, acı, üzüntü, inkar, gelecek endişesi, suçlama gibi duygu durumlarını yaşadıkları görülmekte, üzülmünün kendilerine ve çocuklarına yarar sağlamayacağını düşünerek vakit kaybetmeden tedavi ve eğitim imkanlarını araştırmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenmemek tedavi ve eğitim sürecine başlamak için annelerin daha

geç harekete geçmelerine neden olmakta, acılarını ve üzüntülerini artırmaktadır. Bazı anneler tanı almak için sağlık hizmetlerine başvurmaları durumunda çocuklarının etiketlenmesinden çekinmekte, ilerleyen zamanlarda eğitim ve iş hayatında sorun yaşayabileceğini düşünmekte ve bu nedenle özel eğitime başvurmak istememektedirler. Gelecek endişesi, “tek başına” baş etmenin zorluğu, zihinsel engelli çocukla ilgili bilgi eksikliği, maddi ve manevi kaynakların eksikliği, sosyal destek mekanizması çocuğun özel durumunu kabullenme sürecini etkilemektedir. Anneler zihinsel engelli çocuklarının özel durumları nedeniyle eşleri ve eşlerinin aileleri tarafından suçlanmakta ve bu suçlama üzerinden psikolojik şiddete maruz kalmaktadırlar. Ailenin ve eşin tedavi sürecinde destek olmamaları, hastaneye gitmeyi istememeleri aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. *Babalar* bu süreçte şok, üzüntü, hayal kırıklığı, suçlama, utanç, ilgisizlik, inkar gibi duygu durumları yaşamakta ve terk etme, evden ayrı yaşama gibi tepkiler göstermektedir. Bazı babalar utandıkları ve çekindikleri için çocuklarının eğitim sürecinde anneleri yalnız bırakmaktadırlar. Babaların ilgisizliği ve sorumsuzluğu zihinsel engelli çocuğun hastane ve eğitim süreçlerinde yoğun biçimde hissedilmekte, bu durumun annelerin bakım yükünü ve bakım dışı rol ve sorumluluklarını artırmaktadır. Babaların önemli bir kısmı zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu kabullenmemekte, bu durum annelerin yalnız kalmasına, annelerin eş ve eşin akrabaları tarafından suçlanmasına, babanın zihinsel engelli çocuğuna şiddet uygulamasına, özel eğitim sürecine katılmasını engellemeye, babanın tanı-tedavi süreçlerini reddetmesine ve aile içi ilişkilerin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır.

Geniş ailede yaşam ailenin ekonomik sorunlarını artırmakta, sosyal çevreleriyle ilişkilerini sınırlandırmakta, ev içerisinde iş yükünü artırmakta, annelerin çocuklarına zaman ayıramamasına neden olmakta, akrabaların aile içi konulara müdahale etmesine yol açmaktadır. Geniş ailenin, zihinsel engelli çocuğun tanı süreçlerinde ve hastane süreçlerine, eğitim süreçlerine müdahale etmeleri aile içi anlaşmazlıklara ve sorunlara yol açmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde toplumsal cinsiyet rolleri cinsiyetçi iş bölümüyle planlanmış, erkek çalışmak ve eve gelir getirmek, kadın çocuğun bakımı,

tedavisi ve eğitimini takip etmek gibi roller üstlenmiştir. Bu iş bölümünde, erkekler çocuğun bakım, tedavi ve eğitim sürecinden uzak kaldığı için süreci kabullenememekte ve algılayamamaktadırlar. Yapılan bu cinsiyetçi iş bölümünde erkekler rol ve sorumluluklarını yerine getirmediği için maddi konularda ve aile içi ilişkilerde sorunlar yaşanmıştır. Aile içinde yapılan iş bölümünde cinsiyetçi bir bakış açısı gözetilmeden eşitlikçi bir anlayışla iş bölümü yapılması halinde erkeğin yapılan iş bölümüne göre davranmadığı, rol ve sorumluluklarını yerine getirmediği görülmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri, erkeklerin erkek çocuk beklentisi ve çocuğa isim verme konusunda da dikkat çeken bir konudur. Bunun yanı sıra, kadının boşanma kararı alması ve boşanma davası açması “erkeklik gururuna yedirilemeyecek” bir konu olarak gündeme getirilmektedir.

Çalışan anneler çalışma koşullarını çocuğun özel durumuna göre düzenlemekte, genellikle çalışmak için çocuğunun eğitim aldığı özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi, sivil toplum kuruluşu, uygulama okulu, çalışma yaşamında esnekliğe uygun özel sektör kurumları tercih etmektedirler. Çalışan anneler, ekonomik olarak sorun yaşamamakta ve ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Babanın para yönetimini sağlayamaması, gereksiz harcamaları, zihinsel engelli çocuğun tedavi ve eğitim hizmetlerine erişebilmesi için annelerin zorlu şartlar altında çalıştıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğu tanı almadan önce çalışan anneler, çocukları tanı aldıktan sonra çalışmayı bırakmakta ya da kariyer hedeflerini değiştirmektedirler. *Babanın* düzensiz gelir elde etmesi, para yönetimi ve harcamalar konusunda bilinçsiz davranışları, borçları, bahis ve kumar oyunları ailelerin ekonomik sorunlarını derinleştirmektedir. Babanın düzensiz bir gelir elde etmesi, çocuğun bakım yükü nedeniyle annenin iş yaşamına katılmakla ilgili yaşadığı sınırlılıklar, zihinsel engelli çocuğun mama, tedavi, cihaz, eğitim gibi özel gereksinimleri ailenin ekonomik yükünü artırmakta, ekonomik sorunlar yaşamasına yol açmakta, bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.

Bazı anneler, evli kaldıkları süreçte kredi kartı borçlarını ödeme, evin mutfak ihtiyaçlarını karşılama gibi konularda *eşlerinin ailesinden ekonomik destek* almışlardır. Kadının boşanmasını önlemek, aile içindeki huzuru sağlamak amacıyla

eşin ailesinin ekonomik destek sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Bazı kadınlar ise, evli kaldıkları süreçte mutfak ihtiyaçlarını, çocukların temel ihtiyaçlarını, kırtasiye, giysi, kömür ve yakacak ihtiyaçlarını karşılama konusunda *kök ailesinden ekonomik destek* almaktadır. Bazı durumlarda ise engelli refahı alanında çalışan sivil toplum örgütleri, komşular, yakın akrabalar gibi *sosyal çevre tarafından sağlanan ekonomik destek* dikkat çekmektedir.

Eşin düzenli bir işte çalışmaması ve sağlık sigortasının olmaması sağlık hizmetlerine erişimi olumsuz etkilemektedir. Annelerin bakım yükünü azaltmak, çocukların gelişimini desteklemek bakımından *kreş hizmetleri* ile *özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine* erişim önemlidir. Çocuklar kreş hizmeti aldığı süreçte kreş yöneticileri ve çalışanları tarafından ayrımcı davranışlara maruz kalabilmektedirler. Hizmetlere erişebilmek için annelerin önemli ölçüde rol ve sorumluluk üstlendiği anlaşılmaktadır. Özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim konusunda ekonomik sorunlar ve maddi konular önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda maddi ve sosyal destek almayan, profesyoneller tarafından yönlendirilmeyen kadınlar zorluklarla karşılaşmışlardır. Genellikle bir profesyonelin yönlendirmesi ve bilgilendirmesiyle özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine başvurulmaktadır. Bazı anneler, zihinsel engelli çocuğu özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinden eğitim aldığı için çocuklarının damgalanabileceğine ilişkin kaygı yaşamaktadırlar.

Annelerin *engellilik, sağlık ve aile içi iletişimle* ilgili bilgi ihtiyaçları dikkat çekmektedir. Annelerin genellikle çevrelerinde daha önce zihinsel engelli kimse olmadığı için zihinsel engellilikle ilgili bir deneyim ve gözlemlerinin olmadığı, bu nedenle bilgi eksikliği yaşadıkları görülmektedir. Engellilik türleri, engelli bireylere yönelik eğitimler, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim, engelli hakları, çocukların motor gelişimi, gelişim dönemleri ile ilgili bilgi ihtiyaçları bulunmaktadır. Anneler zihinsel engelli çocuklarıyla ve kendileriyle ilgili temel sağlık konularında ve cinsel sağlık konusunda bilgi eksikliği yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra *aile içi iletişimle ve çocuğa yönelik davranışla* ilgili bilgi ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Anneler bilgi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özel eğitim ve çocuk gelişimi gibi

alanlarda kurslara, atölyelere, panellere, destek programlarına katılmakta ve bu alanlarda kitap okumaktadırlar.

Anneler aile içi ilişkilerinde ve zihinsel engelli çocuklarının eğitim, tedavi ve gelişim süreçlerinde yaşadıkları sorunlarda sürekli “mücadele” etmektedirler. Bu mücadele, annelerin sorunlar hakkında düşünme, karar verme, alternatif çözüm yolları için kaynakları kullanabilme becerilerini geliştirmektedir. Anneler aile içinde yaşanan sorunları kendi çözmeye çalışmakta, nadiren profesyonel destek mekanizmalarına başvurmakta ve yardım aramaktadır. Annelerin çoğunluğu sorun çözme sürecinde kendilerini yalnız hissettikleri ve sorunlarını çözerken eşlerinden destek almadıkları ve dayanışma olmadığı için boşanmayla ilgili kararlarını eyleme geçirme kararı almışlardır.

Anneler evlilik sürecinde olumsuz duyguları daha yoğun yaşamaktadırlar. Bu olumsuz duygular; mutsuzluk, üzüntü, acı, hüznün, suçluluk, çaresizlik, korku, kaygı, kırgınlık, keder, huzursuzluk, değersizlik, pişmanlık, hayal kırıklığı, tehdit, nefret ve tiksinti gibi duygulardır. Anneler evlendikten sonra kendileri için değil eşleri ve çocukları için yaşadıklarını bildirmişlerdir. Anneler zihinsel engelli çocukları için teşhis aldıktan sonra yoğun olarak üzüntü yaşadıklarını, çocuklarının özel durumunu kabullenince üzüntülerinin azaldığını belirtmişlerdir. Yaşanan ekonomik sorunlar, yoksulluk, aileden ve sosyal çevreden destek görmeme, aile içinde eşi tarafından hak ettiği değeri görmeme *üzüntüye* yol açmaktadır. Bunun yanı sıra, maruz kalınan fiziksel şiddet, tehdit, ekonomik sorunlar ve eşin borçları gibi nedenlerle *korkuya*; hamilelik sürecinde çocuğun sağlığıyla ilgili riskler, zihinsel engelli çocukla ilgili tanı alma süreci, eşin çocuğun özel durumunu kabullenememesi, çocuğun bakım yükü, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, boşanmayla ilgili oluşan fikirler, zihinsel engelli çocuğun bakım, tedavi ve eğitim sürecinde “tek başına mücadele etmek”, ekonomik sorunlar ve sosyal desteğin olmaması *strese* yol açmaktadır. Üzüntü ve stres annelerin baş ağrısı, uykusuzluk, yüz felci gibi sağlık sorunları yaşamasına neden olmaktadır. Maddi sorunlar, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecine katılımıyla ilgili konular, zihinsel engelli çocuktan sonraki gebelikte tekrar engelli çocuğu olacağına ilişkin şüpheler, annenin kendisine bir şey olursa çocuğunun

bakımına ve geleceğine ilişkin kaygıları, zihinsel engelli çocuğunun geleceğine ilişkin kaygılar, boşanma düşüncesiyle birlikte gelişen ve çocuğun bakım ve sorumluluğunu tek başına devam ettirip ettiremeyeceğine ve zihinsel engelli çocuğun gelecekte boşanmayı sorgulayabileceğine ilişkin kaygılar gelecek endişesine yol açmaktadır. Aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, aldatma, kavgalar *nefrete ve tiksintiye*; zihinsel engelli çocuğun bakım tedavi eğitim süreçleri ve bu süreçte eş desteğinin olmayışı *çaresizliğe*; zihinsel engelli çocuğunun gelişimi ve eğitimi ile ilgili hayalleri olup fakat bu hayallerinin gerçekleşmeyeceğinin farkına varmak, aile ilişkilerinde yaşanan sorunlar *hayal kırıklığına* yol açmaktadır. Anneler evli kaldıkları süreçte yaşadıkları olumlu duyguları olumsuz duygulara kıyasla daha az hatırlamaktadırlar. Bu olumlu duygular; huzur, sevgi, mutluluk gibi duygulardır.

Annelerin önemli bir kısmı boşanma öncesinde duygusal ve sözel şiddete maruz kalmışlardır. Anneler, ailelerinin ve çocuklarının ihtiyaçları ile ilgili bir talepte bulunduklarında hakaret ve küfür işittiklerini bildirmişlerdir. Annelerin önemli bir kısmının boşanma öncesinde depresyon, kaygı ve anksiyete gibi ruh sağlığı sorunları yaşadığı bazı babaların da ruh sağlığı sorunları yaşadığı görülmektedir. Ruh sağlığı sorunlarının temelinde çocuğun vefat etmesi, zihinsel engelli çocuğun özel durumu, aile içinde yaşanan sorunlar, aile içi şiddet gibi faktörler yer almaktadır. *Depresyonun* kaynağında stres sonrası vücutta meydana gelen hastalıklar ve değişiklikler, zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenme süreci, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, çocuğun bakım ve eğitim sürecinde babanın anneyi yalnız bırakması etkili olmaktadır. *Kaygı ve anksiyetenin* kaynağında ise zihinsel engelli çocuğun tanı, tedavi ve hastane süreci, eğitimle ilgili konular ve çocuğun geleceğine ilişkin duygu ve düşünceler yer almaktadır. Annelerin beşi intihar girişiminde bulunmuş, üçünün intihara ilişkin görüşleri olmakla birlikte intihar etmemişlerdir. Boşanma kararına ilişkin aile desteğinin olmaması, eş ile ve eşin ailesiyle aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin endişeler, aile içi fiziksel ve duygusal şiddet intihar girişimine yol açmaktadır.

Evli kalınan süreçte aileler yaşanan sorunların çözümüne katkıda bulunmayacağını düşündükleri için ya da anneler başvurmak istese de babalar

başvurmak istemediği için genellikle *aile danışmanlığı* hizmetlerine başvurmamışlardır. Psikiyatrik sorunlar yaşayan anneler *psikiyatrik destek* almak için profesyonel desteğe başvurmuşlardır. Annelerin yarısının psikiyatrik sorunlar yaşadığı, psikiyatrik sorun yaşayan annelerin tamamına yakınının genellikle bir doktor ya da sosyal çevresinden birisinin yönlendirmesiyle profesyonel destek aldığı, intihar girişimi varsa psikiyatri hizmetlerine yönlendirildiği görülmektedir. Eşlerinin psikiyatriye gitmesi için teklifte bulunan anneler bu teklifin eşleri tarafından genellikle reddedildiğini bildirmişlerdir. Anneler, genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerindeki psikologlardan ve hastanelerde çalışan psikologlardan *psikolojik destek* almışlardır. Profesyonel destek sağlayan meslek elemanının boşanma ve sonrası süreçle ilişkin anneleri bilgilendirmesi ve yönlendirmesi annelerin boşanma kararlarını hayata geçirmeleri konusunda cesaretlendirici olmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun özel durumunun baba tarafından kabul edilmemesi babanın profesyonel desteğe başvurma ve yardım arama davranışını olumsuz etkilemektedir.

Annelerin bir kısmı aile içinde yaşadıkları sorunları ve özellikle zihinsel engelli çocuğundan kaynaklanan durumları sınav, kader olarak görmekte ve bu süreçte baş edebilmek amacıyla çocuğunun sağlığı için ya da boşanmak için *dua* ettiğini bildirmektedir. Bunun yanı sıra, zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenme sürecinde, eşleriyle olan ilişkileri ve aile yaşamlarıyla ilgili konularda *kadere razı olma* ve *teslimiyet* vurgusu dikkat çekmektedir. Az sayıda anne, *Allah korkusunun* çocukluk döneminde yanlış öğretilmediğini ve toplumda dini boyutuyla kadının haklarının öğretilmediğini bildirmiştir.

Annelerin Boşanma Sürecinde Yaşantılarına İlişkin Sonuçlar

Annelerin boşanma aşamasında fiziksel sağlıklarıyla ilgili önemli sorunlar yaşamadıkları, sağlık hizmetlerine erişebildikleri görülmektedir. Anneler bu süreçte barınmak için yeni bir mekan aramış, kiralık ev ve yaşamı sürdürebilecek nitelikte eşya bulma konusunda zorluklar yaşamışlardır. Evli kalınan süreçte fiziksel şiddete maruz kalan annelerin bazıları boşanma aşamasında da şiddete maruz kalmaktadır.

Fiziksel şiddet uygulayan babaların bazıları uzaklaştırma kararıyla evden uzaklaştırılmıştır. Bu aşamada bazı anneler silahla tehdit edildiğini belirtmiştir.

Evlilik hayatında cinsel yaşamlarında sorun yaşayan annelerin cinsel birlikteliklerini boşanma aşamasında ve boşanmaya yakın dönemde sonlandırdıkları görülmektedir. Az sayıda anne ise bu süreçte evlilik içi tecavüze maruz kalmıştır.

Boşanma aşamasında *sosyal çevrenin, eşin ailesinin ve kök ailenin* boşanmaya ilişkin *destekleyici* ya da *engelleyici* bakış açısı ön plana çıkmaktadır. *Sosyal çevrenin* boşanmayı engelleyici bakış açısı boşanmayı destekleyici bakış açısına göre daha yoğundur. Sosyal çevreden gelen tepkiler, kadının “dul” kalacağı, boşanınca ekonomik sorunlar yaşayacağı, boşanmanın kabul edilemez bir durum olduğu ile ilgilidir. Destekleyici tepkilerle karşılaşan anneler boşanma aşamasında sosyal ve ekonomik açıdan daha rahattırlar. *Eşin ailesinden* boşanma sürecini destekleyenler anneyle daha önce güçlü sosyal ilişkiler kurduğu için ya da annenin eşin ailesine ekonomik yük olduğunu düşündükleri için kendilerini rahatlatmak istemektedirler. *Kök ailenin* boşanmayı engelleyici bakış açısının daha yoğun olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra kök ailenin boşanmaya karşı destekleyici bir tutumu varsa anneler boşanma aşamasında ve sonrasında kendilerini sosyal, ekonomik ve duygusal yönden güvende hissetmektedirler. Kök ailenin boşanmaya ilişkin engelleyici tepkilerinin kaynağında ekonomik durum, ihtiyaçların karşılanamayacağına ilişkin kaygılar, boşanma sonrası engelli çocukla yaşanabilecek zorluklara ilişkin kaygılar, ailede daha önce boşanma deneyiminin olmaması, boşanmaya ilişkin toplumsal olarak engelleyici bakış açısı yer almaktadır. Kök ailenin boşanmayı engelleyici bakış açısı boşanmanın geciktirilmesine yol açmaktadır. Kök ailede genellikle baba boşanmayı engelleyici bir role sahiptir.

Boşanma aşamasında kadının *ekonomik güce* ve gelire sahip olması, barınmak için bir evin olması ya da ekonomik desteğinin olması annelerin boşanma sürecini hızlandırmasını sağlamaktadır. Evli kaldıkları süreçte çalışmayan anneler boşanma aşamasında ekonomik güce ihtiyaç duyduğu için zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu, bakım ihtiyaçlarını dikkate alarak çocuğuyla birlikte bulunabileceği ya da çocuğuna vakit ayırabileceği ortamlarda çalışmaya başlamaktadır. Boşanma aşamasında kredi kartı borçları, ev ya da araba paylaşımı ve mal paylaşımı gibi konularda eşle *ekonomik anlaşmazlıklar*

yaşanmaktadır. Bazı anneler boşanma aşamasında kalacakları ev, mutfak ve eşya ihtiyaçlarıyla ilgili olarak *sosyal çevrelerinden ekonomik destek* almışlardır.

Boşanma aşamasında avukat desteği, anlaşmalı boşanma, çekişmeli boşanma, mal paylaşımı, boşanma sürecinin uzaması, nafaka, koruma ve bakım (velayet), tazminat konuları ön plana çıkmaktadır. Annelerin ekonomik güçleri varsa ya da sosyal çevrelerinde *avukat* varsa onlardan destek aldıkları, ekonomik sorunlar yaşayan annelerin ise barodan avukat talebinde bulundukları görülmektedir. Anneler boşanma aşamasında avukattan haklarına ya da boşanma hukukuna ilişkin bir bilgi ya da danışmanlık almamışlardır. Sadece boşanma sürecinde mahkeme işlemlerini hızlandırmak için avukata başvurmuşlardır. Annelerin “bir an önce kurtulmak” için mahkemede mal, nafaka ya da farklı bir konuda talepte bulunmamayı tercih ettikleri ve önemli bir kısmının *anlaşmalı boşandığı* görülmektedir. Az sayıda anne eşinin boşanmayı kabul etmemesi ya da mal paylaşımı ile ilgili anlaşmazlıklar yaşandığı için *çekişmeli boşandığını* ve boşanma süresinin uzadığını bildirmiştir. Boşanma aşamasında gündeme gelen nafaka konusu anneleri hukuki, ekonomik ve sosyal yönden etkileyen önemli bir konudur. Zihinsel engelli çocuğun bakımıyla ilgilenen anneler istihdam sürecine katılamamakta ve maddi gelir elde edememektedir. Bu durum nafakaya duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Nafaka vermeyi kabul eden babalar zihinsel engelli çocuğunun özel gereksinimlerini dikkate aldıkları ve çocuğun bakım yükünü üstlenmekten kaçındıkları için nafaka ödemeyi kabul etmektedirler. Bazı anneler genellikle erkeğin nafaka ödemek istememesi ya da boşanma sürecini uzamaması için nafaka almayı talep etmemişlerdir. Bazı anneler ise mahkemenin nafaka kararına rağmen eşlerinin nafaka ödemediğini belirtmişlerdir. Boşanma sürecinde nafakanın yanı sıra *tazminat* konusu da ekonomik ve hukuki öneme sahiptir. Annelerin önemli bir kısmı boşanma sürecini uzatmamak ve çekişmeli boşanmamak için nafakayla birlikte tazminatı da istemediğini belirtmişlerdir. Boşanma aşamasında *koruma ve bakım (velayet)* konusunda mahkemede genellikle annelerin talepte bulunduğu ve babaların velayeti istemediği görülmektedir. Anneler çocuğun iyilik halinin sağlanması amacıyla velayet talebinde bulunmaktadırlar. Zihinsel engelli çocuğun bakımı, duygusal, sosyal ve fiziksel açıdan korunması annelerin önceliğidir.

Babalar genellikle eşlerinin “kendilerine mecbur” olduğunu, boşanamayacaklarını, zihinsel engelli bir çocukla zorlanacağı için boşanmaya cesaret

edemeyeceklerini, bir işe girip çalışamayacaklarını düşünmektedir. Babaların boşanma kararına öfkelenedikleri ve kabullenemedikleri, annelere psikolojik şiddet uyguladıkları görülmektedir. Aldatma, pornografi gibi durumlar söz konusuysa anneler bu konuyu gündeme getirerek bunun duyurulmaması karşılığında eşlerini boşanmaya ikna etmektedirler. *Annelerin* çocuklarının iyilik halini düşünerek boşanmaya karar verdikleri ve kendilerini güçlü hissettikleri zaman boşanma kararlarını eyleme geçirdikleri görülmektedir. Anneler boşanma sürecini başlattıklarında vakit kaybetmeden boşanıp çocuklarıyla birlikte kendilerini güvende hissedebilecekleri bir alan oluşturmaya çalışmaktadırlar. Kök ailelerinin ve sosyal çevrelerinin boşanmaya ilişkin düşüncelerinden ve tepkilerinden çekindikleri için boşandıklarını saklama eğiliminde olan anneler bulunmaktadır. *Zihinsel engelli çocukların* genellikle boşanma sürecini anlamlandıramadığı, boşanma öncesinde baba tarafından bakım sağlanmadığı ve ilgi gösterilmediği için babanın eksikliğini hissetmedikleri anlaşılmaktadır. Az sayıda anne ise zihinsel engelli çocuğunun boşanmalarını desteklemediğini, bazı durumlarda boşanmayı sürecin başında onaylarken sonradan reddettiği, bazı durumlarda ise sürecin başında reddederken sonradan onayladığı anlaşılmaktadır. *Zihinsel engelli olmayan çocukların* genellikle boşanmayı destekleyici bir düşünceye sahip oldukları ve bu süreci destekledikleri görülmektedir. Çocukların şiddete tanık olması, babaların ilgisizliği ve sorumsuz davranışları çocukların boşanma sürecini daha kolay kabullenmelerini sağlamıştır.

Anneler boşanmayı farklı şekillerde anlamlandırmakla birlikte boşanma genellikle özgürlük, kurtuluş, olması gereken bir şey olarak olumlu formlarda anlamlandırılmaktadır. Bazı anneler boşanmayı çocukları düşünmek, ferahlık, mutluluk, sevinç ve hürriyet şeklinde tanımlarken az sayıda anne boşanmayı hayal kırıklığı, psikolojik savaş, yolların ayrılması, gelecek endişesi olarak anlamlandırmaktadır.

Anneler tehdit, endişe, rahatsızlık, kendini suçlama, tükenmişlik ve üzüntü gibi olumsuz duyguları daha yoğun yaşamaktadırlar. Bazı anneler boşanma aşamasında özellikle “nafaka” konusunda çocukların eğitimi ve maddi konularla tehdit edilmektedirler. Anneler ailelerinden ve sosyal çevrelerinden destek alamayacakları,

boşanma sonrasında sorunlarla başa çıkamayacakları, sosyal çevreleri tarafından damgalanabilecekleri endişesini taşımaktadırlar. Boşanma kararı veren annelerin ailesi ve sosyal çevresi boşanma sürecini desteklemiyorsa ya da kendilerinden kaynaklanan bir durum nedeniyle çevredekiler boşandığını düşünüyorsa ya da aldatılmışsa kendilerinde bir “eksiklik” hissedip kendilerini suçladıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğun bakımı, eğitimi ve hastane süreçlerini takip etmenin yanı sıra boşanma sürecinde mahkemeye gitmek, boşanma dosyasını takip etmek anneleri duygusal ve psikolojik açıdan olumsuz etkilemekte, tükenmişlik hissetmelerine neden olmakta, depresyon varsa depresyonun etkilerini artırmaktadır. Annelerin boşanma aşamasında babalardan gördükleri tepkiler, çocukların süreçten olumsuz etkilenmesi, kadınların suçlanması anneler tarafından üzüntü verici konular arasında değerlendirilmektedir.

Annelerin boşanma aşamasında olumlu duyguları daha az yaşadıkları görülmektedir. Bu olumlu duygular, mutluluk, huzur, kurtuluş ve çabadır. Olumlu duyguların kaynağında boşanmayla birlikte eski eşten “kurtulmuş” olmanın verdiği mutluluk ve huzur vardır.

Boşanma aşamasında anneler olumlu dini başa çıkma yöntemlerine başvurmakta ve genellikle dua etmektedirler. Dua ettiğini belirten anneler, duayı birisiyle konuşmak, dertlerini anlatmak ve içini dökmek şeklinde değerlendirmektedirler. Annelerin boşanma sürecini kolay bir şekilde geçirmek için dua ettikleri görülmektedir.

Annelerin boşanma nedeni olarak genellikle eşlerinin sorumsuz davranışlarını gerekçe gösterdikleri, ilgisizlik, aldatma, şiddet, evden ayrı yaşama, terk, alkol kullanımı, akrabaların aile içi ilişkilere karışması, ekonomik sorunlar, kıskançlık, fikir uyuşmazlıkları, suçlama, yabancılaşma, kumar, pornografi gibi faktörlerin boşanmada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Boşanma sadece bir nedene bağlı olmadan, birden fazla faktörün etkisiyle gerçekleşmektedir. Boşanmaya yol açan sorumsuzluk, ilgisizlik, terk etme, akrabaların karışması, ekonomik sorunlar, sözel şiddet, duygusal

şiddet, suçlama gibi faktörler zihinsel engelli çocuğun aile içi ilişkilerdeki dinamiğe etkisiyle derinleşmektedir.

Ailelerin boşandıkları dönem aile yaşam döngüsü bağlamında değerlendirildiğinde 14 ailenin ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş) döneminde boşandığı, 5 ailenin bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar) döneminde boşandığı, 2 ailenin okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (30 ay-6 yaş) döneminde boşandığı, 5 ailenin okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş) döneminde boşandığı, 4 ailenin ise hareket eden merkezler olarak aile döneminde boşandığı anlaşılmaktadır.

Annelerden yarısına yakını (13) aldatmanın yaşandığını, 14 anne aldatmanın yaşanmadığını, 1 anne aldatmanın yaşandığını düşündüğünü bildirmiştir. 2 anne ise bu konuda paylaşımda bulunmamıştır. Aldatılan annelerden bazıları aldatıldığını öğrendiğinde ya da fark ettiğinde eşine karşı duygusal ve fiziksel olarak bir yakınlık hissetmemeye başladığını, bu durumu kabullenemediğini fakat belli bir süre eşlerine “katlandıklarına” belirtmişlerdir. Annelerden bazıları eşlerinin zihinsel engelli çocuklarını kabullenmemeleriyle aldatma arasında ilişki kurmaktadır. Annelerden yarısına yakını (14) eşinin alkol tükettiğini, 12 anne eşinin alkol tüketmediğini, 1 anne eşinin alkol bağımlısı olduğunu bildirmiştir. 3 anne ise bu konuda paylaşımda bulunmamıştır. *Alkol kullanımı* bireylerin iş yaşamını ve aile içi ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Az sayıda anne, çocukları için zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra eşlerinin daha fazla alkol tükettiğini bildirmiştir. Boşanmaya yol açan faktörlerden biri de *kumardır*. Erkeğin düzenli bir işinin olmaması ve gelir getirici bir işte çalışsa bile kazanılan paranın ihtiyaçları karşılamaya yönelik harcanmaması ekonomik sorunlara yol açarken bazı babaları kumara yönlentmektedir.

Ailede genellikle babanın *sorumsuzluğu* boşanma kararı almanın temelini oluşturmaktadır. Babaların sorumsuz davranışlarının temelinde zihinsel engelli çocuğun varlığını kabullenememe, bakım, tedavi ve eğitim süreçlerine katılmama durumu söz konusudur. Babanın sorumsuzluğu, kök ailesiyle ve kadının kendi kök ailesiyle ilişkilerine olumsuz yansımakta, bu süreç de aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Annelerin çocuğun bakımını üstlendiği ve babaların toplumsal

cinsiyet rolleri bağlamında üstlendikleri eve gelir getirme, ihtiyaçları karşılama, sağlık hizmetlerine erişim gibi konularda rol ve sorumluluklarını yerine getirmedikleri görülmektedir. Babanın *ilgisiz davranışları* hastane ile ilgili süreçlerde, zihinsel engelli çocuğun bakımı ve eğitim, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin konular, ev içi rol ve sorumluluklarla ilgili konularda görülmektedir. Boşanmaya yol açan faktörlerden bir diğeri *şiddettir*. Fiziksel şiddetin yanı sıra duygusal ve sözel şiddete maruz kalmak aile içi ilişkileri, fiziksel sağlığı, sosyal çevreyle ilişkileri ve duygusal yaşamı olumsuz etkilemektedir.

Babanın *evden ayrı yaşaması* ve *evi terk etmesi* de boşanma sürecinde etkili bir faktördür. Çocuğunun engelli olduğunu öğrendikten sonra ailesini terk eden az sayıda baba bulunmaktadır. Bazı anneler ise, eşlerinin maddi konularda yaşanan sorunlar, aldatma, gece hayatının olması, parayı bilinçsiz bir biçimde harcama gibi nedenlerle evi terk ettiğini, belirli dönemlerde ya da belirli aralıklarla evden gidip sonra döndüklerini belirtmişlerdir. Az sayıda anne ise eşlerinin işi gerekçe göstererek farklı bir ile ya da farklı bir ülkeye gidip uzun süre dönmediğini fakat arka planda eşlerinin çocuğun engel durumunu kabullenemediği için “çocuktan kaçtığını” vurgulamıştır. Zihinsel engelli bir çocuğun aile içi ilişkileri etkilemesinin yanı sıra genellikle sosyal çevrede ve toplumda zihinsel engelli çocuğu olan ailede genellikle erkeğin evi terk ederek gittiği, boşanma davasını erkeğin açtığı gibi bir düşünce ve algı olmasına karşı boşanma nedenleri ve boşanmaya karar veren taraf düşünüldüğünde genellikle kadınların boşanmaya karar verdiği ve boşanmayı gerçekleştirdiği görülmektedir. *Eşin yakın akrabaları* genellikle aile içi ilişkilere dahil olmakta, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecine, sağlık hizmetlerine başvurmasına müdahale etmektedir. Bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Boşanmaya yol açan faktörlerden biri de yabancılaşmadır. *Yabancılaşma* ev içerisinde fiziksel yakınlığın kurulamaması ve yatak odalarının ayrılmasıyla başlamaktadır. Yabancılaşma, eşlerin duygu ve düşünce paylaşımlarını azaltmakta, fiziksel, duygusal, tinsel ve bilişsel olarak kendilerini gergin hissetmelerine ve çatışmaların yaşanmasına neden olmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olup boşanma kararı alan ailede zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisi birkaç bağlamda ön plana çıkmaktadır. Annenin zihinsel engelli çocuğunun iyilik halini ve gelişimini düşünmesi, annenin yalnız bırakılması, annenin suçlanması, annenin sosyal ve ekonomik haklardan yararlanmak istemesi, babanın çocuğun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesi, babanın zihinsel engelli çocuğu olduğu için evi terk etmesi, babanın zihinsel engelli çocuğa yönelik şiddet uygulaması, babanın sorumsuzluğu, babanın hayal kırıklığı yaşaması gibi bağlamlar ön plandadır. Ayrıca, zihinsel engelli çocuğun varlığı boşanmayı geciktirici bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Aile içi ilişkilerde yaşanan sorunların çocuğunun iyilik halini olumsuz etkilemesi boşanma kararını almak için önemli bir etkidir. Akrabaların zihinsel engelli çocuğun eğitime ve sağlık hizmetlerine erişimine müdahale etmesi, maddi sorunlar nedeniyle zihinsel engelli çocuğun sağlık ve eğitime kaynak ayıramama, çocukların sağlıksız bir ortamda yaşaması, zihinsel engelli çocuğun psikolojik iyilik halinin olumsuz etkilenmesi, zihinsel engelli çocuğun evde şiddete maruz kalması ya da şiddete tanık olması, babanın bakım konusunda destek olmaması gibi durumlar çocuğun iyilik halini olumsuz etkilediği için anneler boşanma kararı almaktadır.

Aşağıda sıralanan faktörler zihinsel engelli çocuğun boşanma sürecine etkisini anlamak için anahtar maddelerdir:

- Babanın çocuğun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesi
- Evi terk etme
- Zihinsel engelli çocuğa yönelik şiddet
- Annenin yalnız bırakılması
- Annenin suçlanması
- Sorumsuzluk
- Sosyal ve ekonomik haklardan yararlanma
- Boşanmayı geciktirici bir faktör olarak zihinsel engelli çocuk

Babanın çocuğun özel gereksinimlerini kabullenememesi babanın sorumluluk almamasına, evden ayrı yaşamasına, evi terk etmesine, sağlık hizmetlerine başvurmamasına ve annenin sağlık hizmetlerine başvurmasını engellemesine yol açmaktadır. Bu konular aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. Çocuğu zihinsel engelli olduğu için babanın süreci kabullenemediğı, hayal kırıklığı yaşadığı ve evi terk ettiğı, babanın zihinsel engelli çocuğu bir “ayak bağı” olarak gördüğü, hayatı yaşamak için engelleyici bir faktör olarak değerlendirdiğı durumlar söz konusudur. Az sayıda anne maddi olarak sorunlar yaşadıklarını, eşlerinin yeni bir iş için farklı bir ülke ya da ile gittiğini, borçlarından dolayı evi terk ettiğini belirtmiştir. Zihinsel engelli çocuğa yönelik olarak babanın şiddet uygulaması aile içinde tartışmalara, ilişkide anlaşmazlıklara yol açmaktadır. Şiddetin kaynağında babanın çocuğun özel durumunu kabullenmemesi yer almaktadır. Annelerin zihinsel engelli çocuğunun bakımında, eğitiminde, tedavisinde kendilerini yalnız hissetmeleri ve bu süreçte “yalnız yaşamayı” ve “mücadele etmeyi” öğrenmeleri boşanma sonrası için baş etme becerilerini geliştirmiştir. Bu durum annelerin kendilerini baş edebilir ve güçlü görmelerini sağlamış ve boşanma kararlarını eyleme geçirmelerini kolaylaştırmıştır. Çocuğun engelli oluşu genellikle aile içi ilişkilerde baba tarafından suçlama ve anneye yönelik baskı oluşturma aracı olarak kullanılabilir. Bunun yanı sıra annelerden bazıları çocuğunun bakımını üstlendikten sonra çalışmadıkları için de suçlanmaktadırlar. Zihinsel engelli çocuğun eğitimiyle ve sağlık hizmetlerine erişimle ilgili süreçte babanın destek sağlamaması, babalıkla ilgili rol ve sorumluluklarını yerine getirilmemesi aile ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Zihinsel engelli çocuklar için devlet tarafından sağlanan sosyal ve ekonomik haklar boşanma düşüncesi olan annelerin boşanma kararını hayata geçirmesinde kolaylaştırıcı rol oynamaktadır.

Anneler genellikle boşanma kararını daha önce almalarına rağmen ailede zihinsel engelli bir çocuğun olması nedeniyle boşanma kararlarını eyleme geçirmeyi geciktirmişlerdir. Boşanma kararını eyleme geçirmeyi geciktirmenin temelinde, akılda soru işareti bırakmamak için tüm imkanları değerlendirmek, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygı ve endişeler, ekonomik kaygılar, boşanmak için şartların olgunlaşmasını beklemek, zihinsel engelli çocuğu olduğu için evliliği

sürdürmeye “mecbur olduğunu” düşünmek, çocuğu babasız bırakmamak gibi etkenler bulunmaktadır.

Annelerin Boşanma Sonrası Yaşantılarına İlişkin Sonuçlar

Anneler boşanma sonrasında kalp ritim bozukluğu, şeker, mide rahatsızlığı, saç kıran gibi kaynağını stresten alan sağlık sorunları yaşamaktadırlar. Sağlık sorunları kadınlarda yaşın ilerlemesiyle görülmekte, zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, olumsuz duyguların yoğun olarak yaşanması ve depresyon gibi durumlar fiziksel sağlığı olumsuz yönde etkilemektedir. Bu süreçte zihinsel engelli çocuğu olan anneler çocuklarının sağlığını ön planda tuttıkları için kendi sağlıkları için vakit ayırmaya ve sağlık hizmetlerine erişmeye öncelik vermemektedir. Bu noktada “bakım verenin kendini ihmalı” dikkat çekmektedir. Anneler ve zihinsel engelli çocukları sağlık hizmetlerine erişebilmektedirler.

Bakım yükü annelerin fiziksel sağlıklarını, cinsel yaşamlarını, iş gücüne katılımlarını, ekonomik kaynaklar elde etmelerini, sosyal hayata katılımlarını olumsuz etkilemektedir. Boşandıktan sonra bakım yükünü tamamen anneler üstlenmiş durumdadır. Babalar boşandıktan sonra da bakıma ilişkin rol ve sorumluluk almamaktadırlar. Bakım sürecinde sosyal desteğin olmaması, ağır zihinsel engelli ve bedensel engeli bulunan çocuğun bakımı, hasta yatağının olmaması, cihaz eksikliği, gelir elde etmek için başka bir işte çalışma gibi durumlar bakım yükünü artırmaktadır. Tek ebeveyn olarak çocuğun bakım sorumluluğunu üstlenmek kadının evden ayrılamamasına, sosyal hayata katılamamasına yol açmakta; çocuğun özel durumunu dikkate alarak iş yaşamında düzenlemeler yapmasına, çalışma saatlerini sınırlandırmasına ya da evden çalışabileceği işleri yapmasına neden olmaktadır. Annelerin önemli bir kısmı çocuklarının bakım yükü nedeniyle gelir getirici düzenli bir işte çalışmamaktadırlar. Bakım yükü, fiziksel sağlığı, sosyal yaşamı, ekonomik durumu, duygusal yükü ve ruhsal sağlığı olumsuz etkilemektedir. Bakım yükü, annelerin iş yaşamında kariyer planlarını olumsuz etkilemekte, çalışanların işten ayrılmasına neden olmakta, ekonomik olarak gelir kaybına yol açmakta, sosyal hayata katılımlarını ve sosyal çevreleriyle ilişkilerini

sınırlandırmakta, fiziksel sağlıkları bakımından bel fitiğı, boyun fitiğı, kalp ve tansiyon gibi hastalıklara yol açmakta, olumsuz duygular yaşamalarına yol açmaktadır. alışan anneler bakım konusunda genellikle çevrelerinden yardım talep etmektedir. Annelerin çocuklarının iyi şartlarda bakılamayacağını düşündükleri için kurum bakımı hizmetinden yararlanmak istemedikleri görülmektedir.

Boşanma ncesi süreçte eski eşle yaşanan olumsuz cinsel deneyimler, cinsel doyumun olmaması, zihinsel engelli çocukla ilgili rol ve sorumlulukların daha önemli görülmesi ve “kendini çocuğuna adama” gibi faktörlerin etkisiyle annelerin genellikle boşanma sonrasında cinsellikle ilgili isteklerinin olmadığı görülmektedir. Az sayıda anne, boşanma sonrasında farklı bir partnerle duygusal yakınlık kurduğunu ve birliktelik yaşadığını belirtmiştir. Az sayıda anne, boşandıktan sonra sosyal çevrelerindeki erkekler tarafından tacize maruz kaldığını bildirmiştir.

Boşandıktan sonra annelerin özbakımlarına dikkat ettikleri, giyimlerine, makyajlarına ve saçlarına zen gösterdikleri görülmektedir. Annelerin ocuğun bakım yükü, tedavisi, eğitimi ve gelişimi için emek sarf ederken ve vakit ayırırken “kendilerini ihmal” ettikleri anlaşılmaktadır. “Bakım verenin kendini ihmali” özellikle duyuşsal ve psikolojik bağlamda, fiziksel sağlığa ve kendi hastalıklarının tedavisine vakit ayırma konularında, sosyal çevreyle ilişkiler, ekonomik olarak gelir elde etme ve harcama konularında kendini göstermektedir. Bazı annelerin boşandıktan sonra kendilerini daha iyi hissettikleri, sağlıklarına dikkat ettikleri ve beslenmelerine zen göstermektedirler.

Boşandıktan sonra, zihinsel engelli çocuğun gelişimi için yaşanan fiziksel çevrenin imkanları ve yaşanan çevrenin evliliğe-boşanmaya bakış açısı ve kültürel kodlar fiziksel evre bağlamında ön plana çıkan önemli konulardır. İkamet edilen konutta asansörün bulunması, erişilebilir olması, evin çevresinde temel ihtiyaçların karşılanmasına olanak sağlayacak yerlerin bulunması, çocuğun gelişimi için doğayla temas halinde olmak, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylıkla sağlanabilmesi boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğuyla birlikte yaşayan anneler için önemlidir. Bunun yanı sıra fiziksel çevrenin evliliğe ve boşanmaya ilişkin algıları, boşanmış

kadınlara ilişkin kalıp yargıları ve ön yargıları özellikle kırsalda yaşayan kadınlar için zorlayıcı ve ayrımcı bir faktör olarak dikkat çekmektedir.

Sosyal çevre tarafından sağlanan sosyal destek, sosyal çevre yoksunluğu, sosyal dışlanma, kök aileyle ilişki ve boşanılan eşin ailesiyle ilişki sosyal çevreyle ilişkiler konusunda dikkat çekici unsurlardır. Annelerin boşandıktan sonra aldıkları *sosyal destek* sosyal yaşamlarını güçlü kılan, engelli çocuğun ihtiyaçlarını ve maddi ihtiyaçları karşılama konusunda kolaylaştırıcı bir faktördür. Sivil toplum kuruluşları engellilerin ve annelerinin sosyal hayata katılmaları, ihtiyaçlarının karşılanması ve haklarının savunulması için önemli bir rol üstlenmektedir. Annelerin boşandıktan sonra sosyal hayata katılımları ve sosyal çevreleriyle ilişkileri boşanma öncesine göre daha aktiftir. Anneler genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde engelli çocuğu olan farklı annelerle ve ailelerle, yönetici ve öğretmenlerle tanışmakta ve sosyalleşmektedir.

Zihinsel engelli çocuğun tanı almasıyla birlikte çalışan annelerin iş yaşamlarına ara vermeleri, çalışmayı bırakmaları, sosyal çevreleriyle görüşmek için zamanlarının daha sınırlı olması, zihinsel engelli çocuğun davranışları ve sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa bakış açısı nedeniyle sosyal çevreyle yapılan görüşmelerin sınırlandırılması annelerin sosyal yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. Boşanmayla birlikte genellikle sosyal çevrenin değişmesi ve tek ebeveyn olarak rol ve sorumlulukların daha belirgin hale gelmesi annelerin sosyal çevreleriyle görüşmeleri için ayırdıkları vakti sınırlandırmaktadır. Hem zihinsel engelli çocuktan hem de boşanmadan kaynağını alan bu faktörler annelerin sosyal çevreleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemekte ve kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Bazı anneler sadece boşanmış olduğu için sosyal çevreleriyle olan ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini ya da sözel olarak tacize maruz kaldığını, az sayıda anne ise zihinsel engelli çocuğu olduğu için sosyal çevreleriyle ilişkilerinin olumsuz etkilendiğini, kiralık ev bulma, kreş hizmetinden yararlanma gibi konularda sosyal dışlanma yaşadığını bildirmiştir. Bazı anneler, boşandıktan sonra sosyal çevreleri tarafından boşandıkları için dışlanabileceği ya da tacize maruz kalabileceği korkusuyla boşandığını çevresindeki insanlara açıklamamıştır. Boşandıktan sonra

annelerin ekonomik ihtiyaçlarının yanı sıra zihinsel engelli çocuğun bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda desteğe ihtiyaç duydukları ve bu konuda bazı annelerin kök ailesinin destek sağladığı görülmektedir. Boşandıktan sonra kök ailesi tarafından maddi ve manevi yönden destek alan anneler daha rahat bir yaşam sürdürmektedir. Çok az sayıda anne boşandıktan sonra kök ailesiyle birlikte yaşamayı denemiş ve bu süreçte zihinsel engelli çocuğunun eğitimi, bakımı, ev içindeki davranışları gibi konularda anlaşmazlıklar yaşadıkları için birlikte yaşamanın olumsuz bir deneyim olduğunu ve bu nedenle ayrı bir evde yaşamaya karar verdiklerini bildirmişlerdir. Yedi anne boşandığı için kök ailesi tarafından dışlandığını, destek görmediğini belirtmektedir. Aileleri boşanmaya olumlu yaklaşan bazı annelerin ailelerinde ise zihinsel engelli çocuğun velayetinin alınmasına ve bakımının sürdürülmesine karşı çıkıldığı görülmektedir. Bazı anneler boşandıkları için sosyal çevreleri ve aileleri tarafından kabul edilse de boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuklarının velayetini aldıkları ve bakımını sürdürdükleri için kabul görmemektedirler. Annelerin önemli bir kısmı boşandıktan sonra boşanılan eşin ailesiyle ilişkilerini genellikle sonlandırmış ve grşmemişlerdir.

Annelerin boşandıktan sonra boşanma öncesine kıyasla sosyal hayata daha fazla katıldıkları, maddi olarak gelir elde edebildiğı ya da elde edilen geliri ynetebildiğı, sosyal hayata katılım için kaynak ayırabildikleri görülmektedir. Sosyal çevrelerinden, akrabalarından ya da sağlıklı çocuklarından destek alan annelerin ve zihinsel engelli çocuklarının sosyal etkinliklere daha aktif katılabildikleri, kendilerini “zgr” ve “yapabilir” gördükleri ve bu özgüvenle sosyal hayatta daha aktif rol aldıkları görülmektedir. Zihinsel engelli çocukları için eğitim hizmeti alan anneler, hizmet aldıkları eğitim kurumlarında diğer ailelerle ve velilerle tanışarak sosyal bir evre edinmekte ve sosyal etkinliklere katılabilmektedirler. Zihinsel engelli çocuğun okula başlaması, bakım verme konusunda anneye destek olan birisinin olması, evde arabanın olması, annelerin sosyal hayata katılımını olumlu etkilemektedir. Bazı annelerin ise zihinsel engelli çocuğun bakımı, gelir elde etmek için çalışma yaşamına katılma gibi nedenlerle sosyal etkinliklere zaman ve maddi kaynak ayıramadıkları görülmektedir.

Ebeveynlerin ve çocukların ilişkileriyle ilgili olarak boşanılan eşle ilişkiler, babanın çocuklarla ilişkisi, annenin çocuklarla ilişkisi, çocukların kardeş ilişkisi ön

plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan annelerin 23'ü çocuğuyla, 4'ü çocuğu ve anne-babasıyla, 2'si yalnız, 1'i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır. Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan babaların 9'u evlenmiş ailesiyle, 12'si yalnız (1'i ikinci evliliğini yapıp boşanmış) yaşamaktadır. 4'ü annesiyle-kök ailesiyle, 1'i engelli olmayan çocuğuyla, 1'i sevgilisiyle yaşamaktadır. Babalardan 3'ünün kiminle yaşadığı bilinmemektedir. Babalardan 17'sinin zihinsel engelli çocuğuyla görüşmediği, 4'ünün görüştüğü, 6'sının nadiren görüştüğü, 3'ünün sıklıkla görüştüğü görülmektedir.

Boşanmış anne babalardan 5'inin çocukları için ihtiyaç olması durumunda görüştüğü, annelerin genellikle eşleriyle görüşmediği ve iletişim kurmadığı, bazı annelerin görüşme esnasında eşleri tarafından psikolojik şiddete maruz kaldığı, bazı annelerin eski eşleri tarafından kendilerine minnettarlık duyulduğu, 4 babanın eski eşleriyle tekrar evlenmek istediği görülmektedir. Anneler genellikle eski günlerini hatırlamamak, yüz yüze gelmemek ve karşılaşmamak için gerekli olmadıkça görüşmemeyi tercih etmektedirler. Çocuklarının ihtiyaçları ve bakımı için iletişim kurmaktadır. Bazı anneler ise can güvenlikleri olmadığı için boşandıkları eşleriyle görüşmemektedirler. Boşandıktan sonra babaların zihinsel engelli olmayan çocukla ilişkisinde babaları talep ettiğinde babalarına ekonomik destekte bulunmaları, babanın anne ile iletişim kurmak istemesi üzerine arabulucu rol üstlenmeleri dikkat çekmektedir. Boşandıktan sonra babanın çocuklarıyla duygusal, fiziksel ve sosyal bir yakınlığı ve bağı kalmadığı anlaşılmaktadır. Babaların ekonomik, sosyal, duygusal bir desteğinin ve yardımının olmadığı ve çocuklarının babalarıyla iletişim kurmak istemedikleri görülmektedir. Babanın anneyi karalayıcı ifadeler kullanması, babanın evlilik dışı ilişki yaşaması, çocuğun boşanma aşamasında mahkemede tanıklık yapması, babanın şiddet uygulaması, babanın evi terk etmesi, babanın çocuğunun düğününe katılmaması ve çocuklarını yalnız bırakması gibi gerekçelerle çocuklar babalarıyla görüşmek istememektedirler.

Boşandıktan sonra babaların çok azının zihinsel engelli çocuklarıyla görüştüğü ve bu görüşmelerin de sınırlı olduğu, genellikle telefonla gerçekleştirildiği görülmektedir. Yüz yüze görüşmelerde ise birkaç saatlik görüşmeler

gerçekleşmektedir. Bazı anneler babaların çocuklarıyla görüşmesinin çocuklara duygusal, bilişsel ve cinsel gelişim açısından zarar verici olabildiğini bildirmiştir. Boşandıktan sonra baba zihinsel engelli çocuğa yabancılaşmaktadır. Babaların zihinsel engelli çocuklarıyla görüşmediği, nadiren görüştükleri durumlarda ise ilgilenmedikleri görülmektedir. Zihinsel engelli çocukların boşanmadan sonra babalarından ayrı kalmayı sorgulamadığı, durumun farkında olmadıkları ve olumsuz etkilenmedikleri anlaşılmaktadır. Boşanma sonrasında çocuklarda “babanın çocuklarına yabancılaştığı” görülmektedir. “Ebeveyne yabancılaşma sendromu” da söz konusudur. Babanın çocuklarına yabancılaşması genellikle, boşanma öncesinde zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu kabullenememiş, çocuklarının sorumluluğunu almaktan kaçınan, bakım yükünden ve ekonomik yükten kaçınan babaların çocuklarıyla iletişim kurmaması, duygusal ve sosyal olarak yakınlık hissetmemesi, maddi ve manevi desteğini esirgemesi şeklinde görülmektedir. Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu ise babaya karşı yöneltilmiş bir yabancılaşma sendromu olarak daha az görülmektedir. Genellikle babanın yabancılaşması söz konusu olduğu için çocuğun babaya yabancılaşması daha az sayıda anne tarafından bildirilmiştir. Çocuğun babaya yabancılaşması babanın çocukla kurduğu olumsuz iletişimin, ilgisizliğin ve sorumsuz davranışların bir sonucu olarak görülmektedir. Anne tarafından kasıtlı bir yönlendirme ve algıya bağlı olarak gelişmemiştir.

Annelerin boşandıktan sonra zihinsel engelli olmayan çocuklarıyla ilişkilerinin güçlendiği, birlikte sosyal hayata katıldıkları, duygusal olarak paylaşımlarda bulundukları ve birbirlerine destek oldukları, daha sakin ve düzenli bir yaşam sürdürdükleri görülmektedir. Annelerin zihinsel engelli çocuklarıyla ilişkileri dikkate alındığında, bakım veren rollerinin çok uzun süre devam ettiği, tedavi ve eğitim süreçlerini takip ederken birlikte bir yaşam kurdukları görülmektedir. Az sayıda anne, zihinsel engelli çocuğun bakım ve özel gereksinimleri için ayrılan zaman nedeniyle engelli olmayan çocuğun ihmal edilebildiğini, sosyal alanda vakit ayıramadığını belirtmiştir. Bu durumun az da olsa kardeşler arasında kıskançlığa yol açtığı görülmektedir. Kardeşlerin yaşı büyüdükçe daha bilgili ve bilinçli oldukları, annelerine bakım konusunda ve sosyal hayata zaman ayırabilmesi konusunda destek

oldukları görülmektedir. Az sayıda annenin zihinsel engelli kardeşlerine bakım vermeleri ve destek olmaları konusunda çocuklarından beklentileri bulunmaktadır.

Cinsiyetçi iş bölümü, zihinsel engelli bir çocuğun varlığı ve eğitim düzeyinin düşük olması gibi faktörlerle birleşince kadınların çalışma yaşamına katılmalarını engelleyici bir faktör olarak görülmektedir. Boşanmadan önce ve boşandıktan sonra evdeki rol ve sorumlulukların büyük ölçüde anneler tarafından üstlendiğini ve boşandıktan sonra bu rol ve sorumlulukları annelerin devam ettirdiği görülmektedir. Anneler boşandıktan sonra kendi “güçlerinin” ve “yapabilirliklerinin” farkına varmaktadır.

Boşandıktan sonra ekonomik güç, kadının iş gücüne katılımı, ekonomik sorunlar, ekonomik destek, evde bakım parası, sosyal yardımlar, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim konuları ekonomik durumla ilişkili olarak ön plana çıkan konulardır. Annelerin boşandıktan sonra yatırım yapabildikleri, paralarını değerlendirebildikleri, gelir-gider dengesi kurabildikleri, bütün güçlüklerle rağmen evliyken ulaşamadıkları ekonomik özgürlüklerine erişebildikleri görülmektedir. Annelerin genellikle kirada yaşadıkları, az sayıda annenin ailelerinden kalan evde yaşadıkları görülmektedir. Çalışan anneler maaş ile geçimini sağlarken çalışmayan anneler genellikle evde bakım parası, gündelik işler, emekli maaşı, nafaka, sosyal yardımlar, sosyal çevreden gelen ekonomik destek ve yardımlar ile geçimlerini sağlamaktadırlar. Annelerden 16’sının zihinsel engelli çocuğu için evde bakım parası aldığı, 13’ünün evde bakım parası almadığı, 1 annenin ise evde bakım parası için başvuru yapacağı görülmektedir. Annelerin 5’inin bir işte çalıştığı, 4’ünün memur, 1’inin kapıcı, 1’inin temizlik personeli olduğu, 19 annenin ise herhangi bir işte çalışmadığı görülmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyetçi iş bölümü ile zihinsel engelli çocuğun bakım yükü istihdam sürecine katılımını engellemektedir. Boşandıktan sonra genellikle hane geliri azalmakla birlikte eve gelen gelirin yönetimi konusunda özgür oldukları ve önceliklerini belirleyebildikleri için ekonomik refahları daha iyi durumdadır. Annelerin çalışması, yeni sosyal çevre edinmeleri, iletişimlerini güçlendirmeleri ve sosyal destek ağlarını geliştirmeleri bakımından annelere katkı sağlamaktadır. Anneler temizlikçi, aşçı,

güvenlik görevlisi gibi emek yoğun işlerde zorlu şartlarda çalışmaktadırlar. Boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğun bütün sorumluluğunun anne tarafından üstlenilmesi ve aileyle ilgili bütün rol ve sorumluluğun sadece annede olması çalışan annelerin erken emekli olmalarına, görevde yükselme için ortaya çıkan fırsatları değerlendirememelerine yol açarak kariyer planlarını ve kariyer gelişimlerini olumsuz etkilemektedir.

Boşandıktan sonra yaşanan ekonomik sorunlar annelerin temel ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştırmakta, evin ısınmasıyla ilgili sorunlar yaşanmakta, daha kötü koşullarda barınmalarına yol açmaktadır. Ekonomik sorunlar özellikle boşanmanın hemen ardından görülmekte, ilerleyen süreçte gelir-gider dengesi kurulmaktadır. Annelerin önemli bir kısmı, zihinsel engelli çocuğunun eğitimi için materyallere, eğitim-öğretim araç gereçlerine kaynak ayıramadıkları için kendi imkanları ve becerileri dahilinde kendileri materyal tasarlamaktadır. Boşanma sonrasında zihinsel engelli çocuğun bakım yüküne ek olarak ekonomik yük artmakta, bu durum strese ve olumsuz duyguların yaşanmasına yol açmaktadır. Babalar boşandıktan sonra anneye ve zihinsel engelli çocuğa ekonomik olarak destek sağlamamaktadırlar. Bazı anneler kök ailelerinden ekonomik destek almakta, babadan kalan miras ya da emekli maaşıyla, anne-baba ve kardeşlerin maddi yardımlarıyla ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Az sayıda anne sosyal çevrelerinden ekonomik destek almaktadır. Çok az sayıda anne belediye ya da vakıflardan sosyal yardım almaktadır. Annelerin 16'sı engelli çocuğu için evde bakım parası alırken, 13'ü evde bakım parası almamaktadır. 1 anne ise evde bakım parası almak için başvuru yapacağını bildirmiştir. Anneler masraflarını karşılarken evde bakım parasıyla ve sosyal yardımlarla karşılamaktadırlar. Bu süreçte engelli çocuk için alınan evde bakım parası ekonomik olarak bir güç sağlamakla birlikte bakım veren olarak anneler, zihinsel engelli çocukları vefat ettikten ya da aldıkları evde bakım parası farklı bir nedenle artık ödenmedikten sonra, hayatlarını devam ettirebilecekleri düzenli bir gelir ya da elde ettikleri bir maddi dayanak olmadığı için geleceğe ilişkin endişe yaşamaktadırlar. Annelerin zihinsel engelli çocukları için Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Özel Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezleri'nden aldıkları hizmetlerin yanı

sıra ekonomik durumları ve gelirleri ölçüsünde bazı özel eğitimler almaya çalıştığı fakat gelirleri bu hizmetlere yetmediği için sürekliliğin olmadığı görülmektedir.

Boşandıktan sonra annelerin 14'ünün nafaka aldığı, 16 annenin ise nafaka almadığı, alınan nafakanın 250 TL ile 1.100 TL arasında değiştiği görülmektedir. Genellikle nafaka ödemelerinin yapılmadığı, ödemesi yapılan nafakaların ise düzensiz olduğu, nafaka artışının düzenli bir şekilde yapılmadığı, boşanılan eşle muhatap olmamak için annelerin bu duruma tepki göstermedikleri anlaşılmaktadır. Sosyal boyutta kök aileden ve sosyal çevreden alınan sosyal destek ve ekonomik destek kadınları güçlendirmekte ve baş etme becerilerini geliştirmektedir.

Annelerin kamu kurumlarının sağladığı ayni ve nakdi yardımlar, ekonomik destekler, velayete ve nafakaya ilişkin konular, engelli bir çocuğu olanların yararlanabileceği haklar, boşananların yararlanabileceği haklar, elektrik, doğalgaz, su, internet ödemelerinde fatura indirimleri gibi konularda yasal haklarla ve çocuğun cinsel sağlığıyla ilgili konularda bilgi ihtiyacı vardır. Anneler bilgi ihtiyaçlarını sosyal medyada oluşturulan topluluk ve gruplar, sosyal çevreleri, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çocukları için hizmet alan diğer aileler ve çocuklarının öğretmenleri aracılığıyla karşılamaktadır. Az sayıda anne, zihinsel engelli çocuğunun ergenlik döneminde cinsel gelişimiyle ve cinsel sağlığıyla ilgili nasıl davranacağı ve tepki vereceği konusunda bilgiye ihtiyaç duymaktadır.

Anneler boşandıktan sonra eğitimlerine ve kişisel gelişimlerine önem vermekte, seminerlere ve eğitimi programlarına katılarak kendilerini bilişsel yönden geliştirmeye çalışmaktadırlar. Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmak annelerin kendilerini bilişsel anlamda geliştirebilmeleri için teşvik edicidir. Zihinsel engelli çocuğunun gereksinimleri doğrultusunda özel eğitim öğretmenliği okuyan, yüksek lisans yapan ve bu alanda çalışan, boşandıktan sonra üniversite sınavına hazırlanan, üniversite okuyan, liseyi ve üniversiteyi açıktan okuyan anneler bulunmaktadır. Eğitimlere önem göstermenin temelinde zihinsel engelli çocuğun yaşam kalitesini artırmanın yanı sıra annelerin kendi yaşam kalitelerini yükseltme çabaları bulunmaktadır. Anneler psikoloji, özel eğitim, iletişim, zihinsel engelli çocukla

iletişim, kamu yönetimi gibi eēitim ve programlara katılmaktadırlar. Anneler çocuklarının gelişimi, eēitimi, tanı ve tedavi süreci için yeni bilgiler ērenmeye ve kitap okumaya ihtiyaç duymaktadırlar. Bazı anneler ocuēun bakım yükü nedeniyle eēitimlere katılamamaktadırlar.

Anneler boşandıktan sonra sorunlarını çözmek için tek başlarına mücadele etmektedirler. Bu durum sorun çözme kapasitelerini artırmış, kendilerini yapabilir ve deēerli hissetmelerini saēlamıřtır. Boşanma sonrasında ekonomik gelirin azalması, zihinsel engelli ocuēa daha fazla vakit ayırma ihtiyaının olması, sosyal çevrenin zihinsel engelli ocuēa ve boşanmaya ilişkin tutumlarıyla baş etme konusu sorun çözme becerilerinin kullanıldıēı alanlardır. Boşanma sonrasında ekonomik sorunlar, sosyal çevreyle ve kök aileyle yaşanan sorunlar, boşanılan eşle yaşanan nafakaya ve mahkeme sürecine ilişkin sorunlar, zihinsel engelli ocuēun bakım, eēitim ve tedavi sürecinde yaşanan sorunlar annelerin odaklandıēı konular olmuştur. Anneler bu konular hakkında düşünme ve çözüme ulaşabilmek için kaynakları kullanabilme becerilerini kullanmışlardır.

Boşanma sonrasında babalardan 12'sinin yalnız yařadıēı, 4'ünün annesiyle-kök ailesiyle yařadıēı, 1'inin engelli olmayan ocuēuyla yařadıēı, 1'inin sevgilisiyle yařadıēı görülmektedir. Babalardan 3'ünün kiminle yařadıēı bilinmemektedir. Babalardan 9'u evlenmiş eşiyle yaşamaktadır. Babaların genellikle evliliēin 3 ay-4 yıl arasında evlendiēi görülmektedir. Boşanma sonrasında annelerden 23' ocuēuyla, 4' ocuēu ve anne-babasıyla, 2'si yalnız, 1'i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır. Annelerin boşandıktan sonra yeniden evlenmeye ilişkin olumsuz düşünceleri bulunmaktadır. Bu düşüncelerin temelinde; sosyal çevreden, zihinsel engelli çocuktan ve annenin kendiyile ilgili düşüncelerinden kaynaklanan bazı faktörler söz konusudur. Sosyal çevrenin kadının boşandıktan hemen sonra evlenmesini hoş karşılamaması, boşanmış bir kadınla evlenmekle ilgili toplumda erkeklere yöneltile baskıcı bakış açısı ön plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli ocuēun etkisi deēerlendirildiēinde, zihinsel engelli ocuēun bakım yükü, bakım yükü nedeniyle sosyal hayata katılamama ve yeni bir insanla tanışmak için sosyal ortamın olmaması, evlenmeyi düşündükleri kişilerin zihinsel engelli bir çocukla

yaşayamayacağına yönelik düşünceler, zihinsel engelli çocuğunu koruma, zihinsel engelli bir çocuğun bakımının ve birlikte yaşamanın zorluğu gibi etkenler dikkat çekmektedir. Anneler tekrar evlendiklerinde özgür davranamayacaklarını ve rahatlarının bozulacağını düşünmektedir. Bazı anneler erkeğe güven duymama, kız çocuğunu koruma, ilk evlilikte yaşanan olumsuz deneyimlerin ikinci evlilikte yaşamaktan endişe duyma gibi nedenlerle yeniden evlenmeyi düşünmemektedir. Çok az sayıda anne şimdiye kadar evliliği düşünmediğini fakat bundan sonraki süreçte şartları uygun olursa evlenebileceğini belirtmiştir.

Anneler boşandıktan sonra, alınan kararı geciktirmemek gerektiği, insanlara hak ettikleri değeri vermek gerektiği, hayatın anlamı, güç ve güçlü olma isteği, özgüven konularında farkındalık geliştirmişlerdir. Boşanma kararı aldıktan sonra eyleme geçme konusunda bekleyen anneler, alınan kararı eyleme geçirme konusunda bekledikleri için pişmanlık yaşamışlardır. Anneler insanlara hak ettiklerinden fazla değer verilmemesi gerektiği ve bu konuda çok fazla fedakarlık yapılmaması gerektiğine ilişkin anlayış geliştirmişlerdir. Bazı anneler hayatın anlamını sorgularken kendileriyle özdeşleşen “bakım vermeyi” yaşama/dünyaya gelme amacı olarak değerlendirmektedirler. Annelerden bazıları ise boşandığı için evli kaldığı süreyi boşa geçmiş bir süre olarak değerlendirmekte ve hayatı anlamsız görmektedirler. Anneler üstlendikleri rol ve sorumlulukları yerine getirdikleri, ekonomik, sosyal, duygusal ve fiziksel güçlüklerle karşı mücadele ettikleri için kendileriyle gurur duymakta ve kendilerini takdir etmektedirler. Bu durum kendileriyle barışık olmalarını sağlamakta, yapabilirliklerinin farkında olmaları anneleri güçlü kılmaktadır. Anneler boşanma sürecinde güçlü olmaları gerektiğine inanmakta ve bu mücadeleyi çocuklarının daha iyi şartlarda yaşamaları amacıyla verdikleri için güçlü olma ihtiyacı hissetmektedirler. Bu deneyimler annelerin özgüvenlerini artırmakta, yapabilirliklerinin farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. Boşandıktan sonra özgür hissetmek, kendi kararlarını vermek, rol ve sorumluluklarını aksatmadan devam ettirmek annelerin özgüvenlerini artırmaktadır.

Anneler boşandıktan sonra genellikle “günü kurtarmak” amacıyla önemli konuları gündeme almakta ve acil ihtiyaçlarına odaklanmaktadırlar. Bu duruma zihinsel engelli çocuğunun bakımı ve eğitimine fazla zaman ayırıp istihdam sürecinin dışında kalmak ve gelecek kaygısı yol açmaktadır. Geleceği düşünmek, bakım veren rolünü üstlenen annenin vefat etmesi durumunda zihinsel engelli çocuğun bakımının devam ettirilemeyeceği konusunda geleceğe ilişkin endişeye ve moral bozukluğuna yol açmaktadır. Annelerin geleceğe yönelik ekonomik güç elde etme, düzenli bir gelirle daha iyi şartlarda yaşama, bir eve sahip olma istekleri ön plana çıkmaktadır. Zihinsel engelli bir çocuğun eğitim ve tedavi ihtiyaçları, özel araç-gereç ve ilaç ihtiyacı, eğitimin maliyetinin yüksek olması ekonomik olarak güçlü olmalarını gerektirmektedir. Annelerin önemli bir kısmı çalışmadığı ve ailesinden destek alamadığı için kirada oturmakta, zihinsel engelli çocuğu olduğu için apartmanda zorlanabilmektedir. Engellilere uygun koşullarda bir barınma imkanına sahip olmayı düşünmektedirler. Anneler boşandıktan sonra kendilerini güçlendirmek amacıyla çocuklarının ve kendilerinin eğitimi için yeni kararlar almışlardır. Anneler bağımsız hareket edebilmek ve çocuklarıyla istedikleri yere gidip gelebilmek için ehliyet almaya ve araba almaya ihtiyaç duymakta ve gelecekleri için araba alma ve ehliyet almayla ilgili hedefler belirlemektedirler.

Erken tanı sisteminin oluşturulması, engelli raporuna ek olarak doktordan aylık periyotlarla alınan raporla ulaşılabilen mama, bez gibi desteklerde kolaylık sağlanması, medikal cihaz, hasta yatağı gibi ekonomik yükü olan ve bakım verenin sağlığını koruyucu öneme sahip malzemelerde devlet katkısının artırılması anneler tarafından ifade edilen önerilerdir. Evde bakım hizmetleri kapsamında ilgili olarak rapor alma sürecinde kolaylık sağlanmasını talep etmektedirler. Anneler boşanma sürecinde ve sonrasında adli konularda bilgiye ve danışmanlığa ihtiyaç duymaktadırlar. Annelere bu konuda destek sağlanması gerekmektedir. İhmal ve istismara açık olan zihinsel engelli çocukların bakımı ve korunması hususunda tedbirlerin alınması, gerekli denetimlerin aksatılmadan gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Ailelerin bu konuda bilgilendirilmesi, farkındalıklarının artırılması, ihmal ve istismarın önlenmesi için gereklidir. Evde bakım ücretinin suiistimal edilmemesi konusunda izlemin yapılması önerilmektedir. Meslek elemanları

tarafından ev ziyaretlerinin yapılarak hem zihinsel engelli çocuğun takibinin yapılması hem bakım veren olarak anneye psikososyal destek sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra engelli aylığının alınması için yönetmelikte belirtilen hanenin toplam gelirinin hanede ikamet eden kişi sayısına bölündüğünde kişi başına düşen tutarın asgari ücretin üçte birini geçmemesi gerektiği hususu engelli ailelerini mağdur etmektedir. Bu konuyla ilgili düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Çocuklar zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra aileyle çalışan sosyal hizmet uzmanının olması gerektiği ve süreci sosyal hizmet uzmanının takip etmesi, danışmanlık vermesi ve rehberlik etmesi gerektiği düşünülmektedir.

Anneler zihinsel engelli çocuklarının bakımını üstlendikleri için çalışmamakta, bakım aylığı almakta fakat sigorta primlerini yatıramadıkları için emeklilik hakları olmamaktadır. Bakım verenlerin sigortalarının yapılması ve emeklilik hakkının tanınması talep edilmektedir. Zihinsel engelli çocuğu olan tek ebeveynli aileler sağlık hizmetlerine erişirken çocuğunu kısa süreli bırakabileceği bir mekan ya da kurum olmadığı için dış randevusu, hastane randevusu, ameliyat gibi sağlık hizmetlerine erişmekle ilgili sorunlar yaşamaktadırlar. Zihinsel engelli çocuğun gündüzlü kısa süreli bırakılabileceği kurumların yaygınlaştırılması, zihinsel engelli çocuğun sosyalleşebilmesi, yeni bir sosyal çevreye dahil olması, anne babaların çocuklarını bırakarak birbirleriyle birlikte vakit geçirebileceği sosyal ortamlar oluşturması için önemlidir. Böyle bir sosyal ortamın oluşturulması eş ilişkilerini güçlendirebilecek bir ortam sağlayacaktır.

Anneler engellilikle ilgili tanı, tedavi süreçleri, engelli hakları, engelli çocukların eğitimi, engelli çocukların gelişimi, cinsel sağlık gibi konularda bilgi eksikliklerini giderecek eğitimlere ihtiyaç duymaktadır. Özellikle babaların bu süreçte eğitimlerle bilgilendirmesi ve süreci anlaması, kabullenmesi bakımından önemlidir. Anneler psikolojik desteğe ve aile danışmanlığına ihtiyaç duymaktadırlar. Bu konuda destek sağlanması önerilmektedir.

Bilişsel boyutta annelerin eğitim programlarına katılmaları, kendilerini geliştirmek için kurslara ve etkinliklere ilgi göstermeleri, zihinsel engelli

çocuklarının v kendilerinin gelişimi için kitap okumaları baş etme kapasitelerini artırmaktadır.

Anneler boşandıktan sonra daha çok olumlu duygular yaşamakta, kendilerini genellikle mutlu, huzurlu, özgür, gururlu, rahat, memnun ve değerli hissetmektedirler. Annelerin yaşadıkları olumlu duygular zihinsel engelli çocuklarına ve aile içi ilişkilerine olumlu yansımaktadır. Olumlu duyguların kaynağında, boşandıktan sonra özgür davranmak, “yapabilirlikler” konusunda farkındalık kazanmak, zihinsel engelli çocuğun eğitiminde ve gelişiminde ilerleme kaydetmek, çocuklarına vakit ayırabilmek, sorumsuz ve ilgisiz eşten “kurtulmuş olmak” yer almaktadır. Anneler aile içinde şiddet olmadığı ve kendilerine “yeni bir dünya” kurdukları için huzurlu ve değerli hissetmektedirler.

Anneler boşandıktan sonra daha önce boşanmadıkları için pişmanlık duymaktadırlar. Pişmanlığın yanı sıra, genellikle boşanma süreci ve zihinsel engelli çocuğu tanı ve özel gereksinimleriyle ilgili olarak üzüntü, stres, korku, endişe, yalnızlık gibi olumsuz duygular dikkat çekmektedir. Bir annede tükenmişlik duygusuyla birlikte çocuğunu kurum bakımına verme düşüncesinin geliştiği görülmektedir. Annelerin evlilik hayatını sürdürmek amacıyla direndikleri ve çaba gösterdikleri için, yaşadıkları sorunlar ve sıkıntılar nedeniyle fiziksel sağlıklarını yitirdikleri için kendilerine kızgınlıkları bulunmaktadır. Zihinsel engelli çocuğun sağlığıyla ilgili sorunlar, evlilik yaşamına uzun yıllar emek verip ardından gençliğin “heba edildiğini” düşünme, ailenin birlikteliğini devam ettirmek için harcanan emeğin ve çabanın zayı olduğunu düşünme, aidiyet hissetmeme annelerin üzüntü yaşamasına yol açmaktadır. Bazı anneler boşanma sonrasında, toplumdaki “dul kadın” algısı ve etiketlenmekten, geleceğe ilişkin yaşana endişeden, çocuklarına eski eşi ya da yakınları tarafından kaçırılacağına ya da zarar verilebileceğine ilişkin yaşanan endişeden dolayı korku yaşamaktadırlar. Anneler ekonomik açıdan geçinmeye, kendilerinin ve çocuklarının geleceğine ilişkin endişe duymaktadır. Bazı anneler, yeniden bir evlilik yapma, maddi olarak kimseye muhtaç olmadan yaşamını sürdürme, kendini bekleyen belirsizlikler, zihinsel engelli çocuğun geleceği, bakım veren olarak annenin kendisinin ölümünden sonra çocuğuna ne olacağı hakkında

endişe duymaktadırlar. Aile ve sosyal çevre tarafından yeterli düzeyde maddi ve manevi desteğin sağlanmaması, çocuğun bütün sorumluluklarının annede olması annelerin kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır.

Bazı annelerin boşandıktan sonra eski eşleri tarafından iftira ve hakarete uğradığı, tehdit edildiği, tek taraflı ısrarlı takip ettirildiği, çocuklarla boşanma sonrasında ilgilenmediği görülmekte, babaların nafaka gibi yasal yükümlülüklerini ve babalıktan doğan rol ve sorumluluklarını yerine getirmediği anlaşılmaktadır. Az sayıda anne, eski eşin çocuklarını bir duygusal şiddet aracı olarak kullandığını belirtmiştir.

Annelerden 16'sı psikiyatrik sorunlar yaşamaktadır. Psikiyatrik sorunlar yaşayan annelerin 3'ü profesyonel destek almazken, 13'ü profesyonel destek almaktadır. Annelerden 14'ünün psikiyatrik sorun yaşamamıştır. Boşanma öncesinde depresyon yaşayan anneler genellikle boşanma sonrasında da depresyon yaşamaktadır. Bazı annelerin kaygı ve anksiyete yaşadığı görülmektedir. Zihinsel engelli çocuğun tanı alma süreci, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar ve boşanma deneyimleri psikolojik sorunların ortaya çıkmasında etkilidir. Uzun süren evliliğin sonlandırılması, zihinsel engelli çocuğun tanı ve tedavi süreci, boşanmayla birlikte sosyal çevrenin ve fiziksel çevrenin değişmiş olması, yalnızlık, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygılar, çocuğun bakım yükü, yakınların kaybı, ekonomik sorunların yaşanması gibi faktörler ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. Anneler zihinsel engelli bir çocuğun gelişim sürecinde kendilerini daha güçlü olmak zorunda hissettikleri ve mücadele ettikleri için profesyonel desteğe başvurmaktadırlar. Bunun yanı sıra genellikle tinsel olarak kader ve teslimiyet anlayışıyla bir baş etme stratejisi geliştirmişlerdir. Boşanmanın yasal olarak gerçekleşmesi, zihinsel engelli çocuğun eğitim sürecinde ilerleme kaydetmesi ve sosyal çevrenin desteği bu süreçte anneleri güçlendirmektedir.

Zihinsel engelli çocuğun aldığı tanı, aileden birinin kaybı, sosyal çevrenin ve ailenin boşanmayla ve boşanma sonrası yaşantılarla ilgili tepkileri, aile baskısı, ekonomik sorunlar ve bazı durumlarda bu faktörlerden birden fazla faktörün bir arada bulunması depresyonun temelinde yer almaktadır. Yalnızlık, sosyal çevre

desteğinin olmaması, geleceğe ilişkin endişeler, kendisi vefat ettikten sonra zihinsel engelli çocuğuna ne olacağına ilişkin endişeler ve ekonomik sorunlar annelerin kaygı düzeyini artırmaktadır.

Annelerin beşi intihar girişiminde bulunmuştur. Üç anne ise intihara ilişkin görüşleri olmakla birlikte dini gerekçelerle ve zihinsel engelli çocuğunu düşünerek intihar etmemiştir. İntihar girişimi olan annelerin psikiyatrik sorunlar yaşadığı ve profesyonel destek aldığı görülmektedir.

Anneler alacakları profesyonel desteğin hayatlarında bir şey değiştirmeyeceğini düşündükleri, görüşmeye vakit bulamadıkları, kendilerini ihmal ettikleri için profesyonel destek mekanizmasına başvurmamışlardır. Bazı anneler ise destek almalarının kendilerine iyi gelebileceğini düşünmektedirler. Anneler genellikle psikiyatri doktorlarından ve psikologlardan destek almaktadırlar. Sosyal hizmet uzmanından ve aile danışmanından ise hiç destek almamışlardır. Bazı anneler zihinsel engelli çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde çalışan psikologlardan destek almışlardır. Psikiyatristler tarafından önerilen ilaç tedavisinin annelerin görüş ve istekleri doğrultusunda bazen durdurulduğu, aksatıldığı ve düzensiz kullanıldığı görülmektedir. Profesyonel destek hizmetlerine başvurmaları, psikolojik ve psikiyatrik destek hizmetlerinden yararlanmaları ve bu konuda yardım aramaları baş etme kapasitelerini artırmaya yönelik önemli adımlardır.

Az sayıda anne, boşanma sonrasında hem zihinsel engelli çocukla hem de boşanmayla ilgili yaşadıkları deneyimlerin “neden kendisinin başına geldiğini” sorgulamakta, aldığı kararların yanlışlığıyla ilgili pişmanlık yaşamakta, kendini farklı insanlarla kıyaslamakta ve bununla ilgili olarak bir dönem “isyan” ettiğini ve isyan ettiğini düşündüğü için de pişmanlık yaşadığını belirtmektedir.

Olumlu dini başa çıkmayla ilgili olarak şükür, dua, imtihan, sabır, kadere razı olmak / teslimiyet, inanç ile ilgili konular ön plana çıkmaktadır. Annelerden bazıları, zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmakla ve boşanmayla ilgili deneyimlerinde

“imtihan” edildiğini düşünmekte ve buna karşı “sabırla” “şükürle” “duayla” karşılık vermektedir. Bazı anneler kendilerini “seçilmiş bir kişi” ve çocuklarını ise bir “emanet” olarak nitelemektedirler. Başına gelen bu durumu kişiselleştirmeyen, bu süreçte elinden gelen çabayı ortaya koyarak “tevekkül” ettiğini düşünen anneler bu süreçte tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmektedirler. Annelerin boşanma sonrası yaşantılarında maddi açıdan insanlara muhtaç olmadıkları, çocuğunun özel gereksinimlerinin ve sağlık durumunun diğer çocuklara göre daha iyi durumda olduğu, çocuğu tanı aldıktan sonra kendisini geliştirdiği ve bu sürecin kendisine katkıda bulunduğu, kendi sağlık durumu iyi olduğu, boşanma süreciyle birlikte eski eşinden ayrıldığı için şükrettiği görülmektedir. Anneler tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmek, boşanma sürecini sağlıklı bir şekilde geçirmek, boşandıktan sonra eşleriyle bir daha karşılaşmamak, çocuklarıyla ilişkilerini geliştirmek için dua etmişlerdir. Bir anne ise zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın bir ceza ya da imtihan aracı olmadığını vurgulamaktadır.

Annelerin yapabilirliklerinin farkında olmaları, baş etme becerilerini geliştirmeleri ve sorun çözme kapasitelerini artırmaları kendilerini güçlü ve değerli hissettirmektedir. Sivil toplum faaliyetlerine katılmak, sosyal çevre edinmek ve dayanışma içerisinde olmak, çocuğunun engelli olma durumunu ve özel gereksinimlerini kabul etmek ve farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. Anneler sürekli bakım veren rolünde olduklarını bildikleri için kendilerini “güçlü olmak zorunda” hissetmektedirler. Bu durum anneler üzerinde gizli bir baskı oluşturmaktadır.

Anneler evli kaldıkları sürenin boşa geçtiğini ve geçmişi düşündüklerinde hayatlarının önemli bir kısmının zaman kaybı olduğunu düşünmektedirler. Buna ilişkin düşünceler ve sorgulamalar hayatın anlamsızlaştığını düşündürmektedir. Bazı anneler ise zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın ve boşanmanın olgunlaştırıcı bir süreç olduğunu, kendilerini bilişsel, sosyal ve tinsel açıdan geliştirdiklerini, güçlü yönlerini keşfettiklerini düşünmektedirler.

Doğayla temas kurmanın ve doğayla iç içe bir yaşam kurgulamanın anneye ve zihinsel engelli çocuğa yarar sağladığı görülmektedir. Anne doğada duygusal, fiziksel ve tinsel açıdan kendini daha rahat hissederken zihinsel engelli çocuğun doğada vakit geçirmesi ve fiziksel çevresiyle temas kurması gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.

Zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma öncesi, boşanma süreci ve boşanma sonrası yaşantıları, fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel boyutlarıyla bir arada görülebilmesi için önemli görülen sonuçlar Çizelge 5.1’de toplanmıştır.

Çizelge 5.1. Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Boşanma Yaşantıları

		BOŞANMA ÖNCESİ		BOŞANMA SÜRECİ		BOŞANMA SONRASI
FİZİKSEL BOYUT	Fiziksel Sağlık	- Erken yaşta evlilik ve erken yaşta çocuk sahibi olma sağlığı olumsuz etkilemektedir. - Bakım yükünün yol açtığı bel-boyun ağrıları ve uykusuzluk; stresin ve üzüntünün yol açtığı yüz felci gibi sağlık sorunları görülmektedir. - Sağlık hizmetlerine erişilebilmektedir.	Fiziksel Sağlık	- Anneler bu süreçte barınmak için yeni bir mekan aramış, kiralık ev ve yaşamı sürdürebilecek nitelikte eşya bulma konusunda zorluklar yaşamışlardır. - Sağlık hizmetlerine erişilebilmektedir.	Fiziksel Sağlık	- Yaşın ilerlemesiyle sağlık sorunları artmakta, bakım yükü, olumsuz duygular ve depresyon gibi durumlar fiziksel sağlığı olumsuz etkilemektedir. - Sağlık hizmetlerine erişilebilmektedir. - Anneler özbakımlarına dikkat etmekte, giyimlerine, makyajlarına ve saçlarına özen göstermektedirler. - Bazı anneler boşandıktan sonra kendilerini daha iyi hissetmekte, sağlıklarına ve beslenmelerine özen göstermektedirler. “Bakım verenin kendini ihmal” özellikle duygusal ve psikolojik bağlamda, fiziksel sağlığa ve kendi hastalıklarının tedavisine vakit ayırma konularında, sosyal çevreyle ilişkiler, gelir elde etme-harcama konularında kendini göstermektedir.
	Fiziksel Şiddet	- Fiziksel şiddet yaygındır. - Bazı durumlarda zihinsel engelli çocuk da fiziksel şiddete maruz kalmaktadır. - Fiziksel şiddetin gizli tutulması annelerin sosyal destek alamamalarına yol açmaktadır. - İlişkileri olumsuz etkilemekte, boşanma sürecine zemin hazırlanmaktadır. - İntihar girişimine yol açmaktadır.	Fiziksel Şiddet	- Evli kalan süreçte fiziksel şiddete maruz kalan annelerin bazıları boşanma aşamasında da şiddete maruz kalmışlardır. - Fiziksel şiddet uygulayan babaların bazıları uzaklaştırma kararıyla evden uzaklaştırılmıştır. - Boşanma sürecinde bazı anneler silahla tehdit edilmiştir.		
	Bakım Yüğü	- Zihinsel engelli çocuğun bakımı, beslenmesi, tedavi ve eğitim sürecinin takibi bakım yükünün önemli alanlarını oluşturmaktadır. - Bakım yükü sosyal hayata katılımı, çalışma yaşamına katılımı, kariyer planlarını, kariyer fırsatlarını değerlendirmeyi, fiziksel ve ruhsal sağlığı olumsuz etkilemektedir. - Annelerin yeni bir çocuk istemeye ilişkin görüşlerini olumsuz etkilemektedir. - Cinsiyetçi iş bölümü bakım yükünü artırmaktadır. - Çocuğun bakımı konusunda babanın ilgisizliği ve sorumsuzluğu aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.			Bakım Yüğü	- Bakım yükü, fiziksel sağlığı, sosyal yaşamı, iş gücüne katılımı, ekonomik durumu, duygusal yükü ve ruhsal sağlığı olumsuz etkilemektedir. - Bakım yükünü tamamen anneler üstlenmiştir. - Bakımla ilgili sosyal desteğin olmaması, ağır zihinsel engelli ve bedensel engeli bulunan çocuğun bakımı, hasta yatağının olmaması, cihaz eksikliği, gelir elde etmek için başka bir işte çalışma gibi durumlar bakım yükünü artırmaktadır. - Bakım yükü, annelerin iş yaşamında kariyer planlarını olumsuz etkilemekte, çalışanların işten ayrılmasına neden olmakta, ekonomik olarak gelir kaybına yol açmakta, sosyal hayata katılımlarını ve sosyal çevreleriyle ilişkilerini sınırlandırmakta, fiziksel sağlıkları bakımından bel fıtığı, boyun fıtığı, kalp ve tansiyon gibi hastalıklara neden olmakta, olumsuz duygulara yol açmaktadır.

FİZİKSEL BOYUT	Cinsel Yaşam	• Cinsellik bir görev olarak düşünülmekte ve cinsel doyum yaşanmamaktadır. • Erkeğin cinsel birliktelik talebinin ya da cinsel isteklerinin reddedilmesi sonucu fiziksel şiddet ya da evlilik içi tecavüz görülebilmektedir. • Erken yaşta evlilik ve sağlık okuryazarlığının olmaması cinsel sağlıkla ilgili bilgi eksikliğine yol açmaktadır. • Cinsel yaşamın sonlandırılması tensel, cinsel ve duygusal yabancılaşmayı başlatmaktadır.	Cinsel Yaşam	• Evlilik hayatında cinsel yaşamlarında sorun yaşayan anneler cinsel birlikteliklerini boşanma aşamasında ve boşanmaya yakın dönemde sonlandırmışlardır. • Az sayıda anne bu süreçte evlilik içi tecavüze maruz kalmıştır.	Cinsel Yaşam	• Boşanma öncesinde yaşanan olumsuz cinsel deneyimler, cinsel doyumun olmaması, zihinsel engelli çocukla ilgili rol ve sorumlulukların daha önemli görülmesi ve “kendini çocuğuna adanma” gibi faktörlerin etkisiyle annelerin genellikle boşanma sonrasında cinsellikle ilgili isteklerinin olmadığı görülmektedir. • Az sayıda anne, boşanma sonrasında farklı bir partnerle duygusal yakınlık kurmuş ve birliktelik yaşamıştır. • Az sayıda anne, boşandıktan sonra sosyal çevrelerindeki erkekler tarafından tacize maruz kalmıştır.
	Fiziksel Çevre	• Fiziksel çevre evlilik hayatını, boşanmaya bakış açısını, zihinsel engelli çocukları için sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimlerini etkilemektedir. • Kırsal kesimde yaşamak erken yaşta evliliklere zemin hazırlamakta, kök ailede şiddeti ve baskıyı artırmaktadır.			Fiziksel Çevre	• Zihinsel engelli çocuğun gelişimi için yaşanan fiziksel çevrenin imkanları ve yaşanan çevrenin evliliğe-boşanmaya bakış açısı ve kültürel kodlar fiziksel çevre bağlamında ön plana çıkan önemli konulardır. • İkamet edilen konutta asansörün bulunması, erişilebilir olması, evin çevresinde temel ihtiyaçların karşılanmasına olanak sağlayacak yerlerin bulunması, çocuğun gelişimi için doğayla temas halinde olmak, sağlık hizmetlerine erişimin kolaylıkla sağlanabilmesi boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuğuyla birlikte yaşayan anneler için önemlidir.

SOSYAL BOYUT	Sosyal Çevreyle İlişkiler • Zihinsel engelli çocuğun kreşe gitmesi ve sosyal hayata katılması sürecinde sosyal dışlanma görülebilmektedir. • Zihinsel engelli çocuğun tanı almasıyla birlikte çalışan annelerin iş yaşamlarına ara vermeleri, çalışmayı bırakmaları, sosyal çevreleriyle görüşmek için zamanlarının daha sınırlı olması, zihinsel engelli çocuğun davranışları ve sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa bakış açısı nedeniyle sosyal çevreyle yapılan görüşmelerin sınırlandırılması annelerin sosyal yaşamlarını olumsuz etkilemektedir. • Doğum süreci, hastane işlemleri, sağlık hizmetlerine erişim, çocuğun bakımı, eşin iş bulması ve çalışması konularında kök aileden sosyal destek alınmaktadır. • Kök ailenin ekonomik durumunun yetersizliği, ilgisizliği, baskıcı tutum ve davranışları kök ailenin sosyal desteğini azaltmaktadır. • Kök ailenin baskıcı tutumu ve eğitim seviyesinin düşük olması erken yaşta ve görücü usulü evlilikleri artırmaktadır. • Kültürel farklılıklar eşin ailesiyle ilişkileri olumsuz etkilemektedir. • Eşin ailesi aile içi ilişkilere karışmakta, sosyal çevreyle ilişkilere ve zihinsel engelli çocuğun tanı-tedavi ve eğitim süreçlerine müdahale etmektedir. Bu durum aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.	Boşanmaya İlişkin Tepkiler • Sosyal çevrenin boşanmayı engelleyici bakış açısı boşanmayı destekleyici bakış açısına göre daha yoğundur. • Destekleyici tepkiler alan anneler boşanma aşamasında sosyal, ekonomik ve duygusal açıdan kendilerini güvende hissetmektedirler. • Kök ailenin boşanmayı engelleyici bakış açısının daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu durum boşanmayı geciktirici bir etkiye sahiptir. • Kök ailenin boşanmaya ilişkin engelleyici tepkilerinin kaynağında ekonomik durum, ihtiyaçların karşılanamayacağına ilişkin kaygılar, boşanma sonrası engelli çocukla yaşanabilecek zorluklara ilişkin kaygılar, ailede daha önce boşanma deneyiminin olmaması, boşanmaya ilişkin toplumsal olarak engelleyici bakış açısı yer almaktadır. • Kök ailede genellikle baba boşanmayı engelleyici bir role sahiptir.	Sosyal Çevreyle İlişkiler • Sosyal destek anneleri güçlü hissettirmekte, engelli çocuğun ihtiyaçlarını ve maddi ihtiyaçları karşılama konusunda kolaylaştırıcı olmaktadır. • Anneler boşandıktan sonra sosyal hayata katılım ve sosyal çevreleriyle ilişkiler konusunda daha aktiflerdir. • Anneler genellikle çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri ile sivil toplum kuruluşlarında engelli çocuğu olan farklı annelerle ve ailelerle, yönetici ve öğretmenlerle tanışmakta ve sosyalleşmektedirler. • Boşanmayla birlikte genellikle sosyal çevrenin değişmesi ve tek ebeveyn olarak rol ve sorumlulukların artması annelerin sosyal çevrelerine ayırdıkları vakti sınırlandırmaktadır. • Bazı anneler, sosyal çevreleri tarafından dışlanabileceği ya da tacize maruz kalabileceği korkusuyla boşandığını çevresindeki insanlara açıklamamışlardır. • Az sayıda anne boşandıktan sonra kök ailesiyle birlikte yaşamayı denemiş, zihinsel engelli çocuğunun eğitimi, bakımı, ev içindeki davranışları gibi konularda anlaşmazlıklar yaşadıkları için birlikte yaşamının olumsuz bir deneyim olduğunu belirterek ayrı bir evde yaşamaya karar vermişlerdir. • Annelerden yedisi, boşandığı için kök aileleri tarafından dışlanmış ve destek görmemiştir. • Aileleri boşanmaya olumlu yaklaşan bazı annelerin ailelerinde zihinsel engelli çocuğun velayetinin alınmasına ve bakımının sürdürülmesine karşı çıkmıştır. • Bazı anneler boşandıkları için sosyal çevreleri ve aileleri tarafından kabul edilse de boşandıktan sonra zihinsel engelli çocuklarının velayetini aldıkları ve bakımını sürdürdükleri için kabul görmemektedirler. • Annelerin önemli bir kısmı boşandıktan sonra boşanılan eşin ailesiyle ilişkilerini sonlandırmıştır.
---------------------	---	--	---

SOSYAL BOYUT	Sosyal Hayata Katılım	- Eş ve eşin akrabalarıyla ilişkiler, geniş ailede yaşam ve bakım yükü sosyal hayata katılımı etkilemektedir. - Bazı anneler, çocuklarının gelişimi için bilgi edinmek ve sosyalleşmek amacıyla sivil toplum kuruluşlarına, etkinliklere ve eğitimlere katılmaktadırlar. - Bakıcı desteği almak kadınların sosyal hayata katılımlarını olumlu etkilemektedir.		Sosyal Hayata Katılım	- Anneler boşanma öncesine kıyasla sosyal hayata daha fazla katılmakta, gelir elde edebilmekte ve yönetebilmekte, sosyal hayat için kaynak ayırabilmektedirler. - Anneler kendilerini “özgür” ve “yapabilir” görmekte ve bu özgüvenle sosyal hayatta daha aktif rol almaktadırlar. - Zihinsel engelli çocuğun okula başlaması, bakım verme konusunda anneye destek olan birisinin olması, evde arabanın olması, annelerin sosyal hayata katılımını artırmaktadır. - Bazı anneler bakım ve çalışma yaşamına katılma gibi nedenlerle sosyal etkinliklere zaman ve maddi kaynak ayıramamaktadırlar.
	Aile içi ilişkiler	- Duygusal yakınlığın olmaması, bakım yükünün fazla olması, cinsiyetçi iş bölümü, eşin psikolojik baskısı, eşin ilgisiz ve sorumsuz davranışları, fiziksel şiddet ve maddi sorunlar eşlerin birbirleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. - Annenin kendini çocuğuna adanması, babanın çocuğun özel durumunu kabullenmemesi ve “evden kaçması”, ilgisiz ve sorumsuz davranması, çocuğun eğitim ve tedavi süreçlerinde yaşanan anlaşmazlıklar, eşler arasındaki ilişkide kaynağını zihinsel engelli çocuktan alan sorunlardır. - Annelerin yarısına yakını eşi tarafından aldatılmıştır. Bu durum eşlerin sosyal, duygusal ve fiziksel yaşantılarına yansımakta, cinsel hayatlarını olumsuz etkilemekte ve boşanmaya yol açmaktadır. - Babalar sosyal hayata katılım konusunda eşe ve çocuklara destek sağlamamaktadırlar. - Anneler kendilerini çocuklarına adanmakta, yaşamlarını zihinsel engelli çocuklarına göre planlamaktadırlar. - Zihinsel engelli çocuğun bakım ve eğitim süreçlerine daha yoğun vakit ayıran anneler sağlıklı çocuklarıyla ilgilenme konusunda güçlük yaşamaktadırlar.	Zihinsel Engelli Çocuğun Boşanma Sürecine Etkisi	Ebeveynlerin ve Çocukların İlişkileri	- Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan annelerin 23’ü çocuğuyla, 4’ü çocuğu ve anne-babasıyla, 2’si yalnız, 1’i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır. - Zihinsel engelli çocuğu olup boşanan babaların 9’u evlenmiş ailesiyle, 12’si yalnız (1’i ikinci evliliğini yapıp boşanmış) yaşamaktadır. 4’ü annesiyle-kök ailesiyle, 1’i engelli olmayan çocuğuyla, 1’i sevgilisiyle yaşamaktadır. Babalardan 3’ünün kiminle yaşadığı bilinmemektedir. - Babalardan 17’sinin zihinsel engelli çocuğuyla görüşmediği, 4’ünün görüştüğü, 6’sının nadiren görüştüğü, 3’ünün sıklıkla görüştüğü görülmektedir. - Anneler genellikle eski günlerini hatırlamamak, yüz yüze gelmemek ve karşılaşmamak için gerekli olmadıkça eski eşleriyle görüşmemeyi tercih etmektedirler. - Boşandıktan sonra babanın çocuklarıyla duygusal, fiziksel ve sosyal bir yakınlığı ve bağı kalmadığı anlaşılmaktadır. - Boşandıktan sonra babaların çok azının zihinsel engelli çocuklarıyla görüştüğü ve bu görüşmelerin de sınırlı olduğu, genellikle telefonla gerçekleştirildiği görülmektedir. Yüz yüze görüşmelerde ise birkaç saatlik görüşmeler gerçekleşmektedir. - Bazı anneler babaların çocuklarıyla görüşmesinin çocuklara duygusal, bilişsel ve cinsel gelişim açısından zarar verici olabildiğini bildirmiştir. - Babalarda zihinsel engelli “Çocuğa Yabancılaşma” görülmektedir. Babanın çocuklarına yabancılaşması genellikle, boşanma öncesinde zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu

SOSYAL BOYUT	<i>Zihinsel Engelli Çocuğa Tanı Konulma Sürecinde İlişkiler</i> • Tanı öncesinde sağlık hizmetlerine başvurmakla ilgili anlaşmazlıklar aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir. • Zihinsel engelli çocuğun özel durumunu kabullenmemek tedavi ve eğitim sürecine başlamak için annelerin daha geç harekete geçmelerine neden olmakta, acılarını ve üzüntülerini artırmaktadır. • Anneler şok, acı, üzüntü, inkar, gelecek endişesi, suçlama gibi duygu durumlarını yaşamakta, süreci babalara göre daha hızlı kabullenmektedirler. • Gelecek endişesi, “tek başına” baş etmenin zorluğu, bilgi eksikliği, maddi ve manevi kaynakların eksikliği, sosyal destek mekanizmasının yetersizliği çocuğun özel durumunu kabullenmeyi olumsuz etkilemektedir. • Anneler zihinsel engelli çocuklarının özel durumları nedeniyle eşleri ve eşlerinin aileleri tarafından suçlanmakta, psikolojik şiddete maruz kalmaktadırlar. • Babalar bu süreçte şok, üzüntü, hayal kırıklığı, suçlama, utanç, ilgisizlik, inkar gibi duygu durumları yaşamakta ve terk etme, evden ayrı yaşama gibi tepkiler göstermektedirler. • Babaların ilgisizliği ve sorumsuzluğu annelerin bakım yükü ile diğer rol ve sorumluluklarını artırmaktadır. • Babaların önemli bir kısmı zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu kabullenmemektedir. Bu durum annelerin yalnız kalmasına ve suçlanmasına, babanın zihinsel engelli çocuğuna şiddet uygulamasına, tanı-tedavi-eğitim süreçlerini engellemesine yol açarak aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.		kabullenememiş, çocuklarının sorumluluğunu almaktan kaçınan, bakım yükünden ve ekonomik yükten kaçınan babaların çocuklarıyla iletişim kurmaması, duygusal ve sosyal olarak yakınlık hissetmemesi, maddi ve manevi desteğini esirgemesi şeklinde görülmektedir. • “Ebeveyne Yabancılaşma Sendromu” ise babaya karşı yöneltilmiş bir yabancılaşma sendromu olarak daha az görülmektedir. Çocuğun babaya yabancılaşması babanın çocukla kurduğu olumsuz iletişimin, ilgisizliğin ve sorumsuz davranışların bir sonucu olarak görülmektedir. Anne tarafından kasıtlı bir yönlendirme ve algıya bağlı olarak gelişmemiştir. • Annelerin boşandıktan sonra zihinsel engelli olmayan çocuklarıyla ilişkilerinin güçlendiği, birlikte sosyal hayata katıldıkları, duygusal olarak paylaşımlarda bulundukları ve birbirlerine destek oldukları, daha sakin ve düzenli bir yaşam sürdürdükleri görülmektedir.
--------------	--	--	--

SOSYAL BOYUT	Geniş Ailede Yaşam	- Ailenin ekonomik sorunlarını artırmakta, sosyal çevreleriyle ilişkilerini sınırlandırmakta, ev içerisinde iş yükünü artırmakta, annelerin çocuklarına zaman ayıramamasına neden olmakta, akrabaların aile içi konulara müdahale etmesine yol açmaktadır. - Geniş ailenin tanı-tedavi-eğitim süreçlerine müdahale etmesi aile içi anlaşmazlıklara yol açmaktadır.	Hukuki Konular	- Boşanma aşamasında avukat desteği, anlaşmalı boşanma, çekişmeli boşanma, mal paylaşımı, boşanma sürecinin uzaması, nafaka, koruma ve bakım (velayet), tazminat konuları ön plana çıkmaktadır. - Annelerin ekonomik güçleri varsa ya da sosyal çevrelerinde avukat varsa onlardan destek almakta, ekonomik sorunlar yaşayan anneler ise barodan avukat talebinde bulunmaktadırlar. - Anneler “bir an önce kurtulmak” için mahkemede mal, nafaka, tazminat ya da farklı bir konuda talepte bulunmamakta, önemli bir kısmı anlaşmalı boşanmaktadır. - Boşanma aşamasında koruma ve bakım (velayet) konusunda mahkemede genellikle annelerin talepte bulunduğu ve babaların velayeti istemediği görülmektedir.	Hukuki Konular	- Boşandıktan sonra annelerin 14’ünün nafaka aldığı, 16 annenin ise nafaka almadığı, alınan nafakanın 250 TL ile 1.100 TL arasında değiştiği görülmektedir. - Zihinsel engelli çocuğun bakımıyla ilgilenen anneler istihdam sürecine katılamamakta ve maddi gelir elde edememektedir. Bu durum nafakaya duyulan ihtiyacı artırmaktadır. - Genellikle nafaka ödemelerinin yapılmadığı, ödemesi yapılan nafakaların ise düzensiz olduğu, nafaka artışının düzenli bir şekilde yapılmadığı, boşanılan eşle muhatap olmamak için annelerin bu duruma tepki göstermedikleri anlaşılmaktadır.
	Toplumsal Cinsiyet Roller	- Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde rol ve sorumluluklar cinsiyetçi iş bölümüyle planlanmıştır. - Erkeklerin çocuğun bakım, tanı, tedavi ve eğitim sürecinden uzak kalmaları süreci kabullenememelerine ve algılayamamalarına yol açmaktadır. - İş bölümünde erkekler rol ve sorumluluklarını yerine getirmediği için maddi konularda ve aile içi ilişkilerde sorunlar yaşanmaktadır. - Toplumsal cinsiyet rolleri, erkeklerin erkek çocuk beklentisi ve çocuğa isim verme konusunda da görülmektedir.		Kadının boşanma kararı alması ve boşanma davası açması “erkeklik gururuna yedirilemeyecek” bir konu olarak gündeme getirilmektedir.	Toplumsal Cinsiyet Roller	- Cinsiyetçi iş bölümü, zihinsel engelli bir çocuğun varlığı ve eğitim düzeyinin düşük olması gibi faktörlerle birleşince kadınların çalışma yaşamına katılmalarını engelleyici bir faktör olarak görülmektedir. - Anneler tarafından üstlenilen rol ve sorumluluklar boşandıktan artarak devam etmektedir. - Anneler boşandıktan sonra kendi “güçlerinin” ve “yapabilirliklerinin” farkına varmışlardır.

	Ekonomik Durum	• Çalışan anneler çalışma koşullarını çocuğun özel durumuna göre düzenlemektedir. • Çocuğu tanı almadan önce çalışan anneler çocukları tanı aldıktan sonra çalışmayı bırakmakta ya da kariyer hedeflerini değiştirmektedirler. • Çocuğun bakım yükü nedeniyle annenin çalışmaması, mama, tedavi, cihaz, eğitim masraflarının olması, babanın düzensiz gelir elde etmesi, para yönetimi ve harcamalar konusunda bilinçsiz davranışları, borçları, bahis ve kumar oyunları ailenin ekonomik sorunlarını derinleştirmektedir. • Ekonomik sorunlar aile içi ilişkileri olumsuz etkilemektedir.	Ekonomik Durum	• Kadının ekonomik güce ve gelire sahip olması, barınmak için bir evin olması ya da ekonomik desteğinin olması boşanma sürecini hızlandırmaktadır. • Evli kaldıkları süreçte çalışmayan anneler boşanma aşamasında ekonomik güce ihtiyaç duyduğu için zihinsel engelli çocuğunun özel durumunu, bakım ihtiyaçlarını dikkate alarak çocuğuyla birlikte bulunabileceği ya da çocuğuna vakit ayırabileceği ortamlarda çalışmaya başlamaktadırlar. • Boşanma aşamasında kredi kartı borçları, ev ya da araba paylaşımı ve mal paylaşımı gibi konularda anlaşmazlıklar yaşanmaktadır. • Boşanma aşamasında barınma, mutfak ve eşya ihtiyaçları için sosyal çevreden ekonomik destek alınmaktadır.	Ekonomik Durum	• Anneler paralarını değerlendirebilmekte, gelir-gider dengesi kurabilmekte, bütün güçlüklerle rağmen evliken ulaşamadıkları ekonomik özgürlüklerine erişebilmektedirler. • Anneler genellikle kirada yaşamaktadır. Az sayıda anne ailelerinden kalan evde yaşamaktadır. • Çalışan anneler maaş ile geçimini sağlarken çalışmayan anneler genellikle evde bakım parası, gündelik işler, emekli maaşı, nafaka, sosyal yardımlar, sosyal çevreden gelen ekonomik destek ve yardımlar ile geçimlerini sağlamaktadırlar. • Annelerin 5'inin bir işte çalıştığı, 4'ünün memur, 1'inin kapıcı, 1'inin temizlik personeli olduğu, 19 annenin ise herhangi bir işte çalışmadığı görülmektedir. • Toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyetçi iş bölümü ile bakım yükü istihdam sürecine katılımı engellemektedir. • Annelerin çalışması yeni sosyal çevre edinmeleri, iletişimlerini güçlendirmeleri ve sosyal destek ağlarını geliştirmeleri bakımından annelere katkı sağlamaktadır. • Ekonomik sorunlar özellikle boşanmanın hemen ardından görülmekte, ilerleyen süreçte gelir-gider dengesi kurulmaktadır. • Ekonomik yük artmakta, bu durum strese ve olumsuz duyguların yaşanmasına yol açmaktadır.
	Ekonomik Destek	• Kadının boşanmasını önlemek, aile içindeki huzuru sağlamak amacıyla eşin ailesinin ekonomik destek sağlamaya çalıştığı görülmektedir. • Bazı kadınlar mutfak ihtiyaçları, çocukların temel ihtiyaçları, kırtasiye, giysi, kömür ve yakacak ihtiyaçları konusunda kök ailesinden ekonomik destek almaktadırlar. • Bazı durumlarda engelli refahı alanında çalışan sivil toplum örgütleri, komşular, yakın akrabalar gibi sosyal çevre tarafından ekonomik destek sağlanmaktadır.	Ekonomik Destek	• Evde bakım parası ekonomik güç sağlamakla birlikte, anneler zihinsel engelli çocukları vefat ettikten ya da aldıkları evde bakım parası farklı bir nedenle kesildikten sonra hayatlarını devam ettirebilecekleri düzenli bir gelir ya da maddi dayanak olmadığı için geleceğe ilişkin endişe yaşamaktadırlar.	Ekonomik Destek	• Babalar boşandıktan sonra anneye ve zihinsel engelli çocuğa ekonomik destek sağlamamaktadırlar. • Bazı anneler kök ailelerinden ekonomik destek almakta, babalarından kalan miras ya da emekli maaşıyla, anne-baba ve kardeşlerin maddi yardımlarıyla ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. • Az sayıda anne sosyal çevrelerinden ekonomik destek almaktadır. Çok az sayıda anne belediye ya da vakıflardan sosyal yardım almaktadır. • Annelerden 16'sının zihinsel engelli çocuğu için evde bakım parası aldığı, 13'ünün evde bakım parası almadığı, 1 annenin ise evde bakım parası için başvuru yapacağı görülmektedir.

	Hizmetlere Erişim	• Erkeğin düzenli bir işte çalışmaması ve sağlık sigortasının olmaması sağlık hizmetlerine erişimi olumsuz etkilemektedir. • Kreş hizmetleri ile özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim annelerin bakım yükünü azaltmakta, çocukların gelişimini desteklemektedir. • Anneler hizmetlere erişebilmek için rol ve sorumluluk üstlenmektedir. • Maddi destek ve sosyal destek almayan, profesyoneller tarafından yönlendirilmeyen kadınlar zorluklarla karşılaşmaktadırlar.				
BİLİŞSEL	Bilgi İhtiyacı	• Engellilik, sağlık, cinsel sağlık, aile içi iletişim, çocuğa yönelik davranışla ilgili bilgi ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. • Engellilik türleri, engelli bireylere yönelik eğitimler, özel eğitim ve rehabilitasyon hizmetlerine erişim, engelli hakları, çocukların motor gelişimi, gelişim dönemleri ile ilgili bilgi ihtiyaçları bulunmaktadır.	Bilgi İhtiyacı	• Annelerin kamu kurumlarının sağladığı ayni ve nakdi yardımlar, velayete ve nafakaya ilişkin konular, boşananların yararlanabileceği yasal haklar gibi konularda bilgi ihtiyaçları vardır.	Bilgi İhtiyacı	• Annelerin kamu kurumlarının sağladığı ayni ve nakdi yardımlar, engelli bir çocuğu olanların yararlanabileceği haklar, elektrik, doğalgaz, su, internet ödemelerinde fatura indirimleri gibi konularda ve çocuğun cinsel sağlığıyla ilgili konularda bilgi ihtiyaçları vardır. • Anneler bilgi ihtiyaçlarını sosyal medyada oluşturulan topluluk ve gruplar, sosyal çevreleri, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezinde çocukları için hizmet alan diğer aileler ve çocuklarının öğretmenleri aracılığıyla karşılamaktadırlar. • Az sayıda anne, zihinsel engelli çocuğunun ergenlik döneminde cinsel gelişimiyle ve cinsel sağlığıyla ilgili nasıl davranacağı ve tepki vereceği konusunda bilgiye ihtiyaç duymaktadır.

Eğitim ve Kişisel Gelişim	• Anneler bilgi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özel eğitim ve çocuk gelişimi gibi alanlarda kurslara, atölyelere, panellere, destek programlarına katılmakta ve bu alanlarda kitap okumaktadırlar.	Boşanmanın Anlamı	• Boşanma genellikle özgürlük, kurtuluş, olması gereken bir şey olarak olumlu formlarda anlaşılmaktadır. • Bazı anneler boşanmayı çocukları düşünmek, ferahlık, mutluluk, sevinç ve hürriyet şeklinde tanımlamaktadır. • Az sayıda anne boşanmayı hayal kırıklığı, psikolojik savaş, yolların ayrılması, gelecek endişesi olarak anlamlandırmaktadır.	Eğitim ve Kişisel Gelişim	• Anneler boşandıktan sonra eğitimlerine ve kişisel gelişimlerine önem vermekte, seminerlere ve eğitimi programlarına katılarak kendilerini bilişsel yönden geliştirmeye çalışmaktadırlar. • Zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmak annelerin kendilerini bilişsel anlamda geliştirebilmeleri için teşvik edicidir. • Eğitimlere önem göstermenin temelinde zihinsel engelli çocuğun yaşam kalitesini artırmanın yanı sıra annelerin kendi yaşam kalitelerini yükseltme çabaları bulunmaktadır. • Anneler psikoloji, özel eğitim, iletişim, zihinsel engelli çocukla iletişim, kamu yönetimi gibi eğitim ve programlara katılmaktadırlar. • Anneler çocuklarının gelişimi, eğitimi, tanı ve tedavi süreci için yeni bilgiler öğrenmeye ve kitap okumaya ihtiyaç duymaktadırlar.
Sorun Çözme Becerileri	• Anneler aile içi ilişkilerinde ve zihinsel engelli çocuklarının eğitim, tedavi ve gelişim süreçlerinde yaşadıkları sorunlarda sürekli “mücadele” etmektedirler. • Bu mücadele, annelerin sorunlar hakkında düşünme, karar verme, alternatif çözüm yolları için kaynakları kullanabilme becerilerini geliştirmiştir. • Anneler aile içinde yaşanan sorunları kendileri çözmeye çalışmakta, nadiren profesyonel destek mekanizmalarına başvurmakta ve yardım aramaktadırlar. • Annelerin çoğunluğu sorun çözme sürecinde kendilerini yalnız hissettikleri ve sorunlarını çözerken eşlerinden destek almadıkları ve dayanışma olmadığı için boşanmayla ilgili kararlarını eyleme geçirmektedirler.			Sorun Çözme Becerileri	• Anneler boşandıktan sonra sorunlarını çözmek için tek başlarına mücadele etmektedirler. Bu durum sorun çözme kapasitelerini artırmış, kendilerini yapabilir ve değerli hissetmelerini sağlamıştır. • Boşanma sonrasında ekonomik gelirin azalması, zihinsel engelli çocuğa daha fazla vakit ayırma ihtiyacının olması, sosyal çevrenin zihinsel engelli çocuğa ve boşanmaya ilişkin tutumlarıyla baş etme konusu sorun çözme becerilerinin kullanıldığı alanlardır. • Boşanma sonrasında ekonomik sorunlar, sosyal çevreyle ve kök aileyle yaşanan sorunlar, boşanılan eşle yaşanan nafakaya ve mahkeme sürecine ilişkin sorunlar, zihinsel engelli çocuğun bakım, eğitim ve tedavi sürecinde yaşanan sorunlar annelerin odaklandığı konular olmuştur. • Anneler bu konular hakkında düşünme ve çözüme ulaşabilmek için kaynakları kullanabilme becerilerini kullanmışlardır.

	<i>Boşanmaya İlişkin Düşünceler</i> • Babalar genellikle annelerin “kendilerine mecbur” olduğunu, zihinsel engelli bir çocukla zorlanacağı için boşanmaya cesaret edemeyeceklerini, bir işe girip çalışamayacaklarını ve boşanamayacaklarını düşünmektedirler. • Babalar boşanma kararına öfkelenmekte, kabullenememekte ve annelere psikolojik şiddet uygulamaktadırlar. • Annelerin çocuklarının iyilik halini düşünerek boşanmaya karar verdikleri ve kendilerini güçlü hissettikleri zaman boşanma kararlarını eyleme geçirdikleri görülmektedir. • Anneler boşanma sürecini başlattıklarında vakit kaybetmeden boşanıp çocuklarıyla birlikte kendilerini güvende hissedebilecekleri bir alan oluşturmaktadırlar. • Bazı anneler kök ailelerinin ve sosyal çevrelerinin boşanmaya ilişkin tepkilerinden çekindikleri için boşandıklarını saklama eğilimindedirler. • Zihinsel engelli çocukların genellikle boşanma sürecini anlamlandıramadığı, boşanma öncesinde baba tarafından bakım sağlanmadığı ve ilgi gösterilmediği için babanın eksikliğini hissetmedikleri anlaşılmaktadır. • Zihinsel engelli olmayan çocukların genellikle boşanma kararını destekledikleri görülmektedir. • Çocukların şiddete tanık olması, babaların ilgisizliği ve sorumsuz davranışları çocukların boşanma sürecini daha kolay kabullenmelerini sağlamıştır.	<i>Yeniden Evlenmeye İlişkin Düşünceler</i> • Babalardan 9’u evlenmiş eşiyile yaşamaktadır. Babaların genellikle evliliğin 3 ay–4 yıl arasında evlendiği görülmektedir. • Boşanma sonrasında annelerden 1’i yeniden evlenmiş eşi ve çocuklarıyla yaşamaktadır. 29 anne evlenmemiştir. • Annelerin boşandıktan sonra yeniden evlenmeye ilişkin olumsuz düşünceleri bulunmaktadır. Bu düşüncelerin temelinde; sosyal çevreden, zihinsel engelli çocuktan ve annenin kendiyle ilgili düşüncelerinden kaynaklanan bazı faktörler söz konusudur. • Sosyal çevrenin kadının boşandıktan hemen sonra evlenmesini hoş karşılamaması, boşanmış bir kadınla evlenmekle ilgili toplumda erkeklere yöneltilen baskıcı bakış açısı ön plana çıkmaktadır. • Zihinsel engelli çocuğun bakım yükü, bakım yükü nedeniyle sosyal hayata katılamama ve yeni bir insanla tanışmak için sosyal ortamın olmaması, evlenmeyi düşündükleri kişilerin zihinsel engelli bir çocukla yaşayamayacağına yönelik düşünceler, zihinsel engelli çocuğunu koruma, zihinsel engelli bir çocuğun bakımının ve birlikte yaşamının zorluğu gibi etkenler dikkat çekmektedir. • Anneler tekrar evlendiklerinde özgür davranamayacaklarını ve rahatlarının bozulacağını düşünmektedirler. • Çok az sayıda anne şimdiye kadar evliliği düşünmediğini fakat bundan sonraki süreçte şartları uygun olursa evlenebileceğini belirtmiştir.
--	--	---

					<i>Farkındalıklar</i> • Boşanma kararı aldıktan sonra eyleme geçme konusunda bekleyen anneler, alınan kararı eyleme geçirme konusunda bekledikleri için pişmanlık yaşamışlardır. • Anneler insanlara hak ettiklerinden fazla değer verilmemesi gerektiği ve bu konuda çok fazla fedakarlık yapılmaması gerektiğine ilişkin anlayış geliştirmişlerdir. • Bazı anneler hayatın anlamını sorgularken kendileriyle özdeşleşen “bakım vermeyi” yaşama/dünyaya gelme amacı olarak değerlendirmektedirler. • Annelerden bazıları ise boşandığı için evli kaldığı süreyi boşa geçmiş bir süre olarak değerlendirmekte ve hayatı anlamsız görmektedirler. • Anneler üstlendikleri rol ve sorumlulukları yerine getirdikleri, ekonomik, sosyal, duygusal ve fiziksel güçlüklerle karşı mücadele ettikleri için kendileriyle gurur duymakta ve kendilerini takdir etmektedirler. Bu durum kendileriyle barışık olmalarını sağlamakta, yapabilirliklerinin farkında olmaları anneleri güçlü kılmaktadır. • Anneler boşanma sürecinde güçlü olmaları gerektiğine inanmakta ve bu mücadeleyi çocuklarının daha iyi şartlarda yaşamaları amacıyla verdikleri için güçlü olma ihtiyacı hissetmektedirler. • Bu deneyimler annelerin özgüvenlerini artırmakta, yapabilirliklerinin farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. • Boşandıktan sonra özgür hissetmek, kendi kararlarını vermek, rol ve sorumluluklarını aksatmadan devam ettirmek annelerin özgüvenlerini artırmaktadır.
--	--	--	--	--	--

					<i>Geleceğe İlişkin Karar Verme</i> • Anneler boşandıktan sonra genellikle “günü kurtarmak” amacıyla önemli konuları gündeme almakta ve acil ihtiyaçlarına odaklanmaktadır. • Geleceği düşünmek, bakım veren rolünü üstlenen annenin vefat etmesi durumunda zihinsel engelli çocuğun bakımının devam ettirilemeyeceği konusunda geleceğe ilişkin endişeye ve moral bozukluğuna yol açmaktadır. • Annelerin geleceğe yönelik ekonomik güç elde etme, düzenli bir gelirle daha iyi şartlarda yaşama, bir eve sahip olma istekleri ön plana çıkmaktadır. • Anneler engellilere uygun koşullarda bir barınma imkanına sahip olmayı düşünmektedirler. • Anneler boşandıktan sonra kendilerini güçlendirmek amacıyla çocuklarının ve kendilerinin eğitimi için yeni kararlar almışlardır. • Anneler bağımsız hareket edebilmek ve çocuklarıyla istedikleri yere gidip gelebilmek için ehliyet almaya ve araba almaya ihtiyaç duymakta ve gelecekleri için araba alma ve ehliyet almayla ilgili hedefler belirlemektedirler.
--	--	--	--	--	---

	Sorunlara İlişkin Öneriler	• Erken tanı sisteminin oluşturulması, engelli raporuna ek olarak doktordan aylık periyotlarla alınan raporla ulaşılabilen mama, bez gibi desteklerde kolaylık sağlanması, medikal cihaz, hasta yatağı gibi ekonomik yükü olan ve bakım verenin sağlığını koruyucu öneme sahip malzemelerde devlet katkısının artırılması önemlidir. • Annelere boşanma sürecinde ve sonrasında adli konularda bilgi verilmeli ve danışmanlık hizmeti sunulmalıdır. • İhmal ve istismara açık olan zihinsel engelli çocukların bakımı ve korunması hususunda tedbirlerin alınması, gerekli denetimlerin aksatılmadan gerçekleştirilmesi gerekmektedir. • Evde bakım ücretinin suiistimal edilmemesi konusunda izlemin yapılması önerilmektedir. • Meslek elemanları tarafından ev ziyaretlerinin yapılarak hem zihinsel engelli çocuğun takibinin yapılması hem bakım veren olarak anneye psikososyal destek sağlanması gerekmektedir. • Engelli aylığının alınması için yönetmelikte belirtilen hanenin toplam gelirinin hanede ikamet eden kişi sayısına bölündüğünde kişi başına düşen tutarın asgari ücretin üçte birini geçmemesi gerektiği hususu engelli ailelerini mağdur etmektedir. Bu konuyla ilgili düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktadır. • Çocuklar zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra aileyle çalışan sosyal hizmet uzmanının olması gerektiği ve süreci sosyal hizmet uzmanının takip etmesi, danışmanlık vermesi ve rehberlik etmesi gerektiği düşünülmektedir. • Bakım verenlerin sigortalarının yapılması ve emeklilik hakkının tanınması talep edilmektedir. • Zihinsel engelli çocuğun gündüzlü kısa süreli bırakılabileceği kurumların yaygınlaştırılması, zihinsel engelli çocuğun sosyalleşebilmesi, yeni bir sosyal çevreye dahil olması, anne babaların çocuklarını bırakarak birbirleriyle birlikte vakit geçirebileceği sosyal ortamlar oluşturması için önemlidir. Böyle bir sosyal ortamın oluşturulması eş ilişkilerini güçlendirebilecek bir ortam sağlayacaktır. • Anneler engellilikle ilgili tanı-tedavi süreçleri, engelli hakları, engelli çocukların eğitimi ve gelişimi, cinsel sağlık gibi konularda bilgi eksikliklerini giderecek eğitimlere ihtiyaç duymaktadırlar. Babaların bu eğitimlerle bilgilendirilmesi süreci anlaması ve kabullenmesi bakımından önemlidir. • Anneler psikolojik desteğe ve aile danışmanlığına ihtiyaç duymaktadırlar. Bu konuda destek sağlanması önerilmektedir.				
DUYUŞSAL	Olumsuz Duygular	• Anneler evli kaldıkları sürede olumsuz duyguları daha yoğun yaşamışlardır. • Bu olumsuz duygular; mutsuzluk, üzüntü, acı, hüznün, suçluluk, çaresizlik, korku, kaygı, gelecek endişesi, kırgınlık, keder, huzursuzluk, değersizlik, pişmanlık, hayal kırıklığı, tehdit, nefret ve tiksinti gibi duygulardır. • Üzüntü ve stres annelerin baş ağrısı, uykusuzluk, yüz felci gibi sağlık sorunları yaşamasına neden olmaktadır.	Olumsuz Duygular	• Anneler tehdit, endişe, rahatsızlık, kendini suçlama, tükenmişlik ve üzüntü gibi olumsuz duyguları daha yoğun yaşamaktadırlar. • Aileden ve sosyal çevreden destek alamayacağına, boşanma sonrasında sorunlarla baş edemeyeceğine, damgalanabileceğine ilişkin endişe duymaktadırlar. • Bakım yükünün yanı sıra mahkeme sürecini takip etmek anneleri psikolojik açıdan olumsuz etkilemekte, tükenmiş hissetmelerine yol açmakta, varsa depresyonun etkilerini artırmaktadır.	Olumsuz Duygular	• Anneler daha önce boşanmadıkları için pişmanlık duymaktadırlar. • Genellikle boşanma süreci ve zihinsel engelli çocuğun tanı ve özel gereksinimleriyle ilgili olarak üzüntü, stres, korku, endişe, yalnızlık gibi olumsuz duygular dikkat çekmektedir. • Bir annede yaşın ilerlemesi ve tükenmişlik duygusuyla birlikte çocuğunu kurum bakımına verme düşüncesinin geliştiği görülmektedir. • Annelerin evlilik hayatını sürdürmek amacıyla direndikleri ve çaba gösterdikleri için, yaşadıkları sorunlar ve sıkıntılar nedeniyle fiziksel sağlıklarını yitirdikleri için kendilerine kızgınlık duydukları görülmektedir.

	Olumlu Duygular	• Anneler evli kaldıkları süreçte yaşadıkları olumlu duyguları olumsuz duygulara kıyasla daha az hatırlamaktadırlar. • Yaşanan olumlu duygular; huzur, sevgi, mutluluk gibi duygulardır.	Olumlu Duygular	• Annelerin boşanma aşamasında olumlu duyguları daha az yaşadıkları görülmektedir. Bu olumlu duygular, mutluluk, huzur, kurtuluş ve çabadır. • Olumlu duyguların kaynağında boşanmayla birlikte “kurtulmuş” olmanın verdiği mutluluk ve huzur vardır.	Olumlu Duygular	• Anneler boşandıktan sonra daha çok olumlu duygular yaşamakta, kendilerini genellikle mutlu, huzurlu, özgür, gururlu, rahat, memnun ve değerli hissetmektedirler. • Olumlu duyguların kaynağında, boşandıktan sonra özgür davranmak, “yapabilirlikler” konusunda farkındalık kazanmak, zihinsel engelli çocuğun eğitiminde ve gelişiminde ilerleme kaydetmek, çocuklarına vakit ayırabilmek, sorumsuz ve ilgisiz eşten “kurtulmuş olmak” yer almaktadır. • Anneler aile içinde şiddet olmadığı ve kendilerine “yeni bir dünya” kurdukları için huzurlu ve değerli hissetmektedirler.
	Duygusal ve Sözel Şiddet	• Annelerin önemli bir kısmı boşanma öncesinde duygusal ve sözel şiddete maruz kalmışlardır.			Duygusal ve Sözel Şiddet	• Bazı anneler eski eşleri tarafından iftira ve hakarete uğramakta, tehdit edilmekte, tek taraflı ısrarlı takip edilmektedir. • Babaların çocuklarla boşanma sonrasında da ilgilenmediği, nafaka gibi yasal yükümlülüklerini ve babalıktan doğan rol ve sorumluluklarını yerine getirmediği anlaşılmaktadır.

	<i>Ruh Sağlığı Sorunları</i> • Annelerin yarısı depresyon, kaygı, anksiyete gibi psikiyatrik sorunlar yaşamışlardır. • Babaların bazıları ruh sağlığı sorunları yaşamışlardır. • Annelerin beşi intihar girişiminde bulunmuş, üçünün intihara ilişkin görüşleri olmakla birlikte intihar etmemişlerdir. • Boşanma kararına ilişkin aile desteğinin olmaması, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin endişeler, eşin fiziksel ve duygusal şiddeti intihar girişimine yol açmaktadır.		<i>Ruh Sağlığı Sorunları</i> • Annelerden 16'sı psikiyatrik sorunlar yaşamaktadır. Psikiyatrik sorunlar yaşayan annelerin 3'ü profesyonel destek almazken, 13'ü profesyonel destek almaktadır. • Boşanma öncesinde depresyon yaşayan anneler genellikle boşanma sonrasında da depresyon yaşamaktadır. • Bazı annelerin kaygı ve anksiyete yaşadığı görülmektedir. • Zihinsel engelli çocuğun tanı alma süreci, aile içi ilişkilerde yaşanan sorunlar ve boşanma deneyimleri psikolojik sorunların ortaya çıkmasında etkilidir. • Uzun süren evliliğin sonlandırılması, zihinsel engelli çocuğun tanı-tedavi süreci, boşanmayla birlikte sosyal çevrenin ve fiziksel çevrenin değişmiş olması, yalnızlık, zihinsel engelli çocuğun geleceğine ilişkin kaygılar, çocuğun bakım yükü, yakınların kaybı, ekonomik sorunların yaşanması gibi faktörler ruh sağlığını olumsuz etkilemektedir. • Anneler zihinsel engelli bir çocuğun gelişim sürecinde kendilerini daha güçlü olmak zorunda hissettikleri ve mücadele ettikleri için profesyonel desteğe başvurmaktadırlar. • Genellikle tinsel olarak kader ve teslimiyet anlayışıyla bir baş etme stratejisi geliştirmişlerdir. • Zihinsel engelli çocuğun aldığı tanı, aileden birinin kaybı, sosyal çevrenin ve ailenin boşanmayla ve boşanma sonrası yaşantılarla ilgili tepkileri, aile baskısı, ekonomik sorunlar ve bazı durumlarda birden fazla faktörün bir arada bulunması depresyonun temelinde yer almaktadır. • Yalnızlık, sosyal çevre desteğinin olmaması, geleceğe ilişkin endişeler, kendisi vefat ettikten sonra zihinsel engelli çocuğuna ne olacağına ilişkin endişeler ve ekonomik sorunlar annelerin kaygı düzeyini artırmaktadır.
--	---	--	--

	Profesyonel Destek	- Aileler aile danışmanlığı hizmetlerine başvurmamışlardır. - Psikiyatrik sorun yaşayan anneler profesyonel desteğe başvurmuşlardır. - Anneler genellikle çocukları için hizmet aldıkları kurumlarda ya da hastanelerde çalışan psikologlardan destek almışlardır. - Profesyonel destek sağlayan meslek elemanının boşanma ve sonrasına ilişkin bilgilendirmesi ve yönlendirmesi anneleri bu konuda cesaretlendirmektedir. - Zihinsel engelli çocuğun özel durumunun baba tarafından kabul edilmemesi babanın profesyonel desteğe başvurma ve yardım arama davranışını olumsuz etkilemektedir.			Profesyonel Destek	- İntihar girişimi olan annelerin psikiyatrik sorunlar yaşadığı ve profesyonel destek aldığı görülmektedir. - Anneler genellikle psikiyatri doktorlarından ve psikologlardan destek almaktadırlar. - Anneler sosyal hizmet uzmanından ve aile danışmanından hiç destek almamışlardır. - Bazı anneler profesyonel desteğin hayatlarında bir şey değiştirmeyeceğini düşündükleri, görüşmeye vakit bulamadıkları, kendilerini ihmal ettikleri için profesyonel destek mekanizmasına başvurmamışlardır. - Bazı anneler zihinsel engelli çocukları için hizmet aldıkları özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde çalışan psikologlardan destek almışlardır. - Psikiyatristler tarafından önerilen ilaç tedavisinin annelerin görüş ve istekleri doğrultusunda bazen durdurulduğu, aksatıldığı ve ilaçların düzensiz kullanıldığı görülmektedir. - Annelerin profesyonel destek hizmetlerine başvurmaları, psikolojik ve psikiyatrik destek hizmetlerinden yararlanmaları ve bu konuda yardım aramaları baş etme kapasitelerini artırmaya yönelik önemli adımlardır.
TİNSEL	Olumlu Dini Başa Çıkma	- Annelerin bir kısmı aile içinde yaşadıkları sorunları ve özellikle zihinsel engelli çocuğundan kaynaklanan durumları sınav ve kader olarak görmekte ve bu süreçte baş edebilmek amacıyla çocuğunun sağlığı için ya da boşanmak için dua etmektedir. - Çocuğunun özel durumunu kabullenme sürecinde, eşleriyle olan ilişkileri ve aile yaşamlarıyla ilgili konularda kadere razı olma ve teslimiyet vurgusu dikkat çekmektedir.	Olumlu Dini Başa Çıkma	- Boşanma aşamasında anneler olumlu dini başa çıkma yöntemlerine başvurmakta ve genellikle dua etmektedirler. - Dua ettiğini belirten anneler, duayı birisiyle konuşmak, dertlerini anlatmak ve içini dökmek şeklinde değerlendirmektedirler.	Olumlu Dini Başa Çıkma	- Olumlu dini başa çıkmayla ilgili olarak şükür, dua, imtihan, sabır, kadere razı olmak / teslimiyet, inanç ile ilgili konular ön plana çıkmaktadır. - Annelerden bazıları, zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmakla ve boşanmayla ilgili deneyimlerinde “imtihan” edildiğini düşünmekte ve buna karşı “sabırla” “şükürle” “duayla” karşılık vermektedir. - Bazı anneler kendilerini “seçilmiş bir kişi” ve çocuklarını ise bir “emanet” olarak nitelemektedirler. - Başına gelen bu durumu kişiselleştirmeyen, bu süreçte elinden gelen çabayı ortaya koyarak “tevekkül” ettiğini düşünen anneler bu süreçte tinsel olarak kendilerini güçlü hissetmektedirler.

	Olumsuz Dini Başa Çıkma	Az sayıda anne, Allah korkusunun çocukluk döneminde yanlış öğretilmesini ve toplumda dini boyutuyla kadının haklarının öğretilmediğini bildirmiştir.			Olumsuz Dini Başa Çıkma	Az sayıda anne, boşanma sonrasında hem zihinsel engelli çocukla hem de boşanmayla ilgili yaşadıkları deneyimlerin “neden kendisinin başına geldiğini” sorgulamakta, aldığı kararların yanlışlığıyla ilgili pişmanlık yaşamakta, kendini farklı insanlarla kıyaslamakta ve bununla ilgili olarak bir dönem “isyan” ettiğini ve isyan ettiğini düşündüğü için de pişmanlık yaşadığını belirtmektedir.
					Güç ve Gücün Anlamı	- Annelerin yapabilirliklerinin farkında olmaları, baş etme becerilerini geliştirmeleri ve sorun çözme kapasitelerini artırmaları kendilerini güçlü ve değerli hissettirmektedir. - Sivil toplum faaliyetlerine katılmak, sosyal çevre edinmek ve dayanışma içerisinde olmak, çocuğunun engelli olma durumunu ve özel gereksinimlerini kabul etmek ve farkında olmak anneleri güçlü hissettirmektedir. - Anneler sürekli bakım veren rolünde olduklarını bildikleri için kendilerini “güçlü olmak zorunda” hissetmektedirler. Bu durum anneler üzerinde gizli bir baskı oluşturmaktadır.
					Hayatın Anlamı	- Anneler evli kaldıkları sürenin boşa geçtiğini ve geçmişi düşündüklerinde hayatlarının önemli bir kısmının zaman kaybı olduğunu düşünmektedirler. Buna ilişkin düşünceler ve sorgulamalar hayatın anlamsızlaştığını düşündürmektedir. - Bazı anneler ise zihinsel engelli bir çocuğa sahip olmanın ve boşanmanın olgunlaştırıcı bir süreç olduğunu, kendilerini bilişsel, sosyal ve tinsel açıdan geliştirdiklerini, güçlü yönlerini keşfettiklerini düşünmektedirler.
					Doğayla Temas	- Doğayla temas kurmanın ve doğayla iç içe bir yaşam kurgulamanın anneye ve zihinsel engelli çocuğa yarar sağladığı görülmektedir. - Anne doğada duygusal, fiziksel ve tinsel açıdan kendini daha rahat hissederken zihinsel engelli çocuğun doğada vakit geçirmesi ve fiziksel çevresiyle temas kurması gelişimini olumlu yönde etkilemiştir.

	<i>Boşanmaya Yol Açan Faktörler</i> • Annelerin boşanma nedeni olarak genellikle eşlerinin sorumsuz davranışlarını gerekçe gösterdikleri, ilgisizlik, aldatma, şiddet, evden ayrı yaşama, terk, alkol kullanımı, akrabaların aile içi ilişkilere karışması, ekonomik sorunlar, kıskançlık, fikir uyuşmazlıkları, suçlama, yabancılaşıma, kumar, pornografi gibi faktörlerin boşanmada etkili olduğu anlaşılmaktadır. • Boşanma sadece bir nedene bağlı olmadan, birden fazla faktörün etkisiyle gerçekleşmektedir. • Boşanmaya yol açan sorumsuzluk, ilgisizlik, terk etme, akrabaların karışması, ekonomik sorunlar, sözel şiddet, duygusal şiddet, suçlama gibi faktörler zihinsel engelli çocuğun aile içi ilişkilerdeki dinamiğe etkisiyle derinleşmektedir. • Ailelerin boşandıkları dönem aile yaşam döngüsü bağlamında değerlendirildiğinde 14 ailenin ergenlik çağında çocukları olan aileler (13-20 yaş) döneminde boşandığı, 5 ailenin bebekli aileler (0-30 aylık bebeği olanlar) döneminde boşandığı, 2 ailenin okul öncesi dönemde çocuğu olan aileler (30 ay-6 yaş) döneminde boşandığı, 5 ailenin okula giden çocuğu olan aileler (6-12 yaş) döneminde boşandığı, 4 ailenin ise hareket eden merkezler olarak aile döneminde boşandığı anlaşılmaktadır. • Annelerden yarısına yakını (13) aldatmanın yaşandığını bildirmiştir. • Annelerden bazıları eşlerinin zihinsel engelli çocuklarını kabullenmemeleriyle aldatma arasında ilişki kurmaktadır. • Annelerden yarısına yakını (14) eşinin alkol tükettiğini bildirmiştir. Alkol kullanımı bireylerin iş yaşamını ve aile içi ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. • Az sayıda anne, çocukları için zihinsel engelli tanısı aldıktan sonra eşlerinin daha fazla alkol tükettiğini bildirmiştir.		
--	--	--	--

Öneriler

Araştırmanın bu bölümünde, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma öncesi, boşanma süreci ve boşanma sonrasındaki deneyimleri fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal ve tinsel açıdan dikkate alınarak ön plana çıkan sorunlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler zihinsel engelli çocuğu olan ailelere, sosyal hizmet uygulamalarına, sosyal hizmet eğitimine, araştırmacılara, politika yapıcılara yönelik olarak sınıflandırılmıştır.

Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelere Yönelik Öneriler

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile içi ilişkileri güçlendirmenin temeli annenin ve özellikle babanın zihinsel engelli çocuğun özel durumunu ve gereksinimlerini algılayıp kabullenmesine dayanmaktadır. Bu süreçte babanın ve annenin birlikte ya da bireysel olarak ayrı ayrı profesyonel destek alması gerekmektedir. Bu destek bireylerin ihtiyacına göre psikolojik destek, psikososyal destek ve psikiyatrik destek şeklinde olabilir.

Zihinsel engelli çocuğun tanı alma süreciyle birlikte mutlaka aile danışmanlığı hizmetine başvurulmalıdır. Çocuğun tanı almasıyla birlikte alanda uzman psikiyatriste anne ve baba birlikte gitmeli çocuğun tanı, tedavi, eğitim ve gelişim sürecini anne ve baba birlikte takip etmelidir.

Aile içinde yapılan rol ve sorumluluk paylaşımı gözden geçirilmeli, bakım yükü, ekonomik yük, duygusal yük dikkate alınarak rol ve sorumluluk dağılımı tekrar planlanmalıdır. Zihinsel engelli çocuğun gelişimi ve eğitimine ilişkin bilgilendirici faaliyetlere, seminerlere ve eğitimlere annenin ve babanın birlikte katılmasına özen gösterilmelidir.

Geniş ailede yaşam ya da yakın akrabaların aile içi ilişkilere müdahale etme durumları söz konusuysa ailenin sınırları gözden geçirilmeli, ailenin mahremiyeti

korunarak çekirdek aile dışındaki bireylerin çocuğun tanı-tedavi, eğitim süreçlerine olumsuz etkide bulunabilecek müdahalelerine müsaade edilmemelidir.

Ailede erken yaşta evlilik, işsizlik, sorumsuzluk, ilgisizlik, fiziksel şiddet, aldatma, alkol kullanımı, evden ayrı yaşama, terk, ekonomik sorunlar, suçlama, yabancılaşıma gibi risk faktörlerinden biri ya da birkaçı söz konusuysa aile danışmanlığı hizmetine başvurulmalıdır. Boşanmaya ilişkin bir düşünce varsa boşanma danışmanlığı hizmeti alınmalıdır.

Sosyal Hizmet Uygulamalarına İlişkin Öneriler

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışırken ailenin işlevselliğini olumsuz etkileyebilecek erken yaşta evlilik, işsizlik, sorumsuzluk, ilgisizlik, fiziksel şiddet, aldatma, alkol kullanımı, evden ayrı yaşama, terk, ekonomik sorunlar, suçlama, yabancılaşıma gibi risk faktörleri varsa koruyucu önleyici tedbirlere başvurulmalıdır. Sosyal hizmet bağlamında müdahale planı hazırlanarak uygulama süreci yürütülmeli ve izleme yapılmalıdır.

Zihinsel engelli çocukların özel durumları ve gereksinimleri konusunda ailelere bilgi verilmeli, süreci anlamaları ve kabullenmeleri bakımından aile üyeleri takip edilerek ihtiyaç duyulan bilgiler için danışmanlık hizmeti sunulmalıdır.

Boşanmayı düşünen aileler için ortak velayet konusunda bilgi verilmeli, boşanma sürecinde ve sonrasında babanın rol ve sorumluluk üstlenmesi için eşler teşvik edilmelidir. Hukuki konularda bilgi eksikliği yaşayan anne ve babalar danışmanlık almaları için avukata yönlendirilmelidir.

İhmal ve istismara açık olan zihinsel engelli çocukların bakımı ve korunması hususunda tedbirlerin alınması, gerekli denetimlerin aksatılmadan gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Evde bakım ücretinin suiistimal edilmemesi konusunda izleme sürecinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Zihinsel engelli çocuğun tanı almasından itibaren meslek elemanları tarafından ev ziyaretleri yapılarak zihinsel engelli çocuğun takibi yapılmalı, aile ilişkileri odağında yaşanabilecek sorunlar göz önünde bulundurularak anneye ve babaya psikososyal destek sağlanmalıdır.

Anneler engellilikle ilgili tanı-tedavi süreçleri, engelli hakları, engelli çocukların eğitimi, engelli çocukların gelişimi, cinsel sağlık gibi konularda bilgi eksikliklerini giderecek eğitimlere ihtiyaç duymaktadır. Ebeveynlerin bu süreçte eğitimlerle bilgilendirilmesi, süreci anlamaları ve kabullenmeleri bakımından önemlidir.

Ailelere kaynak yönetimi ve gelir-gider dengesini koruyabilmeleri için eğitimler verilmelidir.

Ailelere kurum bakımı ve yatılı sosyal hizmet kurumları hakkında bilgi verilerek bu modele ilişkin soruları olan ailelerin soruları cevaplanmalı, gerekli durumlarda havale gerçekleştirilmelidir. Anneler kendilerinden sonra çocuklarına bakılabilecek güvenli kurumların varlığının kendilerini iyi hissettireceğini belirtmektedir. Yatılı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinin kapasitelerinin artırılması annelerin kendilerinden sonra çocukların bakımını üstlenecek kurumların varlığını bilmesi ve bu kurumlara güvenmesi önemlidir.

Profesyoneller tarafından engelli bireylere ve engelli çocuğu olan ailelere yönelik cinsel sağlık ve üreme sağlığı, sağlık hakkı, hasta hakları konusunda farkındalık çalışmaları yürütülmelidir.

Zihinsel engelli çocuğu olan tek ebeveynli aileler Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü tarafından takip edilerek ebeveynin vefatı ya da kronik hastalığı gibi durumlarda zihinsel engelli çocuk vakit kaybedilmeden korunma altına alınmalıdır.

Toplumda boşanmaya ilişkin farkındalık çalışmaları yapılarak anne babaların boşanan çocuklarına maddi ve manevi açıdan destek olmaları sağlanmalıdır.

Erken yaşta evliliklerin önlenmesine ilişkin farkındalık çalışmaları yapılmalıdır.

Sosyal yardımlar yapılırken zihinsel engelli çocuğu olan tek ebeveynli aileler gözetilmeli ve bakım verenin farklı bir işte çalışamayacağı ve ek gelir getiremeyeceğı dikkate alınmalıdır.

Tek ebeveynli engelli ailelerinde anneler psikiyatrik açıdan destek alma ve psikoloğa gitme ihtiyacı hissetseler ve buna yönelseler bile çocuklarının bakım yükü nedeniyle profesyonel destek almaya vakit ayırmakta güçlük yaşamaktadırlar. Bu nedenle yürütülecek sosyal hizmet uygulamaları, psikolojik destek ve aile danışmanlığı hizmetlerinin hane ziyaretleri kapsamında gerçekleştirilebilir.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışan sosyal hizmet uzmanlarının ailelerle sosyal hizmet bağlamında ve aile danışmanlığıyla ilgili bilgi ve becerilerinin geliştirilmesine yönelik çalışmaları yapılmalıdır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle çalışan sosyal hizmet uzmanı, psikolog, psikiyatrist, çocuk gelişimci arasında koordinasyon sağlanmalı ve gerekli vakalarda konsültasyon istenmelidir.

Sosyal hizmet merkezlerinde çalışan sosyal hizmet uzmanlarının iş yoğunları dikkate alındığında, sahada ev ziyaretleri yapılabilmesi için sosyal hizmet uzmanı istihdamı artırılmalıdır.

Özel özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde sosyal hizmet uzmanı çalıştırılmasına özen gösterilmelidir.

Sosyal Hizmet Eğitime İlişkin Öneriler

Sosyal hizmet uygulamalarına ilişkin önerilerin gerçekleştirilebilmesi için sosyal hizmet uzmanlarının engelli refahı ve aile refahı alanında bilgi ve becerilerini geliştirmesi önemlidir. Bu bağlamda sosyal hizmet eğitiminde lisans programlarında “Engellilerle Sosyal Hizmet” dersi seçmeli dersler arasında yer almalıdır.

Sosyal hizmet uzmanlarının ailelerle çalışma yapmak için bu konuda bilgi ve becerilerini geliştirmeleri önemlidir. Bu nedenle genellikle eğitim programlarında yer “Ailelerle Sosyal Hizmet” ders içerikleri güncellenmeli ve uygulama saatleri artırılmalıdır. Ailelerle Sosyal Hizmet dersi kapsamında “Engelli Aileleriyle Sosyal Hizmet” bağlamı oluşturulmalı ve bu konu ders izlencelerine eklenmelidir.

Sosyal hizmet uzmanları ve sosyal hizmet uzmanı adayları “Aile Danışmanlığı” yüksek lisans programlarına yönlendirilmeli, bu alanda eğitim almaları ve mesleki bilgi ve becerilerini artırmaları teşvik edilmelidir.

Araştırmacılara Öneriler

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerle ilgili bilgi birikimi annelerden elde edilen verilerden oluşmaktadır. Araştırmalarda babalara odaklanan ve babalardan toplanan verilere ağırlık veren çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu araştırmanın da sınırlılığı arasında yer alan zihinsel engelli çocuğu olan babaların bilimsel araştırmalara katılmama nedenlerine ilişkin araştırmaya ihtiyaç vardır.

Engelli çocuğu olan ailelerde duygu düzenlemeye yönelik farkındalık programlarına ihtiyaç duyulmaktadır ve engelli çocuğu olan ailelerde duyguların düzenlenmesini temel alan araştırmalar yapılmalıdır.

Boşanma sonrasında “Ebeveyne Yabancılaşma Sendromuna” ilişkin literatürde bilgi bulunmakla birlikte boşanmış ailelerde boşanma sonrası yabancılaşmaya ilişkin boşanmış babaların yaşantıları incelenmelidir. Konu "Çocuğa Yabancılaşma Sendromu" olarak ele alınmalıdır.

Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde bakım veren olarak annenin kendini ihmaline ilişkin bulgular olmakla birlikte bu konunun derinlemesine ayrı bir düzlemde ele alınması gerekmektedir. “Bakım Verenin Kendini İhmali” konusunun araştırılması gerekmektedir.

Politika Yapıcılara Öneriler

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından hazırlanan ve sunulan “Aile Eğitim Programı (AEP)” yeni evlenecek çiftler için zorunlu olarak verilmelidir.

Zihinsel engelli çocuğun tanı almasından itibaren zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin talebine bakılmaksızın ailelere aile danışmanlığı hizmeti kamu tarafından ücretsiz sunulmalıdır.

Engelliliğe ilişkin verilerin ulusal bir veri tabanında toplanması ve güncel olarak kamuoyuyla paylaşılması önemlidir. Bilimsel araştırmalar ve sosyal politikaların geliştirilebilmesi için engellilikle ilgili güncel verilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Zihinsel engelli çocuğu olan tek ebeveynli ailelerin bakım yükünün fazla olması, iş yaşamına katılamamaları, yaşlarının ilerlemesiyle birlikte çalışamamaları, engelli çocuğun vefatı nedeniyle bakım ücretlerinin kesilmesi gibi nedenlerle tek ebeveynli aileler kendilerini güvencesiz hissetmektedirler. Bu nedenle sigorta primlerinin yatırılması ve emeklilik hakkı tanınması önerilmektedir.

Kadınlar engelli çocuklarını gündüzlü kısa süreli bakım evlerine bırakamadıkları için kendi sağlıklarını ihmal etmekte, hastaneye gidememekte, ameliyat olamamaktadırlar. Sosyal yaşama katılımlarının artırılması bedensel, duygusal ve ruhsal sağlıklarının korunması için “Mola Evi”ne ihtiyaç duyulmaktadır. Yerel yönetimlerin bu konuda teşvik edilerek engelli çocuğu olan ailelerin çocuklarını kısa süreli bırakabilecekleri ortamlar oluşturulmalı ve yaygınlaştırılmalıdır. Yerel yönetimlerin oluşturduğu gündüzlü kısa süreli bakım merkezleri az sayıda olmakla birlikte 3-6 yaş arası çocuklara hizmet sunulduğu ve sayıları sınırlı olduğu için aileler bu hizmetten yeterince yararlanamamaktadır. Yaş sınıflandırması olması gerekmekte birlikte gündüzlü kısa süreli bakım merkezlerine kabulde bir yaş sınırlandırması olmamalıdır. Bu hizmet modelinin geliştirilerek yaş sınıflandırmasına uygun olarak bütün engelli bireyleri kapsamı gerekmektedir. Annelerin sosyal hayata katılımı, psikososyal iyilik hallerinin artırılması için bu merkezler gereklidir. Anne babaların kendilerine ve eş olarak birbirlerine vakit ayırabilmeleri ve aile içi ilişkileri güçlendirebilmeleri için de önemlidir. Bu kurumların yaygınlaştırılması, zihinsel engelli çocuğun sosyalleşebilmesi, yeni bir sosyal çevreye dahil olması, anne babaların sosyal ortamlar oluşturması için önemlidir. Bu konuda Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları eş güdüm içerisinde çalışmalıdır.

Engellikle ilgili erken tanı sisteminin oluşturulması, engelli çocuğu olan ailelere yönelik erken eğitim konusunda bilgilendirme ve eğitim hizmetleri yaygınlaştırılmalıdır.

Engelli raporuna ek olarak doktordan aylık periyotlarla alınan raporla ulaşılabilen mama, bez gibi desteklerde kolaylık sağlanması, medikal cihaz, hasta yatağı gibi ekonomik yükü olan ve bakım verenin sağlığını koruyucu öneme sahip malzemelerde devlet katkısının artırılması önemlidir.

Engelli aylığının alınması için yönetmelikte belirtilen hanenin toplam gelirinin hanede ikamet eden kişi sayısına bölündüğünde kişi başına düşen tutarın asgari

Ücretin üçte birini geçmemesi gerektiği hususu engelli ailelerini mağdur etmektedir. Bu konuyla ilgili düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktadır.

Engelli çocuğu olan tek ebeveynli ailelere yönelik TOKİ tarafından sosyal konut programı yapılmalıdır. Konutların yapıldığı ilde ikamet eden, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının Sosyal Konut Projesi ve barınma yardım programı kapsamında yrtlen ev yapım yardımını kapsamında daha önce destek almamış, engelli çocuğu olan boşanmış kadınlara konut konusunda maddi destek sağlanması önemlidir.

Evde bakıma destek hizmetleri çeşitlendirilmelidir. Evde engelli çocuğuna bakım veren tek ebeveynlere destek olabilecek profesyonel bakım personeli için bir havuz oluşturularak annelerin ameliyat, hastane, diş tedavisi, düğün ve cenaze gibi sosyal törenlere katılımlarında profesyonel bakım elemanı tarafından evde destek sağlanması gerekmektedir.

Tek ebeveynli aileler engelli ocuk 18 yaşına geldiği zaman vesayet davası açmaktadır. Açılan vesayet davasında evrak işlemleri ve bürokratik işlemler anneler için zorlayıcı olmaktadır. Bu süreçte danışmanlık sağlanması ve evrak işlerinin olabildiğince azaltılması anneler için kolaylaştırıcı olacaktır.

Boşanma sonrasında anneler az miktarda nafaka almaktadırlar. Nafakalardan kesilen harç tutarı annelerin aldığı nafaka tutarını azaltmaktadır. Nafaka tutarından harç kesilmemesi annelere katkı sağlayacaktır.

ÖZET

Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Annelerin Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi

Araştırmanın amacı zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecindeki deneyimlerine ilişkin algılarının kendi bakış açılarıyla belirlenmesi; fiziksel, sosyal, bilişsel, duyuşsal, tinsel boyutlarıyla değerlendirilmesi; boşanmadan önce aile yaşamının incelenmesi, boşanma fikrinin oluşmasına ilişkin deneyimlerle birlikte boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında yaşadıkları güçlüklerin ve geliştirdikleri baş etme stratejilerinin keşfedilmesidir.

Nitel desende fenomenolojik yaklaşımla gerçekleştirilen araştırmanın çalışma grubunu zihinsel engelli çocuğu olan, boşanmış, on sekiz yaşını doldurup on dokuz yaşından gün almış engelli olmayan 30 kadın oluşturmaktadır. Veriler yarı-yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerde elde edilmiştir. Araştırmanın verileri MAXQDA 2020 nitel veri analiz programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin analizi sonucunda annelerin boşanma öncesi yaşantıları, annelerin boşanma sürecinde yaşantıları, annelerin boşanma sonrası yaşantıları olmak üzere üç tema ortaya çıkmıştır.

Araştırmaya göre, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde duygusal yakınlığın olmaması, bakım yükünün fazla olması, cinsiyetçi iş bölümü, eşin psikolojik baskısı, eşin ilgisiz ve sorumsuz davranışları, şiddet ve maddi sorunlar eşlerin birbirleriyle ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Annenin kendini çocuğuna adanması, babanın çocuğun özel durumunu kabullenmemesi ve “evden kaçması”, ilgisiz ve sorumsuz davranması, çocuğun eğitim ve tedavi süreçlerinde yaşanan anlaşmazlıklar, eşler arasındaki ilişkide kaynağını zihinsel engelli çocuktan alan sorunlardır. Çocuğun bakım yükü nedeniyle annenin çalışamaması, çocuğun engeli nedeniyle ortaya çıkan ek masraflar, babanın düzensiz gelir elde etmesi, para yönetimi ve harcamalar konusunda bilinçsiz davranışları ailenin ekonomik sorunlarını derinleştirmektedir. Annelerin yarısı depresyon, kaygı, anksiyete gibi psikiyatrik sorunlar yaşamışlardır. Babanın sorumsuz davranışları, ilgisizlik, aldatma, şiddet, evden ayrı yaşama, terk, alkol kullanımı, akrabaların aile içi ilişkilere karışması, ekonomik sorunlar, kıskançlık, fikir uyuşmazlıkları, suçlama, yabancılaşma, kumar, pornografi boşanmaya yol açan faktörlerdir. Boşanma birden fazla faktörün etkisiyle gerçekleşmektedir. Ailelerin yarısına yakını ergenlik çağında çocukları olan aileler döneminde boşanmıştır. Annenin zihinsel engelli çocuğunun iyilik halini ve gelişimini düşünmesi, yalnız bırakılması, suçlanması, çocuğunun engelli olma durumundan kaynaklanan sosyal ve ekonomik haklardan yararlanmak istemesi, babanın çocuğun zihinsel engelli olma durumunu kabullenememesi, zihinsel engelli çocuğu olduğu için evi terk etmesi, zihinsel engelli çocuğa yönelik şiddet uygulaması, sorumsuzluğu, hayal kırıklığı yaşaması boşanmada kaynağını zihinsel engelli çocuktan alan faktörlerdir. Zihinsel engelli çocuğun varlığı ailede boşanmayı geciktirici bir faktördür. Bakım veren olarak anne kendini ihmal etmekte, baba ise çocuğuna yabancılaşmaktadır. Anneler boşandıktan sonra daha çok olumlu duygular yaşamakta, kendilerini genellikle mutlu, huzurlu, özgür, gururlu, rahat, memnun ve değerli hissetmektedirler.

Anahtar Sözcükler: Aile Refahı, Boşanma, Ekolojik Yaklaşım, Zihinsel Engelli Çocuk.

SUMMARY

Investigation of Divorce Experiences of Divorced Mothers with Mentally Handicapped Children

The aim of the study is to determine the perceptions of divorced mothers with mentally retarded children regarding their experiences in the divorce process from their own perspectives and to evaluate them in terms of physical, social, cognitive, affective and spiritual dimensions.

The study group of the research, which was carried out with a phenomenological approach in a qualitative design, consists of 30 divorced, non-disabled women who have completed the age of eighteen. Data were obtained through in-depth semi-structured interviews using a semi-structured interview form. The data of the research were analyzed using the MAXQDA 2020 qualitative data analysis program. The analysis of the data revealed three themes: mothers' experiences before divorce, mothers' experiences during the divorce process, and mothers' post-divorce experiences.

According to the research, lack of emotional intimacy, high care burden, sexist division of labor, psychological pressure from the spouse, irrelevant and irresponsible behavior of the spouse, violence, and financial problems negatively affect spouses' relationships with each other. The mother's devotion to her child, the father's refusal to accept the child's special situation and running away from home, his irrelevant and irresponsible behavior, and disagreements in the child's education and treatment processes are the problems that originate from the mentally disabled child in the relationship. The mother's inability to work due to the child's care burden, the additional expenses arising due to the child's disability, the father's irregular income, money management, and unconscious behaviors regarding expenditures increase the family's economic problems. Half of the mothers experienced psychiatric problems such as depression and anxiety. Fathers' irresponsible behavior, indifference, cheating, violence, living away from home, abandonment, alcohol use, involvement of relatives in family relations, economic problems, jealousy, conflicts of opinion, blame, alienation, gambling, and pornography lead to divorce. Divorce occurs under the influence of multiple factors. Almost half of the families divorced during the period of families with children in adolescence. Mothers' thoughts about the well-being and development of their mentally disabled child, being left alone, being blamed, wanting to benefit from social and economic rights arising from the child's disability, father's inability to accept the child's mental disability, leaving home because she has a mentally disabled child, violence against the mentally disabled child, irresponsibility, and disappointment are the factors that take their source from the mentally retarded child in divorce. A mentally retarded child is a factor that delays divorce. As a caregiver, the mother neglects herself and the father alienates his child. After divorce, mothers experience more positive emotions and generally feel happy, peaceful, free, proud, comfortable, satisfied, and valuable.

Keywords: Family Welfare, Divorce, Ecological Approach, Mentally Handicapped Child.

KAYNAKLAR

- ABALI S (2006). Boşanmak İçin Başvuran Kadınların Evlilikteki Cinsel Yaşamlarını Boşanma Nedeni Olarak Görme Durumları, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- ABUGALI G (2018). Türk ve Rus hukukunda çocuğun velayeti. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 26(3): 331-392.
- ADAMSONS K (2013). Gender and Divorce, E. Emery (Der.). *Cultural Sociology of Divorce: An Encyclopedia*. içinde, s.: 484-488. SAGE Publications
- AFYONOĞLU MF, BAYYAR AB, KESEN NF, MORGÜL B (2021). Tek ebeveyn kadınların sorunlarının sosyal hizmet perspektifinden değerlendirilmesi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 5(2): 85-107.
- AGGARWAL S, PRABHU CH, ANAND LCA, KOTWAL LCA (2007). Stressful life events among adolescents: The development of a new measure. *Indian Journal of Psychiatry*, 49(2): 96-102.
- AHMETOĞLU E, ARAL N (2005). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin kaygı düzeylerinin incelenmesi. *Gazi Üniversitesi Özel Eğitim Kongresi*, Ankara.
- AİLE MAHKEMELERİNİN KURULUŞ, GÖREV VE YARGILAMA USULLERİNE DAİR KANUN (2003). 4787 Numaralı Kanun, Tarih: 18/01/2003.
- AİLE ve SOSYAL ARAŞTIRMALAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ (2011). Tek Ebeveynli Aileler. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- AİLE ve SOSYAL HİZMETLER BAKANLIĞI (2018). Türkiye Aile Yapısı İleri İstatistik Analizi. Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü: Ankara.
- AİLE ve SOSYAL HİZMETLER BAKANLIĞI (2022). Engelli ve Yaşlı İstatistik Bülteni, Mart 2022.
- AKANDERE M, ACAR M, BAŞTUĞ G (2009). Zihinsel ve fiziksel engelli çocuğa sahip anne ve babaların yaşam doyumu ve umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22: 24-32.
- AKÇAKIN M, ERDEN G (2001). Otizm tanısı konmuş çocukların anne-babalarındaki ruhsal belirtiler. *Çocuk Ruh Sağlığı Dergisi*, 8(1): 2-10.
- AKGÜL SARP KAYA O (2013). Boşanmış kadınlarda toplumsal baskıya direnme stratejileri: Van örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(26): 29-50.
- AKKAYA M (2010). Bağlanma Stilleri, Stresle Başa çıkma Tarzları, Problem Çözme Becerileri ve İletişim Tarzlarının Boşanma Süreci Üzerindeki Etkilerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- AKÖZLÜ Z, EKİM A (2018). Engelli çocuklara sahip olan ailelerle yapılan hemşirelik lisansüstü tezlerinin incelenmesi: Sistemik derleme. *Aydın Tıp Fakültesi Klinikleri Dergisi*, 3(2): 85-98.
- AKSOY M, DEMİRLİ C (2020). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin karşılaşılabilecekleri güçlüklerle baş etme durumlarının incelenmesi: Bir aile destek eğitim programının

- uygulanması. *E-journal of New World Sciences Academy*, **15**(3): 73-84.
- AKTAŞ AKOĞLU Ö, KÜÇÜKKARAGÖZ H (2018). Boşanma nedenleri ve boşanma sonrasında karşılaşılan güçlüklerle ilişkin bir araştırma: İzmir ili örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **29**(1): 153-172.
- AKTAŞ AM (2000). Evlilik danışmanı. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 1.
- AKTÜRK Ü (2012). Engelli Çocuğu Olan Anne-Babaların Kaygı Düzeyi ve Başa Çıkma Stratejilerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- AKYÜZ E (2015). Çocuk Hukuku: Çocukların Hakları ve Korunması, 4. Baskı, Pegem Akademi, Ankara.
- AKYÜZ E (2020). Çocukluk Çağı Travmaları ve Boşanma İlişkisi: Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi Kadın Danışma Merkezlerine Başvuran Bireyler Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul.
- ALLEN SM, CİAMBRONE D, WELCH LC (2000). Stage of life course and social support as a mediator of mood Stateamong persons with disability. *Journal of Aging and Health*, **13**(3): 318-342.
- ALLEN-MEARES P (2004). Social Work Services in Schools. Boston: Pearson Publishing.
- ALPEKİN D, LUO Y (2015). The relationship between female labor force participation and divorce: Panel data analysis on OECD countries, *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, **6**(18): 1-29.
- ALTINDAĞ Ö, SAĞLAM M (2012). Boşanma sürecinde çocukların haklarının belirlenmesi ve korunmasında aile mahkemesi uzmanlarının rol ve işlevleri, *Uluslararası Katılımlı Çocuk İhtiyaçları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, s.: 422-434, Mutlu Çocuklar Derneği Yayınları, Ankara.
- ALTUĞ ÖZSOY S, ÖZKAHRAMAN Ş, ÇALLI F (2006). Zihinsel engelli çocuk sahibi ailelerin yaşadıkları güçlüklerin incelenmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, **9**(9): 69-78.
- ALTUNTAŞ G (2012). Boşanmış Ebeveynler ile Boşanmamış Ebeveynlerin Lise Birinci, İkinci, Üçüncü Sınıflarında Okuyan Çocuklarının Sürekli Öfke ve Öfke İfade Tarzı, Benlik Saygısı ve Anksiyete Düzeylerinin Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- ALVANI S (2017). Social work and substance use: ecological perspectives on workforce development. *Drugs: Education, Prevention and Policy*, **24**(6): 469-476.
- ALVİAR C, ROCKMAN C, GUO Y, ADELMAN M, BERGER J (2014). Association of marital status with vascular disease in different arterial territories: A population based study of over 3.5 million subjects. *Journal of the American College of Cardiology*, **63**(12): A1328.
- ALYANAK B (2008). Boşanma ve Çocuk. *Çocuk ve Ergen Temel Psikiyatri* içinde, Çuhadaroğlu Çetin (Çev. Ed.). Hekimler Yayın Birliği, Ankara. 765-767.
- AMATO PR (1993). Children's adjustment to divorce: heories, hypotheses and empirical support. *Journal of Marriage and Family*, **55**(1): 23-38.

- AMATO PR (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, **62**(4): 1269-1287.
- AMATO PR (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional. *The Future of Children*, **15**(2): 75-96.
- AMATO PR (2014). The consequences of divorce for adults and children: An update. *Društvena istraživanja: Časopis za općedruštenapitanja*, **1**: 5-24.
- AMATO PR, GILBRETH GJ (1999). Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *J Marriage Fam*, **61**(3): 557-573.
- AMATO PR, HOHMANN B (2007). A comparison of high and low distress marriages that end in divorce. *Journal of Marriage and Family*, **69**: 621-638.
- ARGYRAKOULI E, ZAFIROPOULOU M (2003). Self-esteem of Greek mothers of children with intellectual disabilities, *International Journal of Disability, Development and Education*, **50**(2): 181-195.
- ARICIOĞLU A, GÜLTEKİN F (2017). Engelli çocuğa sahip annelerin sosyal destek algıları: psikolojik danışmanların rolleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, **42**: 1-26
- ARSLAN C, HAMARTA E, DENİZ E (2002). Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Yaşam Doyumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *XI. Ulusal Özel Eğitim Kongre Bildirileri*, Konya.
- ARSLAN S (2018). Boşanmanın Lise Öğrencileri Üzerindeki Etkisinin Okul Sosyal Hizmeti Bakış Açısıyla İncelenmesi: Sincan İlçesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ASAGEM (2009). Boşanma Nedenleri Araştırması, T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ASANJARANI F, JAZAYERI RS, FATEHIZADE M, ETEMADI O, DEMOL J (2017). Exploring factors affecting post-divorce adjustment in Iranian women: A qualitative study. *Social Determinants of Health*, **3**(1): 15-25.
- ASLANTÜRK H, KESEN NF, DAŞBAŞ S (2020). Üniversite öğrencilerinin aile aidiyetinin aileye ilişkin değişkenler açısından incelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **31**(4): 1579-1598.
- ASPB (2014). Türkiye Boşanma Nedenleri Araştırması (TBNA 2014) (Araştırma Raporu). T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ATAGÜN Mİ, BALABAN ÖD, ATAGÜN Z, ELAGÖZ M, ÖZPOLAT AY (2011). Kronik hastalıklarda bakım veren yükü. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, **3**(3): 513-552.
- ATAMTÜRK E (2014). Aile Mahkemelerinde Sosyal Hizmet Uygulamaları. *Doç. Dr. Şener Koçyıldırım'a Armağan: Sosyal Hizmet ve Toplumla Çalışma* (İçinde) s.: 233-244.
- ATKINSON RL, ATKINSON RC, SMITH EE, BEM DJ, NOLEN-HOEKSEMA S (2010). Psikolojiye Giriş. 6. Baskı, Y. Alogan (çev.) Ankara: Arkadaş Yayınları.
- AVŞAR E (2019). Boşanmış ve Boşanmamış Ailelerin Çocuklarının Aile Aidiyeti ve Psikolojik Sağlamlığının Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

- AYAN N (2007). Terk nedeniyle boşanma. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, **15**(1): 39-59.
- AYDIN A, YAMAÇ A (2014). The relations between the acceptance and child rearing attitudes of parents of children with mental disabilities. *Eurasian Journal of Educational Research*, **54**: 79-98.
- AYDIN O, BARAN G (2010). Toplumsal değişme sürecinde evlenme ve boşanma, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **21**(2): 117-126.
- AYDIN RŞ, NAZLI S (2014). Yaşam becerileri eğitim programının boşanmış aile çocuklarının uyum düzeylerine etkisinin incelenmesi. *Sosyal Politika Çalışma Dergisi*, **14**(33): 127-153.
- AYDINER BOYLU A (2014). Tek ebeveynli ailelerde finansal sıkıntı ve fonksiyonlar arasındaki ilişkinin incelenmesi. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, **32**(1): 55-72.
- AYDINER BOYLU A, ÖZTOP H (2013). Tek ebeveynli aileler: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Sosyoekonomi*, **19**(19): 207-220.
- AYDINER BOYLU A, PAÇACIOĞLU B (2016). Yaşam Kalitesi ve Göstergeleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, **8**(15): 137-150.
- AYKARA A (2015). Zihinsel Engelli Kardeşe Sahip Bireylerin Yaşantılarının Değerlendirilmesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- AYSAN F, ÖZBEN Ş (2007). Zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların yaşam kalitelerine ilişkin değişkenlerin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, **22**: 1-6.
- AYTEKİN M (2018). Engelli çocuğu olan bireylerin depresyon ve umutsuzluk düzeyleri ile algılanan sosyal destek arasındaki ilişkinin belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- AYYILDIZ T, ŞENER DK, KULAKÇI H, VEREN F (2012). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin stresle baş etme yöntemlerinin değerlendirilmesi. *Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi*, **11**(2): 1-12.
- AZAR DEA M, KURDAHİ BADR L (2010). Predictors of coping in parents of children with an intellectual disability: Comparison between lebanese mothers and fathers. *Journal of Pediatric Nursing*, **25**: 46-56.
- BAHAR A, BAHAR G, SAVAŞ H, PARLAR S (2009). Engeli çocukların annelerinin depresyon ve anksiyete düzeyleri ile stresle başa çıkma tarzlarının belirlenmesi. *Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi*, **4**(11): 97-112.
- BAKIRTAŞ T, İMAMOĞLU A (2022). Özel gereksinimli çocuğu olan ebeveynlerde suçluluk duygusu ve dini başa çıkma. *Bilimname*, **47**(1): 1-40.
- BALCI S, KIZIL H, SAVAŞER S, DUR Ş, MUTLU B (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin yaşadığı güçlüklerin ve aile yükünün belirlenmesi. *Journal of Psychiatric Nursing*, **10**(2), 124-130.
- BALIKÇI B (2019). Engellilik Bağlamında Ebeveyn Kabulü/Reddi ve Sosyal Destek: Ebeveyn ve Çocuk Algıları. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- BARKER RL (2003). The Social Work Dictionary. (5th Edition) Washington, DC: NASW Press.
- BARLOW J, POWELL L, GILCHRIST M (2006). The influence of the training and support programme on the self-efficacy and psychological well-being of parents of children with disabilities: A controlled trial. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, **12**: 55-63.
- BARUCH WD, MILLER H (1992). Evlilikte cinsellik, kadın ile erkeğin duygusal ve fiziksel ilişkileri. Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul.
- BAŞGÖZE F, KAĞAN M (2020). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip ebeveynlerin problem çözme becerileri ile yaşam doyumlarının incelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, **16**(Eğitim ve Toplum Özel sayısı): 5651-5680.
- BAUMAN LJ, SILVER EJ, STEIN REK (2006). Cumulative social disadvantage and child health. *Pediatrics*, **117**(4): 1321-1328.
- BAWALSAH JA (2016). Stres and coping strategies in parents of children with physical, mental and hearing disabilities in Jordan. *International Journal Of Education*, **8**(1): 1-22.
- BAXTER C, CUMMINS RA, YIOLITIS L (2000). Parental stress attributed to family members with and without disability: A longitudinal study. *J. Intellect Dev. Disabil*, **25**(2): 105-119.
- BAYKOÇ-DÖNMEZ N, BAYHAN P, ARTAN İ (2001). Engelli çocuğu olan ailelerin yaşam döngüsü içinde karşılaştıkları sorunların incelenmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **12**(2): 31-43.
- BAYNAL F (2018). Boşanma sonrası başa çıkmada dini ve manevi etkilerin incelenmesi. *Bilimname*, **35**: 251-280.
- BAYRAK S (2019). Türkiye’de işsizlik ve boşanma ilişkisi: 1980-2017 Dönemi için nedensellik analizi. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, **10**(1): 39-54.
- BECK AT, EMERY G (2005). Anksiyete Bozuklukları ve Fobiler Bilişsel Bir Bakış Açısı. (Çev. Veysel Öztürk), İstanbul: Litera Yayıncılık.
- BECK JS (2001). Bilişsel Terapi: Temel İlkeler ve Ötesi. The Guilford Press. New York. (Çev. Nesrin Hisli Şahin), Türk Psikologlar Derneği.
- BEDER J (2006). Hospital Social Work: The Interface of Medicine And Caring. New York: Routledge.
- BEK H, GÜLVEREN H, ŞEN B (2012). Otistik çocuğa sahip ebeveynlerle normal çocuğa sahip olan ebeveynlerin atılacaklık, suçluluk ve utanç düzeyleri bakımından incelenmesi. *TIJSEG*, **1**(2): 1-7.
- BENJAMİN RK (2016). Level of stress in parents of the mentally retarded children, *Texila International Journal of Academic Research*, **3**(2): 1-4.
- BEYNON J (2002). Masculinities and Culture. Buckingham: Open University Press.
- BİLAL E, DAĞ İ (2005). Eğitilebilir zihinsel engelli olan ve olmayan çocukların annelerinde stres, stresle başa çıkma ve kontrol odağının karşılaştırılması. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, **12**(2): 56-68.

- BİLDİRİCİ F (2014). Özel Eğitime Gereklinimi Olan Çocuğa Sahip Ailelerde Aile Yüğü ile Psikolojik Dayanıklılık Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BİLGİN Ö, KILIÇ M (2018). Sosyal hizmet uzmanlarının birlişlilik uygulamalarına dair bir araştırma. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, **2**(2): 148-180.
- BİLGİN Ş, GÖZÜM S (2009). Reducing burnout in mothers with intellectually disabled child: An education programme. *Journal of Advanced Nursing*, **65**: 2552-2561.
- BİLİCİ AB (2014). Boşanma sürecinin çocuklar üzerindeki psiko-sosyal etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, **18**(2): 79-110.
- BLACK MC, BASILE KC, BREIDING MJ, SMITH SG, WALTERS ML, MERRICK MT, CHEN J, STEVENS MR (2011). The National Intimate Partner and Sexual Violence Survey (NISVS): 2010 Summary Report. Atlanta, GA: National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention.
- BLACKBURN CM, SPENCER NJ, AND READ JM (2010). Prevalence of childhood disability and the characteristics and circumstances of disabled children in the UK: secondary analysis of the Family Resources Survey. *BMC Pediatrics*, **10**(21): 1-12.
- BOCH-GALHAU W (2018). Parental alienation (syndrome): A serious form of psychological child abuse. *Ment Health Fam Med*, 725-739.
- BODUR S, DURDURAN Y (2009). Konya'da engelli çocukların sağlık hizmetlerinden yararlanma ve beklenti durumu. *Genel Tıp Dergisi*, **19**(4): 169-175.
- BOYCE GC, MILLER BC, WHITE KR, GODFREY MK (1995). Single parenting in families of children with disabilities. *Marriage and Family Review*, **20**(3/4): 389-409.
- BOYD BA (2002). Examining the relation ship between stress and lack of social support in mothers of children with autism. Focus on autism and other developmental disabilities, **17**(4): 208-215.
- BOZDAĞ GG (2015). Türk Hukukunda ve Uluslararası Hukukta Nafaka, Ankara: Yetkin Yayınları.
- BOZKURT V (2013). Değişen Dünyada Sosyoloji, Bursa: Ekin Basım Yayın.
- BREMMER D, KESSELRING R (2004). Divorce and female labor force participation: Evidence from times-series data and cointegration. *Atlantic Economic Journal*, **32**: 175-190.
- BRETHERTON R (2013). Children's attachment-related self-worth: A multi-method investigation of postdivorce preschoolers' relationships with their mothers and peers. *Attachment & Human Development*, **15**(1): 25-49.
- BUCHANAN DC, LABERBARA CJ, ROELOFS R, OLSON W (1979). Reactions of families to children with Duchenne muscular dystrophy. *General Hospital Psychiatry*, **1**(3): 262-269.
- BULUT M (2002). Boşanmış Kadınlarda Ruhsal Çöküntü (Depresyon) ve Kültür İlişkisi Sosyal Antropolojik Araştırma. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BULUT M (2008). Kadınlarda boşanma ve kültür ilişkisi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **19**(2), 111-118.

- BURNETT J, DYER C, NAIK A (2009). Convergent validation of the Kohlman evaluation of living skills as a screening tool of older adults' ability to live safely and independently in the community. *Arch Phys Med Rehabil*, **90**(11):1948-1952.
- BUZ S, SEVİN MD (2018). Sosyal ve ekonomik destek alan ailelerin profili: Ankara'da retrospektif bir çalışma. İçinde: A. Erbaş (Ed.), *Paradigms & Understanding Social Issues* (1th Ed., ss. 137-153). London: IJOPEC.
- BÜTÜN M (2010). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Perspektifinden Çocuk Bakım Hizmetleri: Farklı Ülke Uygulamaları. Uzmanlık Tezi, Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- BÜYÜKÖZTÜRK Ş, KILIÇ ÇAKMAK E, AKGÜN ÖE, KARADENİZ Ş, DEMİREL F (2013). Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi.
- CAN Y, AKSU NB (2016). Boşanma Sürecinde ve Sonrasında Kadın. *Electronic Journal of Social Sciences*, **15**(58): 888-902. <https://doi.org/10.17755/esosder.25593>
- CAN YAŞAR M, BIÇAKÇI MY (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin yalnızlık düzeyleri. *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, **2**(3): 1-13.
- CANATAN K, YILDIRIM E (2009). Aile Sosyolojisi, İstanbul: Açılım Yayıncılık, 2009.
- CANEL AN (2019). Türkiye’de Aile, Evlilik Yapısı ve Boşanmaların Son Yıllara Dayalı Veriler Üzerinden İncelenmesi ve Boşanma Danışmanlığı Açısından Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar. Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler,
- CANGÜR Ş, CİVAN G, ÇOBAN S, Mazhar K, KARAKOÇ H, BUDAK S, İPEKÇİ E, ANKARALI H (2013). Düzce ilinde bedensel ve/veya zihinsel engelli bireylere sahip ailelerin toplumsal yaşama katılımlarının karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, **3**(3): 1-9.
- CARNEY MM, BARNER JR (2012). Prevalence of partner abuse: Rates of emotional abuse and control. *Partner Abuse*, **3**(3): 286-335.
- CARTER B, GOLDRICK M (1999). The Changing Family Life Cycle: A framework for family therapy. Second Ed., Printed in the United States of America.
- CAVKAYTAR A, ARDIÇ A, ÖZBEY F, SÖNMEZ M, ÖZDEMİR O, AKSOY V (2012). Özel Eğitimde Aile Eğitimi ve Rehberliği. (Ed. Cavkaytar A) Ankara: Vize Yayıncılık.
- CHANDA K, PUJAR L (2018). Stress and Psychological Well-Being among Single Parents. *International Journal of Pure and Applied Sciences*, **6**(4): 226-232.
- CHARMAZ K (2006). Constructing Grounded Theory. Thousand Oaks, CA: Sage.
- CHEN SY (2000). Primary Caregivers' Current and Future Expectations of Long-term Planning for Their Children with Mental Retardation in Taiwan, Unpublished Doctorate Thesis, The Pennsylvania State University, Department of Educational and Social Psychology and Special Education, USA.
- CİN FM, AYDIN M, ARI E (2017). Zihinsel engelli bireye sahip olan ebeveynlerin tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, **16**(31): 19-32.
- CİVELEK Y, KOÇ İ (2007). Türkiye’de imam nikahı. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, Yayın Tarihi: 27 Nisan 2007. 1-14.

- CLARKE H, MCKAY S (2008) Exploring disability, family formation and break-up: Reviewing the evidence. Institute of Applied Social Studies, University of Birmingham on behalf of the Department for Work and Pensions.
- COHEN JG (2002). Helping children and families deal with divorce and separation. *Official Journal of the American Academy of Pediatrics*, **110**(5): 1019-1023.
- CONNELL RW (2017). Toplumsal Cinsiyet ve İktidar. (Çev. C. Soydemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- COONTZ S (2007). The Origins of Modern Divorce. *Family Process*, **46**(1): 7-16
- CORMAN H, KAESTNER R (1992). The effects of child health on marital status and family structure. *Demography*, **29**(3): 389-408.
- COŞAN B (2018). Dünyada ve Türkiye’de sosyoekonomik bir problem olarak tek ebeveynli aile olgusunun çok boyutlu değerlendirilmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, **18**(41): 259-294.
- COŞKUN Y, AKKAŞ G (2009). Engelli çocuğu olan annelerin sürekli kaygı düzeyleri ile sosyal destek algıları arasındaki ilişki. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, **10**(1): 213-227.
- CRESWELL JW (2013). Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing Among Five Approaches. Sage Publications.
- CRESWELL JW (2019). Nitel Araştırmacılar için 30 Temel Beceri. (Çev. Dr. Hasan Özcan) Ankara: Anı Yayıncılık.
- ÇALIŞKAN Z, BAYAT M. (2016). The effect of education and group interaction on the family burden and support in the mothers of intellectually disabled children. *Anatolian Journal of Psychiatry*, **17**: 214-22.
- ÇETİN K (2018). Engelli çocuklara sahip ailelerin çocuklarını kabul- reddi ile sosyal destek ilişkisinin çeşitli değişkenlerce yordanması. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, **9**(2): 137-154.
- ÇETREZ-İŞCAN G, MALKOÇ A (2017). Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin umut düzeylerinin başa çıkma yeterliği ve yılmazlık açısından incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, **7**(1): 120-127.
- ÇEVİK Y (2020). Türkiye’de Aileye Yönelik Sosyal Hizmet ve Aile Danışmanlığı Uygulamaları. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇİL G (2019). Türkiye’de Boşanamayan ve Boşanan Kadınların Yapabilirliklerinin Boşanma Eylemine Geçiş veya Geçemeyişleri Üzerine Olan Etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Lisansüstü Programlar Enstitüsü, İstanbul.
- ÇOBANOĞLU A, TEK S (2021). Türkiye’de yeniden evlenme olgusu: Cinsiyet ve psikososyal değişkenler bir değerlendirme. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, **18**(44): 8092-8118.
- ÇOCUK KORUMA KANUNU (2005). 5395 Numaralı Kanun, Tarih: 15/07/2005
- ÇUKUROVA PRESS (2019). Ağır engelli ailelerin %80’i boşanıyor. Erişim Tarihi: 13 Mayıs 2019. Erişim adresi: <https://www.cukurovapress.com/ag%C4%B1r-engelli-ailelerin-yuzde-80i-bosaniyor/>

- ÇÜRÜK N (2008). Ankara İl Merkezindeki İş Okullarında 1. ve 4. Sınıfa Devam Eden Zihinsel Engelli Çocukların Annelerinin Kaygı ve Sosyal Destek Düzeylerinin Karşılaştıkları Problemlere Göre İncelenmesi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- DAVYS D, MITCHELL D, MARTİN R (2017). Fathers of people with intellectual disability: A review of the literature. *Journal of Intellectual Disabilities*, **21**(2): 175-196.
- DEMİR G, ÖZCAN A, KIZILIRMAK A (2010). Zihinsel engelli çocuğa sahip annelerin depresyon düzeylerinin belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, **13**(4): 53-58.
- DEMİRBİLEK M (2013). Zihinsel engelli bireylerin ve ailelerinin gereksinimleri. *Turkish Journal of Family Medicine & Primary Care*, **7**(3): 58-64.
- DEMİRBİLEK M (2016). Aile danışmanlığı: Bir uygulama örneği. *Türkiye Aile Hekimliği ve Temel Bakım Dergisi*, **10**(2): 109-120.
- DEMİRCİ MS (2015). Toplumsal Cinsiyet Açısından Yeniden Evlenmeler: Kadın ve Erkekler Gözünden Niteliksel Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DENİZ ME, DİLMAÇ B, ARICAK OT (2009). Engelli çocuğa sahip olan ebeveynlerin durumluk sürekli kaygı ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, **6**(1): 953-968.
- DERELİ F, OKUR S (2008). Engelli çocuğa sahip olan ailelerin depresyon durumunun belirlenmesi. *Yeni Tıp Dergisi*, **25**: 164-168.
- DEREZOTES DS (2000). Advanced Generalist Social Work Practice. Sage Publications.
- DEVECİ M, AHMETOĞLU E (2018). Zihin engelli çocuğu olan ailelerin algıladıkları sosyal destek düzeyinin incelenmesi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, **4**(2): 123-131.
- DOHERTY S (2008) Arrested development the day-to-day struggles of autistic children affect entire family. The Capital Times, July 2: 25
- DUNST CJ (2000). Revisiting rethinking early intervention. *Topics in Early Childhood Special Education*, **20**: 95-104.
- DURAL M, ÖĞÜZ T, GÜMÜŞ MA (2020). Türk Özel Hukuku Cilt III, Aile Hukuku, 15. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- DURAN Ş, HAMACI Z (2010). Evlilik öncesi ilişki geliştirme programının romantik ilişkiler yaşayan üniversite öğrencilerinin iletişim becerileri ve çatışma iletişim tarzları üzerine etkisinin incelenmesi. *Aile ve Toplum Dergisi*, **6**(23): 87-99.
- DUSH K, AMATO PR (2005). Consequences of relationships status and quality for subjective well-being. *Journal of Social and Personal Relationships*, **22**(5): 607-627.
- DUVALL EM (1972). Family Development, New York: JB Lippincott Company.
- DUYAN V (2003). Aileye yönelik planlı müdahale sürecinin aşamaları. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **14**(1): 41-61.

- DUYAN V (2007). Gruplarla Sosyal Hizmet: Grup Çalışmalarının Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Benlik Saygısı ve Yalnızlık Düzeyine Etkisi. Yayın No: 017, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- DUYAN V (2008). Sosyal Hizmeti Tanımak ve Anlamak. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- DUYAN V (2010). Sosyal Hizmet: Temelleri, Yaklaşımları ve Müdahale Yöntemleri. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkez Yayını. Yayın No:016
- DUYAN V, ÖZDEMİR P (2018). Boşanma sürecindeki çiftlerin sorun çözme becerilerinin incelenmesi: Ordu ili örneği. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2(1): 70-92.
- EAMON MK, WU CF (2011). Effects of unemployment and underemployment on material hardship in single-mother families. *Children and Youth Services Review*, 33(2): 233-241.
- EĞECİ S, GENÇÖZ T (2006). Factors associated with relationship satisfaction: Importance of communication skills, *Contemporary Family Therapy*, 28: 383–391.
- EKAS NV, LİCKENBROCK DM, WHİTMAN TL (2010). Optimism, social support, and well-being in mothers of children with autism spectrum disorder. *Journal of autism and developmental disorders*, 40(10): 1274-1284.
- ELİTOK Ö (2019). Erkeklik Olgusu Bağlamında Erkeklerin Boşanma Deneyimleri. Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- EMERSON E (2003). Mothers of children and adolescents with intellectual disability: Social and economic situation, mental health status, and the self-assessed social and psychological impact of the child's difficulties, *Journal of Intellectual Disability Research*, 47(4/5):385-399.
- EMERSON E, HATTON C (2007) The socio-economic circumstances of children at risk of disability in Britain. *Disability & Society*, 22(6): 563-580.
- EMERY RE (2013). Evlilik, Boşanma ve Çocukların Uyumunu. (Çev. EO Gezmiş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- EMERY RE (2019). Aile İlişkilerini Tekrar Gözden Geçirmek Boşanma, Velayet ve Arabuluculuk. (Çev. Ed.: Cebail Kısa. Çev.: Filiz Bolat). Ankara: CK Yayınevi.
- ENGELS F (2019). Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. İstanbul: Gece Kitaplığı.
- ERBAY E, GÖK FA, KARDEŞ TY (2015). Aile mahkemelerine başvuran ve boşanma sürecinde olan ailelerin problem çözme becerilerinin incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19(1): 139-154.
- ERBİLİR GÖNÜLTAŞ SG (2019). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Olan Ebeveynlerin Bakım Yükü, Sosyal Destek Düzeyleri ve Yaşam Kalitesi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Manisa.
- ERCAN İ (2016). Boşanma davalarında geçerli olan yargılama ilkeleri. Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(2): 249-269.
- ERDİM L, ERGÜN A (2016). Boşanmanın ebeveyn ve çocuk üzerindeki etkileri. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 3(1): 78-84.

- ERDOĞAN S (2007). Evlilik Uyumu ile Psikiyatrik Rahatsızlıklar, Bağlanma Stilleri ve Mizaç ve Karakter Özellikleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, Tıpta Uzmanlık Tezi, Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara.
- EREN G, DOĞAN U (2020). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Babaların Stres Düzeyleri ve Stresle Başa Çıkma Yöntemlerinin İncelenmesi: Karma Desenli Bir Çalışma. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **4**(1): 1-21.
- ERGİN D, ŞEN N, ERYILMAZ N, PEKUSLU S, KAYACI M (2007). Engelli çocuğa sahip ebeveynlerin depresyon düzeyi ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, **10**(1): 41-48.
- ERKAN E (2017). Türkiye’de Boşanma Olgusunun Belirleyicileri: Panel Veri Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- ERSOY QUADIR S, TEMİZ G (2018). Engelli çocuğu olan annelerin gereksinimlerini etkileyen faktörlerin incelenmesi (Konya ili örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, **11**(61): 831-839.
- ERTAN L (2017). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Ana Babalarda Sosyal Kaygı ve Algılanan Sosyal Destek. Yüksek Lisans Tezi, Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- EYCE B (2002). Demografik özelliklere göre Türkiye’de boşanma. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, **14**: 81-98.
- FEENEY JA (2002). Attachment, marital interaction and relationship satisfaction: A diary study. *Personal Relationships*, **9**: 39-55.
- FEN GAU SS, CHIU YN, SOONG WT, LEE MB (2008). Parental characteristics, parenting style, and behavioral problems among Chinese children with down syndrome, their siblings and controls in Taiwan. *J Formos Med Assoc*, **107**: 693-703.
- FERAH N (2019). Boşanma sürecindeki bireylerde depresyon anksiyete stres ve dini başa çıkma arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Bilimname*, **37**: 383-405.
- FİŞHER HE (2004). Cinsel Aşkın Anatomisi. (Çev. M. Gaspıralı). İstanbul: Varlık Yayınları.
- FLİNDERS DJ (1992). In search of ethical guidance: Constructing a basis for dialogue. *Qualitative Studies in Education*, **5**(2): 101-116.
- FLİPPİN M CRAİS ER (2011). The need for more effective father involvement in early autism intervention: A systematic review and recommendations. *Journal of Early Intervention*, **33**(1): 24-50.
- FRANKEL RM, DEVERS KJ (2000). Study design in qualitative research. *Education for Health: Change in Learning and Practice*, **13**(2): 251-261.
- FRANKLİN PA (1977). Impact of disability on the family structure. *Social Security Bulletin*, **40**(5): 3-18.
- FRİSBY BN, BOOTH-BUTTERFIELD M, DİLOW MR, MARTİN MM, WEBER KD (2012). Face and resilience in divorce: The impact on emotions, stress, and post-divorce relationships. *J Soc- Pers Relatsh*, **29**: 715-735.

- GANDER MJ, GARDİNER HW (2004). Çocuk Ergen Gelişimi. (B. Onur, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- GARDNER RA (2004). The relationship between the Parental Alienation Syndrome (PAS) and the False Memory Syndrome (FMS). *Am J Fam Ther*, 32(2): 79-99.
- GAZİOĞLU-İŞMEN E (2011). Aile Yaşam Döngüsü. *Evlilik Okulu*, içinde, s: 29-47. Ankara: Remzi Kitabevi.
- GEDİK E (2018). Single mothers doing family: Reforming traditional family in Turkey. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 21(1): 71-101.
- GEMALMAZ S (2002) Çocuk ve Genç Haklarına İlişkin Ulusalüstü Belgeler. İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları.
- GENÇ H (2015). Zihinsel Engelli Çocuklara Sahip Anne ve Babaların Yaşam Doyumlarının ve Aleksitimik Düzeylerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Tokat.
- GENÇ-GÜNTÜRK N (2019). Terk Sebebiyle Boşanma. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- GİDDENS A (2005). Sosyoloji. (Çev. C. Güzel), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- GIORGİ A (2009). The Descriptive Phenomenological Method in Psychology: A Modified Husserlian Approach. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- GİTTİNS D (2011). Aile Sorgulanıyor. (Çev. Erdem T), İstanbul: Pencere Yayınları.
- GLADDİNG ST (2012). Aile Terapisi. (Çev. Keklik İ, Yıldırım İ), Ankara: Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği Yayınları.
- GLIDDEN LM, SCHOOLCRAFT SA (2003). Depression: its trajectory and correlates in mothers rearing children with intellectual disability. *J Intellect Disabil Res*, 47: 250-263.
- GOLİ A, ZAHED SS (2014). Spatial differences of socio-economic indices among divorced population of Fars province (Case study; Divorced population in 2006 Census), *Journal of Iranian Social Studies*, 8: 113-133.
- GONA JK, MUNG'ALA-ODERA V, NEWTON CR, HARTKEY S (2010). Caring for children with disabilities in Kilifi, Kenya: what is the carer's experience?. *Child: Care, Health and Development*, 37(2) 175-183.
- GÖKMEN Ş, ERALP A, ATAY KAYIŞ A (2019). İlk evlilik süresini etkileyen faktörlerin yaşam analizi: Türkiye örneği. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1): 63-76.
- GÖLALMIŞ EG (2005). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin umutsuzluk, kararsızlık, sosyal destek algılarının ve gelecek planlarının incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- GÖRGÜ E (2005). 3-7 Yaş Arası Otistik Çocuğa Sahip Olan Annelerin Algıladıkları Sosyal Destek Düzeyleri ile Depresyon Düzeyleri Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- GÖRMEZ A (2017). Family Caregiving Burden of adults with intellectual disability and associated factors, *Anatolian Clinic the Journal of Medical Sciences*, 22(3): 169-176.

- GRAHAM JE, CHRISTIAN LM, KIECOLT-GLASER JK (2006). Stress, age, and immune function: Toward a lifespan approach. *Journal of Behavioral Medicine*, **29**(4): 389-400.
- GREENSPAN SI, WIEDER S (2004). Özel Gereksinimli Çocuk. İstanbul: Özgür Yayıncılık.
- GREENSPAN SI, WIEDER S (2006). Engaging autism: Using the floortime approach to help children relate, communicate, and think. A Merloyd Lawrence Book Series, Da Capo Press, Washington.
- GREENSTEIN NT, DAVIS S (2006). Cross national variations in divorce: Effects of womens' power, prestige and dependence. *Journal of Comparative Family Studies*, **37**(2): 253-279.
- GREGSON J, CEYNAR ML (2009). Finding "Me" again: Women's postdivorce identity shifts. *Journal of Divorce and Remarriage*, **50**(8): 564-582.
- GUEST G, MACQUEEN KM, NAMEY EE (2012). Applied Thematic Analysis. Thousand Oaks, CA: Sage.
- GUPTA A, SINGHAL N (2004). Positive perceptions in parents of children with disabilities. *Asia Pacific Disability Rehabilitation Journal*, **15**(1): 22-35.
- GÜLER M (2021). Engelli çocuğu olan annelerin evlilik uyumlarının sosyo-demografik değişkenler açısından incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, **58**: 1-18.
- GÜLLÜPINAR F (2013). Toplumsal ilişkiler kısıcında zihin engelli olan bireyler ve aile yapıları: Eskişehir'de engelli ailesi hakkında sosyolojik bir alan çalışması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, **24**(1): 41-64.
- GÜLSÜN M, AK M, BOZKURT A (2009). Psikiyatrik açıdan evlilik ve cinsellik. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, **1**(1): 68-79.
- GÜRKAN R, ALTAY B (2021). Zihinsel engelli çocuğa sahip olan ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumlarının incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, **10**(4): 791-798.
- HABERLER (2019). Aile bütünlüğünün araştırması komisyonu. Erişim Tarihi: 15.12.2019 Erişim Adresi: <https://www.haberler.com/aile-butunlugunun-korunmasini-arastirma-komisyonu-8195746-haberi/>
- HACKNEY H, BERNARD JM (1990) Dyadic adjustment processes in divorce counseling. *J Couns Dev*, **69**: 134-143.
- HAI-YAHIA MM, ABDO-KALOTI R (2007). Mental health consequences of Palestinian adolescents' exposure to family violence. *Journal of Loss and Trauma*, **13**(1): 1-41.
- HALL SS, BURNS DD, REISS AL (2007). Modelling family dynamics in children with fragile X syndrome. *J Abnorm Child Psychol*, **35**: 29-42.
- HALLAÇ S, ÖZ F (2014). Aile kavramına kuramsal bir bakış. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, **6**(2): 142-153.
- HAMAMA L, RONEN-SHENHAV A (2012). Self-control, social support, and aggression among adolescents in divorced and two-parent families. *Children and Youth Services Review*, **34**(5): 1042-1049.

- HAMAMCI Z, BÜYÜKÖZTÜRK S. (2005). The Interpersonal Cognitive Distortions Scale: development of the scale and investigation of its psychometric characteristics, *Psychological Reports*, **95**: 291-303.
- HANSEN TH (2005). Unemployment and marital dissolution: A panel data study of Norway, *European Sociological Review*, **21**(2): 135-148.
- HÄRKÖNEN J, DRONKERS J (2006). Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of seventeen countries. *European Sociological Review*, **22**(5): 501-517.
- HARTLEY SL, BARKER ET, SELTZER MM, FLOYD F, GREENBERG J, ORSMOND G, BOLT D (2010). The relative risk and timing of divorce in families of children with an autism spectrum disorder. *Journal of Family Psychology*, **24**(4): 449-457.
- HASSALL R, ROSE J, MCDONALD J (2005). Parenting stress in mothers of children with an intellectual disability: the effects of parental cognitions in relation to child characteristics and family support. *J Intellect Disabil Res*, **49**: 405-418.
- HASTINGS RP (2002). Parental stress and behaviour problems of children with developmental disability. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, **27**(3): 149-160.
- HASTINGS RP, BROWN T (2002). Behavior problems of children with autism, parental self-efficacy, and mental health. *Am J Ment Retard*, **107**: 222-232.
- HATTON C, EMERSON E, GRAHAM H, BLACHER J, LLEWELLYN G (2010). Changes in family composition and marital status in families with a young child with cognitive delay. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, **23**(1), 14-26.
- HAVERMANS N, BOTTERMAN S, MATTHIJS K (2014) Family resources as mediators in the relation between divorce and children school engagement. *Soc Sci J*, **51**: 564-579.
- HAVİLAND WA, PRİNS HEL, WALRATH D, MCBRİDE B (2017). Kültürel Antropoloji, (Çev. Erguvan D.), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- HENG-HAO C. (2009). From housewives to activists: lived experiences of mothers for disability rights in taiwan. *AJWS*, **15**(3): 34-59.
- HETHERINGTON EM (2003). Intimate pathways: Changing patterns in close personal relationships across time. *Family Relations*, **52**: 318-331.
- HINES III MT (2007). Adolescent adjustment to the middle school transition: The intersection of divorce and gender in review. *RMLE Online*, **31**(2): 1-15.
- HODAPP RM, KRASNER DV (1995). Families of children with disabilities: Findings from a national sample of eighth-grade students. *Exceptionality*, **2**: 71-81.
- HOLLİST CS, MİLLER R (2005). Perceptions of attachment style and marital quality in midlife marriage. *Family Relations*, **54**: 46-57.
- HOLROYD EE (2003). Chinese cultural influences on parental caregiving obligations toward children with disabilities, *Qualitative Health Research*, **13**(1): 4-19.
- HOLT S, BUCKLEY H, WHELAN S (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse & Neglect*, **32**(8): 797- 810.

- HONG JS, ESPELAGE DL (2012). A review of research on bullying and peer victimization in school: An ecological system analysis. *Aggression and Violent Behavior*, **17**(4): 311-322.
- HONOLD L (1997). A review of the literature on employee empowerment. *Empowerment in Organizations*, **15**(4): 202-212.
- HSIEH HF, SHANNON SE (2005). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, **15**(9): 1277-1288.
- HUANG W, RUBIN SE, ZHANG F (1998). Correlates of stress level in chinese mothers of a child with mental retardation. *International Journal Of Rehabilitation Research*, **21**(2): 237-240.
- HULTSCH DF, DEUTSCH FM (1981). Adult Development and Aging. New York: McGraw & Hill.
- HÜNE (2015). Türkiye’de Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet Araştırması, Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık.
- HÜNLER OS, Gençöz T (2003). Boyun eğici davranışlar ve evlilik doyumu ilişkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, **8**(51): 99-108.
- ISA SN, AZİZ AA, İBRAHİM Mİ, İBRAHİM WP, MOHAMAD N, OTHMAN A, RAHMAN NA, HARİTH S, ROSTENBERGHE HV (2013). The impact of children with disabilities on parent health-related quality of life and family functioning in Kelantan and its associated factors. *J Dev Behav Pediatr*, **34**(4): 262-268.
- ISAACS A (2002) Children’s adjustment to their divorced parents’ new relations. *J Paediatr Child Health*, **38**: 329-331.
- İŞİK A, AKBAŞ E (2019). Özel gereksinimli çocuklara sahip olan ailelerin evlilik yaşamına toplumsal cinsiyet odaklı yaklaşım. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, **8**(2): 93-110.
- İŞİK E, İŞİK U, TANER Y (2013). Çocuk, Ergen, Erişkin ve Yaşlılarda Depresif ve Bipolar Bozukluklar. Ankara: Ziraat Grup Matbaacılık.
- İŞIKHAN V (2005). Türkiye’de Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Sorunları. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- İÇAĞASIOĞLU-ÇOBAN A (2002). Özürlü bir bireye sahip olan ailelerin ihtiyaçları. *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, **2**(1): 103-110.
- İÇMELİ C, ATAÖĞLU A, CANAN F, ÖZÇETİN A (2008). Zihinsel özürlü çocukları olan ebeveynler ile sağlıklı çocuklara sahip ebeveynlerin çocuk yetiştirme tutumlarının karşılaştırılması. *Düzce Tıp Fakültesi Dergisi*, **3**: 21-28.
- İĞDELİ A, AY M (2021). Socio-economic determinants of divorce: Regional panel data analysis. *Sivas Cumhuriyet University Journal of Economics and Administrative Sciences*, **22**(1): 1-22.
- JOESCH JM, SMTİH KR (1997). Children’s health and their mothers’ risk of divorce or separation. *Social Biology*, **44**(3-4): 159–169.
- JOHNSON K (2013). How do School Social Workers Provide Support to Children of Divorce? St. Catherine University of St. Thomas Master of Social Work Clinical Research Papers School of Social Work.

- JOHNSON SL, JACOB T (2000). Sequential interactions in the marital communication of depressed men and women. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, **68**(1): 4-12.
- JONES J, PASSEY J (2004). Family adaptation, coping and resources: parents of children with developmental disabilities and behaviour problems, *Journal On Developmental Disabilities*, **11**(1): 31-46.
- JONSON-REID M, KONTAK D, CİTERMAN B, ANGİE E, FEZZİ N (2004). School social work case characteristics, services, and dispositions: Year one results. *Children and Schools*, **26**: 5-22.
- KABAOĞLU F (2011). Anne-Babası Evli ve Boşanma Sürecinde Olan Çocuk ve Ergenlerin Anne ve Babalarından Algıladıkları Kabul ya da Red Düzeyleri ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- KAÇAN SOFTA H, ÖZTÜRK A, SONKAYA C, DÜŞÜNCELİ H (2016). Zihinsel engelli çocuğu olan anne ve babaların aile yükü ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Uluslararası Hakemli Psikiyatri ve Psikoloji Araştırmaları Dergisi*, 37-54.
- KAHRİMAN İ, BAYAT M (2008). Özürlü çocuğa sahip ebeveynlerin yaşadıkları güçlükler ve algıladıkları sosyal destek düzeyleri, *Özveri Dergisi*, **5**(1): 1175-1194.
- KALKAN M (2002). Evlilik İlişisini Geliştirme Programının Evlilerin Evlilik Uyum Düzeyine Etkisi. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- KALMİJN M, MONDEN C (2006). Are the negative effects of divorce on well-being dependent on marital quality. *Journal of Marriage and Family*, **68**(1): 1197-1213.
- KALMİJN M, UUNK W (2007). Regional value differences in Europe and the social consequences of divorce: A test of the stigmatization hypothesis. *Social Science Research*, **36**(2): 447-468.
- KANER, S. (2004). Engelli Çocukları Olan Ana Babaların Algıladıkları Stres, Sosyal Destek ve Yaşam Doyumlarının İncelenmesi. Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu, Ankara.
- KAPLAN S, ABAY H, BÜKECİK E, ŞAHİN S, ARIÖZ DÜZGÜN A, BAY KARABULUT A, (2018). Türkiye’de yapılan çalışmalar bağlamında kadınlarda boşanmanın nedenleri (2000-2018): Sistemantik derleme. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, **3**(2): 821-833.
- KAPLAN S, ABAY H, BÜKECİK E, ŞAHİN S, ARIÖZ DÜZGÜN A, BAY KARABULUT A (2018). Türkiye’de 2000-2018 yılları arasında kadınlarda boşanma nedenlerine yönelik yapılmış çalışmaların incelenmesi: Sistemantik derleme. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)*, **3**(2): 821-833.
- KARAASLAN MM, ÇELEBİOĞLU A (2020). Zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin psikolojik durumları ile bakım yükünün değerlendirilmesi. *Researcher Social Science Studies*, **6**(2): 188-200.
- KARACA AYDIN S (2019). Kadınlar için tek (yalnız) ebeveynlik ve zorlukları. *Atatürk Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, **1**(1): 23-34.
- KARADAĞ F, FOTO ÖZDEMİR D (2020). Çekişmeli boşanma/velayet sürecinde aile mahkemelerinden üniversite hastanesine gönderilen olguların değerlendirilmesi. *Journal of Clinical Psychiatry*, **24**(1): 99-108.

- KARADAĞ G (2009). Engelli çocuğa sahip annelerin yaşadıkları güçlükler ile aileden algıladıkları sosyal destek ve umutsuzluk düzeyleri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, **8**(4): 315-322.
- KARADAĞ G (2014). Özel gereksinimi olan çocuğa sahip ebeveynlerin yaşadığı zorluklar ve çözüm önerileri. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, **13**(6): 491-494.
- KARAHAN AS (2021). Boşanma aşamasında mahkeme merkezli eğitim uygulamalarına ilişkin bir inceleme. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, **1**(42): 341-362.
- KARAHAN AY, İSLAM S (2013). Fiziksel engelli çocuk ve yaşlı hastalara bakım verme yükü üzerine bir karşılaştırma çalışması. *Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, **3**: 1-7.
- KARAKAYA Ş (2018). Boşanmanın çocukların benlik saygısı ve sosyal sorun çözme becerilerine etkisi: Denizli örneğinde karşılaştırmalı bir çalışma. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KARAMAN M (2018). Aile Mahkemelerinde Çalışan Uzmanların Velayet Kanaatini Etkileyen Faktörler. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- KARNEY BR, BRADBURY TN (2000). Attributions in marriage: State or trait? A growth curve analysis. *J Personal Soc Psychol*, **78**(2): 295-309.
- KARPAT D, GİRLİ A (2012). Yaygın gelişimsel bozukluk tanılı çocukların anne babalarının yas tepkilerinin, evlilik uyumlarının ve sosyal destek algılarının incelenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, **13**(2): 69-85.
- KASAPOĞLU A (2011). Sosyolojik Yaklaşımlar Temelinde Aile Kuramları. Aile Sosyolojisi (Ed. Prof.Dr. Aytül KASAPOĞLU, Yrd. Doç. Dr. Nadide KARKINER) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- KASAPOĞLU A (2011). Sosyolojik Yaklaşımlar Temelinde Aile Kuramları (Ed. A. Kasapoğlu ve N. Karkiner), *Aile Sosyolojisi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- KAŞIKÇI KABA G, ÖZTÜRK E (2018). Karara bağlanan boşanma davalarının retrospektif incelenmesi: gaziosmanpaşa örneği. *Türkiye Klinikleri Adli Tıp ve Adli Bilimler Dergisi*, **15**(2): 52-60.
- KAVŞUT F (2015). Tek ebeveyn olan kadınların sosyal dışlanmışlık sorunu: Ankara örneği. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, **50**(1): 48-67.
- KAYA F (2014). Zihinsel Engelli Çocuklara Sahip Ailelerde Problem Çözme ve Dini Başa Çıkma. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- KAYMA-GÜNEŞ D (2007). Boşanma Sürecindeki Eşlerin Aile İçi İlişkileri ile Problem Çözme Becerileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KAYNAR G (2016). Boşanma Sürecindeki Kişilerin Başetme Becerileri, Bilişsel Çarpıtmalar, Yılmazlık ve Sosyal Destek Algıları Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- KAYTEZ N, DURUALP E, KADAN G (2015). Engelli çocuğu olan ailelerin gereksinimlerinin ve stres düzeylerinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, **4**(1): 197-214.

- KEARNEY PM, GRIFFIN T (2001). Between joy and sorrow: Being a parent of a child with developmental disability, *Journal of Advanced Nursing*, **34**(5): 582-592.
- KELLY JB, JANET RJ (2001). The Alienated Child A Reformulation of Parental Alienation Syndrome. *Family Court Review* (Sage Publications), 249-266.
- KESKİN G, BİLGE A, ENGİN E, DÜLGERLER Ş (2010). Zihinsel engelli çocuğu olan anne-babaların kaygı, anne-baba tutumları ve başa çıkma stratejileri açısından değerlendirilmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, **11**(1): 30-37.
- KESKİN I (2007), Boşanmanın Sosyolojik ve Psikolojik Nedenleri ve Boşanmanın Ortaya Çıkardığı Sonuçlar, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KHAMIS V (2007). Psychological distress among parents of children with mental retardation in The United Arab Emirates. *Social Science & Medicine*, **64**(4): 850-857.
- KILIÇ D, GENÇDOĞAN B, BAĞ B, ARICAN D (2013). Psychosocial problems and marital adjustments of families caring for a child with intellectual disability. *Sexuality and Disability*, **31**(3): 287-296.
- KILIÇ S (2009). Özel Eğitim Alan Zihinsel Engelli Çocukların Kardeşleri İle İlişkilerinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- KIRBY AV, WHITE JT, BARANEK GT (2015). Caregiver strain and sensory features in children with autism spectrum disorder and other developmental disabilities. *American Association On Intellectual And Developmental Disabilities*, **120**(1): 32-45.
- KİREMİTÇİ M (2015). Boşanma Sürecinde Müşterek (Ortak) Velayet ve Toplumsal Bakış Açısı, İstanbul: Legal Yayıncılık.
- KITSON GC, HOLMES WM (1992). Portrait of Divorce: Adjustment to Marital Breakdown: Guilford Press.
- KİZİR M, ÇİFCİ TEKİNARSLAN İ (2018). Ağır ve çoklu yetersizliği (AÇYE) olan çocuk annelerinin yaşadıkları sorunların ve sorunlarla baş etme yöntemlerinin belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, **19**(2): 233-256.
- KNAFL K, ZOELLER L (2000). Childhood chronic illness: A comparison of mothers' and fathers' experiences. *Journal of Family Nursing*, **6**(3): 287-302.
- KNOESTER C, BOOTH A (2000). Barriers to divorce when are they effective? When are they not? *Journal of Family Issues*, **21**(1): 78-99.
- KOÇ T (2019). Türkiye'de boşanma oranlarını etkileyen faktörlerin beta regresyon modeli ile belirlenmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, **7**(16): 1111-1117.
- KOTWAL N, PRABHAKAR B (2009). Problems faced by single mothers. *Journal of Social Sciences*, **21**(3): 197-204.
- KÖKSAL G, KABASAKAL Z (2012). Zihinsel engelli çocukları olan ebeveynlerin yaşamlarında algıladıkları stresi yordayan faktörlerin incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, **32**: 71-91.
- KRAMREİ E, COIT C, MARTİN S, FOGO W, MAHONEY A (2007) Post-divorce adjustment and social relationships: A meta-analytic review. *J Divorce Remarriage*, **46**(3-4): 145-166.

- KRUMREI EJ, MAHONEY A, PARGAMENT KI (2011). Spiritual stress and coping model of divorce: A longitudinal study. *Journal of Family Psychology*. 25(6): 973-985.
- KULAGİNA EV (2003). The social and economic situation of families with handicapped children. *Russian Education and Society*, 45(11): 42-61.
- KUMCAĞIZ H, BOZKURT Y, KURTOĞLU E (2018). Zihinsel engelli öğrencilerin ailelerinin gereksinimlerinin belirlenmesi. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(1): 1-9.
- KUNG WW, HUNG S, CHAN CW (2004). How the socio-cultural context shapes women's divorce experience in Hong Kong. *Journal of Comparative Family Studies* 35(1): 33-50.
- KURDEK LA, SIESKY AE (1981). Effect of divorce on children: the relationship between parent and child perspectives. *Journal of Divorce*, 4(2): 85-99.
- KURT D (2010). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Tükenmişlik Düzeylerinin Yordanması. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Bölümü Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bilim Dalı, İzmir.
- KURT SA, TEKİN A, KOÇAK V, KAYA Y, ÖZPULAT Ö, ÖNAT H (2008). Zihinsel engelli çocuğa sahip anne babaların karşılaştıkları güçlükler. *Türkiye Klinikleri J Pediatr*, 17(3): 158-163.
- KUYUCU Y (2007). Boşanmış Ailede Yetişen Ergenlerin Bilişsel Çarpıtmalarıyla Benlik Değeri Arasındaki İlişki. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- KÜMBETOĞLU B (2012). Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- LACHS MS, WILLIAMS CS, O'BRIEN S, PILLEMER KA (2002). Adult protective service use and nursing home placement. *Gerontologist*, 42(6):734-739.
- LAFÇI D, ÖZTUNÇ G, ALPARSLAN ZN (2014). Zihinsel engelli çocukların (mental retardasyonlu çocukların) anne ve babalarının yaşadığı güçlüklerin belirlenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(2): 723-735.
- LECOMPTE MD, GOETZ JP (1982). Problems of reliability and validity in ethnographic research. *Review of Educational Research*, 52(1): 31-60.
- LEE GK (2009). Parents of children with high functioning autism: How well do they cope and adjust? *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 21(2): 93-114.
- LEİMBACH M (2006). Keeping it together: Parenting. *The Sunday Times* (UK). s. 10.
- LENHARD W, BREİTENBACH E, EBERT H, SCHİNDELHAUER DEUTSCHER HJ, HENN W (2005). Psychological benefit of diagnostic certainty for mothers of children with disabilities: Lessons from Down syndrome. *American Journal Medical Genetics*, 133A(2): 170-175.
- LİSA-DİXON MD, SCOT-MCNARY MA, ANTHONY-LEHMAN MD (1995). Substance abuse and family relationships of person with severe mental illness. *The American Journal of Psychiatry*, 152(3): 456-458.
- LOVE HD (1973). The Mentally Retarded Child and His Family. Spring-field, IL: Thomas.
- LUNDEBY H, TØSSEBRO J (2008). Family structure in Norwegian families of children with disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 21(3): 246-256.

- MACÍAS MM, SAYLOR CF, ROWE BP, BELL NL (2003). Age-related parenting stress differences in mothers of children with spina bifida. *Psychol Rep*, **93**(3 Pt2): 1223-1232.
- MALECKİ CK, DEMARAY MK (2002). Measuring perceived social support: Development of the child and adolescent social support scale (casss). *Psychology in the Schools*, **39**(1): 1-18.
- MANEN MV (1990). Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy. Albany: State University of New York Press.
- MARSH JC (2003). Arguments for family strengths research. *Soc Work*, **48**(2): 147-149.
- MARTİN-WEST S (2019). The role of social support as a moderator of housing instability in single mother and two-parent households. *Social Work Research*, **43**(1): 31-42.
- MAULDON J (1992). Children's risk of experiencing divorce and remarriage: do disabled children destabilize marriage? *Population Studies*, **46**(2): 349-362.
- MAXWELL JA (2013). Qualitative Research Design: An Interactive Approach (2nd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- MERRIAM SB (2018). Nitel Araştırma-Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber. (Çev. Ed. Turan S). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- MEŞE İ (2013). Engellenmiş annelik: Zihinsel engelli çocukların anneleri. *Turkish Studies*, **8**(12): 841-858.
- MİLES MB, HUBERMAN AM (2021). Nitel Veri Analizi. (Çev. Ed. Sadegül Akbaba Altun, Ali Ersoy). Ankara: Pegem Akademi.
- MORGAN D (2006). The Crisis in Masculinity. (Der: Davis K, Evans M, Lorber J). *Handbook of Gender and Women's Studies*. içinde, s.109-123. London: Sage
- MOSQUEDA L, DONG X (2011). Elder abuse and selfneglect: "I don't care anything about going to the doctor, to be honest." *JAMA*, **306**(5):532-540.
- MOUSTAKAS C (1994). Phenomenological Research Methods. Thousand Oaks, CA: Sage.
- MUÑOZ-EGUILETA A (2007) Irrational beliefs as predictors of emotional adjustment after divorce. *J Ration Emot Cogn Behav Ther*, **25**(1): 1-15.
- NACHSHEN JS, GARCİN N, MİNNES P (2005). Problem behavior in children with intellectual disabilities: Parenting stress, empowerment, and school services. *Mental Health Aspects of Developmental Disabilities*, **8**(4): 105-114.
- NASW (2017). Code of Ethics of the National Association of Social Workers. Washington, DC: NASW Publ. Erişim Adresi: <https://socialwork.sdsu.edu/wp-content/uploads/2011/09/NASW-Code-of-Ethics2017.pdf> Erişim Tarihi: 20.06.2021.
- NAZLI S (2009). Aile Danışmanlığı. Ankara: Anı Yayıncılık.
- NEELY-BARNES S, MARCENKO M (2004). Predicting Impact Of Childhood Disability on Families: Results from the 1995 National Health Interview Survey Disability Supplement. *Mental Retardation*, **42**(4): 284-293.
- NEUMAN, W.L. (2003). Toplumsal Araştırma Yöntemleri-Nitel ve Nicel Yaklaşımlar-1. Cilt. (Çev. Özge S). 4. Baskı, İstanbul: Yayın Odası Mas Matbaa.

- NİCHOLS W (2005). The First Years of Marital Commitment. Handbook of Couples Therapy. (Edt.: Michele Harway) John Wiley & Sons, Incorporated, Hoboken, NJ, USA.
- NİEUWENHUIS R, MALDONADO LC (2018). The Triple Bind of Single-Parent Families: Resources, Employment and Policies. (Eds. Nieuwenhuis R, Maldonado L), *The triple bind of single-parent families: Resources, employment and policies to improve wellbeing*, içinde, s. 1-30. USA: Bristol University Press.
- NUHOĞLU H, DEMİRÖZ F (2020). Boşanmanın Tarafları Ademler ve Havvalar: Bir Duruşma Gözlem Araştırması. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(25): 3710-3752.
- O'BRIEN M (2005). Shared caring: Bringing fathers into the frame. *Equal Opportunities Commission Working Paper, Equal Opportunities Commission*. Series Number: 18.
- O'KEEFFE N, O'HARA J (2008). Mental health needs of parents with intellectual disabilities. *Curr Opin Psychiatry*, 21(5): 463-468.
- OCAKÇI A (2004). Assesment of independent living skills of children having cerebral palsy at the spastic education centre 26 in Zonguldak. *24th International Congress of Pediatrics*, Cancun, Mexico.
- OECD (2011). Doing better for families. Erişim tarihi, 15 Şubat 2019. Erişim adresi, <http://www.oecd.org/els/soc/doingbetterforfamilies.htm>.
- OECD (2016). Family Database. Marriage and Divorce Rates. Erişim Tarihi: 08.08.2018, <https://www.oecd.org/els/family/database.htm>
- OĞULTÜRK N (2012). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Aile İşlevlerini Etkileyen Etmenler: Çankaya Belediyesinden Hizmet Alan Aileler Üzerine Bir Değerlendirme. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- OĞURTAN SG (2011). Boşandım Diyemedim: Boşanmanın Aile ve Toplum Üzerine Etkileri. Konya: Çizgi Kitabevi.
- OHAN JL, LEUNG DW, JOHNSTON C (2000). The parenting sense of competence scale: Evidence of a stable factor structure and validity. *Can J Behav Sci*, 32(4): 251-261.
- OKTAR MN, YILDIZ R (2019). Zihinsel engelli çocuğu olan annelerin ölüm kaygısı ile sosyal politikalara güven ilişkisi. *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)*, 14(1): 463-498.
- OLSSON MB, HWANG PC (2003). Influence of macro structure of society on the life situation of families with a child with intellectual disability: Sweden as an example. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47(4-5): 328-341.
- ORSMOND GI, SELTZER MM (2007). Siblings of individuals with autism or down syndrome: Effects on adult lives. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(9): 682-696.
- OY O (2008). Boşanma, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- ÖKSÜZLER CABİLAR B, YILMAZ AE (2022). Boşanma ve boşanma sonrası uyum: tanımlar, modeller ve uyumun değerlendirilmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14(1): 1-11.

- ÖKTEM P (2004). Sosyolojide Nitel Araştırma Geleneğinin Tarihçesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÖNGİDER GREGORY N (2016). Boşanma mı yoksa çocuk için evliliği sürdürmek mi? çocuğun psikolojik uyumu açısından önemli bir soru. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, **8**(3): 275-289.
- ÖNGİDER N (2013a). Boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, **5**(2): 140-161.
- ÖNGİDER N (2013b). Boşanmış ve evli ailelerden gelen çocukların algıladıkları ebeveyn kabul-red düzeyleri ile psikolojik uyum düzeylerinin karşılaştırılması. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, **16**: 164-174.
- ÖREN B, AYDIN R (2020). Engelli çocuğa sahip ebeveynlerde bakım veren yükü ve depresyon durumlarının incelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, **7**(3): 302-309.
- ÖZ N (2019). Modern-seküler süreçte ailenin çözülmesi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, **6**(11): 795-836.
- ÖZBESLER C, DUYAN V (2010). Okul ortamlarında sosyal hizmet. *Eğitim ve Bilim*, **34**(154): 17-25.
- ÖZBULUT M, ÖZGÜR SAYAR Ö (2009). Bir sosyal dışlanma fotoğrafı: Engelli bireylerin toplumla bütünleştirilmesine yönelik tespit, bilgilendirme ve veri tabanı oluşturma çalışması (ÖZVERİ-Malatya) projesi araştırma sonuçları. *Aile ve Toplum*, **11**(5): 59-76.
- ÖZGÜN O, HONİG AS (2005). Parental involvement and spousal satisfaction with division of early childcare in Turkish Families with normal children and children with special needs, *Early Child Development and Care*, **175**(3): 259-270.
- ÖZGÜVEN İE (2000). Evlilik ve Aile Terapisi. Ankara: Pdrem Yayınları.
- ÖZGÜVEN İE (2001). Ailede İletişim ve Yaşam. Ankara: Pdrem Yayınları.
- ÖZKAN BARDAKÇI M, KUTLUATA B (2021). Engelli çocuğa sahip olmanın aile yaşamına etkisi: Nitel bir çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, **10**(4): 3742-3765.
- ÖZKAN F (2010). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin, çocuklarının eğitime katkı ve katılımları. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- ÖZŞENOL F, IŞIKHAN V, ÜNAY B, AYDIN H, AKIN R, GÖKÇAY E (2003). Engelli çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerinin değerlendirilmesi. *Gülhane Tıp Dergisi*, **45**(2): 156-164.
- ÖZTÜRK, Y. (2011). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Gereksinimlerinin ve Aile Yükünün Belirlenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, İstanbul.
- ÖZYURT, Ö. (2011). Hafif Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Annelerin Algıladıkları Aile İşleyişi ve Aile Yaşam Kalitesinin Sosyo-Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- PARGAMENT KI, ANO GG, WACHHOLTZ AB (2013). Başa Çıkmanın Dini Boyutu: Teori, Araştırma ve Uygulamadaki Gelişmeler (Der: Paloutzian RF, Park CL), *Din Psikolojisi ve Maneviyat Psikolojisi Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, içinde, s. 377-408. (Çev. Ed. Çapçioğlu İ, Ayten A), Ankara: Phoenix.
- PASLI F (2020). Duygusal İstismar Formu Olan Ebeveyn Yabancılaştırma Sendromu (EYS) Olgularında Vaka Yönetimi. (Düz. Dokgöz H), *Olgularla Adli Tıp & Adli Bilimler*, içinde, s. 43-50. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- PATTERSON JM (2002). Integrating family resilience and family stress theory. *J Marriage Fam*, **64**(2): 349-360.
- PATTON MQ (1987). How to Use Qualitative Methods in Evaluation. Newbury Park, CA: Sage.
- PATTON MQ (2002). Qualitative Research and Evaluation Methods (3rd ed.) Thousand Oaks, CA: Sage.
- PAVLOU MP, LACHS MS (2006). Could self-neglect in older adults be a geriatric syndrome?. *Journal of the American Geriatrics Society*, **54**(5): 831-842.
- PAYNE M (2020). Modern Sosyal Hizmet Kuramı. (Çev. Ed. Karataş K, Aktaş A, Uslu B, Başçılar M) Ankara: Nika Yayınevi.
- PEER JW, HILLMAN SB (2014). Stress and a resilience for parents of children with intellectual and developmental disabilities: a review of key factors and recommendations for practitioners, *Journal of Policy and a Practice in Intellectual Disabilities*, **11**(2): 92-98.
- PEJOVIC-MILOVANCEVIC M, POPOVIC-DEUSIC S, ALEKSIC O, GARIBOVIC E (2003). Personality Characteristics of Parents in Hospitalized Children. *European Child & Psychiatry, Supplement*, **2**: 12-125.
- PİLUSA NE (2006). The Impact of Mental Retardation on Family Functioning. Master's Thesis, In the Faculty of Humanities Department of Social Work University of Pretoria, South Africa.
- POLAT D (2012). Boşanma Aşamasındaki Bireylerin Evlilik Çatışmaları, Çatışma İletişim Tarzları ve Sosyal Destek Sistemlerinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- POORTMAN A (2005). Women's Work and Divorce: A Matter of Anticipation? A Research Note. *European Sociological Review*, **21**(3): 301-309.
- POORTMAN A, KALMIJN M (2002). Women's Labour Market Position and Divorce in the Netherlands: Evaluating Economic Interpretations of the Work Effect. *European Journal of Population*, **18**(2): 175-202.
- PORTA DD, KEATING M (2008). Approaches and Methodologies in the Social Sciences A Pluralist Perspective. Cambridge University Press.
- POWERS ET (2003) Children's health and maternal work activity: estimates under alternative disability definitions. *The Journal of Human Resources*, **38**(3): 522-556
- RANİ NI (2006). Child care by poor single mothers: Study of mother-headed families in India. *Journal of Comparative Family Studies*, **37**(1): 75-91.

- RATHI P, PACHAURI JP (2017). Problems faced by divorced women in their pre and post-divorce period: A sociological study with reference to district meerut. *Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry*, **7**(1): 207-212.
- REICHMAN NE, CORMAN H, NOONAN K (2008). Impact of Child Disability on the Family. *Maternal and Child Health Journal*, **12**(6): 679-683.
- REICHMAN NE, CORMAN H, NOONAN K (2004). Effect of child health on parents' relationship status. *Demography* **41**(3): 569-584.
- RICHARDS LN, SCHMIEGE CJ (1993). Problems and Strengths of Single-Parent Families: Implications for Practice and Policy. *Family Relations*, **42**(3): 277-285.
- RICHARDSON S, MCCABE MP (2001). Parental divorce during adolescence and adjustment in early adulthood, *Adolescence*, **36**(143): 467-489.
- RIGGIO HR, VALENZUELA AM (2011). Parental marital conflict and divorce, parent-child relationships, and social support among Latino-American young adults. *Personal Relationships*, **18**(3): 392-409.
- RISDAL D, SINGER GHS (2004). Marital Adjustment in Parents of Children with Disabilities: A Historical Review and Meta-Analysis. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, **29**(2): 95-103.
- ROACH MA, ORSMOND GI, BARRATT MS (1999). Mothers and fathers of children with down syndrome: Parental stress and involvement in childcare. *American Journal on Mental Retardation*, **104**(5): 422-436.
- ROBINSON S (2000). *Marked Men: White Masculinity in Crisis*. New York: Columbia University Press.
- ROGERS SZ, DEBOER DD (2001). Change in view income: Effect on marital happiness, psychological well-being and risk of divorce. *Journal of Marriage and Family*, **63**(2): 458-472.
- ROHNER RP, KHALEQUE A (2005). *Handbook for the Study of Parental Acceptance and Rejection* (4rd Ed.). USA: Rohner Research Publications.
- ROTHRAUFF TC (2005). *Beliefs about Intergenerational Assistance Following Matters*. Master Thesis, University of Missouri, Columbia.
- ROTHSCHILD M (1986). Chronic Sorrow: Plight of Parents of Special Children. (Ed. Hawkins MT), *Achieving educational excellence for children at risk*, içinde, s. 41-49. Silver Spring, MD: National Association of Social Workers.
- RUSPINI E (2013). Cultural Sociology of Divorce. (Der: Emery RE), *Cultural Sociology of Divorce: An Encyclopedia*, içinde, s. 333-335. SAGE Publications.
- SAĞLAM M (2011). Boşanma Sürecinde Olan Ailelerdeki Çocukların Aile Algılarının ve Sorunlarının Resimler Aracılığı ile İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- SALDANA J (2022). Nitel Araştırmacılar için Kodlama El Kitabı. (2. Baskı), (Çev. Ed. Aysel Tüfekci, Süleyman Nihat Şad). Ankara: Pegem Akademi.
- SALMAN N, UZUNBOYLU H (2011). *Eşlerin Boşanma Nedenleri ve Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- SALTS CJ (1979). Divorce process: Integration of theory. *J Divorce*, **2**:233-240.

- SANCAKLI D (2014). Boşanmış Annelerin ve Çocuklarının Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantıları. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SANCAR S (2009). Erkeklik: İmkânsız İktidar: Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler. İstanbul: Metis Yayınları.
- SANDALCILAR AR (2012). İşsizlik boşanmayı etkiliyor mu? Bölgesel panel nedensellik, *Ege Akademik Bakış*, **12**(2): 225-238.
- SANTOS T, DE MATOS MG, MARQUES A, SİMÕES C, LEAL I, MACHADO MDC. (2018). Psychosocial profile in Portuguese adolescents with chronic disease attending an out patient department in a hospital setting. *International Journal of Pediatrics*, 1-10.
- SARIKAYA, S. (2011). Zihinsel engelli çocuğu olan ebeveynlerin stresle başa çıkma düzeylerinin ve yaşam doyumlarının incelenmesi. Yüksek lisans tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- SAYAN KARAHAN A, YILDIRIM İ (2021). Aile mahkemelerinde boşanan bireylerin boşanma sonrası yaşama uyumlarına ilişkin bir inceleme. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, **46**: 55-74.
- SBARRA DA, LAW RW, PORTLEY RM (2011) Divorce and death: A meta-analysis and research agenda for clinical, social, and health psychology. *Perspect Psychol Sci*, **6**(5): 454-474.
- SCHAEFER RT (2013). Sosyoloji. (Çev. Coşar S) Ankara: Palme Yayıncılık.
- SCHUFEİT L, WURSTER S (1976). Frequency of divorce among parents of handicapped children. *Resources in Education*, **11**: 71-78
- SCHWARZER C, BUCHWALD P (2004). Social Support. (Ed. Speilberger C), *Encyclopedia of Applied Psychology* içinde, s. 434-441, USA: Elsevier Academic Press.
- SEARN J, TODD S (2000). Maternal employment and family responsibilities: The perspective of mothers of children with intellectual disabilities. *J Applies Intellectual Disability*, **13**(3): 109-131.
- SEBRECHTS L, BREDA J (2012) Families of children with special needs in Flanders: their vulnerability within the citizenship paradigm. *CSB Working Paper 12/01*. Antwerp: Herman Deleeck Centre for Social Policy.
- SELTZER MM, GREENBERG JS, FLOYD FJ, PETTEE Y, HONG J (2001). Life course impacts of parenting a child with a disability. *American Journal on Mental Retardation*, **106**(3): 265-286.
- SERİN BN, ÖZTÜRK S (2007). Anne-babası boşanmış 9–13 yaşlarındaki çocuklar ile aynı yaş grubundaki anne-babası boşanmamış çocukların benlik saygısı ve kaygı düzeyleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, **8**(2): 117-128.
- SEROZAN R (2005). Çocuk Hukuku, 2. Baskı, İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- SHARMA B (2011). Mental and emotional impact of divorce on women. *Journal of the Indian of Applied Psychology*, **37**(1): 125-131.

- SHIN JY. (2002). Social support for families of children with mental retardation: comparison between Korea and the United States. *Ment Retard*, **40**(2): 103-18.
- SHUDER (2004). Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Sosyal Hizmet Mesleğinin Etik İlkeleri ve Sorumlulukları. Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını. Ankara. Erişim Adresi: <http://shuder.org/Sayfa/etik-ilkeler1787> Erişim Tarihi: 20.06.2021
- SİVRİKAYA T, ÇİFTÇİ TEKİNARSLAN İ (2013). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip annelerde stres, sosyal destek ve aile yükü. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, **14**(2): 17-31.
- SMİTH-BİRD E, TURNBULL AP (2005). Linking positive behavior support to Family quality of life outcomes. *Journal of Positive Behavior Interventions*, **7**(3): 174-180.
- SOBSEY D (2004). Marital stability and marital satisfaction in families of children with disabilities: Chicken or egg? *Developmental Disabilities Bulletin*, **32**(1): 62-83.
- SOLOMON E, THIERRY L, THIERRY L (2006). Autism everyday. USA. Autism Speaks.
- SOYGAN H, GEDİK E (2019). Kocasız yaşam: Yozgat'ta boşanmış kadınların deneyimleri. *Electronic Turkish Studies*, **14**(7): 3953-3966.
- SOYGAN, H. (2019). Boşanmış Kadınların Boşanma Sebepleri ve Boşanma Sonrası Karşılaştıkları Güçlüklerin Sosyolojik Analizi Yozgat İli Örneği (Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yozgat.
- SOYLU N, AYAZ M (2013). Adli değerlendirme için yönlendirilen küçük yaşta evlendirilmiş kız çocuklarının sosyo demografik özellikleri ve ruhsal değerlendirmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, **14**(2): 136-144.
- SPRECHER S, CATE R, LEVİN L (1998) Parental divorce and young adults beliefs about love. *Journal of Divorce and Marriage*, **28**(4): 21-35.
- STARR P (1981). Marital status and raising a handicapped child: Does one affect the other? *Journal of National Association of Social Workers*, 504-505.
- STEINBERG L (2013). Ergenlik. (Çev. S. Sevim), Ankara: İmge Kitabevi.
- STONEMAN Z (2007). Examining the Down syndrome advantage: Mothers and fathers of young children with disabilities. *J Intellect Disabil Res*, **51**(Pt 12): 1006-1017.
- STROMWALL LK, HURDLE D (2003). Psychiatric rehabilitation: An empowerment-based approach to mental health services. *Health and Social Work*, **28**(3): 206-214.
- SUCU İ (2007). Boşanmış Kadınların Boşanma Nedenleri ve Boşanma Sonrası Toplumsal Kabulleri: Sakarya İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- SULLIVAN TP, HOLT LJ (2008). PTSD symptom clusters are differentially related to substance use among community women exposed to intimate partner violence. *Journal of Traumatic Stress*, **21**(2): 173-180.
- SWAMINATHAN S, ALEXANDER GR, BOULET S (2006). Delivering a very low birth weight infant and the subsequent risk of divorce or separation. *Maternal and Child Health Journal*, **10**(6): 473-479.
- SWEEPER S, HALFORD K (2006) Assessing adult adjustment to relationship separation: The Psychological Adjustment to Separation Test (PAST). *J Fam Psychol*, **20**(4): 632-640.

- ŞARDAĞ, S. (2010). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Stresle Başa Çıkma Tarzları ve Aile Sosyal Desteğinin Evlilik Uyumlarını Yordaması. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- TAANILA A, KOKKONEN S, JARUELİN MZ (1996). The Long-Term Effects of Childrens Early-Anset Disability an Marital Relationships. *Developmental Medicine and Child Neorology*, **38**(7): 567–577.
- TARSUSLU ŞİMŞEK TT, TAŞÇI M, KARABULUT D (2015). Kronik engelli çocuğu olan ailelerde başka çocuk yapma isteği ve anne-baba birlikteliğine etkisi. *Türk Pediatri Arşivi*, **50**(3): 163-169.
- TAŞ İ (2011). Öğretmenlerde yaşamın anlamı yaşam doyumu sosyal karşılaştırma ve iç-dış kontrol odağının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- TAYA (2011). Tek Ebeveynli Aileler Araştırması, T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No: 148, Ankara.
- TAYA (2014). Türkiye Aile Yapısı Araştırması: Tespitler, Öneriler T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- TAYLAN H, DANIŞ Y (2016). Sosyal değişme ve Türkiye’de boşanma olgusu. *Mehir Dergisi*, **3**: 41-57.
- TDK (2020). Boşanma. Erişim: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi, 09.09.2020.
- TDK (2022). Aile. Erişim: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 20.02.2022
- TEATER B (2014). Sosyal Hizmet Kuram ve Yöntemleri Uygulama için Bir Giriş. (Çev. Ed. Karatay A), Ankara: Nika Yayınevi.
- TEKİN EPİK M, ÇİÇEK Ö, ALTAY S (2017). Bir sosyal politika aracı olarak tarihsel süreçte ailenin değişen/değişmeyen rolleri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, **17**(38): 35-58.
- TETİK S (2017). Etlik Zübeyde Hanım Kadın Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi’ne Başvuran Evli Kadınların Kadına Yönelik Cinsel Şiddet Algısının Belirlenmesi ve Kadına Yönelik Cinsel Şiddet Algısı ile İlişkili Faktörlerin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- TİMURTURKAN, M. (2020). Aile Birliğinin Bozulması: Boşanma ve Yeniden Evlenme. (Ed. Adak N), *Değişen Toplumda Değişen Aile Sosyolojik Tartışmalar*, içinde, s. 201-218. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- TODD S, JONES S. (2005) Looking at the future and seeing the past: the challenge of the middle years of parenting a child with intellectual disabilities. *J Intellect Disabil Res*, **49**(Pt 6):389-404.
- TONGE BJ, EINFELD SL, GRAY KM, BRERETON AV, TAFFE J (2004). The family burden of emotional and behavioural problems in children with intellectual disability, IASSID Worlg Congerss Abstracts, *Journal of Intellectual Disability Research*, **48**: 370.
- TOPBAŞ F, KURT S (2007). İşsizlik ve boşanma ilişkisi: 1970–2005 var analizi. *Journal of Management and Economics Research*, **5**(7): 30-43.

- TOPRAK GÜLTEKİN D, PARLAR H (2019). Evlenme biçimi ve evlenme süresi bağlamında evlilik öncesi sürecin kadınlardaki evlilik doyumuna etkisi. *Academic Platform Journal of Education and Change*, 2(1): 38-56.
- TOSUN M (2021). Zihinsel Engelli Bireylerde Ebeveyn Kabul-Red Düzeyi ile Problem Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- TOWERS C (2007). Let's not forget about fathers. *Learning Disability Today*, 7(2): 15-21.
- TRUTE H, HIEBERT M, LEVİNE K (2007). Parental appraisal of the family impact of childhood developmental disability: Times of sadness and times of joy. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 32(1): 1-9.
- TSAİ SM, WANG HH (2009). The relationship between caregiver's strain and social support among mothers with intellectually disabled children. *J Clin Nurs*, 18: 539-548.
- TUNCAY T (2007). Kronik hastalıklarla başetmede tinsellik. *Sağlık ve Toplum*, 17(2): 13-20.
- TUNÇ M (2011). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Yaşam Kalitesini Etkileyen Etmenler: Yenimahalle İlçesi Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TUTAREL-KIŞLAK Ş, ÇAVUŞOĞLU Ş (2006). Evlilik uyumu, bağlanma biçimleri, yüklemeler ve benlik saygısı arasındaki ilişkiler. *Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi*, 8(1): 61-67.
- TUTTY LM ROTHERY MA, GRINNELL JRM (1996). Qualitative Research for Social Workers-Phases, Steps, Tasks. USA: Allyn and Bacon.
- TÜİK (2010). Evlenme ve Boşanma İstatistikleri 2009. Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara.
- TÜİK (2013). Nüfus ve Konut Araştırması, 2011. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 31.01.2013 Sayı: 15843
- TÜİK (2017). İstatistiklerle Aile, 2017. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 10.05.2018 Sayı: 27597
- TÜİK (2018). Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2017. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 02.03.2018 Sayı: 27593
- TÜİK (2019). Türkiye Sağlık Araştırması, 2019. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 04.06.2020 Sayı: 33661
- TÜİK (2020a). İstatistiklerle Aile, 2019. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 06.05.2020 Sayı: 33730
- TÜİK (2020b). Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2019. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 26.02.2020 Sayı: 33708
- TÜİK (2021). İstatistiklerle Aile, 2020. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 06.05.2021 Sayı:37251
- TÜİK (2021). İstatistiklerle Aile, 2020. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 06.05.2021 Sayı: 37251

- TÜİK (2021). Türkiye Aile Yapısı Araştırması, 2021. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 01.04.2022 Sayı:45813
- TÜİK (2022). Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2021. Haber Bülteni, Yayın Tarihi: 25.02.2022 Sayı: 45568
- TÜRK MEDENİ KANUNU (2001). T.C. Resmi Gazete, 4721 Kanun Numaralı Türk Medeni Kanunu. Kabul Tarihi: 22/11/2001.
- UÇAN Ö (2007). Boşanma sürecinde kriz merkezine başvuran kadınların retrospektif olarak değerlendirilmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, **10**: 38-45.
- UĞUR SB (2014). Günümüzde kadının boşanma deneyimleri: akademisyen kadınlar üzerine bir araştırma. *Mediterranean Journal of Humanities*, **4**(2): 293-293.
- UĞUZ Ş, TOROS F, YAZGAN İNANÇ B, ÇOLAKKADIOĞLU O (2004). Zihinsel ve/veya bedensel engelli çocukların annelerinin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerinin belirlenmesi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, **7**: 42-47.
- URAY D (2021). Erkeklerin Boşanma Süreci ve Bu Süreç ile Baş Etme Stratejileri. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- URBANO RC, HODAPP RM (2005). Divorce in families of children with Down syndrome: A population-based study. *Paper presented at the 38th Annual Gatlinburg conference on Research & Theory in Intellectual & Developmental Disabilities*, Annapolis.
- ÜÇLER G, KIZILKAYA O (2014). Kadın İstihdamının Boşanma ve Doğurganlık Üzerinde Etkileri: Türkiye Üzerinde Bölgesel Panel Veri Analizi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, **2**: 28-43.
- ÜNAL V (2013). Geleneksel geniş aileden çekirdek aileye geçiş sürecinde boşanma sorunu ve din. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, **6**(26): 588-601.
- VAHİP İ, DOĞANAVŞARGİL Ö (2006). Aile içi fiziksel şiddet ve kadın hastalarımız. *Türk Psikiyatri Dergisi*, **17**(2): 107-114.
- VASSİLİOU D, GLENN F (2001). Cartwright. The Lost Parents' Perspective on Parental Alienation Syndrome. *The American Journal of Family Therapy*, **29**(3): 181-191.
- VURAL-BATIK, M. (2012). Psikolojik destek programının zihinsel yetersizliği olan çocukların annelerinin umutsuzluk ve iyimserlik düzeylerine etkisi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, **31**(1): 64-87.
- WALCZAK Y, BURNS S (2004). Boşanma ve Çocuk Üzerine Etkileri (Çev. Ersevîm İ). İstanbul: Özgür Yayınları.
- WALKER S (2011). The Social Worker's Guide to Child and Adolescent Mental Health. London: Jessica Kingsley Publishers.
- WANG H, AMATO PR (2000). Predictors of divorce adjustment: Stressors, resources, and definitions. *J Marriage Fam*, **62**(8): 655-668.
- WASİ N, VAN DEN BERG B, BUCHMUELLER TC (2012) Heterogeneous effects of child disability on maternal labor supply: evidence from the 2000 US census. *Labour Economics*, **19**(1): 139-154.

- WEBB AP, ELLİSON CG, MCFARLAND MJ, LEE JW, MORTON K, WALTERS J (2010). Divorce, religious coping, and depressive symptoms in a conservative protestant religious group. *Family Relations*, 59(5): 544-557.
- WEİ X, YU JW (2012). The concurrent and longitudinal effects of child disability types and health on family experiences. *Matern Child Health J*, 16(1): 100-108.
- WEİNER A (2013). Social Change. (Der. Emery RE). *Cultural Sociology Of Divorce: An Encyclopedia*. içinde, s. 1113-1118. SAGE Publications.
- WİCKRAMA T, WHEELER B (2013). Cultural Sociology of Divorce: An Encyclopedia. içinde, s. 386-388. SAGE Publications
- WOLF S (2004). Problem Çocuklar. (6. Baskı). (Çev. A. Oral ve S. Kara) İstanbul: Say Yayınları.
- WOODWARD L, FERGUSON DM, BELSKY J (2000) Timing of parental separation and attachment to parents in adolescence: results of a prospective study from birth to age 16. *J Marriage Fam*, 62(1): 162-174.
- WU CF, CHANG YL, RHODES E, MUSAAD S, JUNG W (2020). Work-hour trajectories and associated socioeconomic characteristics among single-mother families. *Social Work Research*, 44(1): 47-57.
- YAKUT ÇAYIR M, SARITAŞ MT (2017). Nitel veri analizinde bilgisayar kullanımı: Bir betimsel içerik analizi (2011-2016). *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi (EFMED)*, 11(2): 518-544.
- YALOM M (2002). Antik Çağlardan Günümüze Evli Kadının Tarihi. (Çev. Yelçe Z, Domaniç N). İstanbul: Çitlenbik Yayınları.
- YAVUZ F (2018a). Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Ailelerin Karşılaştıkları Sosyal Dışlanma Sorunsalı Üzerine Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- YAVUZ S (2018b). Normal Gelişim Gösteren Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynlerin Evlilik Uyumu ve Yaşam Doyumu Düzeylerinin İncelenmesi. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- YAVUZ S, YÜCEŞAHİN MM (2012). Türkiye'de hanehalkı kompozisyonlarında değişimler ve bölgesel farklılaşmalar. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(1): 75-118.
- YAVUZER H. (2017). Çocuk Eğitimi El Kitabı. 37. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi
- YEŞİLYURT H. (2005). Poisson Regresyon Modeli ve Türkiye'deki Boşanma İstatistiklerine Uygulanması. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- YILDIRIM A, AŞILAR-HACIHASANOĞLU R, KARAKURT P (2012). Engelli çocukların annelerinin ruhsal durumlarının belirlenmesi. *İ.Ü.F.N. Hem. Derg*, 20(3): 200-209.
- YILDIRIM A, ŞİMŞEK H (2013). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- YILDIRIM F, CONK Z (2005). Zihinsel yetersizliği olan çocuğa sahip anne/babaların stresle başa çıkma tarzlarına ve depresyon düzeylerine planlı eğitimin etkisi. *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 9(2): 1-10.
- YILDIRIM SARI H (2007). Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde aile yüklenmesi.

Cumhuriyet Üniversitesi, Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, **11**(2): 1-5.

YÖK (2012). Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönetmeliği Erişim Adresi: <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Kurumsal/mevzuat/bilimsel-arastirma-ve-etik-yonetmeli.aspx> Erişim Tarihi: 20.06.2021

YÖRÜKOĞLU A (2000). Değişen Toplumda Aile ve Çocuk. Özgür Yayınları, İstanbul.

YURDAKUL G (2022). Ebeveyn Yabancılaştırma Sendromu: Çocuklar, Ebeveynler ve Sosyal Hizmet Uzmanları Üzerinden Değerlendirme. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

YUSUFOĞLU Ö, KIZMAZ Z (2016). Parçalanmış ailelerde yoksulluk ve sosyal dışlanma: Elazığ örneği. *Social Sciences*, **11**(1): 27-40.

YÜKSEL A, UYANIK Y (2021). Engelli çocuk sahibi kadınların yaşadıkları güçlüklerin incelenmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, **23**(3): 805-830.

YÜKSEL H, YÜKSEL M (2014). Çocuk ihmali ve istismarı bağlamında Türkiye’de çocuk gelinler gerçeği. *Journal of Institute of Social Sciences*, **5**(2):1-24.

ZASTROW C (2008). Introduction to Social Work and Social Welfare: Empowering People. Belmont: Thomson/Brooks/Cole.

ZASTROW C (2015). Eğitimde Sorunlar ve Okul Sosyal Hizmeti. (Çev. Beyazova Ayşe), *Sosyal Hizmete Giriş*, içinde, s. 465-540. Ankara: Nika Yayınevi.

EKLER

EK-1: Bilgilendirilmiş Gönüllü Olur Form

T.C. ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İNSAN ÜZERİNDE YAPILAN KLİNİK DIŞI ARAŞTIRMALAR ETİK KURULU

BİLGİLENDİRİLMİŞ GÖNÜLLÜ OLUR FORMU

Aileyi bir sistem olarak ele alan ve bireyi bütüncül bir yaklaşımla inceleyen sosyal hizmet mesleği açısından zihinsel engelli çocuğu olan anne babaların boşanma sürecine ilişkin yaşantılarının; engelli refahı, çocuk refahı ve aile refahı alanında uygulamalarda bulunan bir meslek olarak sosyal hizmet açısından ele alınmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

“Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Annelerin Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi” isimli bu araştırmanın amacı, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecine ilişkin yaşantılarının incelenmesi ve yaşadıkları güçlüklerle baş etme stratejilerinin belirlenmesi ile konuya yönelik çözüm önerileri geliştirilmesidir. Bu araştırmaya sizin vereceğiniz katkılar, araştırmanın amacının gerçekleştirilmesi ve çözüm önerileri geliştirilebilmesi açısından önemlidir. Bu araştırmaya katılıp katılmamakta serbestsiniz. Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayalıdır. Kararınızdan önce araştırma hakkında sizi bilgilendirmek istiyorum. Bu bilgileri okuyup anladıktan sonra araştırmaya katılmak isterseniz, lütfen formu imzalayınız.

Bu araştırmayı yapmak istememin nedeni, zihinsel engelli çocuğu olan boşanmış annelerin boşanma sürecine ilişkin yaşantılarını ortaya koyabilmek, yaşadıkları güçlüklerle baş etme stratejilerini belirleyebilmektir. Bu araştırmaya vereceğiniz katkılar zihinsel engelli çocuğu olan bireylerin yaşadıkları güçlüklerin azaltılmasında ve daha iyi hizmetler almalarında yardımcı olacaktır. Araştırmanın uygulaması, sizinle, ortalama bir saat sürecek ve ses kaydının yapılacağı yüz yüze görüşme ile

gerçekleşecektir. Konuşmalarınızın tamamını yazmak ya da akılda tutmak çok zor ve aktaracağınız her söz çok önemli olduğundan görüşmenin kayıt cihazıyla kaydedilmesi gerekmektedir. Size sorulacak sorular sosyo-demografik bilgilerinizi ve boşanma sürecine ilişkin yaşantılarınızı incelemek için hazırlanmıştır. Sizden istenen bilgiler sadece araştırma için kullanılacak ve tamamen gizli kalacaktır. Bu araştırmayı, Ankara Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü'nde yürütmekte olduğum doktora tezi kapsamında Ankara Üniversitesi Etik Kurulu izniyle yapmaktayım. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Veli Duyan ve Arş. Gör. Serdarhan Duru tarafından gerçekleştirilecek bu araştırmaya katılımınız, araştırmanın başarısı için önemlidir.

Bu araştırmaya katılmanız için sizden herhangi bir ücret istenmeyecektir. Araştırmaya katıldığınız için size ek bir ödeme de yapılmayacaktır. Araştırma uygulaması sonucunda sizden alınan bilgiler bilimsel araştırma amaçları dışında kesinlikle kullanılmayacaktır. Bize verdiğiniz bilgilerin gizliliği kesinlikle korunacaktır. Araştırmaya katılmanız sadece sizin gönüllü olmanıza bağlıdır ve bu konuda hiçbir zorunluluğunuz bulunmamaktadır. Çalışmanın herhangi bir aşamasında hiçbir neden göstermeksizin ayrılabilirsiniz.

Araştırmanın gönüllü olur-onam formunu okudum. Araştırma ile ilgili istediğim tüm açıklamalar yeterli yapılmıştır ve tüm sorularıma tatmin edici cevaplar verilmiştir. Araştırmaya kendi rızamla gönüllü olarak katılmak istiyorum.

Gönüllünün _____ Adı-Soyadı Tarih:

İmzası

Bu araştırma ile ilgili yukarıda yer alan ve istenen diğer bilgiler katılımcıya tarafımdan açıklanmıştır ve yazılı onamını aldım.

Araştırmacının _____ Adı-Soyadı Tarih:

İmzası

Araştırmacı: Arş. Gör. Serdarhan DURU Danışman: Prof. Dr. Veli DUYAN
Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

EK-2: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu

Sayın katılımcı,

Katkı sağladığınız bu araştırma, zihinsel engelli çocuğu olan ailelerde annelerin boşanma sürecine ilişkin yaşantılarını incelemek amacıyla planlanmıştır. Bilgileriniz ve elde edilen verilerin gizliliği sağlanacak ve bu araştırmanın dışında başka hiçbir amaçla kullanılmayacaktır.

Bu görüşme sürecinde söylediklerinizin tümü gizlidir. Çalışmanın değerlendirilmesi sırasında isminiz kaydedilmeyecek ve verdiğiniz cevaplar kesinlikle gizli kalacaktır. Verilerin değerlendirme sürecinin daha sağlıklı gerçekleştirilmesi açısından görüşme esnasında ses kaydı alınacaktır.

Elde edilen veriler, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı Doktora Programı tez çalışması için kullanılacaktır. Bu nedenle soruların **dikkatli** ve **içtenlikle** yanıtlanması büyük önem taşımaktadır.

Gösterdiğiniz ilgi, duyarlılık ve işbirliği için teşekkür ederim.

Serdarhan DURU

Bilgilendirilmiş gönüllü onam formunu okudum. Hiçbir baskı ve zorlama olmadan araştırmaya katılmayı kabul ediyorum.

İmza:

Tarih:

A. ANNE, BABA ve ÇOCUKLARA İLİŞKİN BİLGİ

1. Kendinizden söz eder misiniz?
2. Eski eşinizden söz eder misiniz?
3. Birlikte yaşadığınız aile üyelerinizden söz eder misiniz?
4. Evlilik hayatınızdan bahseder misiniz?
5. Zihinsel engelli çocuğunuzdan söz eder misiniz?

B. BOŞANMA SÜRECİNE İLİŞKİN BİLGİ

1. Boşanmaya ne zaman karar verdiniz? Boşanmaya karar verildiğinde eşinizin tepkisi/sizin tepkiniz nasıl oldu?

2. Ailenizde çözölme sürecinde neler yaşandı? Boşanma kararı almanızda hangi faktörler söz konusuydu?

3. Zihinsel engelli çocuğunuzun olması boşanma kararı almanızı nasıl etkiledi?

FİZİKSEL BOYUT

1. Evlilik hayatınızda fiziksel sağlığını nasılı? Boşanma öncesinde, sürecinde ve sonrasında fiziksel sağlığını nasıl etkilendi?

2. Zihinsel engelli çocuğunuzun varlığı boşanma öncesi ve boşanma sonrası süreçte fiziksel sağlığını nasıl etkiledi?

3. Boşanma sonrasında ne gibi fiziksel ve çevresel zorluklarla karşılaştınız? Bu zorluklarla nasıl mücadele ettiniz?

SOSYAL BOYUT

1. Evlilik hayatınızda sosyal çevrenizle arkadaşlık, akrabalık ilişkileriniz nasılı? Boşanma sürecinde ve sonrasında sosyal çevrenizle arkadaşlık, akrabalık ilişkileriniz nasıl etkilendi? Zihinsel engelli çocuğunuzun varlığı bu süreçte sosyal hayatınızı nasıl etkiledi?

2. Boşanma sonrasında ne gibi zorluklarla karşılaştınız? Bu zorluklarla nasıl mücadele ettiniz?

3. Çocuklarınızın velayeti ve nafaka konusunda nasıl karar verdiniz? Zihinsel engelli çocuğunuzun velayeti konusunda nasıl karar verdiniz?

4. Boşanma sürecinin ardından neler yaşadınız?

5. Boşanma sürecinde ve sonrasında eski eşinizle ve çocuklarınızla ilişkilerinizde zorluklar yaşadınız mı? Bu zorluklarla nasıl mücadele ettiniz?

BİLİŞSEL BOYUT

1. Boşanma denince aklınıza ne geliyor? Boşanmayı nasıl tanımlarsınız?

2. Boşanma sürecinde düşüncelerinizle ilgili yeni fark ettiğiniz şeyler oldu mu?

3. Boşanma öncesinde ve sonrasında bilgiye erişimle ilgili ne gibi zorluklarla karşılaştınız? Hangi konularda (engellilikle ilgili, boşanmayla ilgili) bilgi ihtiyacı duydunuz? Bu bilgi ihtiyacını nasıl karşıladınız?

4. Zihinsel engelli çocuğunuzun varlığı boşanma öncesi ve boşanma sonrası süreçte düşüncelerinizi nasıl etkiledi?

DUYUŞSAL BOYUT

1. Evlilik hayatınızda yoğun olarak hangi duyguları yaşadınız?

2. Boşanma sürecinde ve boşanma sonrasında yoğun olarak hangi duyguları yaşadınız?
3. Zihinsel engelli çocuğunuzun varlığı boşanma öncesi ve boşanma sonrası süreçte duygularınızı nasıl etkiledi?
4. Boşanma sonrasında ne gibi duygusal zorluklarla karşılaştınız? Bu zorluklarla nasıl mücadele ettiniz?
5. Boşanma sonrasında uzman desteği (psikolojik vb.) aldınız mı? Aldıysanız; nereden, hangi meslek elemanlarından destek aldınız? Nasıl katkısı oldu?

TİNSEL BOYUT

1. Evlilik sürecinizde ve boşanma sürecinde ruh sağlığınız nasıldı?
2. Boşanma sürecinde ve sonrasında maneviyatınızla ilgili yeni fark ettiğiniz şeyler oldu mu?
3. Zihinsel engelli çocuğunuzun varlığı boşanma öncesi ve boşanma sonrası süreçte maneviyatınızı, dünyayla, yaratıcı ile ilişkinizi nasıl etkiledi?
4. Boşanma sonrasında karşılaştığınız zorluklarla nasıl mücadele ettiniz?

Son olarak belirtmek istediğiniz herhangi bir konu var mı?

EK-3: Etik Kurul İzni

T.C
ANKARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Etik Kurulu Başkanlığı

Sayı : 56786525-050.04.04 / 31006
Konu : Etik Kurul Kararı Hakkında

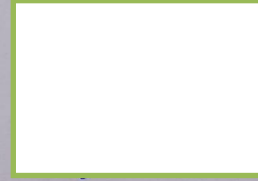
10 Mayıs 2019

Sayın Arş.Gör.Serdarhan DURU
Sağlık Bilimleri Enstitüsü

İlgi: 01/03/2019 tarihli başvurunuz.

“Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Anne ve Babaların Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi” başlıklı tez çalışması ile ilgili olarak Ankara Üniversitesi Etik Kurulunun 06/05/2019 tarihli toplantısında alınan 11/195 sayılı kararın bir örneği ilişikte gönderilmektedir.

Bilgilerinizi saygılarımla rica ederim.

EKLER:
Karar Örneği (1 sayfa)

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ALT ETİK KURULU
KARAR ÖRNEĞİ

Karar Tarihi :06/05/2019

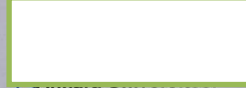
Toplantı Sayısı :11

Karar Sayısı :195

195-Üniversitemiz Sağlık Bilimleri Enstitüsü Sosyal Hizmet doktora öğrencilerinden **Arş. Gör.Serdarhan Duru**'nun "Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Anne ve Babaların Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi" başlıklı tez çalışması ile ilgili 01/03/2019 tarihli "İnsan Üzerinde Yapılan Klinik Dışı Araştırmalar Başvuru Formu" Etik Kurulumuzca incelenmiştir.

Yapılan görüşmeler ve incelemeler sonucunda **Arş. Gör.Serdarhan Duru**'nun "Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Anne ve Babaların Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi" başlıklı tez çalışması ile ilgili araştırma protokolüne uyulması ve etik onay tarihinden itibaren geçerli olması koşuluyla uygulanmasının etik açıdan uygun olduğuna oybirliği ile karar verildi.

ASLININ AYNIĞIR
06/05/2019

Etik Kurulu Başkanı

EK-4: Kurum İzni

TÜM ÖZEL EĞİTİM VE REHABİLİTASYON KURUMLARI DERNEĞİ
(ÖZERK-DER)
06.068.066

Sayı : 2019/01.0.3.04 / 19
Konu: Doktora Programı Öğrencisi
Serdarhan DURU'nun Kurum İzni İsteği Hk.

01.03.2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
SAĞLIK BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
SOSYAL HİZMET ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

İlgi: 38435356-806.01.03-E.2607

Anabilim Dalınız doktora programı öğrencisi Serdarhan DURU'nun Prof. Dr. Veli DUYAN danışmanlığında hazırladığı "Zihinsel Engelli Çocuğu Olan Boşanmış Anne ve Babaların Boşanma Sürecine İlişkin Yaşantılarının İncelenmesi" adlı tez çalışmasını derneğimizde yürütmesi uygun görülmüştür.

TÜM ÖZEL EĞİTİM VE REHABİLİTASYON KURUMLARI DERNEĞİ (ÖZERK-DER)
Tüm Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Kurumları Derneği
Muhac Sokak No: 159/5 Yenimahalle / Ankara
Tel: 0(312) 227 79 80 • Fax: 0(312) 304 90 32
Dernek Başkanı

Adres : Muhac Sk. No:159/5 Yenimahalle / Ankara Telefon: 0553 751 50 50

ÖZGEÇMİŞ

